МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М. І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХОМЮК НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 338.43:[005.591.61]-048.74(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Л. Хомюк

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант Павліха Наталія Володимирівна, доктор економічних наук, професор

ЛУЦЬК – 2020

АНОТАЦІЯ

Хомюк Н.Л. Організаційно-економічні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Львів, 2020.

Дисертаційна робота присвячена обґрунтуванню теоретико-методологічних засад та розробці практичних рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

У роботі розвинуто наукові підходи до визначення сутності сільських територій та їх розвитку, серед яких: структурний, просторовий, системний і функціональний. Це дало змогу розкрити структурну характеристику, функціональне призначення сільських територій та виявити багатогалузевий характер їх розвитку. Застосування міждисциплінарного підходу до визначення поняття «сільська територія» дозволило поглибити наукові дослідження з проблематики сільського розвитку з метою розробки обґрунтованої концепції диверсифікації розвитку цих територій.

Поглиблено сутність поняття диверсифікації розвитку сільських територій як процесу урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки.

Обґрунтовано значення процесу децентралізації як чинника диверсифікації розвитку сільських територіях, що здійснює вплив на соціальну, економічну та екологічну сфери функціонування об'єднаних територіальних громад, сприяє зростанню ефективності використання внутрішнього потенціалу сільських територій, їх соціально-економічному розвитку та наближенні послуг до потреб населення цих об'єднаних територіальних громад. Висвітлено роль міських, селищних та сільських об'єднаних територіальних громад у розвитку сільських територій.

Запропоновано методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які ґрунтуються на застосуванні системного, просторового, інституційного, біхевіорестичного та синергетичного методологічних підходів до пізнання сутності сільських територій, децентралізації, диверсифікації їх розвитку. З метою обґрунтування концептуальних засад і науково-практичних рекомендацій щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, її організаційно-економічного забезпечення виокремлено етапи, методи та принципи дослідження цього процесу.

Звернено увагу на доцільності розробки концептуальних засад диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які ґрунтуються на застосуванні інтегрованого підходу до реалізації напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання, джерел фінансування розвитку сільських територій з метою посилення конкурентних переваг сільських територій шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей їх розвитку з виокремленням соціальних, економічних, екологічних цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій.

Удосконалено методику діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, яка охоплює послідовну реалізацію етапів її проведення. Результати діагностики можуть слугувати базою для

прийняття обґрунтованих рішень щодо визначення пріоритетних для кожної сільської території напрямів господарської діяльності, розробки організаційно-економічних засад диверсифікації розвитку сільських територій, підвищення якості життя сільського населення та забезпечення конкурентоспроможності цих територій.

Проведено аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні на основі розрахунків індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Виявлено, що значний вплив на сталий розвиток сільських територій чинить соціальний розвиток. Виокремлено внутрішні та зовнішні чинники впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій.

За результатами оцінки розвитку процесу децентралізації виявлено, що впродовж 2015–2018 р. лише 37 % від загальної кількості територіальних громад об’єдналися, що спричинено нестачею висококваліфікованих кадрів та небажанням багатших уже сформованих громад приєднувати до себе бідніші територіальні громади. За результатами аналізу запропоновано ввести узагальнювальний критерій ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад за показниками обсягів власних доходів, рівня дотаційності; рівня видатків на управління, рівня капітальних видатків, чисельності населення.

Виявлення та розкриття регіональних особливостей розвитку сільських територій в умовах децентралізації здійснено на прикладі Волинської області. Проведено аналіз розвитку сільських територій регіону на основі розрахунків індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Виявлено, що інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій Волинської області у 2015 р. та 2018 р. є вищим, ніж інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій

загалом по Україні. На основі SWOT-аналізу визначено основні проблеми розвитку сільських територій Волинської області.

Охарактеризовано стан диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання та джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Проведена діагностика диверсифікації розвитку сільських територій сприятиме обґрунтованому вибору напрямів його диверсифікації з метою розширення асортименту та ринків збуту сільськогосподарської продукції, підтримки органічного виробництва, вирощування нішевих культур, розвитку промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, створення нових юридичних осіб згідно з організаційно-правовими формами господарювання, залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, юридичних та фізичних осіб, міжнародних фондів.

В результаті аналізу досвіду Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій та механізмів його реалізації виокремлено галузевий, пропорційний та комплексний принципи регіональної політики, й обґрунтовано необхідність застосування інтегрованого підходу, що сприятиме отриманню синергетичного ефекту від реалізації напрямів диверсифікації та процесів децентралізації. Імплементація європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні дозволяє визначити основні цілі політики розвитку сільських територій в Україні.

Розроблено організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який представляє собою відкриту, динамічну, інтегровану систему взаємодії суб’єктів диверсифікації розвитку цих територій, що базується на застосуванні нормативно-правових, організаційних, інституційних, економічних інструментів та заходів з дотриманням принципів диверсифікації й децентралізації задля зростання доходів сільського населення, зменшення

рівня безробіття на сільських територіях, розвитку соціальної інфраструктури на селі, збільшення обсягів валової продукції, досягнення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності праці, підтримання екологічної рівноваги на сільських територіях, раціонального використання, охорони та відтворення природних ресурсів.

Запропоновано методичні підходи до оцінки ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад на основі використання узагальнювального критерію ефективності їхнього функціонування та проведення групування цих об'єднаних територіальних громад залежно від кількості мешканців, що базуються на максимізації потенційних обсягів їх власних доходів або мінімізації потенційних обсягів видатків на управління громадами. За допомогою використання комплексу економіко-математичних та аналітичних методів оцінювання ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад, доведено, що при здійсненні групування об'єднаних територіальних громад України задля підвищення ефективності їхнього функціонування загалом превалює методичний підхід «мінімізація видатків на управління».

Доведено, що одним із шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва є підтримка та розвиток органічного виробництва. Звернено увагу на відсутності комплексного підходу до державної підтримки органічних сільськогосподарських товаровиробників. На основі вивчення світового досвіду виокремлено заходи щодо формування державної фінансової підтримки органічного виробництва, які передбачають спрощену процедуру сертифікації; субсидіювання органічних операторів за наявні органічні площі земель або за перехід до органічного виробництва; пільгове оподаткування органічних операторів; залучення інвестицій. Запропоновано рекомендовані схеми формування та ставки єдиного податку для сільськогосподарських та органічних товаровиробників в Україні.

Надано пропозиції щодо диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації на основі застосування

методології управління проектами задля залучення грантового фінансування, отримання кредитів та розробки й запровадження стратегій і програм розвитку сільських територій, ефективність реалізації яких залежить від формування сприятливого інституційного клімату в Україні, створення партнерських відносин між органами місцевого самоврядування, бізнесом та громадою.

Ключові слова: сільські території, розвиток сільських територій, диверсифікація, організаційно-економічний механізм, децентралізація, сільське населення, об’єднана територіальна громада.

SUMMARY

Khomiuk N. L. Organizational and economic principles of diversification of rural development in the context of decentralization. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the scientific degree of the Doctor of Economic Sciences on Specialties 08.00.05 – Development of Productive Forces and Regional Economy. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk. Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine, Lviv, 2020.

The thesis is devoted to the substantiation of theoretical and methodological bases and development of practical recommendations concerning organizational and economic maintenance of diversification of development of rural territories in the conditions of decentralization.

The thesis develops scientific approaches to defining the essence of rural areas and their development, including structural, spatial, systemic, and functional. This made it possible to reveal the structural characteristics, the functional purpose of rural areas, and to identify the multi-sectoral nature of their development. The application of an interdisciplinary approach to the definition of “rural area” has allowed deepening research on rural development in order to develop a sound concept of diversification of development of these areas.

The essence of the concept of diversification of rural development as a process of diversification of agricultural production, non-agricultural activities, creation of new legal entities of different organizational and legal forms of management, expansion of sources of funding for rural development programs and projects in decentralization to improve the quality of life; ensuring the competitiveness of rural areas; achieving environmental safety.

The importance of the decentralization process as a factor of diversification of rural development, which has an impact on the social, economic, and environmental spheres of the united territorial communities, contributes to increasing the efficiency of the internal potential of rural areas, their socio-economic development and bringing services closer to the needs of the population in united territorial communities. The role of urban, settlement, and rural united territorial communities in the development of rural areas is highlighted.

Methodological bases of research of diversification of development of rural territories in the conditions of decentralization which are based on application of system, spatial, institutional, behavioristic, and synergetic methodological approaches to the knowledge of the essence of rural territories, decentralization, diversification of their development are offered. In order to substantiate the conceptual principles and scientific and practical recommendations for the diversification of rural development in terms of decentralization, its organizational and economic support, the stages, methods, and principles of research in this process are identified.

Attention is paid to the expediency of developing conceptual principles of diversification of rural development in decentralization, which is based on the application of an integrated approach to the implementation of diversification of agricultural production, non-agricultural activities, organizational and legal forms of management, sources of financing rural development with effective use of existing and potential opportunities for their development with the separation of social, economic, environmental targets for sustainable development of rural areas.

The method of diagnostics of diversification of development of rural territories in the conditions of decentralization which covers consecutive realization of stages of its carrying out is improved. The results of diagnostics can serve as a basis for making informed decisions on determining priority areas for economic activity for each rural area, developing organizational and economic principles of diversification of rural development, improving the quality of life of the rural population, and ensuring the competitiveness of these areas.

The analysis of preconditions of diversification of development of rural territories in Ukraine on the basis of calculations of indicators of development of social sphere, economic and ecological situations as partial indicators and calculation on their basis of an integral index of sustainable development of rural territories is carried out. It was found that the greatest impact on the sustainable development of rural areas is social development. Internal and external factors influencing the diversification of rural development are identified.

The assessment of the decentralization process revealed that in 2015–2018 only 37 % of the total number of territorial communities was united, which was caused by a lack of highly qualified staff and the reluctance of richer communities to join poorer territorial communities. Based on the results of the analysis, it is proposed to introduce a generalizing criterion of the efficiency of the united territorial communities in terms of own income, the level of subsidies, the level of management expenditures, the level of capital expenditures, population.

Identification and disclosure of regional features of rural development in the context of decentralization are carried out on the example of the Volyn region. The analysis of the development of rural areas of the region on the basis of calculations of indicators of development of social sphere, economic and ecological situations as partial indicators and calculation on their basis of the integrated index of sustainable development of rural areas is carried out. It was found that the integrated index of sustainable development of rural areas of the Volyn region in 2015 and 2018 is higher than the integrated index of sustainable development of

rural areas in Ukraine. Based on SWOT-analysis identified the main problems of the rural development of the Volyn region.

The state of diversification of agricultural production, non-agricultural activities, organizational and legal forms, and sources of financing the development of rural areas in the context of decentralization is described. Diagnosis of diversification of rural development will contribute to a reasonable choice of directions for its diversification in order to expand the range and markets of agricultural products, support organic production, growing niche crops, industrial development, rural tourism, services, folk arts, creation of new legal entities according to the organization and legal forms of management, raising funds from the State and local budgets, legal entities and individuals, international funds.

As a result of the analysis of the experience of the European Union on the development of rural areas and mechanisms for its implementation, sectoral, proportional, and comprehensive principles of the regional policy are highlighted, and the need for an integrated approach is substantiated. Implementation of the European experience of organizational and economic support of rural development in Ukraine allows determining the main goals of rural development policy in Ukraine.

The organizational and economic mechanism of diversification of development of rural areas in the conditions of decentralization is developed, which is an open, dynamic, integrated system of interaction of subjects of diversification of development of these territories, based on the application of normative-legal, organizational, institutional, economic tools and measures of diversification and decentralization to increase the income of the rural population, reduce unemployment in rural areas, develop social infrastructure in rural areas, increase gross output, achieve food security, increase productivity, maintain ecological balance in rural areas, rational use, protection, and reproduction of natural resources.

Methodical approaches to assessing the effectiveness of united territorial communities based on the use of a generalized criterion of their effectiveness and grouping of these united territorial communities depending on the number of inhabitants, based on maximizing the potential of their own income or minimizing potential management expenditures communities. Using a set of economic-mathematical and analytical methods to assess the effectiveness of the united territorial communities, it is proved that when grouping the united territorial communities of Ukraine to improve the efficiency of their activities generally prevails methodical approach “minimizing management costs”.

It is proved that one of the ways to implement the diversification of agricultural production is to support and develop organic production. Attention is drawn to the lack of a comprehensive approach to state support for organic agricultural producers. Based on the study of world experience, measures for the formation of state financial support for organic production, which provide a simplified certification procedure; payment of payments to organic operators for the available organic land areas or for the transition to organic production; preferential taxation of organic operators; investment attraction. The recommended schemes of formation and rates of the uniform tax for agricultural and organic commodity producers in Ukraine are offered.

Proposals for diversification of sources of financing for rural development in the context of decentralization based on the application of project management methodology to attract grant funding, obtain loans and develop and implement strategies and programs for rural development, the effectiveness of which depends on creating a favorable institutional climate in Ukraine, creating partnerships relations between local governments, business, and the community.

Key words: rural territories, rural development, diversification, organizational and economic mechanism, decentralization, rural population, united territorial community.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.

2. Украина и Беларусь: ресурсы предпринимательства: кол. моногр. / ред. Л. Е. Совик. Пинск: ПолесГУ, 2017. 194 с. *Особистий внесок здобувача:* п. 6.5 «Податкове регулювання сільськогосподарського землекористування». С. 168–173.

3. Икономиката на България и Европейския Съюз в глобалния свят. Мениждмънт, маркетинг и предприемачество, корпоративен контрол и развитие на бизнеса в България и ЕС: кол. моногр. София: Издат. комплекс УНСС, 2018. 358 с. *Особистий внесок здобувача:* «Опыт формирования политики развития сельских территорий в странах Европейского Союза». С. 344–357.

4. Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки: кол. моногр. Рівне: НУВГП, 2018. 243 с. *Особистий внесок здобувача:* п. 4.5 «Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія». С. 232–242.

5. Інформаційне забезпечення розвитку органічного сільського господарства: кол. моногр. / за ред. П. М. Скрипчука. Рівне: НУВГП, 2018. 180 с. *Особистий внесок здобувача:* р. 4 «Класифікація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення». С. 121–133.

6. International and National Security: Politics, Information, Ecology, Economy: collective monograph / ed. by A. Mytko. Lutsk: MPBP «Hordon», 2018. 320 p. *Особистий внесок здобувача:* п. 4.5 «Development of rural territories in the system of Ukraine’s economic security». P. 305–319.

7. Geo-management in organic agriculture: monografia viacerých autorov. Vydavateľ: Európsky inštitút ďalšieho vzdelávania, Podhajska, Slovensko. 2019. 283 p. *Особистий внесок здобувача*: п. 5.2 «Analysis of the process of settlement

and receipt of land payments in traditional and organic agricultural landsman in Ukraine». P. 211–225.

8. Аграрна політика Європейського Союзу: виклики та перспективи: монографія / за ред. Т. О. Зінчук. Київ: Центр учб. літ., 2019. 494 с. *Особистий внесок здобувача:* р. 5 «Методичні підходи до формування фінансової державної підтримки органічного виробництва в ЄС». С. 476–487.

Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях, уключених до міжнародних наукометричних баз:

9. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Визначення сутності сільських категорій. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2017. № 19. С. 306–313. *Особистий внесок здобувача:* визначено основні функції сільських територій, здійснено аналіз класифікації цих територій та виявлено головні проблеми сільського розвитку в Україні.

10. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції у зерновиробництві з врахуванням змін кліматичних умов. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне: НУВГП, 2017. Вип. 3 (79). С. 138–146.

11. Хомюк Н. Л. Особливості формування категорії «сільські території». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Вип. 17. Ч. 2. С. 117–120 (Index Copernicus).

12. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Досвід Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій. *Бізнес-Навігатор*. 2018. Вип. 1–1 (44). С. 53–57. (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано необхідність врахування європейського досвіду при розробці концепції, організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в Україні.

13. Хомюк Н. Л. Трансформаційні процеси у структурі зерновиробництва України. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне: НУВГП. 2018. Вип. 2 (82). С. 366–374.

14. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Механізм та концептуальні напрями соціо-еколого-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Економіка.* 2018. № 10 (38). С. 38–44 (Index Copernicus, EBSCO Publishing Inc., ResearchBib, Ulrichsweb та ін.). *Особистий внесок здобувача:* запропоновано механізм розвитку сільських об'єднаних територіальних громад, який передбачає запровадження спеціальних інструментів, форм, методів, спрямованих на оптимізацію структури цього процесу.

15. Хомюк Н. Л. Скрипчук П. М. Нормативно-правова база у сфері оподаткування органічного землекористування. *Інноваційна економіка.* 2018. № 7–8 (76). С. 78–85 (РИНЦ, Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* здійснено аналіз еволюції системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення з метою формування напрямів розвитку законодавчо-нормативної бази для оподаткування органічних землекористувачів.

16. Хомюк Н. Л. Теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація розвитку сільських територій». *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка.* 2018. Т. 23. Вип. 7 (72). С. 134–138 (Index Copernicus).

17. Хомюк Н. Л. Кластеризація як напрям диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Вісник Сумського аграрного університету.* 2019. Вип. 2 (80). С. 75–80 (Index Copernicus, РИНЦ).

18. Хомюк Н. Л. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій. *Економічний часопис Східноєвропейського*

національного університету імені Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 1 (17). С. 85–91 (Index Copernicus).

19. Хомюк Н. Л. Територіальна громада як основа забезпечення розвитку сільських територій в Україні. *Інтелект XXI.* 2019. № 1. С. 67–70 (Index Copernicus).

20. Хомюк Н. Л. Концептуальні положення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України.* 2019. Вип. 1 (135). С. 53–58 (Index Copernicus).

21. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка.* 2019. № 1. С. 47–55 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* розроблено методику та запропоновано етапи проведення аналізу розвитку сільських територій в Україні.

22. Хомюк Н. Л. Динаміка справляння та надходження земельних платежів в традиційному та органічному сільськогосподарському землекористуванні в Україні. *Збалансоване природокористування.* 2019. № 2. С. 201–213 (RePEc, РИНЦ, Research Bible, Polska Bibliographia Naukowa, Advanced Science Index, Google scholar).

23. Хомюк Н. Л. Діагностика розвитку сільських територіальних громад у Волинській області. *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 43. С. 132–138 (Index Copernicus).

24. Хомюк Н. Л. Механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 3 (19). С. 112–120 (Index Copernicus).

25. Хомюк Н. Л. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Інноваційна економіка.* 2019. № 5–6 (80). С. 113–118 (РИНЦ, Index Copernicus).

26. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Аналіз економічної ефективності діяльності об’єднаних територіальних громад в регіонах України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка.* 2019. № 14 (42). С. 45–53 (Index Copernicus, EBSCO Publishing Inc., ResearchBib, Ulrichsweb та ін.). *Особистий внесок здобувача:* проведено статистичний аналіз фінансової звітності об’єднаних територіальних громад в Україні за підсумками 2018 р. та запропоновано ввести узагальнювальний критерій ефективності функціонування цих громад.

27. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Математичне моделювання структурних змін у населенні України на сільських територіях. *Сталий розвиток економіки.* 2019. № 3 (44). С. 98–104 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* здійснено математичне моделювання зміни частки сільського населення України з використанням логістичної функції.

28. Хомюк Н. Л. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій. *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 45. С. 101–104 (Index Copernicus).

29. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Концептуальні підходи до розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Регіональна економіка*. 2019. № 3 (93). С. 71–78 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* досліджено типологію розвитку сільських територій та на основі вивчення досвіду Європейського Союзу обґрунтовано необхідність застосування інтегрованого підходу до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій.

30. Хомюк Н. Л. Аналіз розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації. *Проблеми та перспективи забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку. Серія: Економіка.* Маріуполь: ДонДУУ, 2019. Т. XX. Вип. 313. С. 81–92.

31. Хомюк Н. Л. Формування оптимальної структури об’єднаних територіальних громад Волинської області. *Інфраструктура ринку.* 2019.

Вип. 36. С. 314–319. URL: http://www.market-infr.od.ua/uk/36-2019 (Index Copernicus).

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

32. Khomiuk N., Pavlikha N. Economic security of development of rural territories in Ukraine. *International Journal of New Economics and Social Sciences.* 2018. № 1 (7). P. 119–130 (Index Copernicus, PBN/POL-Index; CEEOL; CEJSH; ARIANTA; CEON та ін.). *Особистий внесок здобувача:* окреслено співвідношення понять «економічна безпека», «економічна безпека держави», «розвиток сільських територій» та проаналізовано Концепцію розвитку сільських територій в Україні.

33. Khomiuk N. Improving the taxation system of Ukrainian farming. *International Journal of New Economics, Public Administration and Law.* 2019. № 2 (2). P. 17–27 (Google Scholar, Crossref, e-LIBRARY, SPIN).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

34. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Характеристика сільськогосподарського землекористування та його платності у Волинській області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів:* матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., присвяченої 35-річчю створення каф. екон. та соц. географії у Східноєвроп. нац. ун-ті ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 6–7 квіт. 2017 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. С. 144–147. *Особистий внесок здобувача:* охарактеризовано розвиток сільського господарства, стан земельних ресурсів, динаміку надходжень земельних податкових платежів у Волинській області.

35. Хомюк Н. Л. Теоретичні основи розвитку сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми регіональних досліджень:* матеріали І Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 11–12 груд. 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 34–35.

36. Хомюк Н. Л. Сутність поняття «сільський розвиток». *Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2–3 лют. 2018 р.). Херсон: Вид-во «Молодий вчений», 2018. С. 46–47.

37. Хомюк Н. Л. Фінансування програм розвитку сільських територій в країнах ЄС. *International scientific-practical conference integration of business structures: strategies and technologies*, February 23, 2018. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing, 2018. P. 131–134.

38. Хомюк Н. Л. Управління проектами розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами:* матеріали підсумкової наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 квіт. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2018. С. 113–116.

39. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Децентралізація в Україні: стан та вплив її на розвиток сільських територій. *Актуальні проблеми регіональних досліджень:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 17–18 трав. 2018 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 16–19. *Особистий внесок здобувача:* проведено оцінку розвитку процесу децентралізації в Україні.

40. Хомюк Н. Л. Сучасні тренди розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу. *Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20–22 верес. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк: Вежа-Друк. 2018. С. 51–56.

41. Хомюк Н. Л. Сільський зелений туризм як один з напрямів розвитку сільських територій. *Захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування*: зб. матеріалів 5 Міжнар. конгресу. Львів: Вид-во Львів. політехніки. 2018. С. 194.

42. Хомюк Н. Л. Формування бюджетів об’єднаних територіальних громад в умовах децентралізації. *Фінансова система країни: тенденції та*

перспективи розвитку: матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2018. С. 394–397.

43. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості формування об'єднаних територіальних громад у Волинській області. *Сучасна наука та освіта Волині:* зб. матеріалів наук.-практ. конф., 22 лист. 2018 р., м. Володимир-Волинський / ред. Б. Є. Жулковський. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 427–430. *Особистий внесок здобувача:* визначено вплив процесу децентралізації на розвиток сільських територій Волині та досліджено динаміку формування об'єднаних територіальних громад у Волинській області.

44. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Проектний підхід до публічного управління в контексті розвитку сільських територій. *Публічне управління: проблеми та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 7 груд. 2018 р. Харків: ТОВ «Константа», 2018. С. 505–509. *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано застосування проектного підходу до публічного управління у сфері розвитку сільських територій.

45. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Вплив процесів децентралізації на розвиток сільських територій в Україні. *Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад:* матеріали II Міжнар. наук.-метод. конф. 13–14 груд. 2018 р. Рівне: НУВГП, 2018. С. 145–147. *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано вплив функціонування об'єднаних територіальних громад на розвиток сільських територій та проведено оцінку процесу децентралізації в Україні.

46. Khomiuk N. Development of rural territories in conditions of decentralization. Proceedings of the Third International Conference of European Academy of Science. December 20–30, Bonn, Germany. 2018. P. 21–22.

47. Хомюк Н. Л. Розвиток сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Механізми та стратегії розвитку господарюючих суб'єктів в умовах інтеграційних процесів:* матеріали наук.-практ. інтернет-конф. студентів та молодих вчених з міжнар. участю (м. Харків–Пшеворськ,

19 лют. 2019 р.) / Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Przeworsku. Przeworsk: WSSG, 2019. P. 210–212.

48. Хомюк Н. Л. Проектний менеджмент у сфері розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами:* матеріали підсумкової наук.-практ. конф. / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2019. С. 66–68.

49. Хомюк Н. Л. Особливості управління проектами та програмами розвитку сільських територій в країнах ЄС. *Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій:* зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. В. Й. Лажніка та С. В. Федонюка. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 53.

50. Хомюк Н. Л. Перспективи розвитку підприємництва на сільських територіях в умовах децентралізації. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*: матеріали XXIV Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 61–63.

51. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Забезпечення конкурентоспроможності сільських територій в умовах децентралізації. *Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. / Одеський нац. політех. ун-т, м. Одеса, 18 верес. 2019 р. Одеса: ОНПУ, 2019. С. 92–95. *Особистий внесок здобувача:* здійснено SWOT-аналіз розвитку сільських територій Волинської області в умовах децентралізації.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

52. Tryhuba A., Pavlikha N., Rudynets M., Tryhuba I., Grabovets V., Skalyga M., Tsymbaliuk I., Khomiuk N., Fedorchuk Moroz V. Studying the influence of production conditions on the content of operations in logistic systems of milk collection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies.* 2019. № 3/3 (99). P. 50–63 (Scopus та ін.). *Особистий внесок здобувача:* здійснено

систематизацію статистичних даних щодо розвитку тваринництва на сільських територіях України.

53. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в Україні. *Економіка та розвиток.* 2019. № 1 (1). С. 85–92.

54. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації:* укр. щорічник з Європ. інтеграційних студій. Луцьк: Терен, 2019. Вип. ІІ. С. 196–205. *Особистий внесок здобувача:* висвітлено особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції та систематизовано класифікацію донорських організацій, які фінансують проекти.

ЗМІСТ

ВСТУП 24
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 37
1.1. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій 37
1.2. Сутність поняття диверсифікації розвитку сільських територій 58
1.3. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій 78
Висновки до розділу 1 99
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 102
2.1. Методологічний базис дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації 102
2.2. Концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації 124
2.3. Методика діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації 143
Висновки до розділу 2 163
РОЗДІЛ 3. ДІАГНОСТИКА ПЕРЕДУМОВ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 166
3.1. Аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні 166
3.2. Оцінка розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад у регіонах України 190
3.3. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації 212
Висновки до розділу 3 238

РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 242

4.1. Оцінка стану диверсифікації розвитку сільських територій за напрямами в умовах децентралізації 242

4.2. Європейська політика стимулювання розвитку сільських територій та можливості її імплементації в Україні 275

4.3. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації 294

Висновки до розділу 4 315

РОЗДІЛ 5. ПРІОРИТЕТИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 318

5.1. Економіко-математичне обґрунтування шляхів підвищення ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад 318

5.2. Науково-методичне обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва 337

5.3. Шляхи диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації 361

Висновки до розділу 5 381

ВИСНОВКИ 384

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 390

ДОДАТКИ 435

ВСТУП

Актуальність теми. Наслідками кризових явищ, характерних для економіки України та її регіонів на сучасному етапі, є загострення проблем розвитку сільських територій, які займають близько 90 % від загальної площі країни, де проживає третина всього населення. Одним із чинників, який зумовлює несприятливу демографічну ситуацію, зростання чисельності безробітних, міграційні процеси, низьку рентабельність сільськогосподарського виробництва, недостатню кількість закладів соціальної, виробничої інфраструктури та інші негативні тенденції, є низький рівень диверсифікації розвитку сільських територій.

Сучасні процеси децентралізації в Україні та формування об’єднаних територіальних громад сприяють підвищенню ефективності використання наявних і потенційних можливостей сільського розвитку, посиленню конкурентних переваг сільських територій. У цих умовах важливого значення набуває питання забезпечення їхньої конкурентоспроможності та досягнення належного рівня якості життя сільського населення через підвищення поліфункціональності економіки сільських територій, прийняття обґрунтованих рішень щодо визначення пріоритетних напрямів диверсифікації господарської діяльності. Це засвідчує необхідність теоретико-методологічного обґрунтування організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Теоретико-методологічні й прикладні положення розвитку сільських територій та його диверсифікації розкрито в наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. Андрійчук, В. Бойко, О. Бородіна, В. Борщевський, Л. Газуда, П. Гайдуцький, В. Геєць, Г. Грін, Ю. Губені, С. Деллер, В. Дієсперов, В. Захарченко, Т. Зінчук, О. Зоренко, С. Кваша, А. Ключник, І. Кульчій, М. Лендєл, Ю. Лупенко, М. Малік, Ф. Мантино, Н. Маслак, В. Маркуіллер, Н. Павліха, О. Павлов, М. Плотнікова, О. Попова,

Х. Притула, І. Прокопа, В. Россоха, П. Саблук, М. Талавиря, В. Ткачук, В. Трегобчук, М. Орлатий, М. Хвесик, В. Чемерис, Г. Черевко, В. Юрчишин та ін.

Проблематику процесів децентралізації відображено в дослідженнях таких науковців, як Р. Агронофф, М. Баймуратов, І. Вахович, П. Гураль, Б. Гурне, Б. Данилишин, П. Жук, О. Карий, В. Кравченко, В. Кравців, В. Куйбіда, А. Лелеченко, М. Мельник, Є. Рушковський, А. Ткачук, Р. Плющ, І. Сторонянська, С. Шульц й ін.

Однак, попри вагомий теоретичний і прикладний здобуток учених із зазначеної вище тематики, низка важливих проблем у сфері розвитку сільських територій потребує глибшого аналізу. Ураховуючи поширення децентралізаційних процесів, актуальними вважаємо обґрунтування теоретико-методологічних основ, розробку організаційно-економічного механізму та окреслення пріоритетних напрямів диверсифікації розвитку сільських територій. Наведені положення зумовили наукову й практичну цінність дисертаційної роботи, основні цілі та завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні результати дисертаційної роботи отримано в процесі безпосередньої участі здобувача в здійсненні науково-дослідної роботи кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в рамках виконання держбюджетних тем «Інноваційні форми активізації бізнесу в умовах міжнародної інтеграції» (державний реєстраційний номер 0115U002350) – обґрунтовано напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, «Регіональні ринки в умовах європейської інтеграції: механізми конкуренції та конвергенції» (державний реєстраційний номер 0118U001094) – проведено діагностику розвитку сільських територій регіону; а також кафедри менеджменту Національного університету водного господарства та природокористування при виконанні держбюджетної теми «Геоуправління та механізми забезпечення конкурентоспроможності органічного сільського

господарства України в умовах євроінтеграції» (державний реєстраційний номер 0118U003372) – розроблено науково-методичні підходи до державної фінансової підтримки органічного виробництва із врахуванням світового досвіду й надано рекомендації щодо вдосконалення системи оподаткування сільськогосподарської діяльності.

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є обґрунтування теоретико-методологічних засад і розробка практичних рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Для досягнення мети поставлено такі *завдання:*

– розвинути понятійно-категоріальний апарат дослідження процесу диверсифікації розвитку сільських територій;

– обґрунтувати значення процесу децентралізації як чинника диверсифікації розвитку сільських територій;

– розробити методологію дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– обґрунтувати концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– удосконалити методичний підхід до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– здійснити аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні;

– виконати оцінку розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад в регіонах України;

– виявити сучасні тенденції розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації;

– охарактеризувати стан диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм та джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– розвинути наукові основи імплементації європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні;

– розробити організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– окреслити шляхи підвищення ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад;

– здійснити науково-методичне обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва;

– розробити пропозиції щодо диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Об’єктом дослідження є процес диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Предмет дослідження – теоретичні, методологічні та практичні засади організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Методи дослідження. Методологічні засади організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації ґрунтуються на фундаментальних положеннях економічної теорії, класичних та сучасних теоріях розвитку продуктивних сил і регіональної економіки, перехідної економіки, європейської інтеграції тощо. Розробка теоретико-методологічних та прикладних засад диверсифікації розвитку сільських територій здійснювалася на основі інтегрованого підходу, який дав змогу комплексно розглянути організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій як систему взаємопов’язаних і взаємодіючих принципів, методів, інструментів, заходів, суб’єктів й об’єктів цього процесу в умовах децентралізації.

У процесі дослідження застосовано загальноприйняті в економічній науці методи: монографічний, індукції, дедукції – для розкриття теоретичних засад та сутності диверсифікації розвитку сільських територій, обґрунтування значення

процесу децентралізації як чинника диверсифікації розвитку сільських територій; абстрактно-логічний, наукового узагальнення – для розробки методології дослідження й концептуальних засад диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, удосконалення методичного підходу до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій; економіко-статистичний, статистичного групування, прогнозування, графічний, SWOT-аналізу – для аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні, оцінки розвитку процесу децентралізації й ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад в Україні, виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських територій в регіоні; характеристики напрямів диверсифікації розвитку сільських територій; систематизації – для дослідження можливості імплементації європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні; системно-структурний – для розробки організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації; моделювання – для здійснення групування об'єднаних територіальних громад із метою підвищення ефективності їхнього функціонування; історико-логічний, синтезу – для науково-методичного обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва та для розробки пропозицій щодо диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Інформаційною базою дослідження слугували законодавчі й нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, офіційні матеріали Державної фіскальної служби України, Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державної прикордонної служби України, Міністерства розвитку громад та територій України, Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, статистичні дані Головного управління статистики у Волинській області; звітно-аналітична інформація

вітчизняних і міжнародних організацій; законодавчі й нормативні акти Європейської комісії; наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, у яких висвітлено фундаментальні положення розвитку сільських територій, електронні ресурси, представлені в мережі Інтернет; результати власних досліджень здобувача, аналітичні розрахунки, виконані в процесі дослідження тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна отриманих результатів й особистий внесок здобувача полягають у поглибленні теоретико-методологічних засад, обґрунтуванні механізму та напрямів удосконалення організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій у контексті децентралізації.

Основні положення дисертації, що визначають її новизну й винесені на захист, полягають у такому:

уперше:

– запропоновано методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які ґрунтуються на теоретичних положеннях регіональної економіки, спрямованих на розкриття сутності розвитку сільських територій, його диверсифікації, децентралізації та передбачають застосування системного, структурного, просторового, інституційного, біхевіористичного й синергетичного підходів, комплексу загальнонаукових методів дослідження задля здійснення діагностики передумов та оцінки стану диверсифікації розвитку сільських територій за напрямами; формування наукової концепції, розробки організаційно-економічного механізму й виокремлення пріоритетів диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації;

– обґрунтовано концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій, які передбачають застосування інтегрованого підходу до реалізації напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання, джерел фінансування розвитку сільських територій, що

забезпечуватиме посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних і потенційних можливостей їх розвитку з виокремленням соціальних, економічних, екологічних цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій;

– розроблено організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який являє собою відкриту, динамічну, інтегровану систему взаємодії суб'єктів диверсифікації розвитку цих територій, що ґрунтується на застосуванні нормативно-правових, організаційних, інституційних, економічних інструментів та заходів з дотриманням принципів диверсифікації й децентралізації задля зростання доходів сільського населення, зменшення рівня безробіття на сільських територіях, розвитку соціальної інфраструктури на селі, збільшення обсягів валової продукції, досягнення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності праці, підтримання екологічної рівноваги на сільських територіях, раціонального використання, охорони та відтворення природних ресурсів;

удосконалено:

– методичний підхід до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій, який, на відміну наявних, охоплює послідовну реалізацію етапів її проведення в умовах децентралізації: аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій на національному рівні; оцінку розвитку процесу децентралізації й ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад у регіонах; визначення сучасних тенденцій розвитку сільських територій у регіоні в умовах децентралізації; оцінку стану та характеристику напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Це сприятиме обґрунтованому вибору напрямів диверсифікації розвитку сільських територій із метою розширення асортименту й ринків збуту сільськогосподарської продукції, підтримки органічного виробництва, вирощування нішевих культур, розвитку промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх

промислів, збільшення кількості суб’єктів господарювання, залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, юридичних і фізичних осіб, міжнародних фондів;

– методичні підходи до оцінювання ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад, що, на відміну від наявних, ґрунтуються на використанні узагальнювального критерію за показниками обсягів власних доходів, рівня дотаційності; рівня видатків на управління, рівня капітальних видатків, чисельності населення й проведенні групування об’єднаних територіальних громад задля максимізації потенційних обсягів їхніх власних доходів або мінімізації потенційних обсягів видатків на управління ними. Запропоновані підходи уможливлюють визначення рівня ефективності функціонування міських, селищних і сільських об’єднаних територіальних громад у регіонах України та шляхів підвищення ефективності їхнього функціонування;

– наукові положення щодо диверсифікації сільськогосподарського виробництва шляхом формування державної фінансової підтримки органічного виробництва з урахуванням світового досвіду, що, на відміну від наявних, передбачають спрощену процедуру сертифікації; субсидіювання органічних операторів за наявні органічні площі земель або за перехід на органічне виробництво; залучення інвестицій; пільгове оподаткування органічних операторів;

дістали подальший розвиток:

– понятійно-категоріальний апарат дослідження процесу диверсифікації розвитку сільських територій у частині уточнення та конкретизації дефініцій «сільські території», «розвиток сільських територій» і поглиблення сутності поняття «диверсифікація розвитку сільських територій» як процесу урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з

метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки;

– методичний підхід до аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій на основі визначення часткових індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку й інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій, що дають змогу виявити внутрішні та зовнішні чинники впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– наукові основи імплементації європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні у частині обґрунтування доцільності дотримання галузевого, пропорційного й комплексного принципів і застосування інтегрованого підходу до розробки та запровадження програм і стратегій розвитку об’єднаних територіальних громад на сільських територіях, що сприятиме отриманню синергетичного ефекту від реалізації напрямів диверсифікації та процесів децентралізації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, викладені в дисертації, доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій. Ці положення призначені для використання в процесі управління розвитком сільських територій в умовах децентралізації.

Наукові результати дисертаційної роботи отримали практичне застосування в діяльності центральних і регіональних органів влади, зокрема:

– у законопроектній діяльності Підкомітету з питань регіональної політики та місцевих бюджетів Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування (довідка № 5/02-2020 від 5.02.2020 р.) – науково-практичні рекомендації щодо формування напрямів його диверсифікації;

– під час розробки нормативно-правових і розпорядчих документів із питань оперативно-службової діяльності органів та підрозділів охорони державного кордону Адміністрацією Державної прикордонної служби

України (довідка № 0.22-11395/06-19 від 21.11.2019 р.) – концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– у процесі підготовки рекомендацій щодо формування напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва Департаментом агропромислового комплексу Волинської обласної державної адміністрації (довідка № 1732/17/2-19 від 20.11.2019 р.) – організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– під час розробки проекту Стратегії розвитку Волинської області на період до 2027 р. Департаментом економіки та європейської інтеграції Волинської обласної державної адміністрації (довідка № 740/01-19/2-19 від 21.11.2019 р.) – пропозиції щодо застосування методології управління проектами задля залучення грантового фінансування, отримання пільгових кредитів;

– у діяльності Асоціації органів місцевого самоврядування «Асоціація об’єднаних територіальних громад» (довідка № 0368 від 25.11.2019 р.) – науково-практичні підходи до оцінки ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад;

– у процесі підготовки Стратегії розвитку Зимнівської об’єднаної територіальної громади Зимнівською сільською радою Волинської області (довідка № 10369/13/2-19 від 15.11.2019 р.) виявлено тенденції розвитку сільських територій у регіоні;

– під час розробки Стратегії розвитку Зарічанської об’єднаної територіальної громади Зарічанською сільською радою Волинської області (довідка № 1432/01-12 від 15.11.2019 р.) – пропозиції щодо застосування методології управління проектами й диверсифікації сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності;

– у процесі підготовки Стратегії розвитку Оваднівської об’єднаної територіальної громади на 2019–2024 рр. Оваднівською сільською радою Волинської області (довідка № 621 від 18.11.2019 р.) – рекомендації щодо

розвитку туризму як напряму диверсифікації несільськогосподарської діяльності громади;

– під час збільшення асортименту сільськогосподарської продукції Науково-дослідного селянського (фермерського) господарства Колача Є. Й. (довідка № 5 від 12.01.2019 р.) – рекомендації щодо розвитку органічного виробництва;

– у процесі розширення напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва ТОВ «СОФІ ІНВЕСТ» (довідка № 27/11-32 від 21.05.2019 р.) – пропозиції щодо популяризації нішевого виробництва;

– під час проведення конференцій, круглих столів, тренінгів щодо популяризації органічного виробництва в Україні ГО «Зелені ініціативи Рівного» (довідка № 23 від 15.07.2019 р.) – науково-методичні підходи до формування державної фінансової підтримки органічного виробництва з урахуванням світового досвіду.

Теоретико-методичні положення дисертаційної роботи можуть бути використані для прийняття практичних рішень органами державного та регіонального управління, місцевого самоврядування для опрацювання напрямів диверсифікації розвитку сільських територій.

Результати дисертаційної роботи застосовано в навчальному процесі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки під час розробки навчально-методичних матеріалів і викладання дисциплін «Регіональна економіка» та «Регіональні ринки» (довідка № 03-28/01/2950 від 07.11.2019 р.).

Основні теоретичні висновки, науково-практичні рекомендації здобувача впроваджено в навчальний процес ГО «Західний регіональний центр сприяння перепідготовці та соціальної адаптації військовослужбовців» для підготовки навчально-методичних матеріалів, проведення лекційних і практичних занять зі «Стратегічного управління» та «Основ менеджменту» (довідка № 2/1 від 20.11.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати, представлені в роботі, отримано здобувачем особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, які є результатом особистої роботи дисертанта, про що вказано в переліку наукових праць.

Матеріали та висновки кандидатської дисертації під час підготовки цієї роботи не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні результати, положення та висновки дослідження обговорено й схвалено на 19 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференція та конгресах, серед яких – «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» (м. Луцьк, 2017 р.), «Актуальні проблеми регіональних досліджень» (м. Луцьк, 2017 р.), «Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах» (м. Одеса, 2018 р.), «Integration of business structures: strategies and technologies» (Tbilisi, Georgia, 2018), «Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами» (м. Луцьк, 2018 р., 2019 р.), «Актуальні проблеми регіональних досліджень» (м. Луцьк, 2018 р.), «Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу» (м. Луцьк – с. Світязь, 2018 р.), «Сталий розвиток: захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування» (м. Львів, 2018 р.), «Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку» (м. Острог, 2018 р.), «Сучасна наука та освіта Волині» (м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 2018 р.), «Публічне управління: проблеми та перспективи» (м. Харків, 2018 р.), «Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об’єднаних територіальних громад» (м. Рівне, 2018 р.), III International Conference of European Academy of Science (Bonn, Germany, 2018), «Механізми та стратегії розвитку господарюючих суб’єктів в умовах інтеграційних процесів» (м. Харків – м. Пшеворськ, 2019 р.), «Україна – Європейський Союз: від партнерства до

асоціації» (м. Львів, 2019 р.), «Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій» (м. Луцьк, 2019 р.), «Перспективи розвитку економіки: теорія, методологія, практика» (м. Луцьк, 2019 р.), «Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку» (м. Одеса, 2019 р.).

Публікації. Результати проведених досліджень викладено у 54 опублікованих працях загальним обсягом 45,09 друк. арк., із яких особисто здобувачу належать 40,09 друк. арк.; серед них: одноосібна монографія, 7 колективних монографій (3 – закордонні видання); 23 статті у наукових фахових виданнях України, у т. ч. 21 – у виданнях, уключених до міжнародних наукометричних баз; 2 статті у наукових періодичних виданнях інших держав; 18 публікацій апробаційного характеру, 3 публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотацій, вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг роботи становить 493 сторінки, із яких 371 – основний текст. Дисертація містить 52 таблиці, 81 рисунок та 18 додатків. Список використаних джерел уключає 411 найменувань.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

1.1. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій

Сучасний стан розвитку сільських територій погіршується, незважаючи на ті заходи, які реалізуються в рамках державної політики в цій сфері. Для розробки теоретичних та практичних засад розвитку сільських територій потрібно мати чітке визначення понятійно-категоріального апарату. Хоча термін «сільська територія» в науковій літературі використовують давно, проте досі не існує єдиного підходу до визначення даної дефініції, адже вона виступає предметом дослідження багатьох наук: географічних, економічних, соціальних, екологічних та ін. Проаналізувавши наявні визначення поняття «сільська територія», можемо дійти висновку, що вони розроблялися для потреб конкретної галузі науки.

Заслуговують на увагу наукові підходи щодо розкриття сутності сільських територій та їх розвитку таких науковців, як О. Белевят, В. Бойко, В. Борщевський, І. Залуцький, Л. Газуда, І. Гончаренко, Ю. Губені, В. Дієсперов, В. Єрмоленко, А. Ключник, В. Колесников, І. Кульчій, А. Лісовий, Ю. Лупенко, М. Малік, М. Хвесик, О. Павлов, В. Прушківський, І. Сембай, М. Талавиря, Х. Притула, В. Чемерис та В. Юрчишин та ін.

У науковій літературі сучасні підходи до тлумачення поняття «сільські території» класифікують за просторово-територіальними, структурними, адміністративно-правовими та функціонально-господарськими ознаками [116].

В. Прушківський та В. Колесников у ході наукового дослідження виокремили цілу низку науково-методичних підходів до визначення поняття «сільська територія»: територіальний, просторовий, структурний, системний і багатокритеріальний. Виокремлення цих підходів відбувалося за критерієм

урахування у визначеннях основних сутнісних характеристик досліджуваного поняття [237].

В. Залізко виокремлює п’ять головних підходів до питання визначення сільської території [94], серед яких: економічний, природничо-географічний, історичний, аграрний, адміністративно-управлінський.

На основі аналізу дефініції поняття «сільські території», який відображено в додатку Б, виокремлено наукові підходи до визначення сутності цих територій, такі як: структурний, просторовий, системний та функціональний. Як видно з табл. Б.1, більшість науковців розкривають поняття «сільські території» як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв’язками із зовнішнім середовищем, соціальним, економічним й інституціональним середовищами та населенням. Також учені розглядають «сільські території» як складну й багатофункціональну природну, соціально-економічну та виробничо-господарську структуру [15; 254, с. 4; 274, с. 4]. Деякі науковці вважають, що дефініцію «сільські території» потрібно розкривати з просторово-географічного й регіонально-територіального погляду.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розкриття сутності сільських територій, визначимо, що сільські території – це:

– система (цілісна, просторова сукупність);

– багатофункціональна структура;

– місцевість (просторово-географічне утворення, обжита місцевість, площа земельних ресурсів).

В Україні, незважаючи на необхідність розвитку сільських територій, відсутній єдиний комплексний підхід до подолання кризових явищ, які поширені на цих територіях. Це зумовлено тим, що в законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «сільські території». Розглянемо трактування цієї лексеми, які наведені в нормативно-правових актах та їхніх проектах (табл. 1.1).

У Концепції розвитку сільських територій [232] окреслено лише головні пріоритети розвитку сільських територій та механізм підготовки аграрного й сільського секторів держави до функціонування в умовах Зони вільної торгівлі з ЄС, але визначення поняття «сільська територія» відсутнє.

Таблиця 1.1

Нормативно-правові дефініції понять у рамках дослідження сільських територій

Поняття	Визначення	Назва нормативно-правового документу
1	2	3
Територія	Частина земної поверхні з повітряним простором та розміщеними під нею надрами у визначених межах (кордонах), що має певне географічне положення, природні й створені в результаті діяльності людей умови та ресурси.	Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 р. [224]
Сільська місцевість	Території, що розміщені за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови.	Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 р. [227]
Сільський район	Район, у якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості.	Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 р. [229]
Сільська територія	Це територія, на якій частка сільського населення в його загальній чисельності перевищує 15–50 %. Сільська територія поділяється на: – чітко виражену сільську місцевість (частка сільського населення в його загальній чисельності перевищує 50 %); – сільську місцевість (частка сільського населення становить 15–50 % чисельності всіх жителів).	Проект Закону України «Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості» [223]
Сільські території	Історично сформована в законодавчо визначених межах системна сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них земельних, лісових, водних та рекреаційних ресурсів, що поєднують у собі адміністративно-територіальну і територіально-функціональну приналежність щодо створення належних умов праці й життєдіяльності сільського населення.	Проект Закону України «Про сільське господарство» [225]

Закінчення таблиці 1.1

1	2	3
Сільська місцевість	Територія, на якій розміщені сільські поселення (села, селища), сільськогосподарські та інші угіддя, ліси, водоймища, об'єкти транспортної й іншої інфраструктур, що обслуговуються мешканцями сільських населених пунктів.	Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» [234]
Сільське поселення (сільський населений пункт)	Облаштоване об'єктами соціального, виробничого призначення та відповідною інфраструктурою місце постійного проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві, переробленні сільськогосподарської продукції або інших галузях.	Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» [234]
Сільське поселення	Села (хутори, слобідки), окреме в межах територіально-адміністративної одиниці середовище постійного проживання населення, яке виконує переважно сільськогосподарську діяльність.	Проект Закону України «Про сільське господарство» [225]

Джерело: сформовано здобувачем на основі [223, 224, 225, 227, 229,234].

Проаналізувавши нормативно-правові документи та їхні проекти, можемо стверджувати, що в законодавстві поняття «сільські території» й «сільська місцевість» ототожнюються. Більшість цих документів, які стосуються дослідження цієї проблематики, використовує або територіальний, або галузевий підхід до визначення сутності сільських територій [310].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що «сільський – це той, який міститься поза межами міста, передмістя, не міський» [35, с. 1323]; «територія – це земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою тощо» [35, с. 1443], а «село – населений пункт неміського типу, жителі якого займаються переважно обробітком землі» [35, с. 1305].

Потрібно відзначити, що в словнику-довіднику із соціально-економічної географії за редакцією А. Горкіна наведено таке визначення села: «у вузькому значенні – тип великих сільських поселень, зазвичай мають церкву, крамницю й відіграють роль місцевого центру для навколишніх сіл; у широкому значенні (і як термін «село») – не лише всі сільські поселення, але й сільське господарство та комплекс аграрних соціально-економічних відносин, які відрізняються від міських» [262, с. 225]. Під сільською місцевістю запропоновано розуміти «всю заселену територію країн і районів, що розміщується поза межами міських поселень, із її природними й зміненими людиною (антропогенними) ландшафтами, населенням і населеними пунктами (які належать до категорії сільських)» [262, с. 225], а сільським населенням вважаються «жителі всієї сукупності сільських поселень будь-якої території, постійне населення сільської місцевості, категорія населення, яка виділяється в окрему групу під час перепису або поточного обліку поряд із міським населенням» [262, с. 226].

Погодимося з В. Кулібановою й Т. Теором, які вважають, що «будь-яка територія, у тому числі сільська, є місцем для відпочинку, проживання, роботи, навчання, проведення різноманітних ділових заходів, адресних державних програм, інвестицій, відкриття нових підприємств, реалізації інновацій» [126].

Г. Черевко й І. Черевко вважають, що термін «сільська територія» є досить наближеним до лексеми «сільський регіон». Науковці звертають увагу на тому, що «хоча існує певна різниця між цими поняттями, проте як об’єкти дослідження вони подібні» [348].

Х. Притула пропонує таке співвідношення трактувань понять села, сільської місцевості, сільського району, сільських територій (рис. 1.1) [202].

На нашу думку, терміни «сільська територія», «сільське поселення», «село» – це нероздільно взаємопов’язані смислові поняття (рис. 1.2).

Х. Притула зазначає, що «зважаючи на специфіку розвитку кожної окремо взятої сільської території, країни розробляють власні підходи до

визначення й класифікації сільських територій. Ці підходи ґрунтуються на показниках густоти населення, загального природного його приросту (скорочення), структури сільської економіки тощо. Кожна з розроблених типологій є настільки корисною, наскільки вона спроможна виявити відмінності між сільськими територіями й забезпечити їх розвиток» [203].

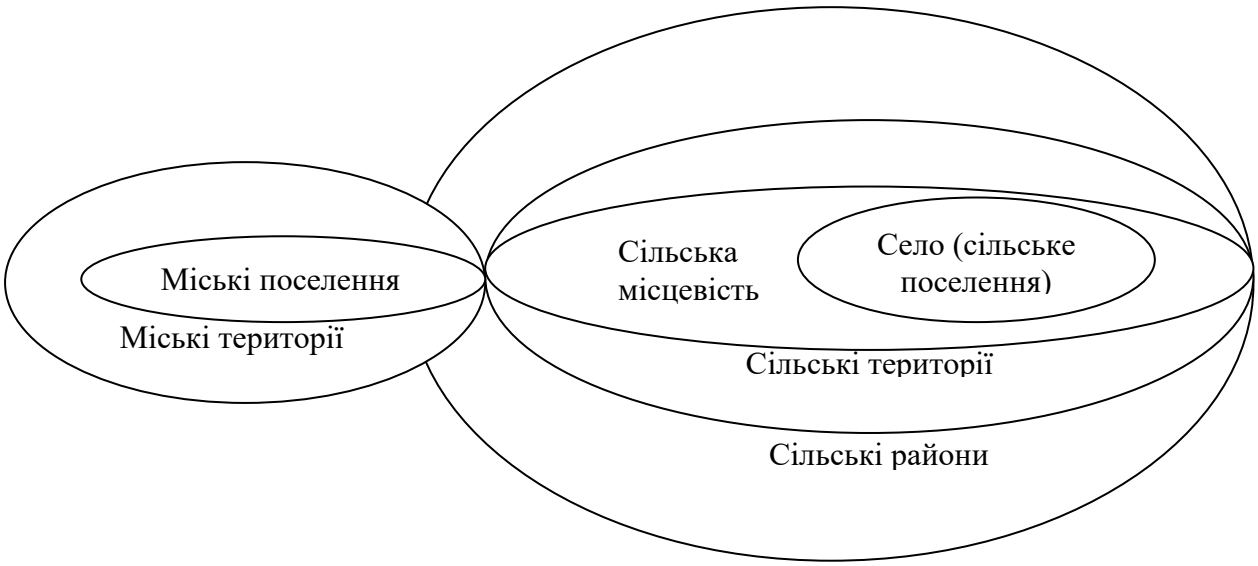

Рис. 1.1. Співвідношення понять села, сільської місцевості, сільської території та сільського району

Джерело: побудовано здобувачем на основі [202].

Згідно з підходом Організації економічного співробітництва та розвитку (OECP) регіони поділено на три групи (NUTS 3) залежно від відсотка населення, яке проживає на цих територія [409]:

– міського типу (predominantly urban) – якщо частка населення, яке мешкає в сільській місцевості, менша ніж 15 %;

– перехідного типу (intermediate) – якщо частка населення, яке проживає в сільській місцевості, становить 15–50 %;

– сільського типу (predominantly rural), якщо частка жителів, які мешкають у сільській місцевості, перевищує 50 %.

Євростат (Статистичний комітет ЄС) пропонує нову типологію «міста–села» для країн ЄС, згідно з якою регіони поділяються на міські, перехідні та сільські, залежно від густоти й кількості населення [409].

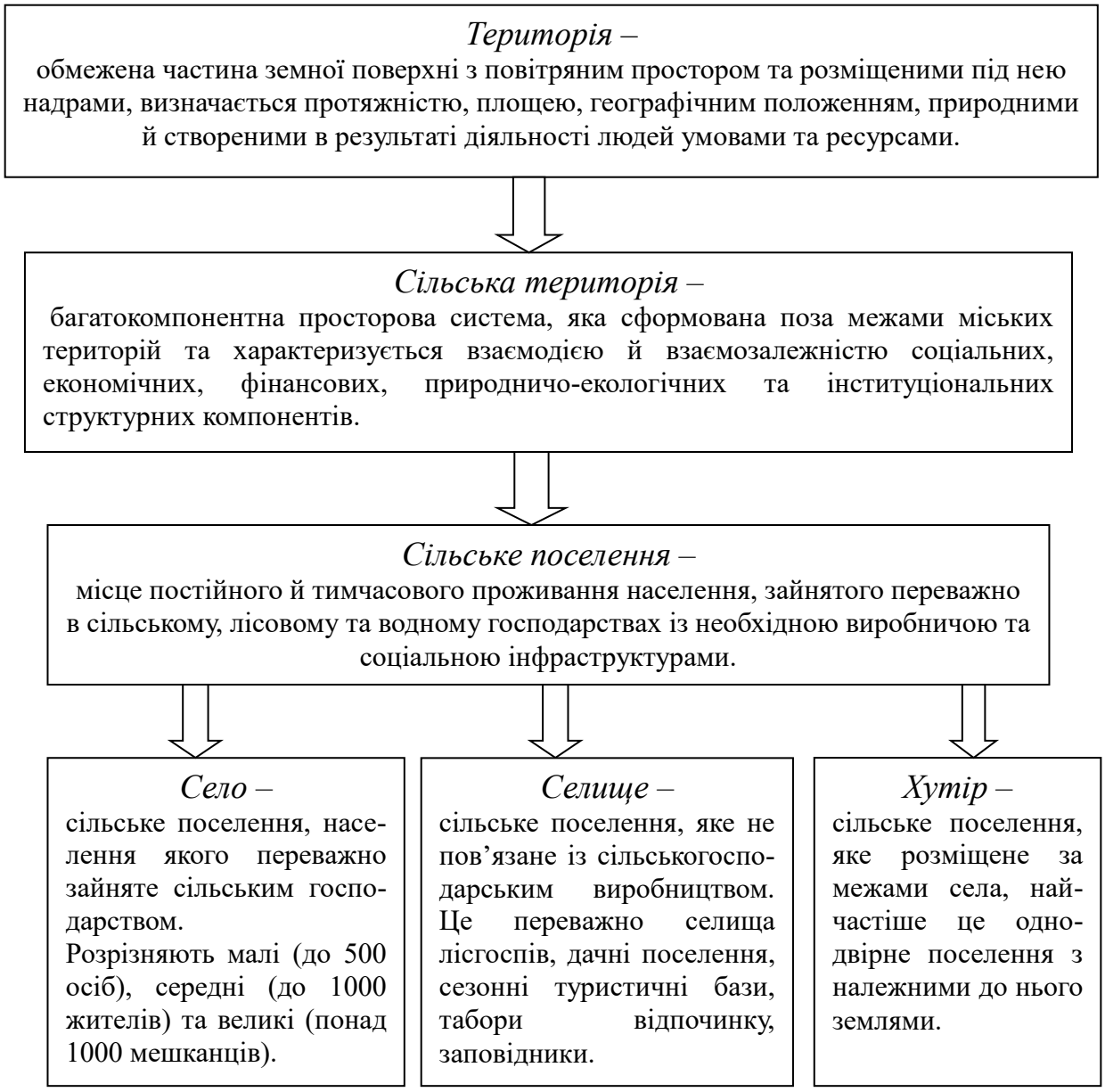

Рис. 1.2. Взаємозалежність понять «сільська територія», «сільське поселення», «село»

Джерело: розроблено на основі досліджень здобувача.

О. Павлов виділяє типи сільських територій за такими критеріями [186]: за ступенем розвитку (високо-, середньо-, слаборозвинені, деградуючі); за складністю (моно- та поліфункціональні); за значенням функцій (глобальні, загальнодержавні, регіональні, місцеві); за господарськими функціями (аграрні та поза аграрні); за видами й режимами використання (руральні та урбаруральні); за етнічною ознакою (переважно моно-, дво-, поліетичні); за ступенем ресурсозабезпеченості (високо-, середньо-,

недостатньо ресурсозабезпечені); за політико-правовим статусом (центри сільських адміністративних територій, зі статусом адміністративно-територіальної одиниці, без статусу адміністративно-територіальної одиниці).

Окрім того, О. Павлов виокремлює типово сільські (аграрні) території; перехідні, «змішані» території (сільські урбанізовані зони та «аграрні міста»); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські та прикордонні) [182].

А. Ключник в основу класифікації сільських території поклала ступінь розвитку складових частин їх економічного потенціалу та виокремила класифікаційні ознаки за виробничо-господарською спрямованістю, особливостями наявного природного потенціалу, рекреаційно-туристичною спрямованістю, напрямом розвитку маркетингового потенціалу, розвитком інфраструктурного потенціалу, видами інтелектуального потенціалу, екологічним фактором, ефективністю здійснення інвестицій, ступенем ресурсозабезпеченості, стратегією розвитку інновацій [110, с. 29, 338].

На думку В. Бойка, сільські території в контексті формування економічної безпеки доцільно поділити на такі типи: сільські території з багатофункціональними господарськими комплексами, що характеризуються високим рівнем диверсифікації діяльності, є самодостатніми та ресурсоспроможними до забезпечення потреб сільського населення (фізичних, економічних, соціальних, побутових, освітніх, культурних тощо); сільські території з монофункціональними господарськими комплексами, що спеціалізуються переважно на виробництві продукції сільського господарства; депресивні сільські території, які характеризуються занедбаністю об’єктів інфраструктури (або ж їх цілковитою відсутністю), високим рівнем безробіття серед сільського населення та диспропорціями в його віковій структурі, що унеможливлює процес природного відтворення, нераціональним природокористуванням [15].

Х. Притула розробила класифікацію сільських територій Львівської області [203]: за економічним критерієм (переважно сільськогосподарського спрямування, багатофункціонального розвитку, туристично-рекреаційного розвитку); за демографічним критерієм (із позитивною демографічною ситуацією, із задовільною демографічною ситуацією, із незадовільною демографічною ситуацією, із критичною демографічною ситуацією); за просторовим критерієм (приміські, транзитні, прикордонні, периферійні, передгірні та гірські).

З точки зору структурного підходу до формування цілісного поняття «сільські територій» доцільно визначити їхні основні складові частини – структуру, сукупність, елементи, які мають різноманітні функціональні компоненти. Ними, на нашу думку, є соціальна, економічна, фінансова, природничо-екологічна, інституціональна компоненти. Структурну характеристику сільських територій показано на рис. 1.3.

Для ширшого розуміння сутності сільських територій потрібно розглянути покладені на них функції. До основних функцій сільських територій, на нашу думку, потрібно віднести: економічну, виробничу, соціально-демографічну, екологічну, культурно-етнічну, рекреаційно-туристичну, просторово-комунікаційну, природно-відтворювальну й функцію соціального контролю над територією (табл. 1.2).

Найчастіше визначення сільських територій пов’язують саме із сільськогосподарською діяльністю їхнього населення. Нині аграрна сфера є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій. Але не можна вважати, що сільським господарством займається більшість сільського населення. Сільська територія – це не лише місце життєдіяльності людей і просторовий базис виробництва, а й природне середовище. Адже на процес розвитку сільських територій впливають природні умови та природні ресурси, географічне положення, етнічний склад населення, стан економіки й ін. [329].

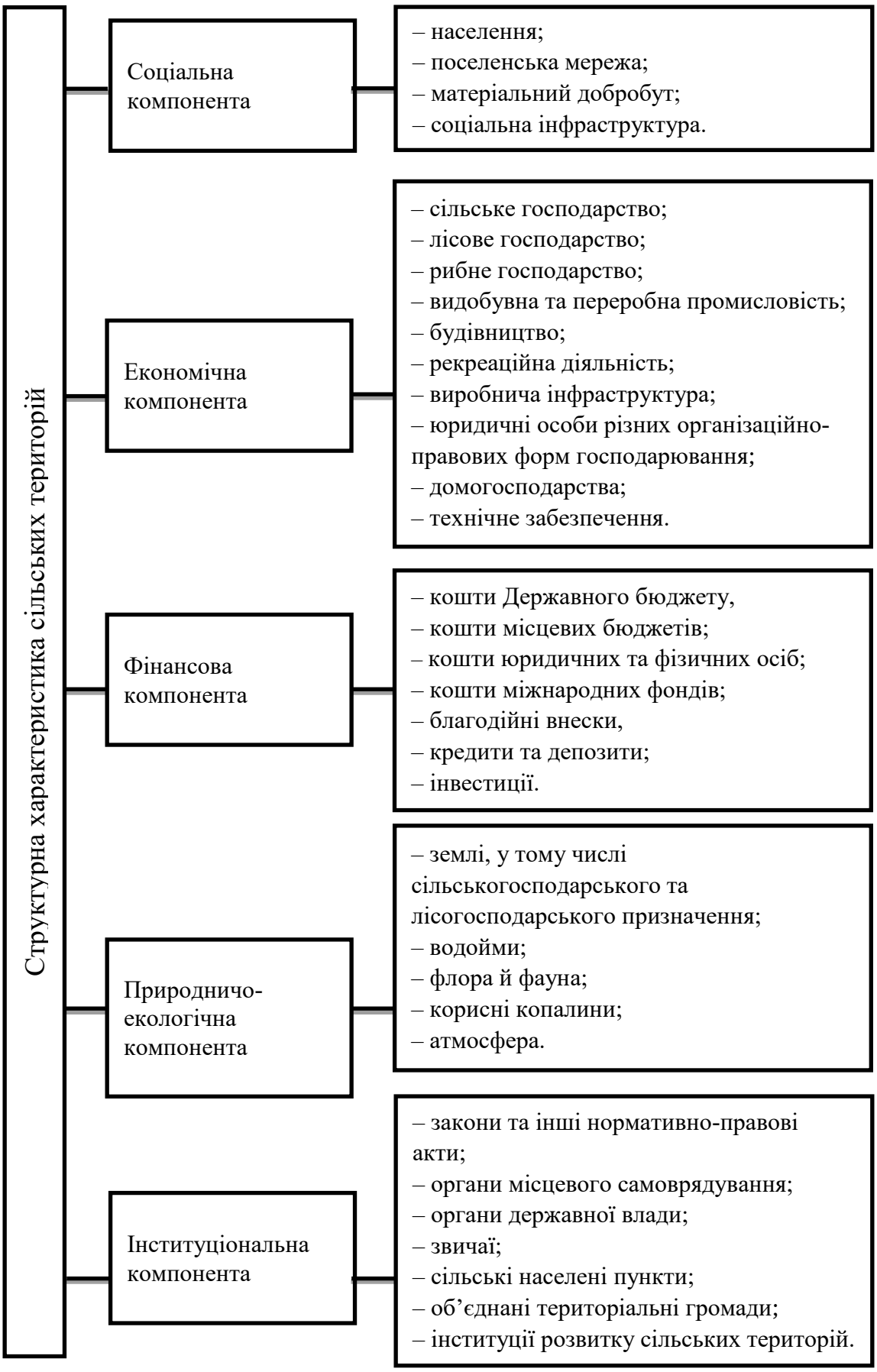

Рис. 1.3. Структурна характеристика сільських територій

Джерело: розроблено здобувачем.

Таблиця 1.2

Функції сільських територій

Назва функції	Характеристика
Економічна	Забезпечення нормативного формування та розвитку всіх векторів економіки сільських територій
Виробнича	Задоволення потреб суспільства в продовольстві та сировині, продукції для різних галузей і видів господарської діяльності
Соціально-демографічна	Відтворення сільського населення, забезпечення сільського господарства й інших галузей економіки трудовими ресурсами, значним людським капіталом
Екологічна	Підтримання екологічної рівноваги в аграрних регіонах і на всій території країни, утримання заповідників, заказників, національних парків та ін.
Культурно-етнічна	Зберігання самобутньої національної культури, народних традицій, звичаїв, досвіду ведення сільського господарства, охорона пам’яток природи, історії й культури, розміщених на сільських територіях
Рекреаційно-туристична	Максимальне задоволення потреб як вітчизняних, так і іноземних туристів у відпочинку, оздоровленні, лікуванні, духовному та фізичному розвитку
Житлово-комунальна	Розміщення на сільських територіях житлових будинків громадян, які мають прибуткове заняття в місті, надання їм у користування об’єктів сільської соціальної та інженерної інфраструктур
Просторово-комунікаційна	Надання просторового базису для розміщення виробництв та обслуговування інженерних комунікацій (доріг, ліній електропередач, зв’язку, водопроводів тощо)
Природно-відтворювальна	Характеризується природними відтворювальними процесами складових частин сільських територій
Функція соціального контролю над територією	Сприяння сільського населення державним органам у забезпеченні громадського порядку та безпеки в поселеннях й територіях

Джерело: узагальнено здобувачем на основі [251; 57, 194].

Узагальнення різноманітних визначень, що надані представниками як просторового, так і структурного, системного, функціонального підходів до поняття «сільські території», дозволило нам визначити зміст цієї дефініції як багатокомпонентної просторової системи, яка сформована поза межами міських територій, та характеризується взаємодією і взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів, і виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-комунікаційні й природно-відтворювальні функції.

Погодимось з В. Прушківським та В. Колесниковим, які вважають, що «визначення «сільська територія» є базовою цеглинкою розробки концепцій розвитку цих територіальних утворень, тому від правильності та чіткості категоріально-термінологічного апарату залежать як суть концепцій розвитку, так і вдосконалення практичних механізмів їх розвитку» [237].

Лексема «розвиток» має філософську природу й виступає предметом розгляду багатьох наук: географічних (розвиток географічних досліджень), економічних (розвиток економіки, розвиток регіонів), соціальних (розвиток соціальних досліджень), екологічних (розвиток екосистем), психологічних (розвиток особистості, розвиток людини) та ін.

Із погляду філософії, «розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об’єктів; один із загальних видів зв’язку» [293, с. 555]. В історії філософської думки вирізняють три основні тлумачення розвитку: «розвиток як збільшення й зменшення, що відображено в теоріях преформізму»; «розвиток як перехід можливості в дійсність»; «розвиток як виникнення нового» [293, с. 555]. Сама ідея розвитку по-новому актуалізується та модифікується феноменом глобальних проблем [293, с. 555].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що розвиток – це «процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості» [35, с. 1235].

Ю. Погорєлов називає розвиток «загальнонауковою категорією, що розглядається з трьох найтісніших чином пов’язаних сторін – закон, принцип та явище, крізь призму кількісних та якісних змін, накопичення яких зумовлює перехід системи з одного стану до якісно іншого» [192].

«Розвиток – це динамічний процес, необоротна, спрямована, закономірна зміна об’єктів і явищ у різних секторах та галузях економіки на різних територіальних ієрархічних рівнях (населений пункт – район – країна – група країн – світ)» [262, с. 199]. Лише наявність всіх трьох

характерних властивостей виділяє процес розвитку серед інших змін. «Економічний розвиток – це перехід від простого до складного, від нижчого до вищого, з одного стану в інший, якісно новий, зазвичай, зі зміною структурних характеристик об'єкта. У результаті процесу розвитку виникає новий якісний стан об'єкта» [262, с. 199].

В. Приходько зазначає, що «розвиток будь-якого об'єкта – це перехід від одного його якісного стану до іншого. Останній характеризується структурою (механізмом), джерелами, формами й спрямованістю. Розвиток – це не проста й не будь-яка зміна, а зміна, пов'язана з перетвореннями у внутрішній структурі, що становить собою сукупність функціонально поєднаних між собою елементів і залежностей» [206]. Виходячи з цього, розвиток регіональної політики В. Приходько розглядає як «комплексний процес змін його екологічних, економічних, соціальних, духовних, просторових, політичної сфер, що приводить до якісних перетворень і в результаті – до змін умов життя людини» [206].

В результаті дослідження теоретичних засад розвитку сільських територій постала проблема відсутності єдиного, міждисциплінарного визначення цього поняття, яке можна буде використати в нормативних документах або в подальших дослідженнях із метою розробки концепції диверсифікації розвитку сільських територій. Наукові підходи до дефініції сутності поняття «розвиток сільських територій» відображено в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Наукові підходи до визначення сутності поняття «розвиток сільських територій»

Автор	Зміст
1	2
М. Малік, В. Пулім [138]	Це не лише розвиток матеріальної бази, житлового господарства, соціальної інфраструктури на селі, але і покращення якості життя на селі, пов'язане з духовними та суспільними потребами людини. Науковці вважають, що потрібно поєднати в єдине – розвиток ініціативи громад і розвиток за спеціально визначеними програмами, фінансуванням та системною організацією.

Закінчення таблиці 1.3

1	2
С. Коробка, Т. Пенцак [117]	Система заходів (соціально-економічних, політико-правових), спрямованих на забезпечення стабільних незворотних змін у виробничій, соціальній та екологічних сферах.
О. Гуторова [67]	Стабільний розвиток сільського співтовариства, що забезпечує підвищення ефективності сільської економіки; стабільне відтворення сільського населення; упорядкування інженерно-технічних і санітарно-гігієнічних норм території; забезпечення зайнятості сільського населення й середнього рівня доходів; підвищення рівня життя сільського населення; збереження культури та традицій; розбудову соціальної інфраструктури; раціональне й екологобезпечне використання ресурсів.
В. Онегіна, Л. Батюк [165]	Це таке нарощення аграрного виробництва, за якого вигоди від нього більш-менш рівномірно розподіляються між усіма учасниками процесу, а скорочення зайнятості в сільському господарстві супроводжується створенням нових робочих місць у позааграрній сфері на селі.
Х. Притула [205, с. 307]	Цілеспрямований процес збалансованого розвитку території, який забезпечує процеси економічно обґрунтованого, екологічно безпечного, соціально орієнтованого розширеного відтворення в сільській економіці, підвищення якості життя сільського населення на основі ефективної реалізації потенціалу сільської території та функціонування дієвих механізмів його нарощування.

Джерело: узагальнено на основі [67; 117; 138; 165; 205, с. 307].

Звернемо увагу, що поняття «розвиток сільських територій» має багатоаспектний характер, а отже, теорії про розвиток сільських територій досліджуються різними галузями знань (рис. 1.4).

Розвиток сільських територій потрібно розглядати як динамічний процес, який призводить до структурних змін соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних, інституціональних об’єктів і явищ, які відбуваються в багатокомпонентній просторовій системі, що сформована на територій поза межами міських територій [307, 315, 319].

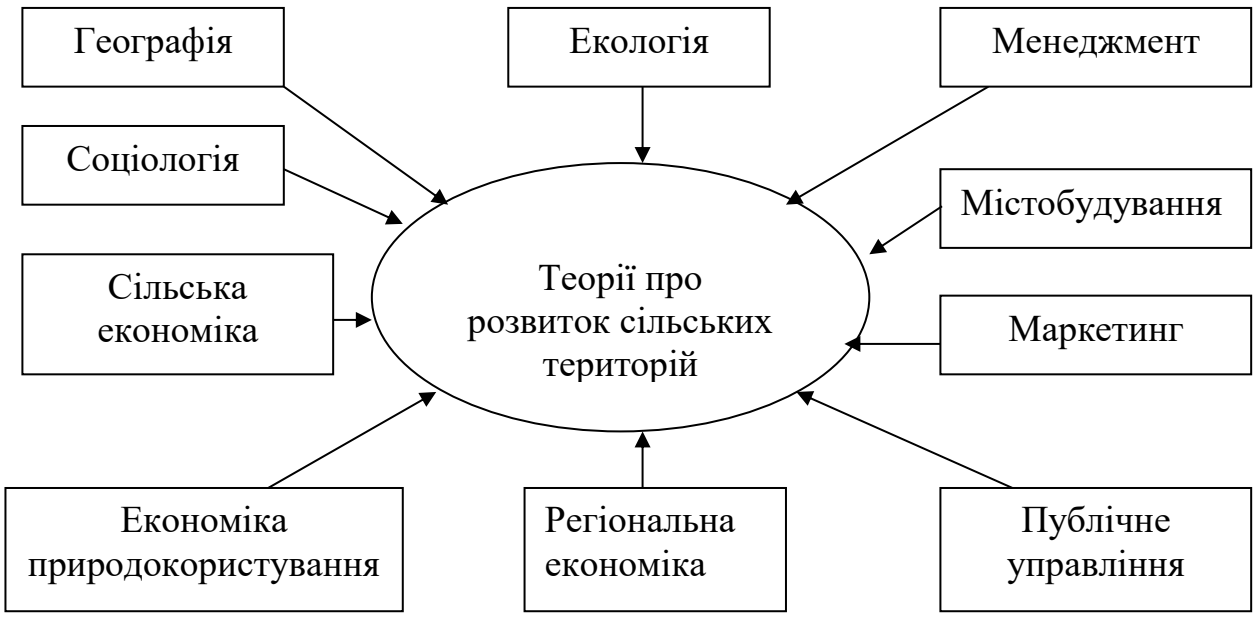

Рис. 1.4. Багатогалузевий характер вивчення сільських територій та особливостей їх розвитку

Джерело: розроблено здобувачем.

Розвиток сільських територій повинен проявляється в розширенні сфер зайнятості та доходів сільського населення, належному забезпеченні медичними та освітніми закладами, покращенні дорожньо-транспортної інфраструктури, створенні умов для розвитку альтернативних напрямів підприємництва та їх подальшої диверсифікації на даних територіях, збереженні та покращенні природних ресурсів.

У науковій літературі дуже часто можна простежити інформацію про різні типи розвитку, пов’язані із сільськими територіями, такі як сталий, стійкий, зрівноважений, інклюзивний, аграрний, соціально-економічний, сільськогосподарський, інтегрований, перспективний та ін.

Дуже часто сільський розвиток ототожнюють з *аграрним розвитком*, у результаті чого акцентується увага в соціально-економічному розвитку сільських територій на сільському господарстві [388, 393]. Розвинені країни світу спрямовують ресурси та зусилля саме на *інтегрований сільський розвиток*.

М. Буряк акцентує увагу на тому, що «аграрний розвиток сільських територій полягає в посиленні аграрного виробництва як економічної домінанти територіальних громад. Його завдання – максимально можливе продуктивне використання всієї сукупності місцевих ресурсів на основі гармонізації інтересів численних суб'єктів, бажаючих розвивати бізнес у межах юрисдикції місцевих органів влади, насамперед формування суб'єктів малого й середнього бізнесу, кооперативів, кластерів, які мають сприяти утворенню аграрно-промислових комплексів» [23].

Погоджуємося з думкою О. Попової, яка вважає, що соцієтальним (спільність – від латинського *societas)* середовищем слугує сільська громада. Науковець зазначає, що «дотримання певних норм поведінки забезпечується не лише санкціями, а й ставленням (позитивним або негативним) членів громади до тих чи інших дій. Отже, урівноваженню егоїстичних інтересів господарюючих суб'єктів агросфери, їх участі в сільському розвитку сприяли б проживання в селах (на господарській території яких ведеться їхня господарська діяльність), належність до певних сільських громад, партнерські відносини з ними щодо реалізації локальних проектів соціоекономічного розвитку» [196].

О. Павлов вважає, що «громада здатна стати реальною силою за умови, коли особи, які входять до неї, відчують себе господарями й відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави й суспільства до сільського господарства, села та селян, ставлення останніх до самих себе, покращити психологічний клімат на селі, подолати невпевненість сільського населення у своєму майбутньому» [181]. Науковець зазначає, що «селяноцентризм має практичну спрямованість і прив'язку до певного просторового сегмента. Тому ця ідеологія має бути підпорядкована інтересам сільського населення, завдяки чому останнє здатне трансформуватися з об'єкта на суб'єкт суспільних перетворень» [181].

На думку вчених, сільський розвиток включає не лише розвиток економіки села, сільських територій, а й людини, що передбачає підвищення ділової та громадянської активності членів сільських громад, створення ними громадських, обслуговуючих і виробничих об’єднань з метою диверсифікації та зростання сільської економіки, розширення сфери послуг, збереження локальних екосистем, підвищення якості життя на селі, подолання бідності, оновлення людського капіталу [291, с. 46].

Вважаємо, що аграрна галузь забезпечує населення сільськогосподарською продукцією, тому одне із завдань держави в галузі сільського господарства є підвищення продуктивності агровиробництва. У сільському господарстві земельні ресурси є основним засобом виробництва, важливою частиною природних ресурсів, а також просторовою базою для розміщення підприємств усіх галузей народного господарства. Особливостями землі є її територіальна обмеженість, незамінність, стабільність просторового розміщення, здатність до відтворення родючості й ін. [179].

У науковій літературі можемо знайти велику кількість визначень терміна «*сталий розвиток*». Найбільш поширене визначення з доповіді Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє» в 1987 р. «сталий розвиток – це такий розвиток, який забезпечує потреби сучасності, але при цьому не впливає на можливість майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [401, с. 15].

Концепція сталого розвитку здобула визначення завдяки дослідженням Римського клубу й працям Дж. Меддоуз «Межі зростання» (1972 р.) та «За межами зростання» (1992 р.). Вирішальне значення для закладення вихідних принципів сталості мала Конференція ООН із проблем навколишнього середовища та розвитку 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, на якій офіційно прийнято стратегію переходу від економічного зростання до сталого розвитку «Agenda 21» («План дій на XXI століття»). Прийняті рекомендації включали главу «Підтримка сталого розвитку сільського господарства та сільських регіонів».

У 2002 р. в Йоганнесбурзі відбувся Всесвітній саміт із проблем сталого розвитку «Ріо+10», на якому обговорювалися проблеми реалізації програм сталого розвитку в розвинених країнах. Велику увагу в цих державах приділяли покращенню екологічної ситуації та збереженню природних основ життєдіяльності за рахунок перерозподілу фінансових ресурсів з інших сфер діяльності. У березні 2010 р. Європейський Союз прийняв оновлену стратегію сталого розвитку під назвою «Європа-2020», у якій викладено Концепцію соціальної ринкової економіки для Європи у XXI ст. Сталий розвиток визначається як один із трьох найбільш важливих факторів економічного зростання поряд із «розумним» розвитком [264, с. 36–37].

У словнику-довіднику сучасних екологічних та природоохоронних термінів зазначається, що сталий розвиток – це розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво й споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність нинішніх і майбутніх поколінь [261, с. 55–56].

В Україні різні аспекти сталого розвитку сільської місцевості вивчали О. Бородіна, М. Долішній, А. Малиновський, О. Онищенко, Н. Павліха, О. Павлов, О. Попова, І. Прокопа, О. Шубравська, М. Хвесик, В. Юрчишин та інші відомі науковці. Вітчизняні дослідники зазначають, що дуже часто проблему сталого розвитку пов’язують із довкіллям, недооцінюючи інші, не менш важливі фактори сталого розвитку (економічні, соціальні, політичні, культурні, етичні тощо). На їхню думку, під сталим розвитком розуміють установлення гармонійних і збалансованих стосунків між людиною, суспільством та природою, тобто сталий розвиток повинен поєднувати три основні складники: соціальний, економічний та екологічний, що повною мірою відображає соціоекономічний підхід до суспільно-економічного розвитку. О. Бородіна зазначає, що «пріоритетною складовою сталого сільського розвитку все ж доцільно вважати людину – не лише як носія людського капіталу, але і як цілісну особистість, носія культури, моралі,

духовності, знань, цінностей, котра має свої власні проблеми й пріоритети» [264, с. 41–42]. Окрім того, науковець акцентує увагу на тому, що основним завданням сталого розвитку є забезпечення людині сприятливих умов для професійної самореалізації та розв'язання власних проблем [264, с. 41–42].

О. Греков виокремив такі ознаки *стійкого розвитку сільських територій*, як сільська економіка, яка стійко й ефективно розвивається (сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, диверсифікація сільської економіки, розвиток малого та середнього бізнесу в усіх сферах діяльності на селі, перехід до інноваційного й інвестиційного розвитку сільських територій, розвиток фінансово-економічних інститутів і ринкової інфраструктури); ефективна система місцевого самоврядування (удосконалення законодавчої бази розвитку сільських територій, роботи органів законодавчої та виконавчої влади, фінансово-бюджетна стабільність, розвиток інформаційно-консультаційного забезпечення сільського населення); високий рівень життя сільського населення (поліпшення житлових умов селян, проведення моніторингу розвитку сільських територій, підвищення привабливості проживання в сільській місцевості, підвищення рівня соціального й інженерного облаштування сільських територій, збереження та розвиток культурно-історичної спадщини, сприятлива демографічна й екологічна ситуація) [59, с. 28].

Г. Черевко та І. Черевко пропонують у науковій літературі та в офіційних документах вживати термін «*зрівноважений розвиток сільських територій*» замість «сталого розвитку сільських територій». На їхню думку, «зрівноважений розвиток сільських територій є типом розвитку цих територій, за якого його пріоритетна ціль – створення умов для цивілізованого способу й рівня життя сільського населення – досягається на основі збалансованого розвитку основних сфер сільського середовища (економічної, екологічної та соціальної)» [348].

І. Сембай у зрівноваженому розвитку вбачає «екологічно, економічно й соціально збалансований процес розвитку сільської території на основі

максимально ефективного використання наявних на цій території ресурсів та одержання від цього синергетичного ефекту як бази для забезпечення підвищення добробуту сільського населення» [254].

Розкриття вченими понять «стійкий», «зрівноважений», «збалансований» здійснюється в рамках дослідження пріоритетів сталого розвитку сільських територій [334, 296, с. 33].

О. Бородіна та І. Прокопа розглядають питання *інклюзивного сільського розвитку*. На їхню думку, інклюзивний сільський розвиток «має забезпечувати можливість усім сільським жителям користуватися землею та іншими ресурсами сільської місцевості, результатами економічного зростання у сільському господарстві та інших галузях сільської економіки, брати участь у суспільно-політичних процесах та згуртовувати суспільні спільноти на шляху дотримання прав людини, вести до скорочення бідності та подолання економічного і соціального вилучення людей» [16].

Дж. Гупта та інші науковці [380] вважають, що інклюзивний розвиток буде досягнуто лише завдяки справжньому інтерактивному управлінню, яке надає інструменти та створює умови для адаптивного навчання та розширення можливостей маргіналізованих людей.

На думку І. Черевко, перспектива розвитку сільських територій в Україні вирішальною мірою залежить від можливого рівня розвитку сільського господарства й підтримки державою цього процесу. А вже від рівня розвитку економіки сільських територій залежить й рівень розв’язання соціальних проблем, а також рівень їх екології та збереженості та покращання їхніх природних ресурсів. *Перспективний розвиток* сільського господарства, на думку науковця, як «основи економіки села й розвитку сільських територій потребує виваженої пріоритезації організаційно-правових форм господарювання в цій сфері та відповідної політики держави з метою уникнення небажаних економічних, екологічних і соціальних наслідків на селі через можливу латифундизацію й монополізацію ресурсних (у тому числі й земельного) та продовольчих ринків агрохолдингам» [350].

Логіко-структурну схему дослідження розвитку сільських територій відображено на рис. 1.5.

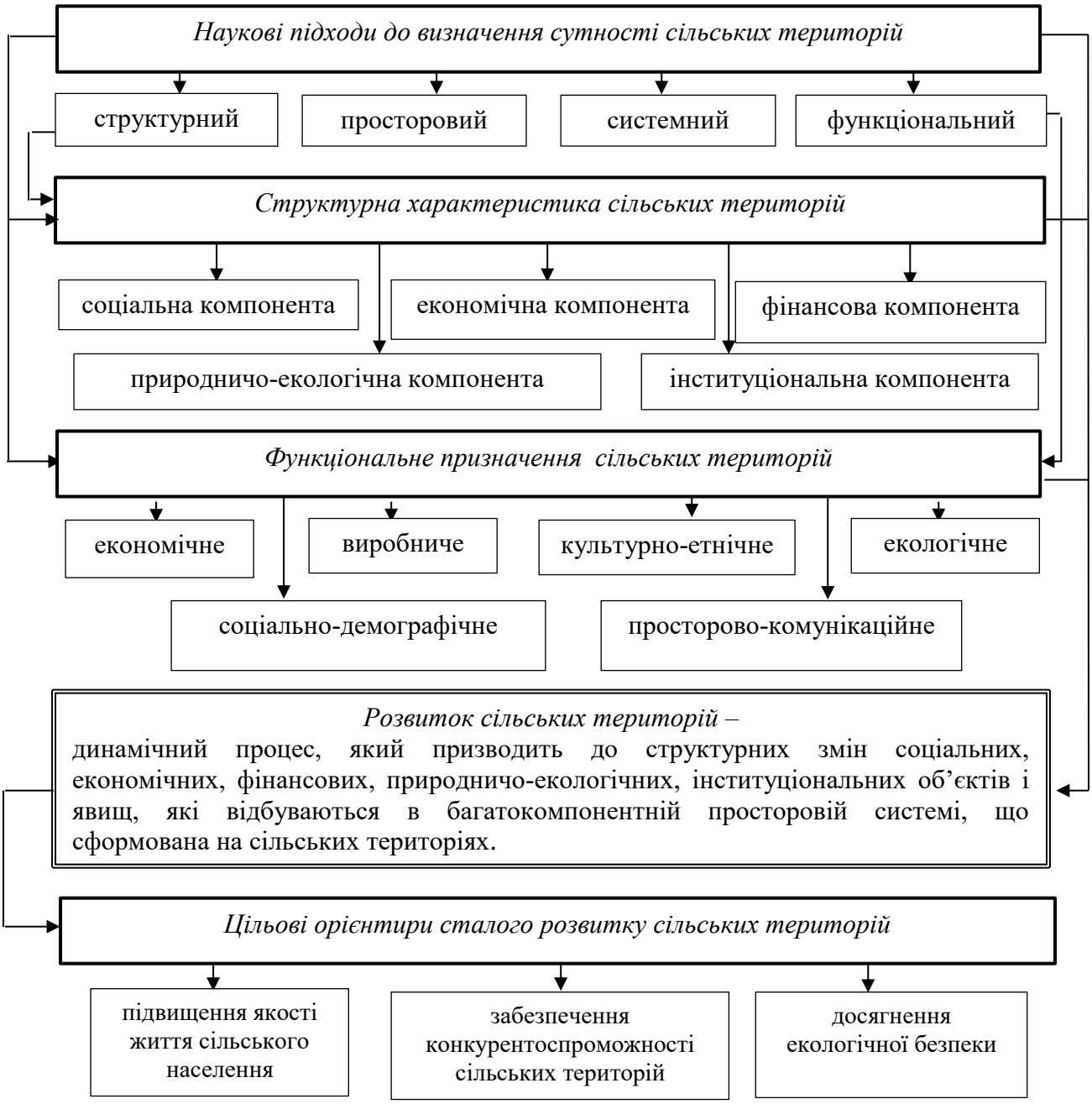

Рис. 1.5. Логіко-структурна схема дослідження розвитку сільських територій

Джерело: сформовано на основі досліджень здобувача.

У зв'язку з необхідністю створення нових механізмів взаємодії між усіма складовими частинами сільських територій (соціальною, економічною, фінансовою, природничо-екологічною, інституціональною), необхідністю

оптимізації сільськогосподарської діяльності та впровадженням нових видів виробництв, виходячи з природно-ресурсного потенціалу, диверсифікація розвитку сільських територій є засобом забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Сталий розвиток сільських територій, на нашу думку, повинен бути пов'язаний із децентралізацією й створенням об'єднаних територіальних громад, які б уміло розпоряджалися наявними природними, економічними, соціальними та фінансовими ресурсами.

Незважаючи на зазначені різноманітні підходи щодо типів розвитку сільських територій, звернемо увагу, що всі вони ґрунтуються на досягненні єдиної стратегічної мети. Погоджуємось із думкою Т. Козира, що «стратегічною метою розвитку сільської території є забезпечення можливості громадян задовольнити свої запити та потреби на території своєї громади, не виїжджаючи за її межі, або виїжджаючи на короткий час, тобто без зміни місця постійного проживання» [113]. Адже як фактор економічного зростання людські ресурси можна розглядати як працівників, котрі мають певні професійні знання й навички, які можуть бути використані для розвитку територій, на яких вони проживають. При залученні сільського населення у виробництво на території громади, відповідно, знизиться рівень безробіття, зростуть доходи домогосподарств і паралельно збільшяться надходження до місцевих бюджетів за рахунок податку на доходи фізичних осіб.

1.2. Сутність поняття диверсифікації розвитку сільських територій

Розвиток сільських територій є одним з основних напрямів Спільної аграрної політики (САР) Європейського Союзу. Про це свідчить тривала еволюція розробки та впровадження САР. Близько чверті населення (113 млн осіб) країн-членів ЄС проживає на сільських територіях, які займають до 52 % від загальної площі Співтовариства. Тому, на нашу думку,

особливо актуальним є вивчення досвіду країн Європейського Союзу, які в рамках Спільної аграрної політики (CAP) займаються розв'язанням проблем розвитку сільських територій. Аналіз головних принципів і механізмів формування і реалізації політики розвитку сільських територій Європейського Союзу сприятиме їх подальшій імплементації в законодавство України.

Варто погодитись з думками Н. Павліхи та І. Кицюк, які вважають, що «трансформаційні процеси української економіки, а також процеси поглиблення інтеграції України до Європейського Союзу вимагають чіткого визначення наукових основ регіональної політики розвитку сільських територій і механізмів її реалізації» [175].

Терміни «розвиток сільських територій» і «сільський розвиток» у найбільш розвинутих країнах ЄС отримали поширення порівняно недавно. Протягом тривалого часу вони використовувалися в процесі реалізації політики допомоги найменш розвинутим країнам, у яких роль і питома вага сільського господарства були домінуючими як у формуванні національного доходу, так і в застосуванні основних ресурсів (земля, праця, капітал, природні ресурси). У Західній Європі та в рамках європейської політики, як зазначає Ф. Мантино, концепцію розвитку сільських територій використовують, починаючи з 1970-х років як структурну політику сільського господарства, і з цього часу вона постійно еволюціонує. Утім, у політиці Співтовариства спільна законодавча база та єдині підходи до розробки концепції сформувалися лише в другій половині 1980-х рр. [141, с. 14].

На думку О. Бородіної та І. Прокопи, у світовій науковій літературі термін «сільський розвиток» (rural development) протягом усього періоду наукового пошуку в цій сфері наукових знань розглядався з позицій розвитку, тобто як системи позитивних змін, що ініціюються знизу та підтримуються певними політичними рішеннями зверху. Еволюція цього поняття завжди акцентувалась на розумінні того, що сільський розвиток – це

політика держави в сільській місцевості, що включає не лише сільськогосподарський, а й загальноекономічний, людський і соціальний розвиток, *диверсифікацію виробництва*, сприяння розширенню підприємництва та раціональне управління навколишнім середовищем, розвиток сільської інфраструктури, промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, місцевих ремесл і сфери послуг (у тому числі туристичних) тощо. Зі всього спектра наукових досліджень у сфері сільського розвитку науковці виділили п'ять його аспектів: людський, економічний, політичний, науковий та ресурсний [276, с. 290–291].

О. Бородіна та І. Прокопа розмежовують поняття «сільський розвиток» і «розвиток сільських територій» та вважають, що «хоча ці поняття стосуються розвитку села як соціально-територіальної підсистеми суспільства, перше з них акцентує увагу на сталості розвитку, його соціоекономічній складовій частині, забезпеченні суспільного добробуту й людського розвитку, інший – на виробничих та інфраструктурних аспектах» [276, с. 22]. Під сільським розвитком науковці розуміють такий процес, за якого забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендогенного розвитку (місцевих активів) за їх поєднання із зовнішніми можливостями [276, с. 21]. На їхню думку, запропоноване трактування «сільський розвиток» відображає його як «триєдиний процес: ідентифікацію сільських громад на основі їх самоорганізації; господарське освоєння місцевих ресурсів; створення засобів існування для всіх членів громад на основі інноваційних рішень» [276, с. 21].

Цікавими є думки М. Маліка та М. Хвесика, котрі вважають, що «сільський розвиток – це формування життєспроможної системи, сукупності знань про сільський соціум, механізми ведення сільського господарства на засадах сталого розвитку на всій сільській території» [139].

У публікаціях О. Павлов зазначає, що використання поняття «сільський розвиток» передбачає розвиток у межах руральної (від. англ. rural –

сільський) частини території, розміщеної в просторі. Такий підхід, на його погляд, дає змогу об'єктивно оцінити розвиток сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства через виконання нею комплексу певних функцій; виключає визначення спрямованості сільського розвитку довільно обраною функцією, передусім продовольчою [185].

В результаті узагальнення поглядів експертів, можемо дійти висновку, що поняття «розвиток сільських територій» і «сільський розвиток» у країнах Європейського Союзу ототожнюється, адже в нормативно-правових актах вживається термін «*rural development*».

Цікавою є точка зору Т. Бардіної, яка узагальнила публікації вчених-економістів щодо сучасних тенденцій розвитку сільських територій у країнах Європи та виокремила головні ознаки політики сільського розвитку Європи, серед яких [10]: *диверсифікація сільськогосподарського виробництва,* реструктуризація сільського господарства, стабілізація й розвиток соціальної сфери на селі, інституційні перетворення, які впливають на розвиток сільської економічної системи, *посилення процесу децентралізації.*

Поняття диверсифікації – порівняно нове явище, яке поширюється в Європі з середини 50-х рр. XX ст. та спричинене розвитком науки, необхідністю пристосування бізнесу до швидких структурних змін, посилення конкурентної боротьби [84, с. 344]. Вважається, що слово «диверсифікація» походить від латинського «*diversus*» – різний, віддалений і «*facere*» – робити [84, с. 344].

Диверсифікація вважається елементом стратегічного управління, який виник як результат максимального задоволення попиту споживачів та збереження конкурентних переваг фірм. Потрібно зазначити, що диверсифікацію все активніше обговорюють науковці та практики як інструмент управління розвитком регіонів, територіальних громад, суб'єктів господарювання, що потребує уточнення залежно від об'єкта управління та відповідно до теоретико-методологічного роз'яснення.

У зарубіжній економічній науці проблеми диверсифікації розкрито в працях І. Ансоффа, Ф. Котлера, Дж. Еванса, Б. Бермана та ін. Також вагомий внесок у дослідження процесу диверсифікації в агарній сфері зробили вітчизняні фахівці, наприклад Т. Зінчук, О. Зоренко, О. Згурська, І. Кульчій, Ф. Важинський, А. Колодійчук, Н. Маслак, О. Молнар, Т. Панюк, М. Плотнікова, В. Ткачук та ін. Попри значний обсяг публікацій із дослідженої тематики, не існує єдиного підходу до трактування поняття «диверсифікація». Окрім того, віддаючи належне наявним здобуткам, зазначимо, що недостатньо вивченими залишаються деякі питання, пов’язані саме з диверсифікацією розвитку сільських територій.

На думку Дж. Еванса та Б. Бермана, стратегія диверсифікації використовується для того, щоб організація не стала залежною від одного стратегічного господарського підрозділу або однієї асортиментної групи. Згідно з цією стратегією, підприємство повинно розпочинати випуск нових товарів, орієнтованих на нові ринки [359, с. 36]. М. Горт диверсифікацію розглядає як одночасне обслуговування компанією декількох ринків [378]. Ч. Беррі звертає увагу на те, що диверсифікація проявляється у рості кількості галузей, в яких функціонує компанія [367].

Найбільш ризикованою з чотирьох стратегій розвитку, представлених у матриці І. Ансоффа, є диверсифікація, адже вона вимагає від компанії одночасно нового товару та виходу на новий ринок, а можливо, і переходу в нову для компанії галузь [366]. Г. Марковіц запропонував новий підхід до дослідження ефектів ризику розподілу інвестицій, кореляції та диверсифікації очікуваних інвестиційних доходів [389].

У табл. 1.4 узагальнено різні теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація», що висвітлені в словниках та енциклопедіях.

Останнім часом термін «диверсифікація» широко використовується в науковій літературі. Проте не існує чіткого формулювання цієї дефініції, адже вона виступає предметом дослідження багатьох наук (географічних,

економічних, соціальних, екологічних та ін.), а в системі ринкових відносин проявляються різні аспекти диверсифікації [296, с. 73].

Таблиця 1.4

Теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація»

Джерело	Визначення
1	2
Економічна енциклопедія / за ред. С. Мочерного [84, с. 344]	Розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та організації. Також зазначається, що диверсифікація існує у двох основних формах (розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної» галузі, тобто збільшення кількості модифікацій певного виду товару, які задовольняють попит окремих груп споживачів; вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі й сфери господарства).
Словник іншомовних слів / за ред. С. Єрмоленко [260, с. 177].	Урізноманітнення чого-небудь; створення декількох різних виробничих напрямів у межах одного спеціалізованого підприємства; розширення асортименту виробів і видів наданих послуг; інвестування коштів у різні види цінних паперів із метою мінімізації ризику.
Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Бусел [35, с. 220].	Надання чому-небудь різнобічного, комбінованого, багатогалузевого характеру (розширення номенклатури продукції, видів наданих послуг тощо); стратегія зменшення ризику фірми за допомогою розподілу інвестицій та інших ресурсів між декількома напрямами діяльності – виробництвом різнорідних товарів і наданням різних послуг (проникнення фірм у галузі, які не мають прямого виробничого зв'язку або функціональної залежності від основної галузі їхньої діяльності.
Фінансово-економічний словник / за ред. А. Загороднього, Г. Вознюка [294, с. 217].	Розширення сфер діяльності підприємства, номенклатури його товарів і послуг, а також використовуваних ним фінансових інструментів із метою мінімізації рівня господарських ризиків. Один із напрямів інвестиційної політики підприємства, який полягає в інвестуванні коштів у різні види цінних паперів для мінімізації портфельного інвестиційного ризику, збільшення дохідності, ліквідності та нарощення капіталу. Стратегія розробляння нових товарів і їх продажу на нових ринках.
Генеза ринкової економіки: терміни, поняття персоналії / за ред. Г. Башнянина та В. Іфтемінчука [51, с. 138]	Одна з форм концентрації капіталу в умовах НТР полягає в тому, що одні фірми проникають у нові для себе галузі й сфери, розширюють асортимент товарів і послуг, поступово перетворюються на багатогалузеві комплекси; одночасний розвиток багатьох безпосередньо не пов'язаних між собою виробництв; розширення номенклатури продукції, що виробляється окремими фірмами.
Економічний словник. Тлумачно-термінолонічний / за ред. В. Конопліцького та Г. Філіна [85, с. 104]	Стратегія маркетингу, що спрямована на нові види діяльності фірми за рамками основного бізнесу. Має на меті зміцнення економічного стану підприємства й своєчасне реагування на зміну кон'юнктури ринку.

Закінчення таблиці 1.4

1	2
Тлумачний словник економіста / за ред. С. Гончарова, Н. Кушнір [283, с. 111]	Розмаїття, різносторонній розвиток. Одночасний розвиток багатьох, часто не пов'язаних між собою видів виробництва, розширення асортименту продукції з метою зниження ризику можливих утрат капіталу й доходів від нього в умовах постійних змін ринкової кон'юнктури.
Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок / за ред. Л. Алексеєва, В. Олексієнко та А. Юркевича [2, с. 63]	Розширення форм діяльності видів продукції, використовуваних фінансових інструментів з метою мінімізації господарських ризиків, а також виживання підприємств у сучасних ринкових умовах. Множинність, різноманітність, різнобічність, різносторонність.

Джерело: узагальнено здобувачем на основі [84, с. 344; 260, с. 177; 35, с. 220; 294, с. 217; 51, с. 138; 85, с. 104; 283, с. 111; 2, с. 63].

Найбільшого поширення термін «диверсифікація» отримав саме в економічній сфері, адже найчастіше в науковій літературі трапляються такі поняття, як диверсифікація виробництва, диверсифікація продукції, диверсифікація економічної діяльності, банківська диверсифікація, інвестиційна диверсифікація, диверсифікація експорту й імпорту інше. Зокрема, диверсифікація виробництва – це одночасний розвиток не пов'язаних один з одним видів виробництва й розширення асортименту продукції, що виробляється. Диверсифікація продукції – розширення асортименту товарів, що виготовляються. Диверсифікація економічної діяльності являє собою розширення активності суб'єктів господарювання за рамки їхнього основного виду діяльності. Банківська диверсифікація – це розширення спектра банківських послуг і проникнення в інші види бізнесу, що виходять за межі банківського, а інвестиційна – це формування та управління інвестиційним портфелем сільських громад і напрямами вкладень капіталу. Диверсифікація експорту та імпорту – розширення товарної номенклатури в зовнішньоекономічних зв'язках країни.

На думку В. Ткачука, диверсифікація діяльності розширює потенційні ресурсні можливості аграрних підприємств вирішувати соціальні проблеми: безробіття – за рахунок створення додаткових робочих місць; бідності

населення – підвищуючи його доходи; низького рівня життя – підвищенням соціально-побутових умов, створенням та утриманням закладів соціальної інфраструктури, благоустроєм прилеглих до підприємств територій, а також завдяки активній участі в суспільному житті та фінансуванню державних і місцевих соціальних програм [282].

Узагальнюючи проаналізовані наукові погляди, можемо стверджувати, що *диверсифікація* – це урізноманітнення об'єкта дослідження й надання йому багатогалузевого, комбінованого характеру, що реалізується за допомогою розширення сфер діяльності підприємства, організації, галузі, території.

Першочергового значення в подоланні негативних явищ на сільських територіях за допомогою диверсифікації набувають аграрний сектор, сфера зайнятості населення, соціальна інфраструктура, система державного й місцевого управління. У своїх публікаціях І. Кульчій диверсифікацію сільських територій розглядає як «діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також у наданні послуг у сфері сільського туризму, а диверсифікацію аграрного виробництва – як урізноманітнення й розширення діяльності сільськогосподарських товаровиробників шляхом еволюції нових галузей або випуску нової продукції чи сировини для промисловості» [127, с. 6–7].

Н. Маслак вважає, що «з погляду управління фінансовою діяльністю під диверсифікацією можемо розуміти комплекс рішень і дій, спрямованих на отримання доходів із різних джерел, які всередині будь-якого підприємства відповідають заданим цілям і сприяють досягненню кінцевої мети, тобто тих намірів, якими підприємство керується у своїй діяльності» [144].

На думку Т. Зінчука та Н. Куцмус, у сільській економіці диверсифікація ґрунтується на передислокації ресурсів у нові види

сільськогосподарської й несільськогосподарської діяльності та на створенні нових можливостей для кращого використання робочої сили, збільшення прибутків домашніх господарств, а також підвищення рівня життя фермерів і всього сільського населення [100]. Контекст й умови здійснення диверсифікації в Україні порівняно з державами ЄС, як зазначають науковці, є досить специфічні: адже у Європейському Союзі увагу зосереджено на механізмах прямої підтримки агровиробників, структурному регулюванні галузі сільського господарства, розвитку сільських територій, створенні умов для комерціалізації та диверсифікації економіки, аграрні трансформації, а в Україні вони ще не набули такого значення [101].

На основі проведеного аналізу наукової літератури доцільно виділити такі наукові підходи до розкриття сутності диверсифікації розвитку сільських територій, зміст яких розкрито у табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Наукові підходи до розкриття сутності диверсифікації розвитку сільських територій

Назва	Зміст
1	2
Диверсифікація як процес послаблення залежності від результатів сільськогосподарської діяльності [101].	На сільських територіях підприємства та сільські жителі можуть займатися як сільськогосподарською діяльністю, так і не сільськогосподарською залежно від їх розміщення та природно-кліматичних умов.
Диверсифікація як один з елементів підвищення рівня підтримки фермерів [101].	Фермерські господарства країн Європейського Союзу мали й мають значні фізичні активи для диверсифікації своєї діяльності (наприклад відновлення зайвих приміщень з метою розвитку агротуризму), проте в Україні первісний капітал для диверсифікації залишається незначним.
Диверсифікація як стимул до виробництва різноманітних товарів, речей, послуг і як захист від впливу зниження попиту на певний товар [101].	У Європейському Союзі диверсифікація спонукає до використання незадіяних ресурсів фермерських господарств для розвитку несільськогосподарських видів діяльності. Основним напрямом несільськогосподарської діяльності стає зайнятість поза первинним виробництвом продуктів харчування, тобто діяльність у вторинному (переробка сільськогосподарської сировини) і третинному (виробництво й збут готової продукції) секторах сільської економіки [101].

Закінчення таблиці 1.5

1	2
Диверсифікація як поштовх до підвищення рівня сукупного сімейного доходу сільськогосподарських товаровиробників [101].	Завдяки істотним позитивним змінам в економічному середовищі диверсифікація помітно вплинула на збільшення доходів фермерів від несільськогосподарської діяльності.
Диверсифікація як один із заходів *підвищення якості життя сільських жителів*.	Диверсифікації сприяє зайнятості сільського населення в різних сферах діяльності, у результаті якої зростають доходи населення й, отже, якість життя.
Диверсифікація як можливість *досягнення екологічної безпеки*.	За рахунок диверсифікації з'являється можливість зайнятості органічним землекористуванням на сільських територіях.
Диверсифікація як посилення *конкурентних переваг сільських територій*.	Диверсифікація сприяє посиленню конкурентних переваг сільських територій, виокремленню спеціалізації та поширенню нішевого виробництва.

Джерело: сформовано на основі [101] та досліджень здобувача.

Зазначено, що процеси диверсифікації розвитку сільських територій набувають нових змістовних характеристик, виявлення яких має важливе значення у сучасних умовах господарювання.

Державною стратегією регіонального розвитку (ДСРР-2020) [210], затвердженою постановою КМУ від 6 серпня 2014 р. № 385, у рамках реалізації стратегічної цілі визначено, що підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів і розвиток сільської місцевості має забезпечуватися шляхом виконання низки завдань:

– надання державної підтримки для підвищення рівня облаштування сільської місцевості як сфери життя, діяльності та побуту селян, розмежування політики щодо підтримки сільського господарства й розвитку сільських територій;

– створення рівних умов для підтримки сільськогосподарських виробників незалежно від їх виду, типу, розміру, форми власності та господарювання;

– раціоналізація структури сільськогосподарського виробництва для підвищення його доданої вартості;

– *диверсифікація* сільськогосподарського виробництва, розвиток альтернативних видів економічної діяльності в сільській місцевості;

– стимулювання зайнятості населення в сільській місцевості поза сферою сільськогосподарського виробництва, уключаючи розвиток аграрного бізнесу, сільського туризму, народних ремесл і промислів, підприємств сфери послуг, збору й переробки дикорослих ягід і грибів, лікарської сировини тощо;

– пріоритетний розвиток сфери сільської соціальної інженерної інфраструктури (насамперед автомобільних доріг, телекомунікацій та інших засобів інформаційного забезпечення, об’єктів комунального господарства, сфери освіти й охорони здоров’я);

– реконструкція та модернізація зрошувальних систем;

– розвиток різних форм господарювання за умови пріоритетності формування господарств, що відіграють важливу соціально-економічну роль для сільських громад;

– створення умов для соціального розвитку села, стійкої мотивації до соціальної відповідальності бізнесу в аграрному секторі, суміжних секторах виробництва й сфері послуг;

– підвищення рівня привабливості проживання в сільській місцевості, виконання програми державної підтримки молодих працівників, залучених до роботи в сільських населених пунктах.

Метою Концепції розвитку сільських територій, прийнятої 23 вересня 2015 р., є створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сільського розвитку шляхом [232]:

– *диверсифікації* економічної діяльності;

– збільшення рівня реальних доходів від сільськогосподарської й несільськогосподарської діяльності на селі;

– досягнення гарантованих соціальних стандартів і покращення умов проживання сільського населення;

– охорони навколишнього природного середовища, збереження та відновлення природних ресурсів у сільській місцевості;

– збереження сільського населення як носія української ідентичності, культури й духовності;

– створення умов для розширення можливостей територіальних громад села, селища для розв'язання наявних у них проблем;

– приведення законодавства у сфері сільського розвитку у відповідність зі стандартами ЄС.

Поняття «диверсифікація розвитку сільських територій» є ширшим, ніж дефініція «диверсифікація видів економічної діяльності на сільських територіях», оскільки включає ще такі складові, як диверсифікація джерел фінансування й диверсифікація організаційно-правових форм господарювання на основі застосування інтегрованого підходу до її реалізації.

Для визначення напрямів диверсифікації розвитку сільських територій доцільним є застосування теорії диверсифікації, сформованої Ф. Котлером [118, с. 532]. Адаптуючи цю теорію до організації розвитку сільських територій, пропонуємо виділити такі різновиди диверсифікації розвитку сільських територій, як концентрична, горизонтальна й конгломератна.

Концентрична (вертикальна) диверсифікація розвитку сільських територій – це поповнення власної номенклатури продукцією, послугами, які, із погляду маркетингу, подібні на наявні товари та послуги, що продукуються на сільських територіях. Це відбувається з метою розширення спектру пропозиції у відповідь на попит споживачів.

Серед переваг концентричної диверсифікації розвитку сільських територій доцільно виділити більш тісний контакт між підприємствами та кінцевими споживачам, стабільність взаємозв'язків, а серед недоліків – обмежений ринок збуту продукції та взаємозалежність підприємств, яка у разі негативних зовнішніх змін погіршує становище сільських територій загалом.

Горизонтальна диверсифікація розвитку сільських територій – поповнення власного асортименту продукцією, послугами, які жодним чином не пов'язані з попереднім виробництвом, але можуть викликати інтерес наявної клієнтури та забезпечити конкурентні переваги тієї чи іншої сільської території. Горизонтальна диверсифікації допомагає різнобічно враховувати потреби споживачів, досягаючи при цьому синергетичного ефекту. Синергетика діяльності проявляється в тому, що при поєднанні кількох видів бізнесу можна отримати більший ефект, ніж поодинці. Прикладом такої диверсифікації є створення кластерів, кооперативів на сільських територій. Одним із недоліків горизонтальної диверсифікації є необхідність швидкого пристосування у зв’язку зі зменшенням ринку збуту.

Конгломератна диверсифікація розвитку сільських територій – поповнення асортименту продукцією, послугами, які не мають ніякого відношення ні до застосовуваної технології, ні до нинішніх товарів і ринків, що запроваджені на відповідній сільській території. Такий вид диверсифікації розвитку сільських територій потребує найбільшого фінансування.

М. Скоробогатов та О. Куцерубова у сільському господарстві виокремлюють за критерієм сфери здійснення три форми диверсифікації [256]:

– виробничу диверсифікацію – урізноманітнення на підприємстві видів виробництв, що забезпечують одержання різної продукції і розширення її асортименту;

– фінансову диверсифікацію – урізноманітнення фінансової діяльності, яка досягається через здійснення підприємством різних видів коротко- і довгострокових фінансових вкладень;

– маркетингову диверсифікацію, пов’язану із створенням підприємством власної торговельної мережі, розширенням каналів збуту продукції, залученням більшої кількості маркетингових важелів просування

товару на ринок, організацією (за необхідності) після продажного обслуговування проданих товарів.

Науковцями виокремлено два види диверсифікації виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств: галузеву і продуктово-асортиментну. Галузева диверсифікація – це урізноманітнення напрямів діяльності сільськогосподарського підприємства, розвиток нових видів виробництва, які раніше не здійснювались цією фірмою та технологічно не пов'язані між собою.

Особливістю сільськогосподарського виробництва є те, що з метою збільшення отриманих прибутків аграрні підприємства розвивають декілька галузей виробництва, а не одну. Коли підприємство на сільських територіях займається новими галузями сільськогосподарського виробництва, то така галузева диверсифікація називається, згідно з Ф. Котлером, горизонтальною.

Виокремлюють горизонтально інтегровану та горизонтально неінтегровану диверсифікацію [256]. Погоджуємось з науковцями, що горизонтально інтегрована диверсифікація – це такий вид диверсифікація, за якої вирощена сільськогосподарська продукція може бути використана в інших сільськогосподарських галузях [256]. Наприклад, в результаті збору урожаю вирощеної пшениці, кукурудзи, ячменю, зерно можна використати для виробництва комбікормів, а солому – в галузі тваринництва. При горизонтально неінтегрованій диверсифікації напрями діяльності сільськогосподарських підприємств не пов'язані між собою.

Аграрні підприємства паралельно із здійсненням сільськогосподарської діяльності можуть займатись і несільськогосподарською. За критерієм цільового призначення кінцевого продукту несільськогосподарської діяльності виокремлено дві групи галузей [256].

Перша група – галузі, які переробляють сільськогосподарську сировину. Отриманий від такого виробництва кінцевий продукт реалізується населенню через роздрібну торгівлю. Ці галузі технологічно поєднані із сільським господарством, але це поєднання знаходиться за межами стадії

безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції [256]. Наприклад, підприємство, яке займається вирощуванням зернових, збудує млин і буде реалізовувати населенню борошно, крупи. Тому таку галузеву диверсифікацію науковці називають вертикально інтегрованою [256].

Друга група – це галузі, які технологічно не пов'язані з виробництвом сільськогосподарської продукції [256]. Наприклад, підприємство паралельно із здійсненням сільськогосподарської діяльності вирішило займатись розвитком сільського туризму, народних художніх промислом, виробництвом специфічної районованої продукції (вертикально неінтегрована диверсифікація діяльності).

Сільськогосподарські підприємства, окрім впровадження галузевої диверсифікації, можуть здійснювати й продуктово-асортиментну диверсифікацію (розширення асортименту продукції). Здійсненні цього виду диверсифікації є менш фінансово затратним, адже виробництво сільськогосподарської та несільськогосподарської продукції здійснюється наявними засобами виробництва, працівниками, які не потребують кардинального підвищення кваліфікації [256]. Наприклад, хлібозавод при здійсненні продуктово-асортиментної диверсифікації розширює асортимент хлібобулочних виробів, в результаті чого підвищується конкурентоспроможність продукції, обсяги реалізації.

Звернемо увагу, що диверсифікація діяльності підприємств на сільських територіях може здійснюватися в межах одного підприємства або у процесі злиття декількох організацій або їх поглинання. На нашу думку, це є диверсифікація організаційно-правових форм господарювання.

І. Щербата, О. Прокопишин, Г. Іваницька вважають, що будь-яка територія може створити стратегію спорідненої та неспорідненої диверсифікації або поєднати ці два типи (комбінувати), яка максимально відповідатиме його потенціалу й відношенню до ризиків. На їхню думку, спорідненими у контексті диверсифікації соціально-економічного розвитку сільських територій вважають галузі, між якими існують конкурентно

значущі збіги видів діяльності, які утворюють галузеві ланцюжки вартості. Стратегічна відповідність між спорідненими підприємствами створює конкурентну перевагу за рахунок синергетичного ефекту від обміну ключовими навичками, технологіями, досвідом і рішеннями управління; скорочення витрат; спільного використання брендів; створення нових конкурентно значущих ресурсів і можливостей. Споріднена диверсифікація зумовлює скорочення витрат за рахунок консолідації однієї або декількох ланок ланцюжка вартості різних підприємств, забезпечуючи при цьому так званий ефект міжфірмової кооперації [357].

Засобом реалізації спорідненої диверсифікації, на думку науковців, є інтеграція. Тенденція розвитку інтеграції, посилення якої спостерігають останніми роками на агропродовольчому ринку, є підтвердженням доцільності диверсифікації. Розвиток інтеграції на селі – це закономірність, наслідком якої є формування завершених агропромислових циклів у певному регіоні, що сприяє поглибленню регіональної комплексності. Фірми, які диверсифікують свою діяльність, набувають холдингової структури (вертикальна диверсифікація). Такими інтегрованими формуваннями є акціонерні товариства, асоціації, союзи, кооперативи, агрохолдинги, фінансово-промислові групи. Іншим виявом спорідненої диверсифікації сільського розвитку є горизонтальна диверсифікація, цільове призначення якої – освоєння випуску нових непрофільних продуктів, але для традиційних споживачів. Основною типовою ситуацією для реалізації такої стратегії є висококонкурентне середовище, яким є сільське господарство, та можливість використання традиційних каналів збуту для просування на ринок нових продуктів. Для сільських територій таким новим продуктом може бути виробництво екологічної сільськогосподарської продукції, тобто органічної [357].

Диверсифікація у неспоріднені галузі (стратегія конгломеративної диверсифікації), на думку І. Щербати, О. Прокопишина та Г. Іваницької, доцільна тоді, коли в базовій галузі відбувається зниження обсягів реалізації

та прибутку; коли нові види діяльності мають добрі перспективи прибутку; коли невикористана велика частина потенціалу; коли є певні технологічні й управлінські навички у зазначеному виді діяльності. Для сільських територій проявом такого виду диверсифікації є агротуризм і сільський туризм. Розвиток такого виду диверсифікації, з одного боку, сприяє використанню трудо- і природоресурсного потенціалів регіону, а відтак забезпечує зростання доходів селян, а з іншого – через сплату єдиного податку за місцем державної реєстрації наповнює місцевий бюджет [357].

Організація диверсифікації розвитку сільських територій передбачає визначення очікуваних результатів від її проведення, планування та реалізації необхідних заходів, вибір напрямів диверсифікації та здійснення моніторингу досягнення визначених мети та завдань [26].

О. Бородіна та І. Прокопа акцентують увагу на існуванні низки факторів, котрі впливають на протікання процесу диверсифікації, серед яких фактори зовнішньоекономічного характеру, які з макроекономічної позиції реалізовуються через загальноекономічну ситуацію в країні, цінову політику на товари й послуги, та мікроекономічні фактори (стан локального ринку праці, ринок збуту продукції, доступність капіталу, система транспорту та комунікацій). На їхню думку, зважаючи на те, що процес диверсифікації є результатом певних підприємницьких здібностей і зусиль, досить вагомими є фактори внутрішнього характеру, що визначаються рівнем освіти, віком, соціальними зв’язками, життєвими поглядами та переконаннями людини, яка його ініціює, шукає додаткових джерел доходу й розвитку свого бізнесу [276, с. 263].

Як зазначають Т. Зінчук та В. Ткачук, заходи щодо забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій відіграють важливу роль, адже в Україні не спостерігається зростання економіки в сільських регіонах, де превалює сільськогосподарський сектор як головне джерело доходів селян, і в регіонах із високим рівнем безробіття, які потребують розробки концепції забезпечення зростання доходів сільського населення [101].

Основними потребами та обмеженнями диверсифікації діяльності на сільських територіях, на думку М. Плотнікової, є [191]:

1) низький рівень підприємницької активності та зайнятості населення й високий рівень конкуренції з боку іноземних компаній та їхньої продукції;

2) сировинна спрямованість регіону (видобуток граніту й лісу);

3) погіршення демографічної ситуації поряд з іншими демографічними факторами (старіння населення, виїзд і заробітчанство активної частини населення);

4) погіршення екологічної ситуації, зокрема з ліквідації побутових відходів, формування водного балансу.

Основними факторами, що негативно впливають на розвиток диверсифікації виробництва в сільському господарстві, на думку О. Зоренко, є диспаритет цін на промислову і аграрну продукцію, незабезпеченість засобами виробництва по основній діяльності, невирішеність фінансово-кредитного забезпечення, нерозвиненість одержаної в спадок виробничої та соціальної інфраструктури, необізнаність з механізмами диверсифікації, стереотипність мислення багатьох спеціалістів в тому, що диверсифікація призводить до деспеціалізації, знижує ефективність інвестицій, веде до розпилення ресурсів, виробництва не завжди доброякісної продукції, насаджує неконкурентоспроможне і неефективне виробництво [102].

Потрібно відзначити, що на диверсифікацію розвитку сільських територій впливають чинники внутрішнього і зовнішнього середовища, стримування та стимулювання, що відображено на рис. 1.6.

Важливо наголосити, що політична та економічна ситуація в країні та світі, рівень державної підтримки економічної діяльності на сільських територіях, може як позитивно, так і негативно впливати на процес диверсифікації їх розвитку.

Т. Зінчук та В. Ткачук вважають, що проблемою для України при визначенні політики диверсифікації є низький рівень економічного розвитку сільських регіонів, який істотно впливає на формування регіонального ринку

праці та життєздатність місцевих несільськогосподарських підприємств, зумовлюючи високий рівень безробіття на сільських територіях. Тому здійснення заходів щодо стимулювання зростання економіки, спрямованих на створення сільських несільськогосподарських підприємств, на їх думку, є надзвичайно важливим кроком підвищення рівня життя сільського населення [101].

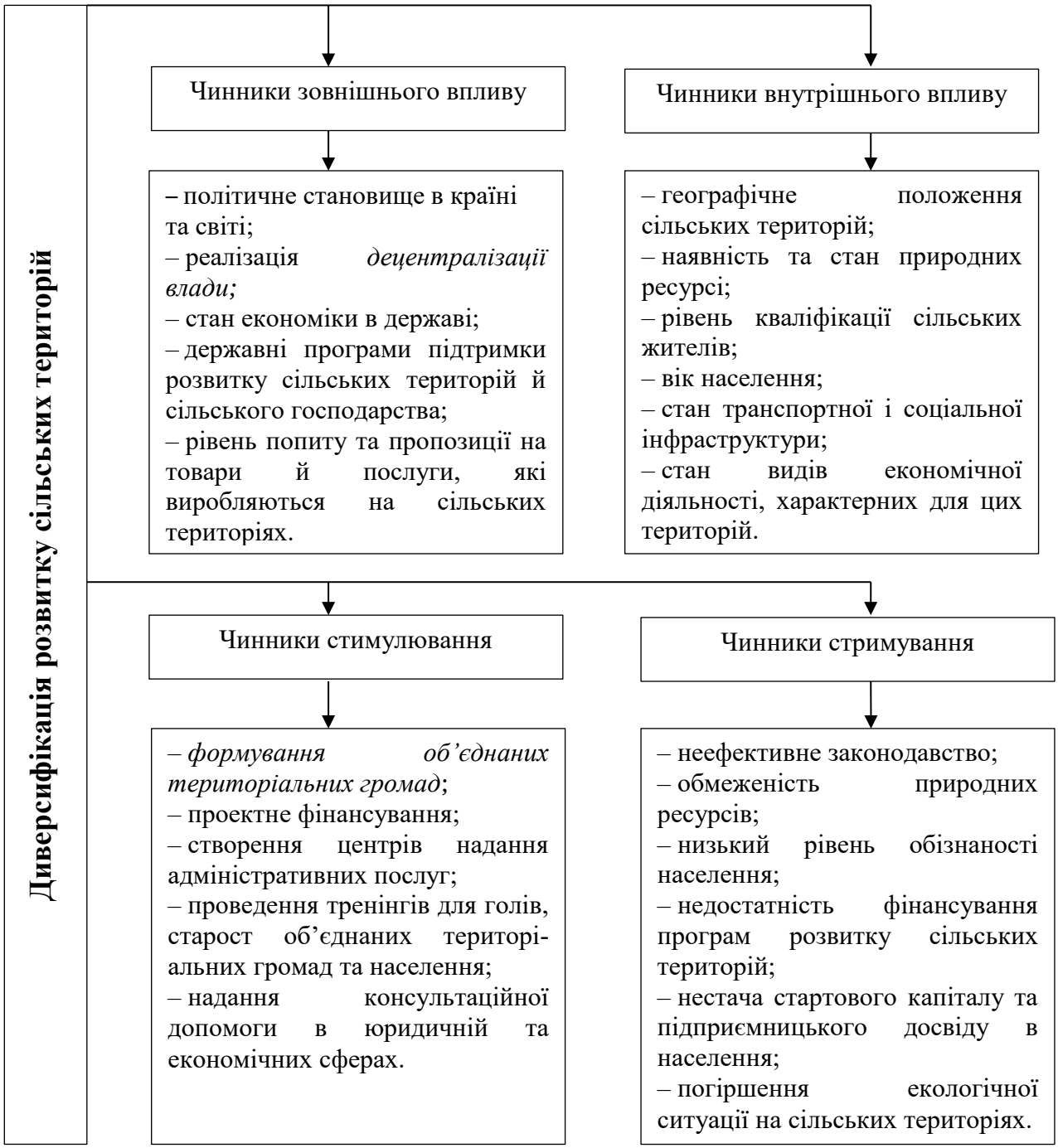

Рис. 1.6. Чинники впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій

Джерело: розроблено здобувачем.

Чинники зовнішнього впливу логічно взаємопов'язані з внутрішнім середовищем диверсифікації розвитку сільських територій. Серед чинників внутрішнього впливу доцільно звернути увагу на сільське населення, адже вищий його рівень кваліфікації та працездатний вік надають ширші можливості для диверсифікації. На сільських територіях, віддалених від міських населених пунктів, спостерігаємо погіршення соціальної інфраструктури. Але в умовах децентралізації, коли більшість податкових надходжень залишаються на місцях їх сплати, органи місцевого самоврядування спрямовують отримані кошти на ремонт дитячих садків, навчальних та медичних закладів, клубів. Окрім того, під час диверсифікації сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на сільських територіях важливе значення відіграє розвинена транспортна інфраструктура, що дозволяє швидше та якісніше доставляти сировину для виробництва та готову продукцію до покупця.

На нашу думку, *диверсифікацію розвитку сільських територій* потрібно розглядати процес урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки [298, 299].

Вважаємо, що реалізація процесу децентралізації та формування об'єднаних територіальних громад є чинником стимулювання диверсифікації розвитку сільських територій. Важливим аспектом у покращенні якості та доступності адміністративних послуг є децентралізація відповідних повноважень, їх делегування органам місцевого самоврядування. В об'єднаних територіальних громадах на кінець 2019 р. функціонувало 176 Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), які надають можливість сільському населенню отримувати всі необхідні послуги в одному місці, адже, швидша реєстрація фізичних та юридичних осіб сприятиме диверсифікації організаційно-правових форм господарювання.

1.3. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій

Обраний курс на децентралізацію та виокремлення територіальної громади як базового суб'єкта місцевого самоврядування є ключовим аспектом розвитку вітчизняної системи державотворення. У квітні 2014 р. уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [231], яка визначає напрями, механізми й строки формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади й передбачає створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень [153, с. 22].

Тому на сторінках наукових видань під час науково-практичних конференцій і в політичних колах дуже часто обговорюється проблематика, яка пов'язана з адміністративною, бюджетною, фінансовою та земельною децентралізацією [331]. З огляду на це, дослідження розвитку сільських територій та формування на них об'єднаних територіальних громад набувають важливого значення для держави і є актуальними на сьогодні [342].

Вивченню теоретичних та практичних питань децентралізації влади, розвитку місцевого самоврядування приділяють увагу багато науковців, серед яких Р. Агронофф, М. Баймуратов, О. Бориславська, О. Васильєва, І. Вахович, О. Вівчар, П. Гураль, Б. Гурне, Б. Данилишин, П. Жук, О. Карий, В. Кравченко, В. Кравців, В. Куйбіда, А. Лелеченко, В. Малиновський, М. Мельник, А. Мовчанюк, М. Плотнікова, Н. Павліха, Р. Плющ, Є. Рушковський, Н. Синютка, І. Сторонянська, А. Ткачук, С. Шульц ін. Однак, попри значний осяг публікацій у цій сфері та враховуючи багатоплановість і важливість цієї проблеми в сучасних умовах, залишається

багато актуальних, але невирішених питань із цієї тематики, адже процес децентралізації в Україні запущений лише у 2014 р.

Останнім часом дефініція «децентралізація» широко використовується в науковій літературі. Цей термін походить від латинських слів «de» – заперечення та «centralize» – центральний, тобто послаблення або скасування централізації. У табл. 1.6 узагальнено теоретичні підходи до визначення поняття «децентралізація».

Таблиця 1.6

Теоретичні підходи до визначення поняття «децентралізація»

Автор (джерело)	Зміст
1	2
Енциклопедія державного управління. Т. 8: Публічне врядування / за ред. В. Загорського, С. Телешуна [87, с. 167].	Спосіб територіальної організації влади, при якому держава передає право на прийняття рішень із визначених питань або у визначеній сфері структурам локального чи регіонального рівня, що не належать до системи виконавчої влади і є відносно незалежними від неї.
Словник іншомовних слів / за ред. С. Єрмоленко [260, с. 175]	Система управління, при якій частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування. Розширення прав низових органів управління. Скасування або послаблення централізації.
Фінансово-економічний словник / за ред. А. Загороднього, Г. Вознюка [294, с. 214].	Процес передачі центральною владою частини прав, компетенцій, відповідальності й фінансових ресурсів у бюджетній сфері місцевим органам державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Наслідком бюджетної децентралізації є збільшення частки місцевих бюджетів у доходах і видатках зведеного (консолідованого) бюджету.
Економічна енциклопедія / за ред. С. Мочерного [84, с. 343].	Передання частини функцій управління центральних органів влади місцевим органам, розширення повноважень нижчестоящих органів управління за рахунок вищестоящих.
Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Бусел [35, с. 218].	Система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування; розширення прав низових органів управління. Скасування або послаблення централізації.
Офіційний державний сайт України «Децентралізація» [358].	Передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно.

Закінчення таблиці 1.6

1	2
Публічне управління та адміністрування: навч. посіб. / за заг. ред. О. Скидана [239, с. 421].	Проведення кардинальних змін і системних реформ та передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування повноважень, ресурсів і відповідальності.
Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / за ред. О. Бориславської, І. Заверухи, Е. Захарченка [77, с. 9].	Це такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів на рівень нижчий і стає власними завданнями та повноваженнями органів нижчого рівня.

Джерело: узагальнено здобувачем на основі даних [87, с. 167; 260, с. 175; 294, с. 214; 84, с. 343; 35, с. 218; 358; 239, с. 421; 77, с. 9].

Французький науковець Б. Гурне вважає, що децентралізація – це «спосіб територіальної організації влади, за яким держава передає право на прийняття рішень з певних питань або у певній сфері структурам локального чи регіонального рівнів, що не входять до системи виконавчої влади і є відносно незалежними від неї» [65, с. 57].

В. Кравченко визначає децентралізацію як «процес передачі частини функцій та повноважень центральних органів виконавчої влади органам регіонального та місцевого самоврядування» [120, с. 452].

Розглянувши різні погляди науковців на поняття «децентралізація», можемо зробити висновок, що *децентралізація* – це процес наближення управлінських рішень до громади, розширення прав, повноважень та ресурсних можливостей органів місцевого самоврядування, що сприяє зростанню ефективності використання внутрішнього потенціалу сільських територій, їх соціально-економічному розвитку й наближенню послуг до потреб населення об’єднаних територіальних громад.

Оскільки «децентралізація» є одним із важливих компонентів демократичних реформ, сприяє прозорості й діяльності влади, то науковці констатують, що «традиційно установлений погляд на децентралізацію як на процес, за якого в рамках централізованої держави утворюються самостійні одиниці, що є носіями місцевого самоврядування (громади), потребує вироблення нових підходів до аналізу їхнього змісту. Тому необхідною

умовою стабільного розвитку суспільства та ефективного функціонування держави є забезпечення балансу загальнодержавних інтересів не лише з інтересами територіальних громад, а й кооперація й координація цих інтересів на різних рівнях виконавчої влади» [131, с. 11].

Перш ніж приступити до визначення впливу децентралізації на диверсифікацію розвитку сільських територій, потрібно коротко схарактеризувати види та форми децентралізації.

У науковій літературі виокремлюють такі основні види децентралізації за суб'єктами й сферами впливу [77, с. 10–11]:

– територіальна децентралізація означає створення органів управління, які здійснюють урядування самостійно в адміністративно-територіальних одиницях, незалежно від органів державної влади;

– функціональна децентралізація – визнання самостійних і незалежних спеціалізованих організацій суб'єктами владних повноважень із делегуванням їм права виконувати певний обсяг завдань публічного характеру;

– предметна децентралізація – професійне самоврядування як система управлінських відносин між усіма представниками певної професії, що реалізовується визначеною законом представницькою організацією, яка перебуває під наглядом органів державної влади;

– вертикальна децентралізація означає чітке визначення порядку прийняття рішень керівними органами різного рівня;

– горизонтальна децентралізація означає розподіл і визначення функцій та компетенції всіх інших елементів структури органів публічної адміністрації, крім керівного органу.

Польський професор Є. Рушковський, аналізуючи територіальну децентралізацію, виокремлює три її системоутворювальні компоненти [375, с. 163]:

1) децентралізація політична – відповідний устрій, що визначає публічно-правовий статус органів місцевого самоврядування. Відповідні

конституційні гарантії формування системи органів місцевого самоврядування, її зміст та організація засвідчують незалежність таких органів від держави;

2) децентралізація адміністративна, котра полягає в тому, що на органи місцевого самоврядування покладено завдання, а відтак функції й повноваження щодо задоволення публічного інтересу в межах відповідної території;

3) децентралізація фінансова, яка передбачає наявність власних фінансових та матеріальних засобів й означає виконання правоустановчих дій щодо володіння, користування та розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад.

Загалом децентралізація реалізовується через такі форми, як:

– деволюція – форма, коли в місцеві органи повністю передаються відповідальність і влада, ресурси й джерела доходів [131, с. 12];

– делегування – передача функцій, частини державних повноважень до компетенції місцевих органів управління на певний час зі збереженням у делегуючого суб’єкта права повернути їх до власного виконання;

– деконцентрація – процес передачі обмежених владних повноважень на місця, який дає змогу збалансувати відносини в системі «центр–периферія» шляхом перерозподілу частини функцій, повноважень і сфер впливу в середині виконавчих структур [87, с. 125];

– дивестія – форма, за якої планування й адміністративна влада передаються в добровільні, приватні або громадські організації [131, с. 12].

Окрім того, науковцями виокремлено п’ять форм фінансово-бюджетної децентралізації [131, с. 13]:

– розширення місцевих доходів за рахунок податків та продажу нерухомості, непрямих платежів;

– самофінансування й відшкодування збитків виробництва шляхом плати користувачами за послуги;

– заходи часткового фінансування або виробництва, шляхом яких населення беруть участь у наданні послуг і розвитку інфраструктури шляхом унесення коштів або власною робочою силою.;

– надання дозволу на мобілізацію грошових фондів органів місцевого самоврядування через гарантування кредитів та займу;

– одержання трансфертів від уряду.

О. Вівчар, О. Курило та Н. Синютка зазначають, що «переважаючою тенденцією еволюції сучасних європейських держав є децентралізація влади, коли більша частина державних повноважень і ресурсів передається від центру до регіонів та тим самим скорочується відстань між владою й населенням, що має вирішальний вплив на процеси державного будівництва» [39]. Тому, на їхню думку, на сучасному етапі особливого значення набуває розвинуте, самодостатнє місцеве самоврядування, яке спроможне забезпечити виконання своїх завдань і володіє необхідним обсягом фінансових ресурсів для покриття власних витрат [39].

А. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун для визначення тенденцій та можливостей розвитку місцевого самоврядування в Україні здійснили порівняльний аналіз декількох країн Америки та Європи з відмінними політичними системами та структурами влади, але які мають досить розвинене автономне місцеве самоврядування. В результаті науковці дійшли до висновку, що незважаючи на історичні, географічні, національні, політичні та інші відмінності для місцевого самоврядування характерні однакові ключові проблеми, які потрібно вирішувати незалежно від особливостей країни [281, с. 5].

Схвалена Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 р. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні викликана політичними процесами, що відбуваються в державі й суспільстві на шляху до євроінтеграції. Вона передбачає децентралізацію, створення належних матеріальних (майно, зокрема земля, що перебувають у власності територіальних громад), фінансових (податки та збори, що

пов’язані з територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці) й організаційних умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень [153, с. 22]. Ця Концепція визначає напрями, механізми та строки формування ефективного місцевого самоврядування й територіальної організації влади для створення та підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних і доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави й територіальних громад [231].

Основною ідеєю децентралізації є положення Європейської хартії місцевого самоврядування та найкращі світові стандарти суспільних відносин у цій сфері. Законодавче підґрунтя децентралізації на всіх рівнях почало формуватися у 2014 р. Із цього часу вже сформовано основний пакет законодавства щодо процесу децентралізації. До нього належать:

– Закони про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України. Завдяки їм відбулася фінансова децентралізація: місцеві бюджети за останні роки збільшилися на 165,4 млрд грн із 68,6 млрд у 2014-ому до 234 млрд грн – у 2018 р.;

– Закон України «Про добровільне об’єднання територіальних громад», що дав змогу почати формувати базовий рівень місцевого самоврядування. Із 2015 по 2018 р. в Україні створено 878 об’єднаних територіальних громад (ОТГ), у яких проживало 9 млн жителів. До складу цих ОТГ увійшло понад 4000 колишніх місцевих рад. Такі темпи консолідації громад міжнародні експерти вважають досить високими;

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні». У 2018 р. об’єднані громади отримали у комунальну власність близько

1,5 млн га земель сільськогосподарського призначення, розміщених за межами населених пунктів;

– Закон України «Про співробітництво територіальних громад». Він створив механізм розв’язання спільних проблем громад, таких як утилізація та переробка сміття, розвиток спільної інфраструктури тощо. На початок 2019 р. діяло 325 таких договорів про співробітництво, у яких задіяно 975 територіальних громад;

– Закон України «Про засади державної регіональної політики» забезпечує державну підтримку розвитку інфраструктури громад, яка за час реформи зросла в 39 разів із 0,5 млрд грн у 2014 до 19,37 млрд грн у 2018 р. Завдяки цій підтримці в регіонах реалізовано більше 10 тисяч відповідних проектів;

– пакет законів щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг. Цей пакет дає змогу делегувати органам місцевого самоврядування повноваження з надання основних адміністративних послуг: реєстрацію місця проживання, видачу паспортних документів, державну реєстрацію юридичних і фізичних осіб, підприємців, реєстрацію актів цивільного стану, речових прав, вирішення земельних питань тощо.

До основних завдань, котрі покладено в основу децентралізації, потрібно віднести [131, с. 7]:

– передачу повноважень від органів виконавчої влади на рівень територіальних громад і закріплення за ними достатніх фінансових ресурсів;

– чітке розмежування повноважень між органами виконавчої влади та між різними рівнями органів місцевого самоврядування;

– посилення відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування за свої рішення перед виборцями і державою.

Ця реформа передбачає створення спроможних громад, які за рахунок власних ресурсів змогли б розв’язувати проблеми сільських і міських територій. Тому на сьогодні ключовим аспектом розвитку регіонів є

виокремлення територіальних громад як базових суб’єктів місцевого самоврядування.

Згідно з паспортом реформ кінцевою метою децентралізації влади є створення безпечного та комфортного середовища для життя людини в Україні шляхом побудови ефективної системи влади. Серед стратегічних та операційних цілей реформи місцевого самоврядування виокремлено такі:

– створення ефективної системи влади (розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та державними органами влади, створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для діяльності органів місцевого самоврядування, забезпечення відкритості та прозорості у вирішенні питань місцевого значення, створення системи відповідальності);

– створення умов для динамічного, збалансованого розвитку України та її регіонів (підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів, територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток, ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку);

– забезпечення надання якісних та доступних послуг (державні стандарти надання послуг, спроможність надання послуг) [358].

У процесі трансформаційних перетворень і децентралізації влади на сільських територіях, на думку М. Лєндела, формуються і розвиваються нові соціально-економічні відносини на основі поєднання еколого-економічних засад і ефективного просторово-функціонального територіального господарювання з утвердженням принципів соціально орієнтованих переваг і сталого сільського розвитку [132].

Науковці вважають, що необхідною умовою стабільного розвитку суспільства й ефективного функціонування держави є забезпечення балансу загальнодержавних інтересів не лише з інтересами територіальних громад, а й кооперація та координація цих інтересів на різних рівнях виконавчої влади [131, с. 11].

М. Баймуратов акцентував увагу на тому, що «у процеси децентралізації залучаються не тільки державні і самоврядні управлінські структури, але й широкі версти соціально активного населення, включаючи асоціації людей, що створюються ними з метою реалізації різних інтересів (підприємництво, студентство, благодійництво тощо)» [7].

Для України, на думку Т, Васильцева та В. Бойка, розвиток сільських територій є важливим не лише з огляду на необхідність розв'язання їхніх соціально-економічних проблем, але й збереження звичаїв українського народу, його історичних та етнічних особливостей. Адже саме сільська громада є ключовим носієм й осередком розвитку культурних традицій [31].

Відповідно, одним з основних питань, яке потребує розгляду, є визначення ролі об'єднаних територіальних громад в процесі диверсифікації розвитку сільських територій.

В умовах децентралізації розширюються можливості розвитку та діяльності сільських територій, адже децентралізація – це «передання частини функцій управління центральних органів влади місцевим органам, розширення повноважень нижчестоящих органів управління за рахунок вищестоящих» [84, с. 343].

О. Гуторов зазначає, що «децентралізація для сільських територій передбачає процес розширення й зміцнення їхніх прав і повноважень за одночасного звуження прав та повноважень відповідних центральних органів управління задля оптимізації й підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації місцевих інтересів» [66].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання мешканців кількох сіл, котрі мають єдиний адміністративний центр [218].

Спроможні територіальні громади згідно зі ст. 2 Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад» – територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об’єднання спроможні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров’я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення й розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [212].

На думку В. Захарченка, державні органи повинні контролювати процеси формування спроможних територіальних громад в усіх районах країни, бо це стратегічно важливий напрям соціально-економічного розвитку сільських територій. Тому важливою є державна підтримка цих територій задля збереження національної ідентичності українців, навколишнього природного середовища та бази для органічного землеробства й скотарства [97].

П. Гураль зазначає, що «надзвичайно важливою справою територіальних громад є їхня діяльність, спрямована на примноження фінансових, матеріальних і трудових ресурсів. Проте далеко не всі громади та їх органи володіють цим мистецтвом. І в жодному основоположному документі (ні в Концепції реформування місцевого самоврядування, ні в Законі України «Про добровільне об’єднання територіальних громад») ці питання не піднімаються, уряд не націлює ОТГ на діяльність, спрямовану на підприємництво, створення робочих місць на базовому рівні місцевого самоврядування» [64].

Предметом нашого дослідження виступають сільські території, на яких знаходяться міські, селищні та сільські об’єднані територіальні громади. Співвідношення понять «сільська територія» та «міська об’єднана територіальна громада» схематично відображено на рис. 1.7.

Рис. 1.7. Співвідношення понять «сільська територія» та «міська об’єднана територіальна громада»

Джерело: розроблено здобувачем.

Співвідношення понять «сільська територія» та «селищна об’єднана територіальна громада» подано на рис. 1.8.

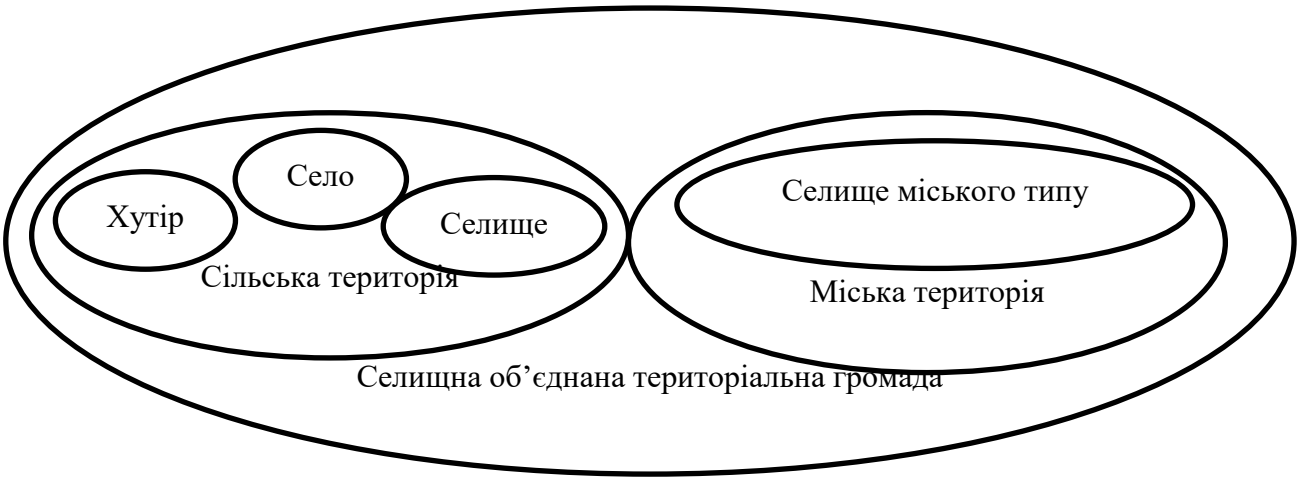

Рис. 1.8. Співвідношення понять «сільська територія» та «селищна об’єднана територіальна громада»

Джерело: розроблено здобувачем.

Співвідношення понять «сільська територія» та «сільська об’єднана територіальна громада» зображено на рис. 1.9. На нашу думку, *сільська об’єднана територіальна громада* – адміністративна одиниця з центром у селі, яка, в результаті добровільного об’єднання декількох сільських та селищних рад, здатна через органи місцевого самоврядування забезпечити

належний рівень надання послуг (освітніх, культурних, охорони здоров'я та інших), з урахуванням ресурсного забезпечення розвитку інфраструктури цієї одиниці.

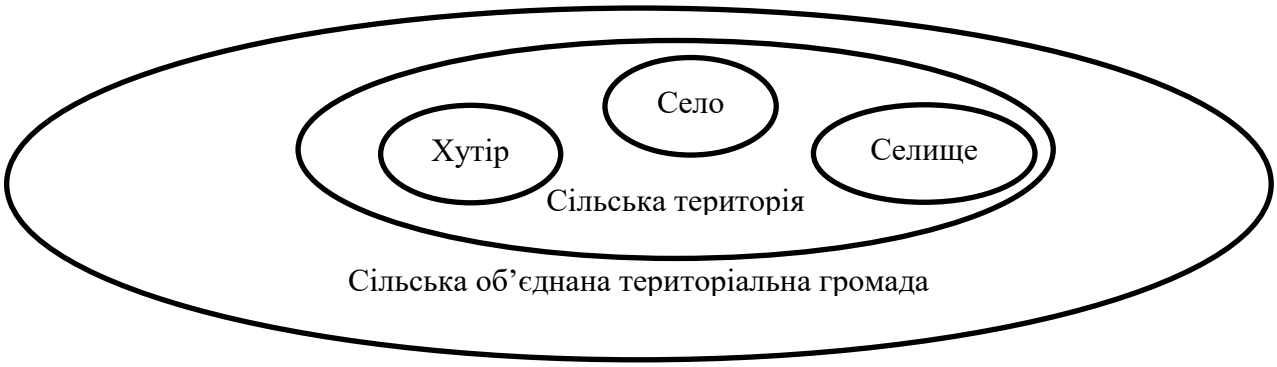

Рис. 1.9. Співвідношення понять «сільська територія» та «сільська об'єднана територіальна громада»

Джерело: розроблено здобувачем.

Як зазначає Т. Кравченко, «метою розвитку села за допомогою сільських громад є його життєздатність, яка прямо пропорційно пов'язана з двома аспектами його розвитку» [121]. Один з них це, наскільки саме сільські громади можуть підтримувати місцеву інфраструктуру на належному рівні, працювати над активізацією підприємницької діяльності на сільських територіях, інтенсифікацією економічних можливостей, формуванням регуляторної політики, яка сприяє одержанню кінцевих результатів. А, по-друге, життєздатність сільських громад, на його думку, залежить від самих селян, які повинні зрозуміти й усвідомити свої активи, дієво розвивати мережі, працювати над налагодженням місцевої співпраці, розвивати мотивацію в односельців та культивувати ентузіазм до розвитку рідного села [121].

На думку А. Ткачука, реформа досягла точки незворотності, але це ще не означає, що немає ризиків щодо її подальшого перебігу, основні серед яких такі [279]:

1) відсутність юрисдикції органів місцевого самоврядування на території поза межами населених пунктів, зокрема у сфері планування території, благоустрою й збереження довкілля, спричиняє розбазарювання та забруднення цих територій;

2) органи місцевого самоврядування отримали достатні повноваження, необхідні ресурси, але досі не запроваджено нагляду над рішеннями органів місцевого самоврядування на відповідність Конституції та законам;

3) бюджетне вирівнювання за доходами може призвести до швидшого зростання асиметрії розвитку між різними громадами, що є не прийнятним для єдності держави.

4) утворення ОТГ у районах призводить до ослаблення економічних й управлінських можливостей району, а відтак до конфліктів між районним рівнем управління та головами ОТГ.

В рамках реформи місцевого самоврядування України проводяться круглі столи щодо обговорення укрупнення районів та створення повітів – нових адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального рівня. На сьогодні повноваження і функції в межах одного й того ж району дублюються різними інституціями влади. Тому новий районний поділ має на меті упорядкувати систему органів влади (як виконавчої, так і місцевого самоврядування) на відповідній сільській території для ефективного забезпечення ними відповідного просторового сталого розвитку.

На думку Т. Барановської, процеси децентралізації повинні завершитися визначенням нового формату територіальної організації державної влади на місцях, чітким розмежуванням повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, запровадженням законодавчих основ для дієвої місцевої демократії, створенням дієвих механізмів для активної громадської участі у вирішенні питань місцевого значення, запровадженням інститутів політичної відповідальності як на місцевому, так і загальнодержавному рівнях. Виходячи з цього, автор вважає, що «розвиток громади – це водночас і

процес підвищення здатності діяти колективно, і результат спільних дій, виражений у покращенні умов існування громади (економічних, соціальних, політичних, фізичних, культурних, екологічних та ін.)» [9, с. 15].

У сучасних умовах реформування місцевого самоврядування, як зазначає Л. Мармуль, часто зводиться до ліквідації й так небагатьох діючих об'єктів та установ соціальної інфраструктури через фінансово-економічні причини (фельдшерсько-акушерських пунктів, дитсадків, шкіл, клубів, бібліотек, особливо в депресивних селах), що викликає незадоволення й протести сільського населення, породжує соціальну безнадію. Тому, на її думку, потрібно застосовувати інші засоби щодо сільського розвитку, зокрема участь сільських громад у їх утриманні, залучення приватних спонсорських засобів, використання механізмів державно-приватного партнерства на селі [142].

Т. Овчаренко, А. Бочі та В. Поворозник акцентують увагу на тому, що «об'єднана територіальна громада виходить на якісно інший рівень існування: він посилює обов'язки та відповідальність, насамперед, місцевих органів влади. Із розширеної території до місцевого бюджету можна зібрати більш значні податкові надходження, а це – додаткові робочі місця, покращення помешкань, тобто життя громадян». Тому для того, щоб об'єднана територіальна громада вдало використала можливості для розвитку, на їхню думку, потрібно усвідомити, що це не просто розширення її меж завдяки збільшенню кількості мешканців [162, с. 4].

Реформа місцевого самоврядування, яка проводиться в Україні, на думку П. Жука та З. Сірик, сприяє підвищенню інвестиційного потенціалу об'єднаних територіальних громад через розширення їх бюджетної самостійності, наділення додатковими джерелами бюджетних надходжень, можливостями залучати кредитні ресурси, фінансову підтримку з Державного бюджету у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планами соціально-економічного розвитку громад,

розширення можливостей щодо залучення міжнародної технічної допомоги, коштів міжнародних фондів тощо [91].

Процес децентралізації дає можливість органам місцевого самоврядування самостійно приймати рішення щодо фінансових питань у сфері розвитку сільських територій [331]. Вважаємо, що децентралізація виступає дієвим фактором стабілізації соціально-економічної ситуації в Україні, адже сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях управління.

О. Скидан зазначає, що за умови активного розвитку села шляхом створення сільських територіальних громад надається можливість самоорганізовуватися саме сільським жителям, об’єднаним спільним життєвим простором, спільними прагненнями, а головне – готовністю й реальними діями, спрямованими на покращення економічного, соціального та екологічного становища рідного села. Тому селяни можуть створювати власноруч групу локальної взаємодії й обирати з-поміж себе лідера, який її очолить [239, с. 437].

В умовах реалізації сучасних реформ ключова роль в управлінні соціальною, економічною та екологічною сферами функціонування сільських об’єднаних територіальних громад належить саме місцевим органам влади. Вони координують діяльність усіх господарських структур, беруть участь у розробці та реалізації стратегій, програм, проектів і вирішують питання їх фінансування.

Процес децентралізації та створення об’єднаних територіальних громад є основою диверсифікації розвитку сільських територій, зокрема у сфері перебудови відносин між центральними й місцевими органами влади. Новосформовані громади повинні орієнтуватися на підвищення якості життя сільських жителів, на урізноманітнення сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на сільських територіях.

Переваги та ризики впливу децентралізації на процес диверсифікації розвитку сільських територій [321] систематизовано на рис.1.10.

Вплив децентралізації на диверсифікацію розвитку сільських територій

Переваги:

- пришвидшена та спрощена процедура прийняття рішення щодо сільської громади;
- прозорість під час виконання цих рішень і можливість швидко реагувати на виявлені помилки;
- самостійність сільської громади у формуванні доходів та видатків бюджету, виходячи з наявних фінансових і природних ресурсів;
- можливість кожного сільського жителя взяти участь в обговоренні поточних проблем, що сприяє формуванню громадської свідомості;
- можливість сільських жителів отримувати якісні адміністративні, соціальні та інші послуги;
- сприяння розвитку регіональної економіки;
- переведення бюджетів об'єднаних громад на прямі міжбюджетні відносини з Державним бюджетом;
- передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад;
- збільшення надходжень податкових платежів до бюджетів об'єднаних територіальних громад;
- зростання зацікавленості в диверсифікації форм господарювання на території сільської громади;
- можливість одержання грантів для розвитку об'єднаних територіальних громад.

Ризики:

- посилення нерівномірності розвитку сільських територій, у тому числі й громад;
- зростання ризиків прийняття неправильних рішень щодо діяльності сільської громади у зв'язку з неналежною кваліфікацією посадовців;
- сприяння зміцненню місцевого націоналізму та спричиненні міжетнічних суперечностей, особливо в прикордонних регіонах;
- створення надто великих громад;
- зростання корупції на місцевому рівні через розширення повноважень органів місцевого самоврядування;
- небажання багатших уже сформованих громад приєднувати до себе бідніші територіальні громади;
- втрата державного контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Рис. 1.10. Переваги та ризики впливу децентралізації на диверсифікацію розвитку сільських територій

Джерело: сформовано на основі досліджень здобувача.

Погоджуємось з думкою науковців, що головними перевагами децентралізації є, насамперед, більше забезпечення потреб сільського населення органами місцевого самоврядування на локальному рівні. Крім того, сприяння розвитку конкуренції між органами місцевого самоврядування дає змогу громадянам самим обирати кращі адміністративні послуги [39]. Серед ризиків впливу децентралізації на диверсифікацію розвитку сільських територій доцільно виділити посилення нерівномірності розвитку сільських ОТГ у зв’язку з різним потенціалом кожної території.

Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації у зв’язку з необхідністю створення нових механізмів взаємодії між усіма складовими частинами сільських територій, необхідністю оптимізації наявної сільськогосподарської діяльності та впровадження нових виробництв, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, виходячи з природно-ресурсного потенціалу, є найпоширенішим засобом забезпечення на основі інтегрованого підходу сталого розвитку сільських територій [320].

Щоб стимулювати створення об’єднаних громад, у законодавчі документи включено норми про проведення фінансової децентралізації, яка дала змогу ОТГ отримати додатковий ресурс для виконання переданих повноважень. Зокрема, ОТГ отримали повноваження й ресурси, які раніше надавалися лише містам обласного значення, а саме зарахування до місцевого бюджету 60 % податку на доходи фізичних осіб. Крім того, територіальні громади отримують 100 % із єдиного податку, податку на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності та податку на майно (нерухомість, земля, транспорт); 75 % із коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва; 50 % грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності; 25 % екологічного податку [24].

З іншого боку, ОТГ отримали право на державні трансферти для виконання повноважень: дотації, освітню й медичну субвенцію, субвенцію на розвиток інфраструктури громад тощо [362].

Проте обмеженість коштів як у Державному бюджеті України, так і в місцевих бюджетах спонукає державні органи, підприємства та наукову спільноту до пошуку варіантів розширення джерел фінансування проектів у різних сферах діяльності. Відзначимо, що загальна кількість територіальних громад, які об'єдналися в ОТГ станом на 10 січня 2020 р., досягла 4698 (42,9 % від загальної кількості рад базового рівня станом на 1 січня 2015 р.). Але очікувані темпи реформування територіальної основи місцевого самоврядування не витримуються. Це спричинює проблеми, які, на думку науковців, не просто розв'язувати, серед них: дисбаланс районних бюджетів; управлінський дисбаланс (неврегульованість низки питань розмежування повноважень між рівнями територіальних громад, району, області); необхідність виділення значних ресурсів Державного бюджету для стимулювання об'єднання громад [277, с. 27]. Об'єднання громад дало змогу збільшити доходи загального фонду місцевих бюджетів на одного жителя за січень–березень 2016–2018 рр. із 783,5 грн до 1330,9 грн (+547,4 грн) [156].

Завдяки збільшенню рівня фінансової автономії ОТГ, органи регіональної влади й місцевого самоврядування отримали можливість розробляти та впроваджувати програми розвитку територій, які в майбутньому зможуть дати реальні економічні результати. Крім того, на загальнодержавному рівні децентралізація створює умови для виникнення конкуренції між територіальними громадами за ресурси [167]. У 2018 р. у 39 разів, порівняно з 2014 р., зросла державна підтримка регіонального й місцевого розвитку.

Із 1 лютого 2018 р. Держгеокадастр розпочав процес передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність об'єднаних територіальних громад. Крім того, структури Держгеокадастру позбавлені права одноосібно ухвалювати

рішення без згоди об’єднаних територіальних громад щодо розпорядження землями поза межами населених пунктів. Станом на 10 січня 2020 р. 646 ОТГ отримали в комунальну власність 1450,8 тис. га земель сільськогосподарського призначення.

Загалом в Україні децентралізація проходить у декілька етапів. Перший етап децентралізації охоплював період з 2014 по 2018 рр. 23 січня 2019 р. Кабінет Міністрів України ініціював перехід до нового етапу реформи місцевого самоврязування, який передбачає закріплення вже набутих успіхів і формування спроможних громад, зміну територіального устрою на рівні районів та громад, чітке розмежування повноважень та функцій контролю різних рівнів управління, а також розвиток форм місцевої демократії.

Дослідження процесів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації дало змогу поглибити сутність понять «сільська територія», «розвиток сільських територій», «диверсифікація», «децентралізація», «сільська об’єднана територіальна громада», «диверсифікації розвитку сільських територій», що подано на рис. 1.11.

Можна зробити висновок, що процес реформування місцевого самоврядування, який уключає формування бюджетів об’єднаних територіальних громад, надає нові можливості для диверсифікації розвитку сільських територій у регіонах України. Зростання кількості ОТГ свідчить про ефективне впровадження децентралізації [325], однією з переваг, якої є те, що органи місцевого самоврядування, використовуючи власні та залучені кошти, здатні надавати якісніші суспільні та адміністративні послуги, враховуючи потреби сільського населення. Процеси децентралізації уможливлюють ефективну реалізацію різноманітних планів, програм, проектів диверсифікації розвитку сільських територій, що є важливим у сучасних умовах [330, 386].

Дефініції понять щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Сільська територія	багатокомпонентна просторова система, яка сформована поза межами міських територій, та характеризується взаємодією і взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів, й виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-комунікаційні, природно-відтворювальні функції.
Розвиток сільських територій	динамічний процес, який призводить до структурних змін соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних, інституціональних об'єктів і явищ, які відбуваються в багатокомпонентній просторовій системі, що сформована на сільських територіях.
Диверсифікація	урізноманітнення об'єкта дослідження та надання йому багатогалузевого, комбінованого характеру, що реалізується за допомогою розширення сфер діяльності підприємства, організації, галузі, території.
Децентралізація	процес наближення управлінських рішень до громади, розширення прав, повноважень та ресурсних можливостей органів місцевого самоврядування, що сприяє зростанню ефективності використання внутрішнього потенціалу сільських територій, їх соціально-економічному розвитку та наближенню послуг до потреб населення об'єднаних територіальних громад.
Сільська об'єднана територіальна громада	адміністративна одиниця з центром у селі, яка, в результаті добровільного об'єднання декількох сільських й селищних рад, здатна через органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг (освітніх, культурних, охорони здоров'я та інших), з урахуванням ресурсного забезпечення розвитку інфраструктури цієї одиниці.
Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації	процес урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки.

Рис. 1.11. Сутність понять щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено на основі досліджень здобувача.

На нашу думку, децентралізація стає ефективнішою, коли до участі залучається населення об’єднаних територіальних громад. Тому розвиток сільських територій та напрями його диверсифікації в умовах децентралізації залежать від забезпеченості природними ресурсами, розміщення сільських населених пунктів, ефективного функціонування об’єднаних територіальних громад, правильності прийнятих рішень головами і старостами цих громад.

Висновки до розділу 1

1. Розвинуто понятійно-категоріальльний апарат дослідження процесу диверсифікації розвитку сільських територій в частині уточнення і конкретизації дефініцій «сільські території» та «розвиток сільських територій». Під сільськими територіями запропоновано розуміти багатокомпонентну просторову систему, яка сформована поза межами міських територій, та характеризується взаємодією і взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів, й виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-комунікаційні, природно-відтворювальні функції.

2. З метою визначення особливостей розвитку сільських територій в умовах децентралізації розкрито дефініції «сільські території», «село», «сільська місцевість», що дало можливість зробити висновок, що це нероздільно взаємопов’язані смислові поняття, які не можна ототожнювати. Розвинуто наукові підходи до визначення сутності сільських територій та їх розвитку, серед яких: просторовий, системний, структурний і функціональний, які дали змогу розкрити структурну характеристику та функціональне призначення сільських територій.

3. Виявлено багатогалузевий характер дефініції «розвиток сільських територій», що дало змогу ідентифікувати типологію розвитку цих територій з метою обґрунтування напрямів його диверсифікації в умовах

децентралізації. Аналіз наукових поглядів уможливив виокремлення сталого, аграрного, перспективного, інтегрованого, інклюзивного та інших видів розвитку сільських територій. Розвиток сільських територій розглядається як динамічний процес, який призводить до структурних соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних, інституціональних об’єктів і явищ, які відбуваються в багатокомпонентній просторовій системі, що сформована на територій поза межами міських територій.

4. Узагальнення наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених дало підстави визначити диверсифікацію розвитку сільських територій як процес урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки.

6. Децентралізацію розглянуто як процес наближення управлінських рішень до громади, розширення прав, повноважень та ресурсних можливостей органів місцевого самоврядування, що сприяє зростанню ефективності використання внутрішнього потенціалу сільських територій, їх соціально-економічному розвитку та наближенні послуг до потреб населення об’єднаних територіальних громад. Висвітлено роль міських, селищних та сільських об’єднаних територіальних громад у розвитку сільських територій. Виявлено, що в умовах децентралізації розширюються можливості диверсифікації розвитку та діяльності сільських територій, а тому краще забезпечуються потреби місцевого населення органами місцевого самоврядування на локальному рівні. Обґрунтовано, що процес децентралізації сприяє самостійності органів місцевого самоврядування щодо вирішення фінансових питань у сфері розвитку сільських територій.

7. Чинником диверсифікації розвитку сільських територій визначено децентралізацію, що здійснює вплив на соціальну, економічну та екологічну сфери функціонування об’єднаних територіальних громад на цих територіях, наслідками якої є як позитивні (пришвидшена та спрощена процедура прийняття рішення щодо сільської громади; можливість сільських жителів отримувати якісні адміністративні, соціальні та інші послуги; сприяння розвитку регіональної економіки; передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об’єднаних територіальних громад), так і негативні результати (посилення нерівномірності розвитку сільських територій; створення надто великих громад; зростання корупції на місцевому рівні через розширення повноважень органів місцевого самоврядування; небажання багатших уже сформованих громад приєднувати до себе бідніші територіальні громади; втрата державного контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування).

Наукові результати досліджень, що висвітлені у розділі 1, опубліковано автором у працях [296, 298, 299, 307, 310, 315, 319, 320, 321, 325, 329, 330, 331, 334, 342, 386, 388, 393].

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

2.1. Методологічний базис дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Особливості соціального, економічного, екологічного, геополітичного, демографічного та іншого регіонального розвитку у часі і просторі є предметом багаторічних досліджень фахівців різних галузей знань. Це визначає і застосування різноманітних методологічних і методичних підходів до вивчення диверсифікації розвитку сільських територій.

В основі організації будь-якої діяльності покладена методологія. У філософському енциклопедичному словнику зазначається, що методологія – це «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання об’єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо» [293, с. 374]. Наукове дослідження, на думку учених, є одним з видів пізнавальної діяльності, який являє собою процес вироблення нових наукових знань [147, с. 64].

А. Конверський зазначає, що між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання немає чіткої межі, діалектика їх взаємодії виявляється у складному процесі виникнення й розв’язання нескінченних суперечностей. Наука накопичує, у своєму прагненні повніше й глибше зрозуміти природу, все нові й нові емпіричні дані, які вступають у протиріччя зі старими уявленнями. Якщо ж розглядати науку не в цілому, а лише будь-яку з її галузей, на думку науковця, можна виявити суперечність між емпіричними даними і

відповідною теорією. Тому усунення такої суперечності вимагає нових наукових досліджень [169, с. 18].

Процес пізнання включає в себе накопичення фактів. Без систематизації та узагальнення, без логічного осмислення фактів не може існувати жодна наука. Тому факти стають складовою частиною наукових знань, при умові, що вони систематизовані. Коли науковці не мають достатньо фактичних матеріалів, тоді для досягнення наукових результатів вони використовують гіпотези – науково обґрунтовані припущення, які висуваються для пояснення будь-якого процесу та в результаті перевірки можуть виявитися істинними або хибними. Гіпотеза, на думку вчених, виступає часто як первісне формулювання, черговий варіант законів, що відіграє важливу роль у розвитку будь-якої науки, тому що вона є формою її розвитку. Більшість наукових законів і теорій формуються на підставі висловлених гіпотез. Формою розвитку науки є наукові дослідження, тобто вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки й практики рішень з максимальним ефектом [169, с. 20].

Науковою гіпотезою цього дослідження, на нашу думку, є те, що теоретико-методологічне обґрунтування диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації дасть змогу сформувати наукову базу для розробки механізму його організаційно-економічного забезпечення.

За результатами проведеного аналізу систематизовано наукові теорії, концепції, моделі щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, що подано у табл. 2.1.

О. Павлов, у своїх працях, досліджує наукові доробки класиків теорій локальних культур та цивілізацій О. Шпенглера й А. Дж. Тойнбі, засновника світсистемного руху Ф. Броделя, теоретиків постіндустріального суспільства Д. Белла та Е. Тоффлера й представника еволюціоністської теорії П. Куусі, у яких ідеться про долю села та селянства, а також про місце та роль в історії людства аграрного суспільства [184].

Таблиця 2.1

Систематизація наукових теорій, концепцій, моделей щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Назва теорії, концепції, моделі	Коротка характеристика теорії, концепції, моделі
1	2
Теорія розміщення сільського господарства Й. фон Тюнена	Суть теорії полягає у залежності розміщення виробництва від зниження цін на землю та робочу силу в міру віддалення від центру до периферії та зростання транспортних витрат на різних концентрично розташованих поясах спеціалізації сільського господарства. На думку науковця, ближче до центру розміщувалися виробництва продуктів з коротким терміном зберігання, та ті, які мають значний обсяг і вагу у своїй вартості, а на віддаленій відстані – продукти, транспортування яких дешевше відносно вартості.
Теорія промислового штандарту А. Вебера	Суть теорії полягає у розміщенні промислових виробництв з урахуванням найменших витрат. Пропонується побудова геометричної фігури для майбутнього підприємства з метою знаходження місця розміщення (точки штандарту).
Теорія центральних місць В. Кристаллера	Згідно з теорією, зони обслуговування і збуту з часом мають тенденцію оформлятися у правильні шестикутники (бджолині стільники), а вся заселена територія покривається шестикутниками. Завдяки цьому можна мінімізувати середню відстань для збуту продукції чи поїздок з метою здійснення покупок і отримання необхідних послуг.
Модель розміщення підприємства за принципом «трикутника В. Лаундхардта»	Вирішальним факторам розміщення виробництва, згідно з теорією, є транспортні витрати, а виробничі витрати приймаються рівними для всіх точок досліджуваної території. Точка оптимального розміщення підприємства знаходиться в залежності від вагових співвідношень перевезених вантажів і відстаней. Тому просторова форма і розміри ринкових зон залежать від різниці транспортних тарифів, виробничих витрат і цін у центрах виробництва.
Теорія полюсів зростання Ф. Перру, Ж. Будвіля	Суть даної теорії полягає у нерівномірності зростання економіки держави та її регіонів, що пов’язано з концентрацією ефективного виробництва на певних територіях. «Полюса зростання» – сукупність галузей з високою результативністю розвитку, що забезпечує синергетичний ефект, та конкретні території, що виконують функцію центру розвитку регіону. На цій теорії базується концепція необхідності стимулювання відсталих регіонів.
Теорія просторової організації господарства А. Льоша	Єдиним критерієм оптимального розміщення господарства є отримання максимального чистого прибутку. Згідно з теорією, передбачалась необхідність урахування особливостей податкової системи, державних кордонів, впливу технічного прогресу, конкуренції, а головним є не оптимальність розміщення підприємств, а – ринок і прибуток.

Продовження таблиці 2.1

1	2
Теорія «центр-периферія» Дж. Фрідмана	Суть даної теорії полягає у тому, що існує залежність між периферійними та центральними територіями, тобто периферія стає антиподом центру. Найближча периферія знаходиться під його впливом, а віддалена – навпаки, більш самостійні. Таку нерівномірність можна згладити шляхом створенням сприятливого інноваційного середовища.
Теорія конкурентних переваг, концепція кластерного розвитку М. Котлера	Згідно з теорією, країни з багатими природними ресурсами можуть відставати в економічному розвитку, і, навпаки, – ті країни, в яких є нестача природних ресурсів, активно розвиваються. Такий розвиток пов'язаний із набутими перевагами, але не з факторами виробництва. У своїй теорії М. Портер виділив чотири детермінанти («ромб національних переваг»), які визначають стан середовища, всередині якого формуються конкурентні переваги галузей і фірм, а саме: параметри факторів виробництва; стратегія фірми; параметри попиту; споріднені і підтримуючі галузі. М. Котлер висунув ідею, що географічне об'єднання фірм, сусідніх взаємопов'язаних компаній у промисловий кластер може розглядатися як організована сила для національної промислової конкурентоспроможності.
Теорії конвергенції (вирівнювання) розвитку Р. Барро, Х. Сала-Мартіна , Р. Солоу і Т. Свана	Суть теорії полягає не лише в оптимальному розподілі ресурсів, але й у мобільності факторів виробництва, що забезпечує вирівнювання показників розвитку регіонів та їх економічне зростання. Науковці вважають, що досягнути абсолютної однорідності розвитку практично не можливо, тому кожен регіон повинен мати свою траєкторію зростання.
Теорія ендогенного зростання Р. Лукаса, П. Ромера	Ця теорія сприяє забезпеченню самодостатності регіонів на засадах наявного соціально-економічного потенціалу територій. У ній йдеться про використання локальних конкурентних переваг, індустріальні традиції та культуру менеджменту. Основою довгострокового розвитку є інвестиції в інновації та людський капітал.
Моделі просторового розосередження виробництва (теорії нової економічної географії) М. Фуджити, П. Кругмана, А. Венаблеса.	Нова економічна географія визначає причини формування великої різноманітності фірм і економічної концентрації різних видів діяльності на певній території. Згідно із теорією, визначається вплив доцентрових і відцентрових сил на централізацію та децентралізацію економічної діяльності.
Концепція сталого розвитку Ґ. Дейлі, А. Лейзеровіча, Р. Кейтса, Т. Перріса та ін.	В основі сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді: людина – господарство – природа. Парадигма сталого розвитку включає в себе вимоги до захисту довкілля, соціальної справедливості, встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

Закінчення таблиці 2.1

1	2
Концепція смарт-спеціалізації Д. Форея, П. Девіда та Б. Холлома	Під стратегією смарт-спеціалізації розуміють національну або регіональну інноваційну стратегію, яка визначає пріоритети для створення конкурентних переваг шляхом розвитку і пристосування власних потужностей з досліджень та інновацій до потреб бізнесу для того, щоб послідовно відповідати новим можливостям і ринковим змінам, уникаючи при цьому дублювання й фрагментації зусиль.
Теорія інклюзивного розвитку Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона	В працях науковців запропоновано нову збалансовану модель економічного розвитку соціально-економічних систем із збільшенням участі усього населення у процесі економічного зростання та справедливого розподілу його результатів.
Теорія природних прав громади (теорія вільної громади) Е. Мейєра, О. Лабанда, О. Ресслера	Науковці виділяли не три, а чотири гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову і громадівську (комунальну та муніципальну). Місцеве самоврядування вчені розглядають як автономну у відношенні до державної влади публічну владу територіальної громади. Громада, на їхню думку, має право на самостійне та незалежне від центральної влади існування за своєю природою, причому держава не утворює, а лише визнає громаду.
Громадівська теорія місцевого самоврядування О. Гірке і В. Шеффнера	До основних ознак місцевого самоврядування, на думку науковців, варто віднести: протиставлення територіальної громади державі, громадських інтересів – політичним; повна автономія органів самоврядування, державні органи відають лише державними справами; зосередження всіх місцевих справ у віданні самої місцевої спільноти.
Державницька (державна) теорія місцевого самоврядування Л. Штейна і Р. Гнейста	Згідно із цією теорією, місцеве самоврядування розглядалось як частина держави (одна з форм організації місцевого державного управління, спосіб децентралізації державної влади на місцевому рівні). До основних ознак державницької теорії місцевого самоврядування належать: вибір предметів діяльності визначається державою і не залежить від самоврядних органів; діяльність самоврядування і держави тотожні, а повноваження в галузі місцевого самоврядування визначаються державною владою; місцеве самоврядування здійснюється не урядовцями, а за допомогою муніципалітетів, місцевих жителів, які зацікавлені в результатах управління.

Джерело: узагальнено здобувачем на основі [400; 249, с. 10–13; 107, с. 24–43; 163, с. 15–18, 8, 345, 45; 284].

Відомий німецький філософ О. Шпенглер у своїй книзі «Занепад Європи» (1922 р.), яка складається з двох частин, піднімає питання сільського розвитку. Згідно з його теорією, людина перетворюється на селянина, коли «пускає коріння» в ґрунт, який обробляє, а душа людини знаходить душу в ландшафті. На його думку, із розвитком міст людина починає відриватися від ґрунту й стає «духом», «вільною», тобто перетворюється на кочівника. Тому, на відміну від локальних цивілізацій, які змінюють одна одну, селянин – вічна людина, що передує культурі та продовжує свій рід із покоління до поління завдяки її зв'язку із землею. Цей зв'язок, як вважає філософ, не зникне доти, доки людина пам'ятатиме своє коріння, а місто та село відрізняються одне від одного не за розміром, а за наявністю душі [354, с. 91–94].

На думку А. Дж. Тойнбі, селянству історія завжди здається не значущою казкою, незважаючи на всю її повчальність і ґрунтовність. Англійський філософ вважає, що селянство, захоплене вихором історії, утягнене в цивілізацію, щоб матеріально забезпечувати привілейовану меншість, досі залишається найбільш нещасним братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації не встигли поглинути [285, с. 107].

Французький філософ, основоположник світсистемного підходу Ф. Бродель порівнював місто й село у праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» (1979 р.). Місто він розглядає «як електричні трансформери (вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, без упину керують життям людей)» [21, с. 413]. Науковець зазначає, що «місто завжди має передумовою певну кількість реальностей і процесів. Крім того, кожне місто чи містечко має своє село, своє сільське життя» [21, с. 414]. На його думку, село не можна відокремлювати від міста, як не відділяється вода від масла, і тому село повинно утримувати місто, давати джерела харчування [21, с. 418–419].

Аналіз методологічних поглядів різних вчених щодо питань сільського розвитку, його інституційного та інфраструктурного забезпечення,

формування конкурентоспроможності сільських територій, шляхів диверсифікації та її впливу на регіональний розвиток дозволить сформувати методологічний базис дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

О. Павлов обґрунтував методологічні засади розбудови управління соціально-економічним розвитком сільських територій України. Науковцем розроблено концепцію новітньої моделі управління соціально-економічним розвитком сільських територій, яка ґрунтуються на розгляді управління як впливу на суспільний процес, що відбувається в межах об’єкта, враховує необхідність застосування до вирішення управлінських проблем територіального підходу, цілі і завдання консолідованої державної політики розвитку сільських територій та відображає структурні компоненти об’єкта, його різні рівні, типи й різновиди, а також функції суб’єктів управління [180; 183; 265]. На думку науковця, звернення до розгляду сільського розвитку в контексті цивілізаційного підходу є актуальним із погляду визначення його постіндустріальної моделі. Для України, як вважає О. Павлов, це питання має, передусім, політичне значення, адже вона за географічною ознакою належить до Європи, тому для неї більш притаманний європейський тип сільського розвитку [184].

Розроблена Х. Притулою методологія розвитку сільських територій, формування і ефективної реалізації їх потенціалу, вдосконалення системи управління ними спрямована на обґрунтування концептуальних засад розвитку сільських територій, що включають їх системні характеристики, принципи функціонування, основні імперативи ендогенної моделі та стратегічні пріоритети розвитку в контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи, поглиблення євроінтеграційних процесів та стимулювання розвитку ініціативи місцевих громад, реалізація яких дозволить ефективно реалізовувати потенціал сільських територій. Окрім того, науковець запропонувала методологічний підхід до аналізу особливостей функціонування сільських територій, сутність якого полягає у

визначенні їх конкурентних переваг як в розрізі окремих суб'єктів (домогосподарств, суб'єктів господарювання, окремих підсистем сільської території чи сільського поселення) та функцій, що вони виконують, так і у якості об'єкта державної регіональної політики та системи управління територіальним розвитком [204].

Зокрема, Л. Газуда здійснила методологічне обґрунтування концепції формування механізму управління процесами інтеграції і конвергенції сільських прикордонних територій в умовах євроінтеграції на основі синергії ресурсів та історично зумовлених господарських зв'язків. Визначення дослідницею методологічних засад організації управління процесами інтеграції і конвергенції сільських прикордонних територій дозволило удосконалити ці процеси. В їх основу покладено визначення концепції управління; формування системи принципів управління; вибір системи методів управління процесами інтеграції і конвергенції сільських прикордонних територій, на основі чого запропоновано обрати напрями і підходи до управління ними, а також здійснити оцінку процесів інтеграції та конвергенції регіонального розвитку, визначити найефективніші напрями міжрегіональної інтеграції [47].

Розроблені А. Малиновським методологічні підходи до наукового забезпечення процесу відродження радіаційно забруднених сільських територій передбачають обґрунтування основних принципів, стратегічної орієнтації, алгоритму реалізації, узгоджувального механізму в контексті поєднання економічної, технологічної та організаційної складових державної політики щодо подолання наслідків техногенної катастрофи. Окрім того, автор запропонував застосування системного підходу до відродження сільських територій у регіоні радіаційного забруднення, який полягає, з одного боку, у визнанні та доведенні об'єктивної нерозривності та взаємного впливу економічної, екологічної та соціальної складових вирішення проблеми, а з іншого – у забезпеченні гармонійної, комплементарної та синхронної взаємодії різних за рівнем ієрархії напрямів досягнення цілей

відродження: державного регулювання, регіонального управління, місцевого самоврядування, скоординованих зусиль організаційних структур первинного рівня (підприємств, наукових установ, освітніх закладів та громадських організацій) [136].

В основі методологічного підходу дослідження сільського розвитку, на думку О. Бородіної, лежить створення економічного підґрунтя для удосконалення якості життєвого середовища сільського населення за рахунок розвитку громади. Науковець зазначає, що розвиток сільських територій представляє систему запланованих зусиль, орієнтованих на створення активів, які збільшують можливості мешканців щодо поліпшення економічної активності та рівня життя [276, с. 21].

М. Талавирею обґрунтовано методологічні засади побудови організаційно-економічного механізму державної підтримки розвитку сільських територій на рівні сільської територіальної громади відповідно до напрямів формування концепції та стратегії довгострокового розвитку, ефективності використання цього механізму, з метою підвищення ролі громади у покращенні її самофінансування. Також удосконалено методологічні підходи щодо визначення організаційно-економічного механізму державної підтримки у взаємозв’язку та взаємозалежністю між методикою макроекономічного дослідження економіки та мікроекономічних бачень фінансування розвитку окремих населених пунктів з метою підвищення рівня їх фінансового забезпечення [274].

О. Дудзяк розробила методологічні засади територіально-функціональної моделі інвестиційного забезпечення відновлення та розвитку національних сільських територій в умовах поглиблення процесу децентралізації на основі взаємоузгодження науково-практичних підходів, представлених у моделях інвестиційної політики Європейського та Азійсько-Ізраїльського напрямів. Науковець також обґрунтувала методологію оцінювання адміністративно-територіальної реформи за допомогою комплексної оцінки чинників й соціологічного дослідження об’єднаних

територіальних громад та оцінювання сталого розвитку сільських територій. Запропоновані автором методологічні підходи до визначення перспектив відновлення та розвитку сільських територій України передбачають не лише розвиток сільського господарства та кооперації, а й диверсифікацію за рахунок агротуристичного бізнесу, виробництва та реалізації екологічно чистої продукції, розвитку соціальної та виробничої інфраструктури в сільській місцевості [81].

В основу методології сільського реформування А. Лісовий поклав інституційний підхід, що включає систему принципів перетворення села, спрямованих на зміну базисних складових наявного сільського устрою (форм власності та господарювання, економічних умов на селі). Окрім того, запропоновано автором напрями розвитку сільських територій, серед яких [133]: реформування адміністративно-територіального устрою з метою наближення адміністративних і соціальних послуг до сільського населення, децентралізація бюджетної системи; створення на сільських територіях господарських систем, що саморозвиваються, на підставі економічного обороту місцевих ресурсів, диверсифікація сільськогосподарського виробництва, розвиток промисловості з переробки сільськогосподарської сировини, активізація несільськогосподарської зайнятості, підвищення економічної активності населення, відродження традиційних та розвиток нових ремесл, промислів і виробництв; розвиток сучасної виробничої та інформаційної інфраструктури, кооперації господарств у виробничій, збутовій, фінансовій та інших сферах; розвиток місцевого самоврядування для формування соціально організованої та відповідальної сільської громади, підвищення привабливості проживання в сільській місцевості.

Методологічне обґрунтуванням дослідження організаційно-правового забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників провела І. Кульчій на основі системного аналізу агарного, земельного, екологічно-цивільного і господарського законодавства, а також законодавства зарубіжних країн. Це

дозволило визначити основні засади, принципи, функції, форми диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників [127].

А. Ключник запропонувала в основу дослідження розвитку економічного потенціалу сільських територій покласти такі методологічні підходи, як: історичний, логічний, герменевтичний, порівняльний, ціннісний, системний, синергетичний, поведінковий (біхевіористський), кібернетичний, структурний, функціональний і комплексний. Також автор у розробку механізму управління розвитком економічного потенціалу сільських територій поклала використання комплексу інструментів. Серед них доцільно виділити правові, адміністративні, економічні, організаційні, соціально-психологічні інструменти [110].

Методичне обґрунтування дослідження державної політики розвитку територіальних громад в Україні Т. Барановської проведено на основі розробки механізму залучення громадян до участі в реалізації державної політики розвитку територіальних громад, який доповнено технологією розвитку соціального капіталу територіальної громади. В основу покладено визначення концептуальних засад партисипативної моделі розвитку територіальної громади, виходячи з її конкурентних переваг та резервів для такого розвитку і здобутків зарубіжних країн [9].

Попри значний обсяг методологічних підходів дослідження розвитку сільських територій та впливу на нього децентралізації потребують методологічного обґрунтування питання дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Основою методології дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено діалектичну єдність теоретичного та емпіричного пізнання (рис. 2.1), що дозволяє сформувати наукову базу для розробки механізму організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

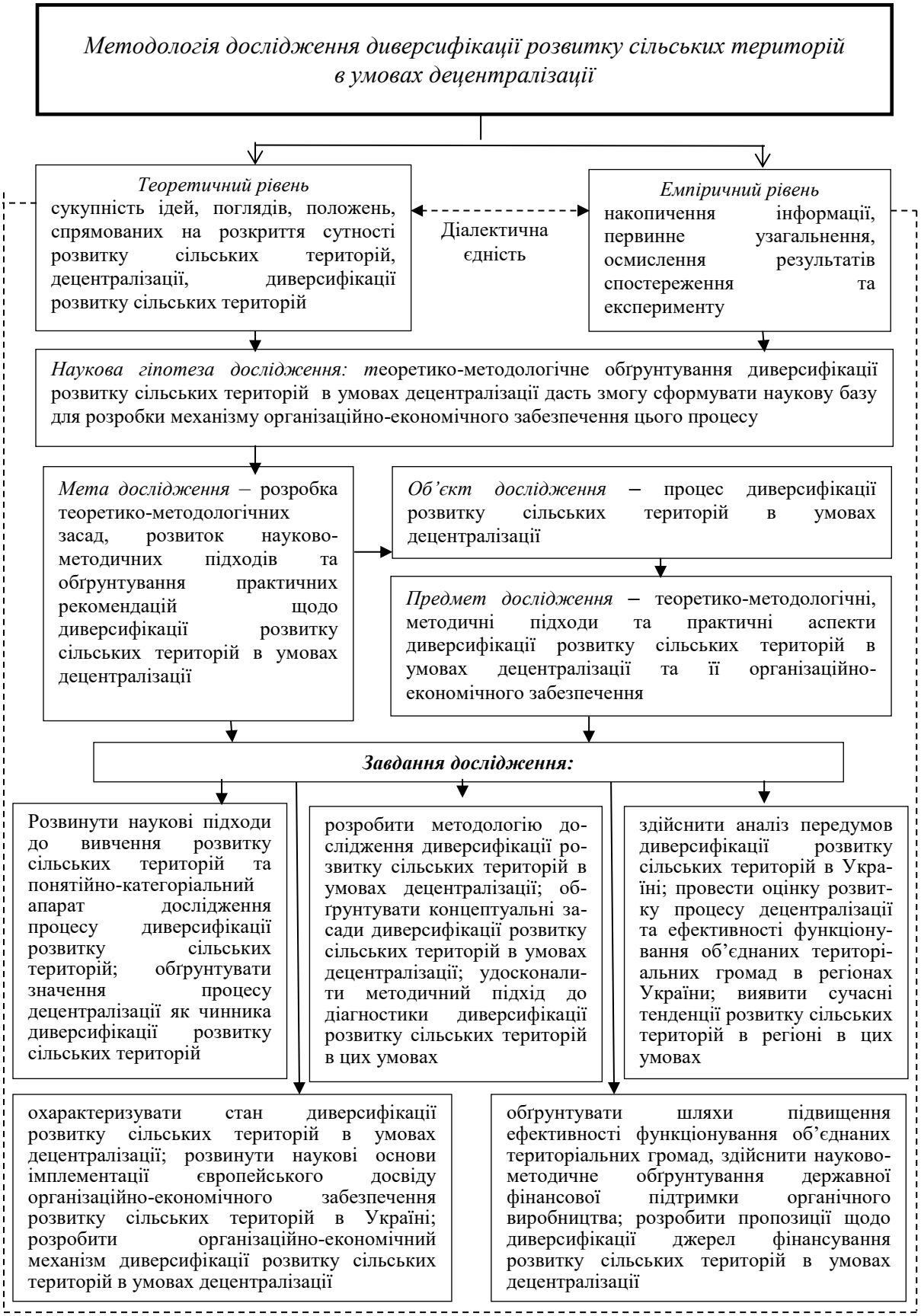

Рис. 2.1. Методологія дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено здобувачем.

Метою будь-якого наукового дослідження є всебічне, об’єктивне і ґрунтовне вивчення явищ, процесів, їхніх характеристик, зв’язків на підставі розроблених у науці принципів і методів пізнання, а також отримання корисних для діяльності людини результатів, упровадження їх у виробництво для підвищення його ефективності [147, с. 64]. Метою дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено розробку теоретико-методологічних засад, розвиток науково-методичних підходів та обґрунтування практичних рекомендацій щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Проведення наукового дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації передбачає реалізацію послідовних етапів, кожен з яких потребує застосування певних методів та базується на застосуванні різних методологічних підходів та принципів пізнання (рис. 2.2).

На першому етапі на основі огляду сучасних наукових праць доцільно обґрунтувати теоретичні основи диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації: уточнити понятійно-категоріальний апарат дослідження («сільські території», «розвиток сільських територій», «диверсифікація», «диверсифікація розвитку сільських територій», «децентралізація»); розкрити структурну характеристику сільських територій, ідентифікувати типологію розвитку сільських територій, обґрунтувати значення процесу децентралізації як чинника диверсифікації розвитку цих територій.

Другий етап передбачає розкриття методологічних засад дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, серед яких: розробка методології дослідження диверсифікації розвитку сільських територій, висвітлення наукової концепції та удосконалення методичного підходу до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в цих умовах.

Рис. 2.2. Методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено здобувачем.

На третьому етапі доцільно провести діагностику диверсифікації розвитку сільських територій в Україні в умовах децентралізації: здійснити

аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні; провести оцінку розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад; виявити сучасні тенденції розвитку сільських територій в регіоні в цих умовах.

Четвертий етап передбачає проведення оцінки стану диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм та джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації, дослідження можливості імплементації європейського досвіду щодо організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні та визначення організаційних й економічних важелів, напрямів, механізму диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації.

Обґрунтування пріоритетів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації відбувається на п’ятому етапі дослідження. Під час реалізації цього етапу доцільно обґрунтувати методи підвищення ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад в Україні, шляхи реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва та джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Під час наукового пізнання диверсифікації розвитку сільських територій, з огляду на багатоплановість досліджуваних питань, варто використовувати інтеграцію методологічних підходів, серед яких системний, структурний, просторовий, інституційний, біхевіористичний та синергетичний.

Системний підхід становить підґрунтя для наукового пізнання диверсифікації розвитку сільських територій, адже розглядає сільські території як складну багатокомпонентну систему відкритого типу. Використання цього підходу дає змогу визначити тенденції та закономірності розвитку сільських територій в умовах децентралізації; розробити

концепцію, організаційно-економічний механізм і напрями диверсифікації розвитку цих територій.

Сутність *структурного підходу* дослідження полягає у виокремленні у системних об’єктах, таких як сільські території, структурних компонентів (соціального, економічного, фінансового, природничо-екологічного, інституціонального) і визначенні їхніх функцій у цій системі. Компоненти та зв’язки між ними утворюють структуру системи сільських територій. Структуризація сільських територій дозволяє виділити та описати компоненти, зв'язки між ними, властивості, функції та ін. Окремі компоненти розвитку сільських територій виступають у вигляді цілісного структурного утворення.

Застосування *просторового підходу* у дослідженні дає змогу визначити особливості такої просторової структури, як сільська територія, що обумовлюють вектори розвитку країни, впливають на рівень конкурентоспроможності цієї території та якість життя сільського населення. Адже сучасні тенденції свідчать, що вагомим фактором впливу на розвиток сільських територій стають, окрім внутрішніх факторів, зовнішні, дія яких обумовлена процесами глобалізації у світі, застосуванням нових форм міжрегіонального співробітництва.

Інституціоналізм як методологічна основа, створює умови для активізації різноманітних міждисциплінарних досліджень соціальних, економічних, екологічних систем, забезпечує відстеження інституціональних кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних інститутів, сприяє аналізу інституціональних чинників – сукупності фундаментальних передумов, економічних, фінансових, політичних, соціальних правил і норм, що визначають рамки, умови функціонування й розвитку сільських територій як об’єкту дослідження [259, с. 119]. Застосування *інституціонального підходу* до дослідження диверсифікації розвитку сільських територій дозволяє зосередитись на особливостях взаємодії інституцій між собою,

діяльність яких прямо або опосередковано стосується розвитку цих територій в умовах децентралізації.

Дослідити спостережувані явища, дати їм оцінку та обґрунтувати експериментально встановлені зв'язки між змінними допоможе застосування *біхевіористичного (поведінкового) підходу* до пізнання досліджуваного процесу [40, с. 154]. Застосування цього методологічного підходу дасть змогу ідентифікувати основні проблеми сталого розвитку сільських територій, що сприятиме розробці напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Згідно зі *синергетичним підходом* самоорганізація складних систем спрямовується від хаосу до дедалі більшої впорядкованості на основі певних параметрів порядку й узагальненої синергетичної інформації відповідно до певних моделей [293, с. 581]. За допомогою синергетичного підходу вивчаємо дисипативну (нестійку, слабоорганізовану) складну систему сільських територій. Застосування синергетичного підходу є доцільним, адже розвиток сільських територій, децентралізація та диверсифікація – відкриті дисипативні системи, для яких характерні процеси самоорганізації. Синергетика дає змогу зрозуміти як механізми нестабільності, так і стійкості досліджуваних систем.

Запропоновані методологічні підходи сприятимуть обґрунтованому вибору напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, джерел фінансування розвитку сільських територій, організаційно-правових форм господарювання та шляхів їх реалізації відповідно до потреб сільського населення в умовах децентралізації.

Методологія дослідження диверсифікації розвитку сільських територій інтегрує ключові аспекти цього розвитку: соціальні, економічні та екологічні, й підтримує їх безперервну взаємодію. Ця методологія підкреслює два виміри інтегрованості, які важливі для планування диверсифікації розвитку сільських територій:

а) горизонтальна інтегрованість:

– інтегрованість складових концепції (економічний розвиток, соціальний розвиток та надання публічних послуг й інфраструктура, захист навколишнього середовища і природних ресурсів),

– інтегрованість галузей (міжгалузевий підхід замість галузевого підходу) [148];

б) вертикальна інтегрованість – узгодження програм диверсифікації розвитку сільських територій з ієрархічно вищим системами – державними стратегіями і програмами розвитку цих територій.

Застосування різноманітних методів та принципів надає можливість розкрити зміст методології наукового пізнання диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Метод – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв’язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціювання її об’єктів. Метод окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятиви та нормативні настанови пізнавального процесу. Метод включає стандартні та однозначні правила (процедури), що забезпечують достовірність знання, яке формується [293, с. 373].

Для проведення комплексного дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації доцільно застосувати такі методи пізнання, як:

– *монографічний* – для розробки понятійно-категоріального апарату дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– *систематизація* – для впорядкування теорій, уявлень, понять, поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених на процес розвитку сільських територій та компоненти цих територій;

– *індукція, дедукція* – при формуванні теоретико-методологічних засад дослідження диверсифікації розвитку сільських територій та впливу децентралізації на диверсифікацію розвитку сільських територій;

– *системно-структурний* – для розробки методології дослідження, концепції, методики діагностики передумов диверсифікації розвитку сільських територій та організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації;

– *економіко-статистичний аналіз* – для діагностики передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні та регіоні, оцінки розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад в Україні;

– *статистичне групування* – для розрахунку часткових індексів соціального, економічного та екологічного розвитку сільських територій та інтегрального індексу сталого розвитку цих територій;

– *порівняння* – для виявлення особливостей розвитку сільських територій в регіоні та Україні загалом;

– *графічний* – для наочного представлення результатів дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– *прогнозування* – для визначення зміни частки сільського населення у загальній структурі населення України;

– *SWOT-аналіз* – для визначення сучасних тенденцій розвитку сільських територій в умовах децентралізації в регіоні;

– *абстактно-логічний* – для дослідження можливості шляхів імплементації європейського досвіду щодо організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій та розробки концепції диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– *синтез* – для обґрунтування напрямів та розробки науково-практичних пропозицій щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації;

– *моделювання* – для здійснення групування об’єднаних територіальних громад за кількістю мешканців;

– *історико-логічний* – для дослідження розвитку органічного виробництва в Україна та світі як одного із шляхів диверсифікації сільськогосподарської діяльності;

– *наукове узагальнення* – для формулювання висновків і розробки рекомендацій щодо удосконалення шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарської діяльності та джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Базовими *методологічними принципами дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації*, на нашу думку, є:

– *принцип комплексності*, який передбачає всебічне охоплення причинно-наслідкових залежностей, оцінку розвитку сільських територій в просторі та часі, розробку концепції, напрямів та організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Комплексність аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій проявляється в багатоваріантності оцінних показників, різноманітності аналітичних процедур та проведенні всестороннього розгляду різних аспектів діяльності сільських територій. Доцільно також відзначити, що найбільш об’єктивну оцінку диверсифікації розвитку сільських територій можна дати за умови всебічного його розгляду з декількох позицій – кількісних і якісних, поточних та перспективних, економічних, соціальних й екологічних;

– *принцип всесторонності*, згідно з яким соціальні, економічні та екологічні явища мають досліджуватися не відокремлено, а в їх взаємозв’язку та взаємодії з іншими явищами (інститутами). Оскільки дослідження стосується диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації доцільно звернути увагу на такі процеси як розвиток сільських територій, диверсифікація розвитку та децентралізація;

– *принцип системності*, котрий визначає необхідність дослідження основних елементів розвитку сільських територій (сільськогосподарської та несільськогосподарської сфери, інфраструктури, земельних й інших природних ресурсів, якості життя сільського населення, інституціонального середовища) у їх єдності та на основі виявлення стійких взаємозв'язків для досягнення інтегративної мети. Цей принцип дозволяє встановити зв'язки між структурними компонентами сільських територій та забезпечити функціонування та цілісність цієї системи;

– *принцип науковості*, що формує необхідність використання сучасних методів і прийомів дослідження (загальнонаукових та спеціальних) задля виявлення факторів, умов, принципів, особливостей і тенденцій диверсифікації розвитку сільських територій. Окрім того, обрані методи оцінки повинні достовірно характеризувати процеси та явища, що досліджуються, бути перевіреними й верифікованими;

– *принцип пріоритетності,* який вказує на важливість виокремлення й акцентування уваги на головних моментах дослідження диверсифікації розвитку сільських територій, які мають визначальний вплив на інші. Таким моментом, наприклад, може бути географічне розміщення сільської території, яке відіграє важливу роль під час вибору напряму диверсифікації розвитку цієї території. Адже деякі території придатні для розвитку сільськогосподарської діяльності, зокрема органічного виробництва, а на інших – навпаки, найпоширенішими видами бізнесу можуть бути сільський зелений туризм, заготівля лісу, видобуток корисних копалин або будівництво розважальних закладів чи об'єктів харчової промисловості;

– *принцип постійності*, який акцентує увагу на тому, що оцінка диверсифікації розвитку сільських територій повинна здійснюватися постійно, а не періодично. Це дасть змогу проводити аналіз, виявляти зміни в розвитку певної сільської території чи об'єднаної територіальної громади та своєчасно реагувати на них;

– *принцип цільової спрямованості*, який указує на те, що дослідження диверсифікації розвитку сільських територій повинно мати визначену кінцеву мету, відповідно до якої визначається коло проблем та обирається методологічний інструментарій.

Застосування цих принципів необхідне для обґрунтування теоретико-методологічних засад та розробки практичних рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації в Україні.

Отже, відповідно до наукової гіпотези дослідження процес теоретичного та емпіричного пізнання диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації спрямовано на теоретико-методологічне обґрунтування значення процесу децентралізації як чинника диверсифікації розвитку сільських територій, застосування системного, структурного, просторового, інституційного, біхевіористичного та синергетичного підходів для формування наукової концепції та розробки механізму організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації задля посилення їх конкурентних переваг шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей з виокремленням соціальних, економічних, екологічних цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій.

В основу запропонованої методології дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізацій покладено принципи (комплексності, всесторонності, системності, науковості, пріоритетності, постійності, цільової спрямованості) та методи пізнання (монографічний, систематизація, індукція, дедукція, системно-структурний, економіко-статистичний аналіз, статистичне групування, порівняння, графічний, прогнозування, SWOT-аналіз, абстактно-логічний, синтез, моделювання, історико-логічний, наукове узагальнення), застосування яких дасть змогу отримати достовірну інформацію про сучасні тенденції розвитку сільських територій та розробити напрями диверсифікації розвитку цих територій.

2.2. Концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Необхідність розробки концептуальних засад диверсифікації розвитку сільських територій зумовлена тим, що для майбутнього села загрози не обмежується лише зміною кліматичних умов, які негативно впливають на розвиток сільського господарства, а й уключають також наслідки швидкої урбанізації, соціально-економічного занепаду підприємницької діяльності на території сільських населених пунктів та ін. Забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій повинно ґрунтуватися на засадах єдності й цілісності, урахуванні процесу децентралізації, який здійснюється шляхом формування громад з обов'язковим урахуванням географічних, економічних, екологічних, етнічних та демографічних особливостей кожного сільського територіального утворення.

Концепцію диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації зображено на рис. 2.3. *Основною концептуальною ідеєю диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації*, на нашу думку, є інтегрований підхід до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей їх розвитку на засадах диверсифікації. Інтегрований підхід до концепції диверсифікації розвитку сільських територій означає, що кожен компонент зберігає свої акценти паралельно з досягненням синергетичних ефектів за рахунок їх взаємодії з метою досягнення сталого розвитку сільських територій.

Погоджуємось з думкою науковців, що інтегрованість не є результатом арифметичного додавання одного аспекту до іншого. Якщо різні аспекти механічно скласти до купи, не роблячи відмінності і не передбачаючи можливості синергії, є ймовірність, що цілі економічного, соціального, екологічного та просторового розвитку не будуть досягнуті [148].

Концепція диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Основна концептуальна ідея – інтегрований підхід до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей їх розвитку на засадах диверсифікації.

Мета – забезпечення конкурентоспроможності сільських територій та підвищення якості життя сільського населення.

Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Диверсифікація сільсько-господарського виробництва	Диверсифікація несільсько-господарської діяльності	Диверсифікація організаційно-правових форм господарювання	Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій
шляхи реалізації			
розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримка та розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур	розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів	створення нових юридичних осіб згідно з організаційно-правовими формами господарювання: підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об'єднань підприємств, підприємців	залучення коштів Державного та місцевого бюджетів; юридичних та фізичних осіб; міжнародних фондів (за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування)

Цілі диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Соціальні	*Економічні*	*Екологічні*
– підвищення рівня зайнятості на селі; – подолання бідності; – розвиток соціальної інфраструктури; – підвищення якості надання послуг; – забезпечення життєдіяльності сільських жителів.	– продовольча та економічна безпека; – збільшення обсягів виробництва; – підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг; – створення умов щодо залучення інвестицій.	– екологічна безпека на сільських територіях; – зменшення деструктивного впливу на довкілля; – охорона та відтворення природо-ресурсного потенціалу.

Синергетичний ефект

Результат: – підвищення якості життя сільського населення;
– забезпечення конкурентоспроможності сільських територій;
– досягнення екологічної безпеки.

Рис. 2.3. Концепція диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено здобувачем.

Процес диверсифікації сприяє посиленню конкурентних переваг сільських територій. На думку Р. Білика, «усі регіони мають власні конкурентні переваги – галузі спеціалізації або сфери економічної діяльності, а тому рівень конкурентоспроможності можна визначити за ступенем досягнення цілей розвитку регіону, а отже, і певної галузі: конкурентоспроможність регіону залежить від соціально-економічних переваг частини національної економіки, які можуть забезпечувати пріоритет певного регіону перед іншими в досягненні певної мети» [14, с. 33].

Вчені поділяють конкурентні переваги на абсолютні, які пов’язані з наявністю унікальних ресурсів і виробничих можливостей, та відносні, котрі зумовлені кращими, порівняно з іншими регіонами, можливостями чи умовами виробництва й реалізації продукції або надання послуг; кількісні (частка ринку) і якісні характеристики функцій регіону, товарів чи послуг його підприємств; фактичні (реалізовані) і потенційні (не використовуються на сьогодні) [53, с. 119].

Водночас саме реалізовані конкурентні переваги забезпечують конкурентоспроможність сільських територій, тому потрібно виявляти механізм формування, підтримки й використання конкурентних переваг, що, зі свого боку, приведе до конкурентоспроможності усіх сільських територій.

І. Мокій та Т. Васильців виокремили основні складові частини створення конкурентних переваг регіону [272, с. 60]. Варто погодитись з думкою науковців, адже вони є основою створення конкурентних переваг і сільських територій. Серед них:

– суб’єкти управління процесом забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, на які покладено завдання вдосконалення нормативно-методичного забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, стратегічного планування й проектування регіональної та міжрегіональної конкурентоспроможності, реалізації ефективної й повноцінної державної регіональної політики, уключаючи децентралізацію влади та фінансових ресурсів;

– суб’єкти господарської й підприємницької діяльності, функціонування яких залежить від ефективного використання сировинних, трудових та фінансових ресурсів, повноцінної інфраструктури, належної техніко-технологічної бази, здорового конкурентного середовища, наявності економічного потенціалу й передумов розвитку;

– сільське населення, до головних характеристик конкурентоспроможності якого потрібно віднести розвиток людського капіталу, підвищення рівня якості життя, покращення системи соціальних послуг, капіталізацію життя та праці;

– співробітництво з іншими країнами й регіонами на основі розвитку інтеграційних форм діяльності.

Забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, на думку Н. Гречаник, із позицій сталого розвитку означає підвищення рівня подолання сільськими територіями несприятливих соціальних, економічних та екологічних ризиків і тенденцій зі спроможністю сільської території забезпечувати збалансований розвиток, саморегулювання, самовдосконалення із максимальним використанням внутрішніх, а також зовнішніх ресурсів для задоволення потреб сільського населення [60].

А. Ключник вважає, що «конкурентоспроможність сільської території необхідно визначати у трьох аспектах, а саме як її здатність в умовах вільної конкуренції виробляти товари та послуги, що відповідають потребам ринку, реалізація яких підвищує добробут сільської території, регіону, країни; ефективно розпоряджатися наявним економічним потенціалом в умовах конкурентного ринку; функціонування в релевантному зовнішньому середовищі, яка ґрунтується на конкурентних перевагах» [110, с. 339].

Проаналізувавши наукову літературу, можемо виокремити чотири рівні формування конкурентоспроможності (рис. 2.4), серед яких конкурентоспроможність територій розглядається на мезорівні [333]. Як бачимо, формування конкурентоспроможності є багатоступеневим, тому для

забезпечення конкурентоспроможності сільських територій потрібно врахувати взаємозв'язок між усіма рівнями.

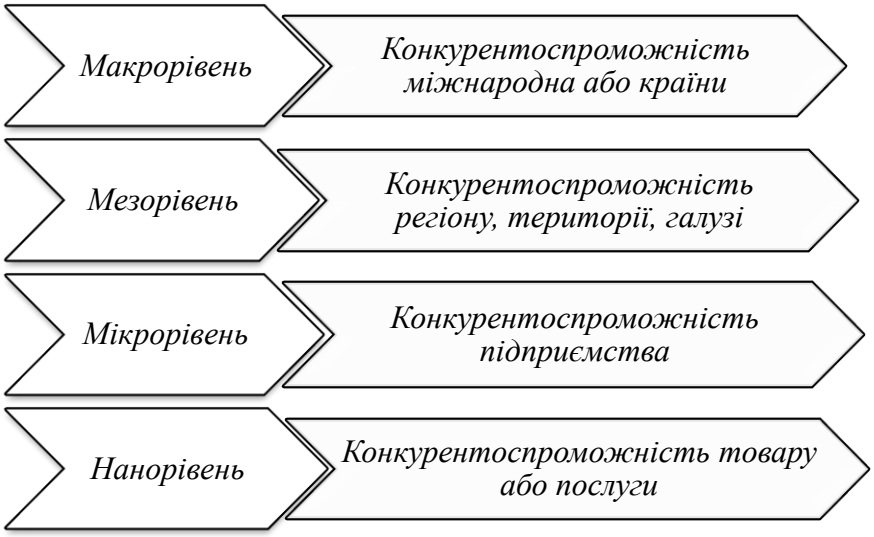

Рис. 2.3. Рівні формування конкурентоспроможності

Джерело: сформовано здобувачем.

На думку С. Тимофієвої, конкурентоспроможність володіє низкою ознак, зокрема базових і забезпечувальних. До базових ознак конкурентоспроможності, на її думку, належать наявність у регіоні розвиненої системи продуктивних сил, що включає природні багатства, науковий потенціал, рівень застосування досягнень технічного прогресу на підприємствах регіону, що створює загальний рівень техніко-технологічного забезпечення господарювання в певному регіоні, ступінь розвиненості інтелекту жителів певної території та ін. До забезпечувальних ознак конкурентоспроможності відносять її інституційну складову частину. Інституційний компонент конкурентоспроможності регіону потрібен для впорядкування відносин між господарюючими суб'єктами регіону й ефективним використанням базових. Базові та забезпечувальні характеристики конкурентоспроможності постійно взаємодіють, створюючи синергетичний ефект реалізації цих характеристик [278]. Погоджуємось з думкою С. Тимофієвої, що конкурентоспроможність сільських територій – це економічна категорія, що характеризує відносини взаємодії системи

продуктивних сил певної території, господарських відносин та інституційної форми протікання вказаних процесів, що реалізовуються як синергетичний ефект такої взаємодії [278].

Отже, *конкурентоспроможність сільських територій* – це здатність утілити в життя головне цільове завдання їх функціонування – *сталий розвиток сільських територій* із забезпеченням високої якості життя сільського населення.

Результатом диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено отримання синергетичного ефекту від урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку, трансформації організаційно-правових форм господарювання й досягнення перспектив сталого розвитку.

О. Бородіна під сталим розвитком сільської місцевості вбачає «стабільний розвиток сільської громади, що зумовлює виконання функцій забезпечення продовольством, виробництва сільськогосподарської сировини та несільськогосподарських товарів і послуг, забезпечення суспільних благ – збереження сільського укладу життя, надання соціальних послуг, соціальний контроль над територією, збереження історично освоєних ландшафтів; розширене відтворення населення, підвищення добробуту й рівня задоволеності». Погоджуємось з її думкою, що «реформування чинної системи державного регулювання в сільському господарстві має відповідати таким вимогам сталого розвитку, як децентралізація влади, регіональний маркетинг, інституціональні перетворення, реструктуризація агропродовольчого сектору, диверсифікація економіки, функціональна інтеграція та планування землекористування» [264, с. 45–47].

М. Талавиря під сталим розвитком сільських територій розуміє «стабільний розвиток сільської громади, що забезпечує виконання нею її народногосподарських функцій (виробництво продовольства,

сільськогосподарської сировини й ін.), розширене відтворення населення та зростання рівня і якості його життя» [275].

Ю. Лупенко вважає, що «для забезпечення сталого розвитку селянам потрібно надати можливість реалізовувати власну підприємницьку ініціативу, передусім у сільському господарстві, через розвиток сімейного фермерства й багатоукладного виробництва. Завдяки цьому на селі якісно та кількісно збільшиться середній клас, а фінансово спроможні, ініціативні сільські громади спрямовуватимуть свою діяльність на забезпечення високої якості життя сільських жителів і збереження довкілля». Сукупно зазначені компоненти моделі (селянин-власник, потужний середній клас, фінансово та соціально спроможна сільська громада) у поєднанні з ефективною державною політикою, на його думку, можуть і повинні забезпечити сталий розвиток сільських територій [135].

Н. Павліха та І. Копач зазначають, що «відповідно до Європейської хартії облаштування території сільські райони, які виконують переважно сільськогосподарські функції, відіграють важливу роль у підтримці сталого просторового розвитку країни. Концепція сталого розвитку сільських територій побудована на розумінні того, що безпосередня господарська діяльність веде або може призвести до деградації навколишнього середовища як природної системи» [176].

Т. Курман звертає увагу на те, що в англомовній інтерпретації сталий розвиток (sustainable development) є майже самодостатнім терміном, котрий не вимагає додаткових пояснень (прикметник sustainable походить від слова sustain – опора, підтримувати). В українську мову цей термін прийшов як «сталий розвиток» [128].

Сталий розвиток, як зазначає В. Трегобчук, це «насамперед економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля» [287].

Забезпечення сталого розвитку сільських територій, на думку А. Руснака, є комплексною проблемою й можливе лише за умови макроекономічної стабільності та збільшення валового внутрішнього продукту; забезпечення економічного зростання в сільському господарстві; розвитку несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості; досягнення на селі соціально рівних із містом умов отримання доходів і громадських благ; поліпшення доступу для господарюючих суб'єктів, які виконують підприємницьку діяльність на селі, до ринків матеріально-технічних, кредитних, інформаційних, інших ресурсів; формування на селі інститутів громадянського суспільства, що забезпечують захист економічних та соціальних інтересів різних груп сільського населення; реалізація програм щодо покращення екологічної ситуації на сільських територіях [251].

Під сталим розвитком сільських територій М. Стегней пропонує розуміти «соціально-орієнтований процес економічного розвитку сіл із забезпеченням екологічної та продовольчої безпеки, а також ефективного відтворення природних ресурсів» [268]. Автор виокремлює такі основні критерії сталого сільського розвитку, як: підвищення ефективності сільського господарства, диверсифікація сільської економіки в цілому, продовольча безпека країни, природний приріст сільського населення, підвищення рівня і якості життя на селі, дотримання соціального контролю над історично освоєними територіями, поліпшення родючості ґрунту й екологічної ситуацію в сільських районах. Зазначені критерії забезпечуються різними заходами, раціональне поєднання яких становить сутність політики сталого сільського розвитку [269].

Науковець виділяє п'ять основних напрямів цієї політики, які перетинаються з аграрною, соціально-демографічною, екологічною сферами та їхнім інституційним забезпеченням. Ці напрями політики багатогранні, тісно переплітаються з іншими видами політики та вимагають системного підходу. Погоджуємось з думкою М. Стегнея, що «у процесі формування в Україні програми сталого розвитку сільських територій важливим є досвід

європейських країн. У країнах Європи сталий розвиток сільських територій – це головний аспект програми розвитку Європейського Союзу, фундаментальний принцип усієї економічної політики. Пріоритетність економічного розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу відображає той факт, що щорічно з бюджету виділяється більше 30 млрд євро на структурні економічні перетворення для недостатньо розвинених регіонів, більшість із яких – це сільські території, що можна порівняти з витратами на сільське господарство» [269].

Міністерство аграрної політики та продовольства України розробило проект Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 рр. [88] для вирішення реальних потреб галузі внаслідок всеохоплюючого процесу консультацій із зацікавленими сторонами, зокрема представниками громадянського суспільства, бізнесу, а також міжнародними донорами. Загальною метою стратегії є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства й сприяння розвитку сільських територій на сталій основі відповідно до стандартів ЄС і міжнародних стандартів. Стратегія та план дій окреслюють, яким чином реформи будуть розроблені й упроваджені в розрізі десяти головних стратегічних пріоритетів, одним із яких є сільський розвиток, що реалізовується в напрямі підвищення якості життя та диверсифікації господарської діяльності в сільській місцевості.

Державна стратегія регіонального розвитку й Концепція розвитку сільських територій не спроможні подолати суперечності між необхідністю фінансувати поточні витрати та витрати, які пов’язані із забезпеченням стратегічних цілей. Тому у зв’язку з децентралізацією влади й створенням ОТГ можливі позитивні зрушення в бік виконання цілей, які пов’язані з розвитком сільських територій, адже кожна громада може та повинна самостійно оцінити поточний соціально-економічний стан і спрямувати кошти на вирішення нагальних потреб населення.

Потреба сталого розвитку сільських територій України, на думку М. Плотнікової, визначила тенденцію до формування smart-community (розумних громад) та підходів до smart-розвитку. Європейська практика реалізації smart-розвитку спрямована на забезпечення інклюзивного розвитку через активне залучення сільського населення до процесів розробки стратегій розвитку сільських територій, збалансування особистих інтересів окремих людей та загальних інтересів локальної громади щодо захисту природного середовища, соціального згуртування та економічного зростання, формування та імплементацію інклюзивної моделі розвитку сільських громад, що сприятиме їх життєдіяльності відповідно до концепції сталого інклюзивного розвитку за участю сільських громад [191].

В. Юрчишин вважає, що «в сільсько-селянській теперішності нагромаджуються негативні риси «антисоціопотенціалу», які не тільки гальмують формування прогресивних соціовідносин, а й підвищують загрозу передавання деформованих відповідних відносин у спадщину майбутнім поколінням» [360].

Г. Грін, С. Деллер та В. Маркуіллер зробили висновок, що державна політика у сфері сільського розвитку повинна зосереджуватись на максимізації додаткового використання усіх принад сільських територій, оскільки сільські жителі можуть впливати на підвищення цінності цих принад, в результаті чого отримати підвищення добробуту [379, с. 13–16].

З метою виокремлення напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації здійснено класифікацію її видів за сферою впливу, що відображено у табл. 2.2.

Усі види диверсифікації доповнюють один одного та взаємопов’язані між собою. Тому вибір того чи іншого напряму диверсифікації розвитку сільських територій повинен відповідати стратегії розвитку цих територій.

Задля забезпечення сталого розвитку сільських територій пропонуємо такі напрями диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації, як:

- диверсифікація сільськогосподарського виробництва;
- диверсифікація несільськогосподарської діяльності;
- диверсифікація організаційно-правових форм господарювання;
- диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій.

Таблиця 2.2

Взаємозв'язок видів та напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Вид диверсифікації	Характеристика особливостей диверсифікації			Напрям диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації
	на рівні держави	на рівні сільської території	на рівні підприємства	
Галузева	Розвиток та підтримка сільськогосподарського та несільськогосподарського виробництва, розробка регіональної стратегії на засадах смарт спеціалізації, виокремлення пріоритетних галузей розвитку для сільських територій.		Розвиток на базі підприємства пов'язаних або непов'язаних між собою напрямів діяльності, розширення ринків збуту та асортименту продукції.	Диверсифікація сільськогосподарського виробництва Диверсифікація несільськогосподарської діяльності
Фінансово-інвестиційна	Формування Державного та обласних бюджетів, розподіл коштів між регіонами та пріоритетними галузями, міжнародна фінансова співпраця, здійснення форвардних закупівель.	Формування місцевих бюджетів, розподіл коштів між пріоритетними галузями на рівні ОТГ, залучення коштів міжнародних організацій, юридичних та фізичних осіб, проектне фінансування.	Перерозподіл фінансових ресурсів (прибутку, статутних та пайових внесків) між підрозділами підприємства, залучення коштів інших організацій (інвестицій, кредитів).	Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій
Організаційно-правова	Підтримка створення юридичних та фізичних осіб на сільських територіях, перереєстрація підприємців у фермерські господарства, формування кластерів для співпраці ОТГ з метою розвитку пріоритетних галузей економіки		Перехід в іншу організаційно-правову форму господарювання, створення інтеграційних структур.	Диверсифікація організаційно-правових форм господарювання

Джерело: розроблено здобувачем.

На нашу думку, *диверсифікація сільськогосподарського виробництва* – це процес, спрямований на розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримку та розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур задля виробництва сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості, зростання експорту виробленої сільськогосподарської продукції, розширення сфер зайнятості й доходів сільського населення.

Ф. Важинський, А. Колодійчук, О. Молнар пропонують диверсифікацію сільськогосподарського виробництва здійснювати у таких напрямах як [26]: диверсифікація галузевої структури сільськогосподарського виробництва (розвиток у межах конкретної сільської території різних галузей сільського господарства); внутрішньогалузева диверсифікація (комплекс заходів, спрямованих на розширення асортименту продукції в межах однієї галузі); диверсифікація виробників сільськогосподарської продукції (розвиток різних типів виробників сільськогосподарської продукції за формою власності, спеціалізацією, організаційно-правовою формою господарювання тощо).

Потреби в диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств, на думку Т. Панюка та О. Лукомської, мотивовані низкою об’єктивних передумов природного та економічного порядку, відмінними рисами аграрного виробництва від інших галузей матеріальної сфери економіки. Науковці вважають, що «беззаперечною передумовою переходу аграрного підприємства на диверсифікаційну основу є зниження попиту на продукцію та прибутковості капіталу, укладеного в традиційне виробництво або переміщення у витратні види діяльності» [188].

Т. Панюк та О. Лукомська звертають увагу на те, що при прийнятті рішення про диверсифікацію агробізнесу варто враховувати ряд особливостей сільського господарства, серед яких [188]:

– розбіжність робочого періоду з виробничим періодом (сезонність);

– взаємозв’язок природних та економічних процесів;

– розосередження території;

– земля виступає як засіб виробництва;

– перехід до соціальної та екологічної відповідальності бізнесу.

Саме від цих особливостей, на думку науковців, великою мірою залежить результат діяльності сільськогосподарського підприємства та його економічна ефективність, що, у свою чергу, відбивається на функціонуванні АПК в цілому [188].

Диверсифікація несільськогосподарської діяльності – це процес, спрямований на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, який сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій, досягненню екологічної безпеки, підвищенню якості життя сільського населення, збільшенню доходів на селі тощо. Вибір видів несільськогосподарської діяльності для кожної сільської території індивідуальний та залежить від природних ресурсів та їхнього місця розташування.

Х. Притула вважає, що диверсифікація економічної діяльності на сільських територіях сприятиме зменшенню їх залежності від більш економічно розвинутих міст, розширить можливості працевлаштування серед усіх категорій сільського населення, включно з тими, які потребують додаткової підтримки на ринку праці. Пріоритетним напрямом реалізації державної регіональної політики розвитку сільських територій, на її думку, має стати диверсифікація галузевої структури регіональної економіки, зорієнтованої на збільшення частки виробництв з переробки сільськогосподарської, лісової та інших видів продукції, сфери послуг на основі ефективного використання наявного ресурсного потенціалу соціально-економічного розвитку територій з метою забезпечення розширеного відтворення і нарощення ресурсних можливостей [204, с. 22, 29].

Диверсифікація організаційно-правових форм господарювання – це процес, спрямований на створення нових юридичних осіб згідно з

організаційно-правовими формами господарювання: підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об’єднань підприємств, підприємців, що сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо.

Згідно із законодавством України, організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов’язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо [213].

Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій – це процес, спрямований на залучення коштів Державного та місцевого бюджетів; юридичних та фізичних осіб; міжнародних фондів за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування, що сприяє забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій, досягненню екологічної безпеки, створенню нових можливостей використання людського капіталу тощо [393].

Вважаємо, що результати соціально-орієнтованої диверсифікації виражаються в підвищенні рівня зайнятості на селі, подоланні бідності, розвитку соціальної інфраструктури, підвищенні якості надання послуг, забезпеченні життєдіяльності сільських жителів, підвищенні освітнього та культурного рівнів сільського населення. Економічно-орієнтована диверсифікація має на меті не лише отримання прибутку, але й збільшення обсягів сільськогосподарського та несільськогосподарського виробництва, досягнення продовольчої та економічної безпеки, підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг, створення умов щодо залучення інвестицій. Результатами еколого-орієнтованої диверсифікації, на нашу думку, є раціональне використання, охорона та відтворення природних

ресурсів; поширення органічного виробництва; зменшення деструктивного впливу на довкілля. На відміну від результатів економічно-орієнтованої диверсифікації розвитку сільських територій, ефект від соціально- та екологічно-орієнтованої диверсифікації може лише частково набувати грошової форми.

Узагальнюючим критерієм, який характеризує соціальний розвиток сільських територій, є якість життя людей на цих територіях. Тому підвищення саме якості життя населення є однією з головних та кінцевою метою будь-якої концепції розвитку регіону, у тому числі диверсифікації розвитку сільських територій.

Погоджуємось з думкою Н. Павліхи, яка пропонує під якістю життя розглядати «соціально-економічне поняття, яке становить комплексну характеристику ступеня задоволення матеріальних і культурних потреб й інтересів людей, сформованих умов життєдіяльності та вільного розвитку окремої особи й суспільства в цілому». Зміст якості життя, на її думку, включає показники, які використовуються для вимірювання якості самого населення, його добробуту, якості соціальної сфери та довкілля [172, с. 29].

Х. Притула під якістю життя регіону розуміє «комплексну категорію, яка відображає всю систему умов і передумов соціального розвитку, котрі склалися в регіоні, а також досягнутих у ньому соціальних результатів економічного розвитку, які забезпечують наявні на цей період часу можливості повноцінної реалізації людського потенціалу, підвищення рівня особистого й суспільного споживання матеріальних благ і послуг, усестороннього розвитку особистості, забезпечення високого рівня освіти та культури, підтримки сприятливого природнього середовища й здорового способу життя, комфортних умов проживання та комплексної безпеки людини» [205, с. 295].

Соціальна діяльність на сільських територіях загалом проявляється у створенні та покращенні об’єктів соціальної інфраструктури, тоді як в умовах децентралізації вона повинна бути спрямована на гармонізацію соціальних

інтересів сільського населення, суспільства та держави загалом. Ефективним механізмом використання наявних і потенційних можливостей розвитку сільських територій для підвищення соціальної активності та формування соціальної відповідальності підприємств є диверсифікація їх сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності [282]. Тому за допомогою диверсифікаційних процесів формуються умови для діяльності підприємств на сільських територіях з дотриманням принципів багатофункціональності та соціальної спрямованості їхньої діяльності.

Соціальні результати диверсифікації діяльності сільськогосподарських та несільськогосподарських підприємств проявляються не лише у внутрішньому середовищі, а й у зовнішньому, тобто забезпечують досягнення позитивного ефекту для підприємств і сільського населення загалом. Погоджуємось з думкою В. Ткачука, який вважає, що специфіка диверсифікаційних процесів полягає в їх спроможності забезпечити аграрним підприємствам досягнення комплементарного, синергетичного соціально-економічного ефекту, формами прояву якого є [282]:

– формування іміджу підприємства через його позиціонування в суспільному та економічному житті населення, ведення соціально орієнтованого бізнесу відповідно до міжнародних вимог і стандартів;

– підвищення довіри та лояльності споживачів і населення за рахунок максимального задоволення їх потреб;

– підвищення вартості бізнесу та його інвестиційної привабливості;

– розвиток людського капіталу;

– підвищення ефективності праці персоналу внаслідок зростання лояльності та відданості підприємству, прагнення брати активну участь у досягненні поставлених цілей, що є результатом створення умов для їх матеріального добробуту, професійного зростання, соціальної захищеності;

– можливість налагодження взаємовигідних відносин із державними та громадськими інституціями.

Окрім того, до соціальних результатів диверсифікаційної діяльності підприємств для сільського населення можна віднести підвищення рівня зайнятості на селі, подолання бідності, розвиток соціальної інфраструктури, можливість залучення інвестицій у соціальну сферу, підвищення якості надання послуг, реалізація соціальних проектів на території сільських, селищних та міських об’єднаних територіальних громадах, виробництво соціально значущих товарів, забезпечення життєдіяльності сільських жителів.

Соціальна пасивність підприємств на сільських територіях, на думку В. Ткачука, зумовлена не лише обмеженістю їх фінансових можливостей та належного інституційного забезпечення, а й відсутністю популяризації заходів, спрямованих на підвищення соціальної відповідальність підприємств та сільської громади. Погоджуємось з думкою науковця, що вирішенню цієї проблеми сприятиме активізація діяльності державних і громадських інституцій, які б займалися просуванням ідей соціальної відповідальності бізнесу. Необхідним також, на його думку, є створення дієвої інфокомунікаційної мережі сільської громади інституцій та підприємств з метою забезпечення їх достовірною та актуальною інформацією щодо можливостей реалізації соціально орієнтованих проектів та отримання їх донорської підтримки з боку держави та міжнародних організацій. Створення такої мережі зробить можливим інформування суспільства про позитивні досягнення у вирішенні соціальних проблем та їх інвесторів, що дало б змогу зміцнити імідж підприємств, сформувати позитивну суспільну думку [282].

У науковій літературі запропоновано ввести такий порядок економічної відповідальності за зміну якісного стану ґрунту: якщо ґрунт погіршився, землевласник має сплатити державі суму вартості заподіяних збитків; якщо ґрунт поліпшився, суму вартості досягнутого поліпшення потрібно додати при визначенні грошової вартості поліпшеної земельної ділянки; якщо екологічний стан ґрунту залишився без змін, то відповідну операцію із землею здійснюють при врахуванні грошової вартості землі, яка визначається

за встановленою методикою. Тому дані агрохімічної паспортизації можуть слугувати інформаційним забезпеченням екологічної безпеки сільськогосподарських земель, стабілізації стану навколишнього природного середовища, прийняття системних управлінських рішень із їх раціонального використання [263, с. 294].

Згідно з доповненням до Закону України «Про екологічний аудит» [209] суб'єкти господарської діяльності, землевласники повинні проходити екологічний аудит у процесі приватизації об'єктів державної власності, при зміні форми власності, при зміні конкретних власників об'єктів, а також для потреб екологічного страхування, при визначенні збитків власникам або землекористувачам у випадках, установлених законом або договором, згідно з рішенням суду. Це зумовлено тим, що земля є важливою частиною біосфери, середовищем для інших, пов'язаних із нею природних об'єктів і ресурсів та в цілому безпеки держави.

П. Скрипчук та В. Рибак запропонували алгоритм, за яким потрібно проводити методику екологічного аудиту [263, с. 227]. Етапи екологічного аудиту розроблені на основі процесного підходу згідно з вимогами ДСТУ ISO 19011. Запропонована методика екологічного аудиту містить системний аналіз таких блоків інформації: картографічна інформація; кліматичні умови, що є специфічними для території; земельні ресурси; водні ресурси; стан осушуваних сільськогосподарських земель; біоресурси; комплексні показники перетвореності територій; економічні показники [263, с. 227].

Використавши методику екологічного аудиту для оцінки стану екологічної безпеки стану й функціонування земель, науковці вважають, що можна буде отримати повну базу даних про об'єкт досліджень, що дасть змогу прогнозувати врожайність, проводити належну експлуатацію меліоративних систем, отримувати необхідну якість сільськогосподарської продукції, оцінювати вартість землі під час купівлі або продажу після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення із

врахуванням ступеня їх екологічної безпеки, доцільності та способів використання [263, с. 227].

З погляду основних цілей підприємств диверсифікація сільськогосподарського виробництва та несільськогосподарської діяльності, диверсифікація організаційно-правових форм господарювання має економічний характер, тобто спрямована на отримання лише економічного ефекту – прибутку. Проте їх реалізація розширює потенційні можливості підприємницьких структур для дотримання принципів соціального та екологічного менеджменту. Тому соціальна, економічна та екологічна відповідальності повинні бути пріоритетними цілями діяльності підприємств на сільських територіях, які полягають у збалансуванні інтересів усіх стейкхолдерів розвитку сільських територій, інвестуванні доходів у соціальну сферу, участі у соціальних проектах, виробництві екологічно безпечних продуктів харчування, раціональному використанні природних ресурсів, безвідходному виробництві та утилізації відходів. Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій спрямована на залучення не лише бюджетних коштів, а й коштів фізичних та юридичних осіб, міжнародних фондів з метою фінансування проектів соціального, економічного та екологічного розвитку сільських громад.

Тому диверсифікація є напрямом стратегічного розвитку та посилення конкурентних переваг сільських територій. Необхідним стає удосконалення різноманітних механізмів посилення конкурентних переваг сільських територій і пошук нових підходів до їх стратегічного розвитку в умовах нестабільності та швидко змінюваного середовища. Це спричинено тим, що організації прагнуть збільшити свої доходи й бути конкурентоспроможними в глобальному, регіональному або національному масштабах у нестабільних умовах політичного та економічного розвитку світу й окремих країн.

Вважаємо, що в основу концептуальних засад диверсифікації розвитку сільських територій доцільно покласти реалізацію механізму й застосування заходів з урахуванням напрямів диверсифікації, комплексна дія яких має

синергетичний характер, акцентуючи увагу при цьому на ефективності формування сільських об'єднаних територіальних громад [303]. Залучення інвестицій у розвиток сільських територій і диверсифікація економічної діяльності сприятимуть створенню робочих місць; зростанню доходів сільських жителів; відродженню місцевих народних промислів, звичаїв та ремесл, покращенню благоустрою сіл і зміні свідомості сільських жителів.

Дослідження наявних методичних підходів до діагностики розвитку сільських територій сприятиме проведенню аналізу диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації.

2.3. Методика діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

В умовах реалізації децентралізації в Україні для прийняття стратегічних рішень щодо розвитку сільських територій та визначення напрямів його диверсифікації потрібне здійснення об'єктивної оцінки явищ і процесів, що відбуваються на сільських територіях. Адже їх моніторинг виступає необхідною умовою регулювання процесів, що пов'язані з формуванням та розвитком сільських об'єднаних територіальних громад. У зв'язку з цим розробка комплексної методики діагностики диверсифікації розвитку сільських територій із врахуванням природних, географічних, виробничо-споживчих й історико-суспільних особливостей набуває особливого значення.

У науковій літературі широко розкрито різноманітні методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій, серед яких – наукові праці таких учених, як В. Бойко, В. Борщевський, В. Дієсперов, І. Залуцький, М. Згуровський, А. Ключник, А. Лісовий, Ю. Лупенко, М. Малік, Ю. Матвєєва, Ю. Мирошниченко, О. Павлов, Х. Притула, В. Славов, А. Сухоруков, М. Талавиря, Ю. Харазішвілі, М. Хвесик, В. Юрчишин та ін. Віддаючи належне наявним здобуткам учених, зазначимо, що процеси

децентралізації, які відбуваються в Україні, зумовлюють нові виклики щодо стратегічного бачення використання сільських територій та здійснення сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на них. Тому вдосконалення наявних методичних підходів до діагностики розвитку сільських територій є необхідним для формування й реалізації механізму диверсифікації їх розвитку в умовах формування та подальшого функціонування об'єднаних територіальних громад.

Вихідною базою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у напрямі здійснення диверсифікації розвитку сільських територій виступають результати аналітичних досліджень особливостей і тенденцій розвитку сільських територій. Вони слугують основою для формування та реалізації стратегії диверсифікації розвитку сільських територій в Україні.

Сучасний стан розвитку сільських територій можна схарактеризувати кількома десятками показників, кожен із яких може зростати або спадати в окремому періоді. Тому під час аналізу диверсифікації розвитку сільських територій стикнулись з проблемою вибору найоптимальнішого стану розвитку сільських територій при великій кількості показників. Це можливо вирішити за допомогою розробки інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій, який би характеризував його зміну в динаміці.

А. Сухоруков та Ю. Харазішвілі також зазначають, що використання інтегрального індексу оцінки розвитку полягає в порівняльній оцінці економічної діяльності певної території чи регіону для визначення рейтингу кожної окремої сільської території, середнього показника інтегральної оцінки, а також оцінки ступеня депресивності стану сільських територій, у яких значення інтегрального індексу нижче за середнє, тобто такі сільські території потребують державної допомоги [273, с. 178].

Зазвичай для проведення оцінки розвитку регіонів, у тому числі сільських територій, застосовують систему індексів й індикаторів. Ю. Матвєєва та Ю. Мирошниченко вважають, що на сьогодні немає універсального алгоритму формування індикаторів результативності,

ефективності та збалансованості розвитку адміністративно-територіальних одиниць, проте існують рекомендації, що допомагають сформувати набір індикаторів для конкретного проекту, плану, програми чи стратегії [145]. Під час оцінювання розвитку адміністративно-територіальних одиниць, регіонів, окремих територій науковці використовують соціальні, економічні та екологічні індикатори [145].

Н. Вавдіюк у своїх публікаціях здійснила діагностику економічної безпеки регіону з використанням методу індикативного аналізу, що реалізується через порівняння порогових показників економічної безпеки регіону із фактичними показниками за певний період часу та поділу їх на стимулятори та дестимулятори. Це дозволило забезпечити порівнюваність різнорідних показників економічної безпеки регіону при розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки регіону. Визначення інтегрального індексу економічної безпеки регіону було отримано шляхом складання часткових індексів стійкості, стабільності та здатності до розвитку, передумов для автопоезису, зовнішньоекономічної відкритості та конфліктності [25, с. 11–12].

Л. Валенкевич, О. Павленко, Ю. Алібекова для формування оцінки соціо-економіко-екологічного розвитку території ввели систему індексів, що сформовані за рахунок низки факторів, які відображають соціальну, екологічну й економічну складові частини потенціалу регіону. На їхню думку, економічний компонент розвитку регіону включає такі показники, як випуск товарів та послуг, проміжне споживання, споживання основного капіталу, чистий внутрішній продукт, обігові кошти, основні засоби, кількість зайнятих працівників; соціальний – попит і пропозиція робочої сили на ринку праці; навантаження на одне вільне робоче місце; заробітна плата на рівні території, що досліджується; екологічна складова частина – екологічні платежі, капітальні інвестиції [29].

М. Згуровський виокремив та згрупував категорії політики й індикатори, які були використані для оцінювання сталого розвитку регіонів

України. На думку науковця, індикаторами економічного виміру є валовий національний продукт, промислова сільськогосподарська сфера, нематеріальна сфера, транспортна інфраструктура, виробничі можливості, міжнародне торговельне співробітництво, малий бізнес, споживчий ринок, заборгованість, ефективність ринку праці, можливості ринку праці, дохідно-витратний баланс, наукова діяльність, рівень інноваційності, інвестиційні можливості. Також ученим виокремлено такі індикатори екологічного виміру, як повітря, біорізноманіття, земля, якість і кількість води, радіаційна та екологічна небезпека, викиди в атмосферне повітря, навантаження на екосистеми, утворення й використання відходів, водне навантаження, участь в екологічних проектах, викиди парникових газів, екологічний транскордонний тиск. До індикаторів соціально-інституційного виміру віднесено інтелектуальні активи суспільства, перспективність і якість його еволюції, розвиток здоров’я та фізичного виховання, рівень освіти, демографічний розвиток, ринок праці, економічний складник людського розвитку, політична свідомість, вплив релігійних інституцій, ефективність державної влади, відпочинок і культура людей, стан навколишнього середовища, свобода й здоров’я людей, стан інфраструктури, ризики та безпека життя [98, с. 10–11].

Усі чинники, що визначають умови й потенційні можливості розвитку сільських територій, А. Руснак поділив на такі чотири групи:

1. Чинники виробничо-економічного розвитку, пов’язані з рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва та його станом в умовах ринку, розвитком інших видів виробництва й сфери послуг, особливо постачання виробництва та торгівлі виготовленою продукцією (регіональний маркетинг) тощо.

2. Чинники соціально-економічного розвитку, пов’язані із сільським населенням, його культурою й способом розселення, рівнем зайнятості сільських жителів та їхніх доходів, їх соціальним забезпеченням, забезпеченням умов проживання й інфраструктурною сферою.

3. Чинники збереження природної, культурної та духовної спадщини, пов'язані з об'єктами природи (земельними, водними й іншими природними ресурсами), багато в чому визначають можливості та економічну цінність території, а також усім іншим, що становить історію країни та представляє інтерес для як сьогодення, так і наступних поколінь.

4. Чинники інституційних перетворень, пов'язані з відносинами володіння, розпорядження й користування земельними, водними ресурсами, об'єктами виробництва, інфраструктури та іншими, які беруть участь у системі багатофункціонального розвитку сільських територій, пов'язані з організацією влади й управління на місцях, у регіонах та країні в цілому [251].

В Україні на державному рівні існують також різні підходи до аналізу розвитку регіонів, розроблені Міністерством розвитку громад та територій України (раніше Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України).

У 2015 р. Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України розроблено Порядок і Методику проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики, яку затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 21 жовтня 2015 р. [216]. Цим законодавчим актом започатковано рейтингове оцінювання соціально-економічного розвитку регіонів, для якого використовують показники квартальної й щорічної оцінки соціально-економічного розвитку регіонів.

Згідно з Постановою щорічний моніторинг та оцінювання проводяться за 64 показниками (індикаторами), які поділено на 12 груп: економічна й соціальна згуртованість, економічна ефективність, інвестиційно-інноваційний розвиток та зовнішньоекономічна співпраця, фінансова самодостатність, розвиток малого й середнього підприємництва, ефективність ринку праці, розвиток інфраструктури, відновлювана енергетика та енергоефективність, доступність і якість послуг у сферах освіти, охорони здоров'я, соціальний захист та безпека, раціональне

природокористування і якість довкілля. Рейтингову оцінку проводять порівнюючи відхилення значень показників за кожним конкретним регіоном та їх найкращих значень за регіонами за відповідний (звітний) період і відповідне ранжування регіонів від 1 до 27-го місця [216].

У рамках проекту Української асоціації оцінювання (УАО) «Посилення децентралізації в Україні» за фінансової підтримки Національного фонду на підтримку демократії (NED) підготовлено експертний висновок про Порядок і Методику проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики.

Погоджуємося з М. Саввою, автором експертного висновку, що серед основних недоліків обраних показників, є такі [253]:

1. Показники цієї системи є процесними, тобто направленими на вимірювання процесу, а не результатів соціально-економічного розвитку регіонів. Кінцевим результатом такого розвитку є підвищення якості життя та покращення соціального самопочуття населення. Такий підхід застосування результативного підходу до вимірювання процесів розвитку сільських територій дасть змогу більш об’єктивно оцінити наслідки децентралізації влади та виявити передумови диверсифікації розвитку об’єднаних територіальних громад.

2. Низка показників соціально-економічного розвитку (офіційна статистика) надається органами центральної влади Мінрегіону через декілька місяців по закінченню звітного періоду. Відтак підсумувати результати моніторингу за всіма показниками можна лише з запізненням. Рекомендації, надані за підсумками такого моніторингу обласним адміністраціям, є неповними. У зв’язку з цим проведення моніторингу розвитку сільських, селищних та міських об’єднаних територіальних громад уможливить вчасне реагування на зміни розвитку, пов’язані з еволюцією сільських територій, та прийняття обґрунтованих рішень в процесі розробки й реалізації механізму диверсифікації розвитку сільських територій в Україні.

3. Системи моніторингу державної регіональної політики та моніторингу децентралізації не порівнюються одна з одною. Водночас

завдання цих систем моніторингу надзвичайно близькі. Система моніторингу децентралізації проектного офісу Національної ради реформ також передбачає моніторинг ефективності системи влади. Порівняння цих двох систем моніторингу дасть змогу спростити кожну з них.

Окрім того, у 2016 р. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України розробило Методику розроблення, проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації регіональних стратегій розвитку та планів заходів з їх реалізації [211]. Аналіз цієї Методики дає змогу виявити відсутність нормативно-правових положень щодо здійснення моніторингу сільських територій. Відтак пропонуємо застосовувати нормативно-правові положення цього документа в процесі проведення аналізу розвитку сільських територій і розробки напрямів його диверсифікації.

Збір, наявність та обробка аналітичної інформації про стан й особливості розвитку сільських територій необхідні для розробки та реалізації конкретних управлінських рішень, обґрунтування стратегічних напрямів та організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в усіх регіонах України. Задля активізації диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації у регіонах України потрібно здійснити діагностику її передумов. Сприятливість указаних передумов – визначальний фактор реальних перетворень у структурі сільської економіки, підвищення її конкурентоспроможності та якості життя населення, дотримання екологічної безпеки.

Методика діагностики диверсифікації розвитку сільських територій, яку ми пропонуємо використовувати в цій науковій роботі, передбачає чотири етапи дослідження (рис. 2.5).

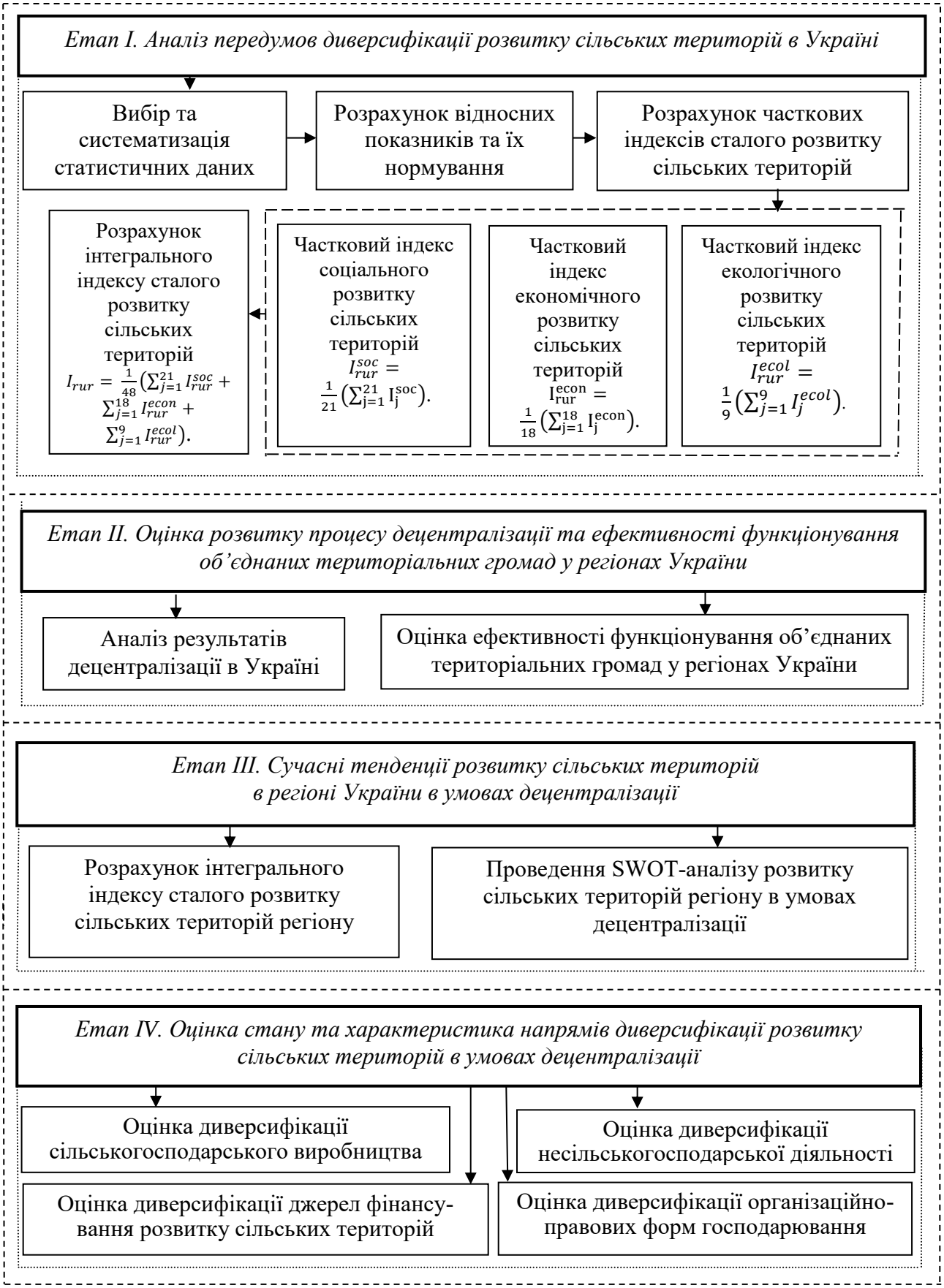

Рис. 2.4. Методика діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: сформовано на основі досліджень здобувача.

Вважаємо за необхідне здійснювати дослідження диверсифікації розвиту сільських територій на національному та регіональному рівнях, застосовуючи для кожного окремі методи й показники [335].

Етап І. Аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні (проводиться на національному рівні). Цей етап уключає чотири блоки, такі як вибір та систематизація статистичних даних; розрахунок відносних показників та їх нормування; розрахунок часткових індексів сталого розвитку сільських територій; розрахунок інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій.

Безпосередній вплив на сталий розвиток сільських територій, на нашу думку, здійснюють соціальні, економічні та екологічні передумови. З метою розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій необхідно ввести систему часткових індексів, що сформовано за допомогою показників, які відображають соціальний, економічний та екологічний розвиток цих територій.

Для забезпечення достовірної оцінки важливим є вибір показників, які б найкраще схарактеризували стан розвитку сільських територій в Україні. Звернено увагу на методику аналізу сталого розвитку міст, яка запропонована Н. Павліхою та М. Войчуком [174, с. 67]. Аналогічно використаємо позначення (↑) та (↓) для характеристики конкретного показника Xj сталого розвитку сільських територій як стимулятора (↑) або дестимулятора (↓). В результаті аналізу можна стверджувати, що про позитивний стан розвитку сільських територій свідчитиме більше значення стимулятора, і навпаки, про негативний – більше значення дестимулятора.

Необхідно здійснити нормування показників, адже вони вимірюються за допомогою різних фізичних величин. Якщо показник X_j виступає стимулятором, то його стандартизоване значення I_j розраховуємо за формулою:

$$I_j = \frac{X_j - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \tag{2.1}$$

де X_{min} – мінімальне значення j-го показника,

X_{max} – максимальне значення j-го показника.

Якщо показник X_j є дестимулятором, то його стандартизоване значення I_j пропонуємо розраховувати за формулою:

$$I_j = 1 - \frac{X_j - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \quad (2.2)$$

де X_{min} – мінімальне значення j-го показника,

X_{max} – максимальне значення j-го показника.

В результаті проведеного нормування показники знаходитимуться в діапазоні від 0 до 1. Наближення числових значень до 1 свідчить про кращий вплив цих індикаторів на сталий розвиток сільських територій, а наближення до 0 – навпаки.

Пропонуємо визначати інтегральний індекс I як середнє арифметичне стандартизованих значень I_j показників:

$$I = \frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n} I_j. \quad (2.3)$$

Якщо складові компоненти розрахованого інтегрального індексу мають різну значимість в системі оцінювання, то пропонуємо кожному компоненту надати певну вагу ω_j. Тоді інтегральний індекс матиме форму середньої арифметичної зваженої:

$$I = \sum_{j=1}^{n} \omega_j I_j, \quad (2.4)$$

де $\omega_j \geq 0$,

$\sum_{j=1}^{n} \omega_j = 1$.

З метою визначення передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні сталий розвиток цих територій пропонуємо обчислювати за допомогою індексу I_{rur}, що формується на основі визначення індикаторів соціального (I_{rur}^{soc}), економічного (I_{rur}^{econ}) та екологічного розвитку (I_{rur}^{ecol}). На основі нормалізованих значень часткових показників соціального, економічного та екологічного розвитку сільських територій розраховуємо часткові індекси.

Частковий індекс соціального розвитку сільських територій в Україні (I_{rur}^{soc}) пропонуємо розраховувати за 21 показником, який характеризує структуру населення, забезпеченість житловим фондом, умови життя населення, ситуацію на ринку праці, стан соціальної інфраструктури, що відображено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Показники соціального розвитку сільських територій в Україні

Показник	Позначення	Показник	Позначення
Частка сільського населення, %	X_1^{soc} (↑)	Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	X_{12}^{soc} (↑)
Кількість сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт, у середньому осіб	X_2^{soc} (↑)	Економічно неактивне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	X_{13}^{soc} (↓)
Забезпеченість житловою площею, кв. м на 1 особу	X_3^{soc} (↑)	Рівень економічної активності, %	X_{14}^{soc} (↑)
Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, % водопроводом	X_4^{soc} (↑)	Рівень зайнятості, %	X_{15}^{soc} (↑)
гарячим водопостачанням	X_5^{soc} (↑)	Рівень безробіття, %	X_{16}^{soc} (↓)
каналізацією	X_6^{soc} (↑)	Охоплення дітей дошкільними закладами освіти, % до кількості дітей відповідного віку	X_{17}^{soc} (↑)
опаленням центральним	X_7^{soc} (↓)	Кількість сільських населених пунктів, на які припадає одна бібліотека	X_{18}^{soc} (↑)
опаленням від індивідуальних установок	X_8^{soc} (↑)	Кількість сільських населених пунктів, на які припадає один заклад культури клубного типу	X_{19}^{soc} (↑)
пічним опаленням	X_9^{soc} (↓)	Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	X_{20}^{soc} (↑)
газом природним	X_{10}^{soc} (↓)	Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %	X_{21}^{soc} (↑)
Загальний приріст, скорочення (-) чисельності сільського населення, на 1000 осіб	X_{11}^{soc} (↑)		

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України [73].

Частковий індекс економічного розвитку сільських територій в Україні (I_{rur}^{econ}) пропонуємо розраховувати за 18 показниками, які характеризують забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, стан розвитку суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах, рівень обсягів інвестицій у розвиток економіки, рівень та структуру доходів домогосподарств на сільських територіях, що подано у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Показники економічного розвитку сільських територій в Україні

Показник	Позначення	Показник	Позначення
1	2	3	4
Рівень сільськогосподарської освоєності земель, %	X_1^{econ} (↑)	Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, грн	X_{10}^{econ} (↑)
Рівень розораності території, %	X_2^{econ} (↓)	Випуск сільськогосподарської продукції, млн грн	X_{11}^{econ} (↑)
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	X_3^{econ} (↓)	Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	X_{12}^{econ} (↑)
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одного сільського мешканця	X_4^{econ} (↑)	Обсяги капітальних інвестицій у сільське господарство, млн грн	X_{13}^{econ} (↑)
Кількість суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах, тис. од	X_5^{econ} (↑)	Частка капітальних інвестицій у сільське господарство до загальних обсягів, %	X_{14}^{econ} (↑)
Частка суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах у загальній кількості, %	X_6^{econ} (↑)	Частка перевезеної продукції сільського, лісового та рибного господарств у структурі усіх перевезених вантажів автотранспортними підприємствами	X_{15}^{econ} (↑)

Закінчення таблиці 2.4

1	2	3	4
Рівень рентабельності підприємств сільського, лісового та рибного господарств, %	X_7^{econ} (↑)	Сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство	X_{16}^{econ} (↑)
Частка підприємств сільського, лісового та рибного господарств, які отримали збиток, %	X_8^{econ} (↓)	Доходи від продажу сільськогосподарської діяльності	X_{17}^{econ} (↑)
Частка зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах, %	X_9^{econ} (↑)	Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	X_{18}^{econ} (↑)

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України [73].

Частковий індекс екологічного розвитку сільських територій в Україні (I_{rur}^{ecol}) пропонуємо розраховувати за 9 показниками, які визначають рівень забруднення атмосферного повітря, ситуацію з відходами, використанням прісної води на сільськогосподарські потреби, внесенням добрив у ґрунти, виробкою та відновленням лісів, рівень обсягів інвестицій на охорону навколишнього природнього середовища, що подано у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Показники екологічного розвитку сільських територій в Україні

Показник	Позначення	Показник	Позначення
1	2	3	4
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	X_1^{ecol} (↓)	Частка обсягів утворених відходів від сільського, лісового та рибного господарств у загальному обсязі, %	X_6^{ecol} (↓)

Закінчення таблиці 2.5

1	2	3	4
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	X_2^{ecol} (↓)	Частка площ відтворення лісів до площ вирубок лісу, %	X_7^{ecol} (↑)
Частка забору кількості прісної води підприємствами сільського господарства від усього обсягу забору, %	X_3^{ecol} (↓)	Частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	X_8^{ecol} (↑)
Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	X_4^{ecol} (↑)	Частка поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	X_9^{ecol} (↑)
Частка удобреної площі органічними добривами, %	X_5^{ecol} (↑)		

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України [73].

Інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій в Україні розраховуємо як рівнозважене середнє сорока восьми нормалізованих показників X_j за формулами (2.1), (2.2):

$$I_{rur} = \frac{1}{48}\left(\sum_{j=1}^{21} I_{rur}^{soc} + \sum_{j=1}^{18} I_{rur}^{econ} + \sum_{j=1}^{9} I_{rur}^{ecol}\right). \quad (2.5)$$

Відповідно, індекс соціального розвитку сільських територій в Україні та регіонах пропонуємо розраховувати за формулою:

$$I_{rur}^{soc} = \frac{1}{21}\left(\sum_{j=1}^{21} I_{rur}^{soc}\right). \quad (2.6)$$

Індекс економічного розвитку сільських територій становитиме:

$$I_{rur}^{econ} = \frac{1}{18}\left(\sum_{j=1}^{18} I_{rur}^{econ}\right). \quad (2.7)$$

Індекс екологічного розвитку сільських територій, на нашу думку, розраховується за формулою:

$$I_{rur}^{ecol} = \frac{1}{9}\left(\sum_{j=1}^{9} I_{rur}^{ecol}\right). \quad (2.8)$$

Для аналізу впливу соціальних, економічних та екологічних передумов диверсифікації розвитку на загальний розвиток сільських територій побудуємо регресійну модель залежності індексу сталого розвитку сільських територій від часткових індексів розвитку соціальної, екологічної та економічної систем:

$$I_{rur} = a_0 + a_1 I_{rur}^{soc} + a_2 I_{rur}^{econ} + a_3 I_{rur}^{ecol}, \quad (2.9)$$

де a_0, a_1, a_2, a_3 – параметри моделі;

I_{rur} – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій в Україні;

I_{rur}^{soc} – індекс соціального розвитку сільських територій в Україні;

I_{rur}^{econ} – індекс економічного розвитку сільських територій в Україні;

I_{rur}^{ecol} – індекс екологічного розвитку сільських територій в Україні.

Окрім того, на першому етапі діагностики передумов диверсифікації розвитку сільських територій пропонуємо здійснити прогнозування частки сільського населення у загальній структурі населення України. Для цього доцільно використати логістичну парадигму розвитку демографічних систем, яку розкрито у працях П. Грицюка. Погоджуємось із думкою науковця, що «теорія систем стверджує, що кожна система може перебувати у рівновазі лише в особливих (стаціонарних) станах. Система може переходити з одного стаціонарного стану в інший під впливом зовнішніх сил або ж в результаті розвитку системи. Тривалість переходу залежить від інерційності системи. На початку XX ст. розпочався процес переходу людської популяції з одного стану в інший. Цей перехід був зумовлений прогресом у медицині (винайдення вакцин та антибіотиків, рентгенівські промені) та створенням мінеральних добрив. В результаті відбулося різке зменшення смертності

завдяки появі захисту від хвороб та збільшенню продовольчого забезпечення населення» [61].

Динаміка багатьох процесів, що відбуваються в природі й суспільстві, протікає за законами, що описуються логістичними кривими. Передусім, це стосується динаміки кумулятивних величин, які спроможні накопичуватись і в результаті формують деякий фонд, величина якого визначає швидкість подальшого зростання або спадання ключових показників. Як приклад можемо навести процеси розвитку технологій, поширення інформації, розмноження популяцій. Найпростіша логістична крива (рис. 2.6) описується диференціальним рівнянням Ферхюльста [410] такого виду:

$$\frac{dy}{dt} = \alpha(y - y_0)(y_1 - y), \tag{2.10}$$

де t_0 – початковий момент часу;

t_1 – кінцевий момент часу, який відповідає новому рівноважному стану;

y_0 – початковий рівень популяції регіону;

y_1 – кінцевий рівень популяції;

y – поточний рівень популяції;

$dy = y - y_0$ – зміна рівня популяції;

$dt = t - t_0$ – проміжок часу.

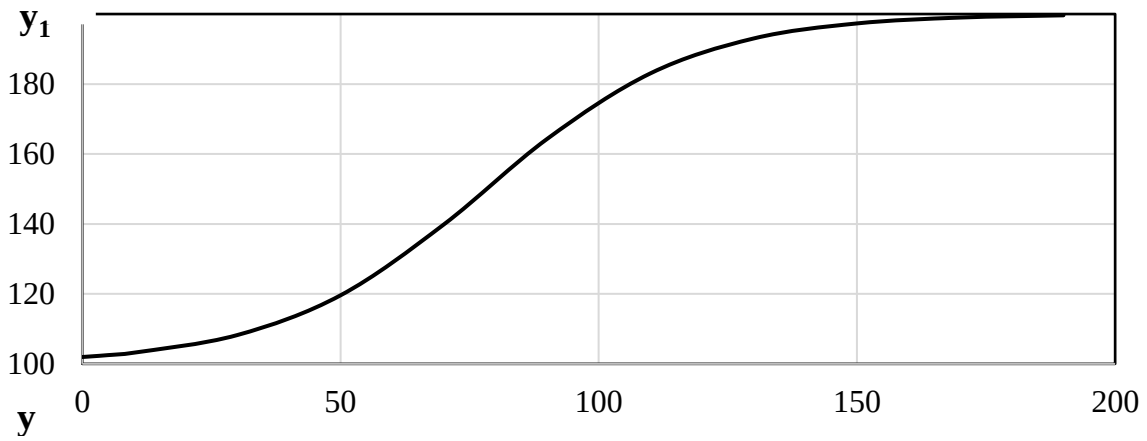

Рис.2.6. Зростаюча логістична крива

Джерело: побудовано здобувачем на основі [410].

Демографічні процеси також часто мають логістичну динаміку. На першому етапі відбувається накопичення позитивних технічних і суспільних змін, які покращують медичне обслуговування та продовольче забезпечення. Після цього розпочинається процес різкого збільшення населення. Проте через певний час надмірна щільність населення призводить до зниження рівня життя через недостатнє соціальне забезпечення, нестачу якісних продуктів тощо.

Тоді розпочинається процес сповільнення темпів приросту населення. Цей процес завершується стабілізацією кількості населення на такому рівні, який забезпечує стійке існування сільських територій. Кількість населення повинна відповідати потребам регіону у робочій силі й водночас не перевищувати рівень споживання доступних ресурсів. Отже, розвиток нових технологій спричиняє перехід демографічної системи сільських територій з одного стаціонарного стану в інший (більш високий або більш низький) стаціонарний стан [328].

На нашу думку, математична модель логістичної динаміки демографічного росту на сільських територіях матиме такий вигляд: у початковий момент часу t_0 чисельність населення регіону визначається поточним рівнем розвитку економіки, технологій та суспільної свідомості й становить y_0; у процесі розгортання демографічного циклу чисельність популяції збільшується (або зменшується) і з часом наближається до деякого рівня насичення y_1. Цей рівноважний рівень настає в момент часу t_1 та відповідає новому рівню розвитку економіки, технологій і суспільної свідомості. Популяційні зміни моделює логістична функція, яка є розв’язком диференціального рівняння Ферхюльста:

$$\frac{dy}{dt} = a \cdot y - b \cdot y^2, \tag{2.11}$$

де y – досліджуваний параметр (кількість населення, частка сільського населення),

a – коефіцієнт природного росту,

b – коефіцієнт опору середовища.

Логістична крива (рис. 2.6) складається з трьох сегментів:

1) низького опору зовнішнього середовища й зростаючих темпів росту населення (початковий сегмент);

2) наростання опору зовнішнього середовища та зменшення темпів росту населення (середній сегмент);

3) сильного опору зовнішнього середовища й досягнення рівня насичення чисельності популяції (завершальний сегмент).

Прогнозування частки сільського населення у загальній структурі населення України сприятиме виявленню тенденцій у соціальному розвитку сільських територій.

Етап ІІ. Оцінка розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад у регіонах України.

Т. Барановська в ході дослідження вдосконалила методику оцінювання активів територіальних громад. Усі активи вона поділила на п'ять видів, кожен із них запропонувала оцінювати за відповідними показниками, як-от: людські активи (показники, упевненості у власних силах, прагнення до розвитку, ставки заробітної плати, доступності праці, якості робочої сили, трудового клімату), соціальні активи громади (показники громадської безпеки, наявності, доступності і якості житла, доступності якісної медичної допомоги, якості шкільної системи, вищої освіти, парків і рекреаційних зон), економічні активи громади (показники вартості життя, ведення бізнесу, рівня бюрократичної «тяганини», місцевих підприємств, якості й конкурентоспроможності комунальних послуг, доступності комерційних будівель і земельних ділянок, наукоємності місцевої економіки), інфраструктурні активи громади (показники телекомунікації, транспортної системи, систем водопостачання та каналізації, утилізації твердих побутових відходів), природні активи громади (показники географічного розміщення, природних умов) [9, с. 15].

У ході національного проекту «Децентралізація» Міністерством розвитку громад та територій України проводиться моніторинг процесу децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування, у результаті якого оприлюднено рейтинг областей щодо формування об'єднаних територіальних громад.

У ході цього моніторингу виокремлено 14 ключових індикаторів, які включають: перспективні плани, затверджені Урядом, на карті України; динаміку формування ОТГ; рейтинг областей щодо формування ОТГ; інститут старост в об'єднаних громадах; співробітництво територіальних громад; результати фінансової децентралізації; державну фінансову підтримку; децентралізацію у сфері охорони здоров'я; децентралізацію у сфері освіти; децентралізацію повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю; децентралізацію у сфері надання адміністративних послуг; децентралізацію у сфері соціальної політики; децентралізацію у сфері молодіжної політики; децентралізацію у сфері земельних відносин.

Як бачимо, для оцінки процесу децентралізації використано індикатори, пов'язані з соціальним та економічних розвитком. Індикатори, які б оцінювали екологічний розвиток територій об'єднаних територіальних громад, не включено до комплексного аналізу. Тому, на нашу думку, для більш точних результатів процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування потрібно *включити індикатор «децентралізація у сфері екології».*

Такий рейтинг проводиться в об'єднаних територіальних громадах, які включають сільські та міські території. Тому виокремлювати статистичні дані щодо сільських об'єднаних територіальних громад неможливо та недоцільно, адже до складу більшості міських та селищних ОТГ також входять сільські території.

Етап ІІІ. Сучасні тенденції розвитку сільських територій у регіоні України в умовах децентралізації.

Пропонуємо розрахувати також інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій регіону I_{rurvol} на основі розрахунку часткових індикаторів соціального (I_{rurvol}^{soc}), економічного (I_{rurvol}^{econ}) та екологічного розвитку (I_{rurvol}^{ecol}) та порівняти його з інтегральним індексом сталого розвитку сільських територій в Україні.

Окрім того, для аналізу впливу соціальних, економічних та екологічних передумов диверсифікації розвитку на загальний розвиток сільських територій регіону побудуємо регресійну модель залежності індексу сталого розвитку сільських територій цього регіону від часткових індексів розвитку соціальної, екологічної та економічної систем.

Характеристика порівняльних переваг, викликів та ризиків диверсифікації розвитку сільських територій регіону здійснюється на основі оцінки внутрішніх і зовнішніх факторів їхнього розвитку за результатами проведеного SWOT-аналізу, у ході якого виявляються логічні взаємозв'язки між внутрішніми та зовнішніми факторами, вплив яких має стратегічне значення для розвитку сільських територій. Саме ці взаємозв'язки дають змогу сформулювати порівняльні переваги, виклики й ризики, що є основою формулювання стратегічних та оперативних цілей диверсифікації розвитку сільських територій на довгострокову перспективу.

Етап IV. Оцінка стану та характеристика напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Четвертий етап передбачає здійснення діагностики стану диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільсько-господарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання та джерел фінансування розвитку сільських територій в регіоні та Україні в умовах децентралізації.

Результатом ефективності реалізації диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, на нашу думку, є зростання індексу сталого розвитку цих територій.

Використання результатів діагностики диверсифікації розвитку сільських територій органами державної влади, місцевого самоврядування сприятиме розробці та реалізації програм та проектів диверсифікації розвитку сільських територій відповідно до потреб окремої об’єднаної територіальної громади.

Отже, запропонований нами методичний підхід до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій дозволяє враховувати систему кількісних та якісних показників, охоплює послідовну реалізацію етапів, серед яких аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні, оцінка розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад у регіонах України, виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських територій та диверсифікації їх розвитку в регіоні України в умовах децентралізації, оцінка стану та характеристика напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в цих умовах. Результати діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації можуть слугувати базою для прийняття обґрунтованих рішень щодо визначення пріоритетних для кожної сільської території напрямів господарської діяльності з метою підвищення якості життя сільського населення, забезпечення конкурентоспроможності цих територій та досягнення екологічної безпеки.

Висновки до розділу 2

1. Систематизовано наукові теорії та концепції, що становлять методологічний базис дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, серед яких теорії регіонального розвитку (розміщення сільського господарства, промислового штандарту, полюсів зростання і центрів розвитку, просторової організації господарства, «центр-периферія», кластерного розвитку, конкурентних переваг, конвергенції розвитку, ендогенного зростання, сталого розвитку, смарт-спеціалізації,

інклюзивного розвитку) та теорії місцевого самоврядування (природних прав громади, громадівської, державницької). Практичне застосування окремих положень цих теорій дає змогу обґрунтувати напрями та розробити організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

2. Запропоновано методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які передбачають застосування системного, структурного, просторового, інституційного, біхевіористичного та синергетичного підходів задля формування наукової концепції та розробки організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації задля посилення їх конкурентних переваг.

3. З метою обґрунтування методологічного базису та науково-практичних рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації виокремлено етапи, підходи, методи (монографічний, систематизації, індукції, дедукції, системно-структурний, економіко-статистичного аналізу, статистичного групування, порівняння, графічний, прогнозування, SWOT-аналізу, абстактно-логічний, синтезу, моделювання, історико-логічний, наукового узагальнення) та принципи (комплексності, всесторонності, системності, науковості, пріоритетності, постійності, цільової спрямованості) дослідження цього процесу.

4. Парадигму сталого розвитку сільських територій покладено в основу розробки концепції диверсифікації розвитку цих територій, яка передбачає застосування інтегрованого підходу до реалізації напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання, джерел фінансування розвитку сільських територій. Це дозволить посилити конкурентні переваги сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей їх розвитку з

виокремленням соціальних, економічних, екологічних цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій.

5. Запропоновано галузеву, фінансово-інвестиційну, організаційно-правову диверсифікації покласти в основу розробки напрямів диверсифікації розвитку сільських територій, а саме: сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, організаційно-правових форм господарювання та джерел фінансування.

6. Удосконалено методичний підхід до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій, який, на відміну наявних, охоплює послідовну реалізацію етапів її проведення в умовах децентралізації: аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій на національному рівні; оцінку розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад в регіонах; визначення сучасних тенденцій розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації; оцінку стану та характеристику напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

7. Застосування запропонованих методичних підходів до діагностики передумов диверсифікації розвитку сільських територій в умовах реалізації процесу децентралізації сприятиме обґрунтованому вибору напрямів диверсифікації розвитку сільських територій з метою розширення асортименту та ринків збуту сільськогосподарської продукції, підтримки органічного виробництва, вирощування нішевих культур, розвитку промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, створення нових юридичних осіб згідно з організаційно-правовими формами господарювання, залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, юридичних та фізичних осіб, міжнародних фондів.

Наукові результати досліджень, що висвітлені у розділі 2, опубліковано автором у працях [296; 303, 328, 333, 335, 393].

РОЗДІЛ 3
ДІАГНОСТИКА ПЕРЕДУМОВ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

3.1. Аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні

Сільські території займають важливе місце в економіці України, адже на них проживає близько третини населення нашої держави. Розвиток сільських територій в Україні, насамперед, залежить від рівня розвитку сільського господарства й від підтримки державою та об’єднаними територіальними громадами цього процесу. Оскільки основним видом зайнятості сільського населення є агросфера, якій притаманний сезонний характер виробництва, більшість сільських територій характеризується низьким соціально-економічним розвитком. Але не можна вважати, що сільським господарством займається більшість сільського населення. На нашу думку, сільська територія – це не лише місце життєдіяльності людей і просторовий базис виробництва, а й природне середовище. Тому на процес розвитку сільських територій впливають природні умови та природні ресурси, географічне положення, етнічний склад населення, стан економіки й ін. [329]. Від рівня розвитку економіки на сільських територіях та наповнення місцевих бюджетів залежить рівень розв’язання соціальних та екологічних проблем. У зв’язку з цим визначення та аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій набуває особливого значення.

Діагностика передумов диверсифікації розвитку сільських територій та розробка науково-обґрунтованих рекомендацій ґрунтуються на комплексному аналізі соціального, економічного та екологічного розвитку сільських територій в Україні.

Для здійснення аналізу *соціальних передумов диверсифікації розвитку сільських територій* доцільно використати такі показники, як кількість

сільських жителів та його частка у загальній структурі населення України; загальний приріст (скорочення) сільського населення; рівні економічної активності та безробіття; забезпеченість житловою площею; стан соціальної інфраструктури.

Станом на 1 листопада 2019 р. в Україні зареєстровано 28 377 сільських населених пунктів, що на 468 менше, порівняно з 1991 р. Найбільше за цей час зникло сіл на Київщині, Харківщині, Полтавщині та Житомирщині [330]. Поряд зі зменшенням чисельності сільських населених пунктів спостерігаємо зменшення й загальної кількості сільського населення. Протягом 1990–2018 рр. вона зменшилася на 3,8 млн. осіб (із 32,4 до 30,7 % від загальної чисельності населення). Динаміку кількості сільського населення та його частку в загальній чисельності населення України відображено на рис. 3.1.

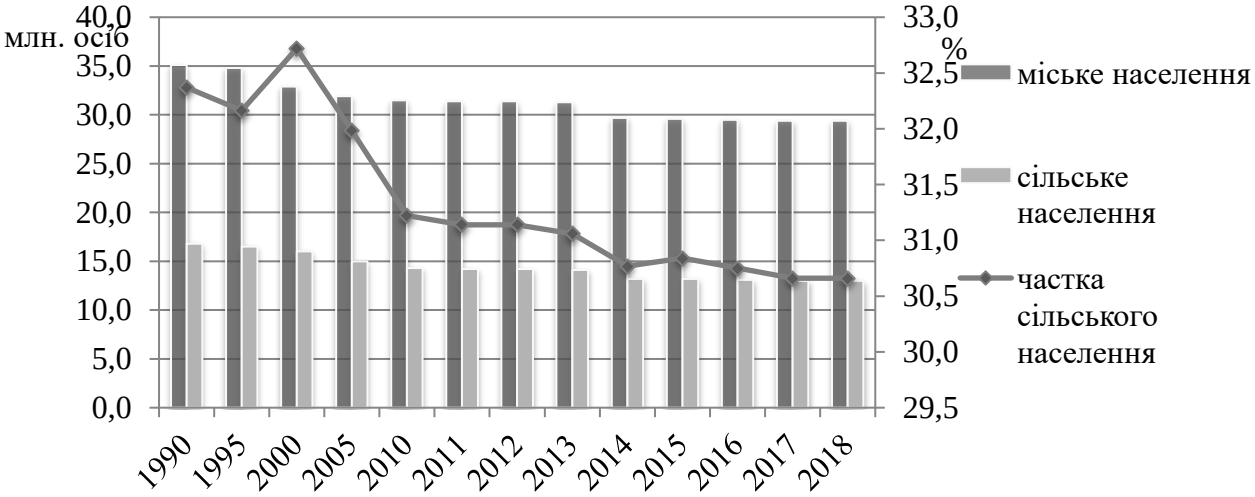

Рис. 3.1. Динаміка чисельності сільського та міського населення та частки сільського населення в загальній чисельності наявного населення України

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних [267, с. 29].

Варто звернути увагу, що на початку XX ст. в Україні частка сільського населення перевищувала 80 % (рис. 3.2). Процес урбанізації, який супроводжував державну політику індустріалізації СРСР, спричинив поступове зниження цієї частки.

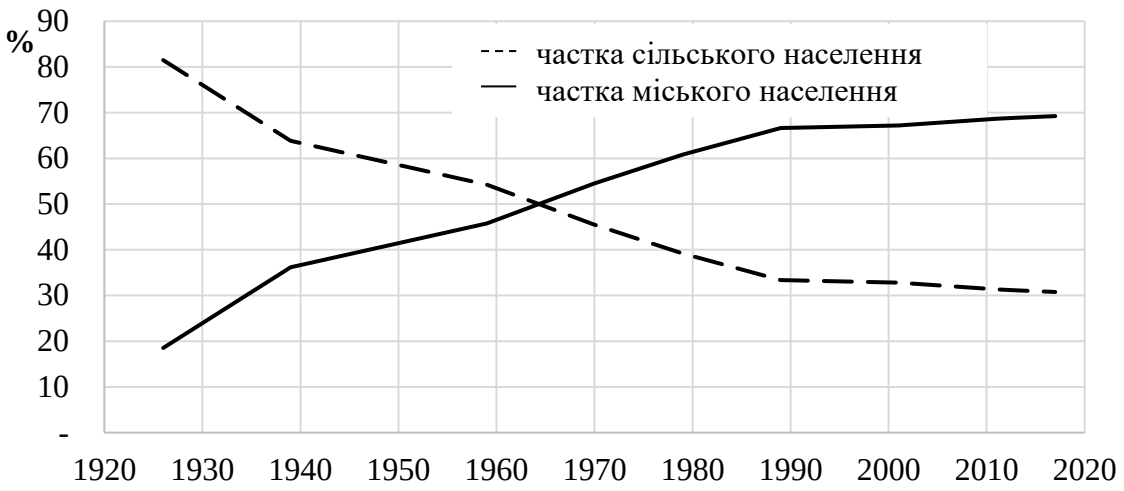

Рис. 3.2. Динаміка частки сільського населення України

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних сайту [73].

Урбанізація (від лат. urbanus – міський) – зосередження промисловості, інших галузей народного господарства та населення в містах і пов’язане з цим підвищення ролі міст у розвитку суспільства, розширення сфери так званого міського стилю життя з комунікаціями, доступом до культури, збільшенням густоти населення і контактів між людьми [92, с. 324].

Як зазначає Є. Мішенін, двома основними джерелами зростання міського населення є природне збільшення та міграція до міст. Сьогодні виокремлюють п’ять факторів процесу деруралізації в країнах, що розвиваються [154, с. 39–40]:

– сільське безробіття як результат механізації в сільському господарстві та стрімкого зростання населення;

– нестача ріллі, що погіршується екологічною деградацією;

– сільським територіям не вистачає соціальних послуг, особливо освітніх;

– міграція до міст часто спричиняється природними лихами, особливо частини посухами;

– багато сільських мешканців переїжджають до міст через внутрішні конфлікти (фактор громадського занепокоєння).

У середині 60-х років XX ст. кількість сільського й міського населення зрівнялася. З утворенням незалежної Української держави процес урбанізації дещо сповільнився, але продовжувався. У 2017 р. частка сільського населення в Україні вже становила лише 30,8 %.

Характеристикою урбанізації будь-якої території можуть слугувати темпи урбанізації. Їх можна визначити як різницю між часткою сільського населення України в 1939 р. та часткою сільського населення у 2014 р. Ці роки вибрано нами з причини наявних статистичних даних саме для цих років [3, 411]. Як видно з рис. 3.3, темпи урбанізації є різними в областях України й для різних територій можуть відрізнятися у два–три рази. Максимальні темпи урбанізації (близько 50 %) спостерігали для територій, прилеглих до великих міст (Київська, Сумська, Чернігівська, Кіровоградська області). Мінімальні темпи урбанізації (10–20 %) характерні для Донецької, Луганської, Чернівецької, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Перші дві області з цього переліку урбанізовані вже на початку спостережуваного періоду. Низькі темпи урбанізації трьох останніх областей можна пояснити недостатнім розвитком промисловості, що пов’язуємо з державною політикою й небажанням промислово розвивати прикордонні регіони.

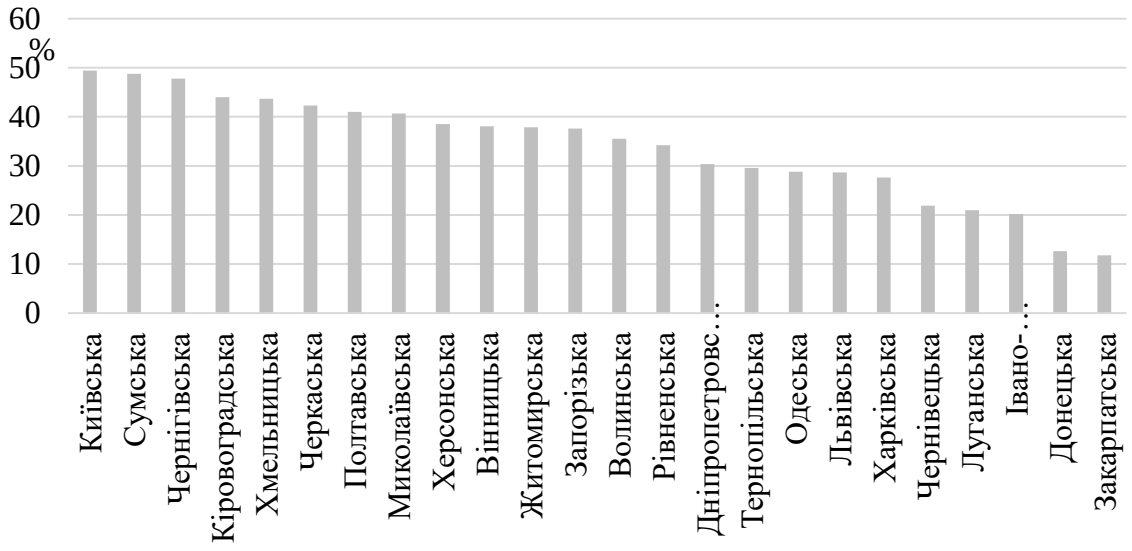

Рис. 3.3. Темпи регіональної урбанізації України у 2017 р.

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних сайту [73].

Якщо порівняти темпи урбанізації України з відповідними показниками сусідньої Польщі (рис. 3.4), то видно, що процес урбанізації в нашій державі відбувався швидше (темп урбанізації в Україні – 35 %, темп урбанізації в Польщі – 22 %). Відповідно, частка сільського населення в Україні становить 31 %, а у Польщі – 39 %.

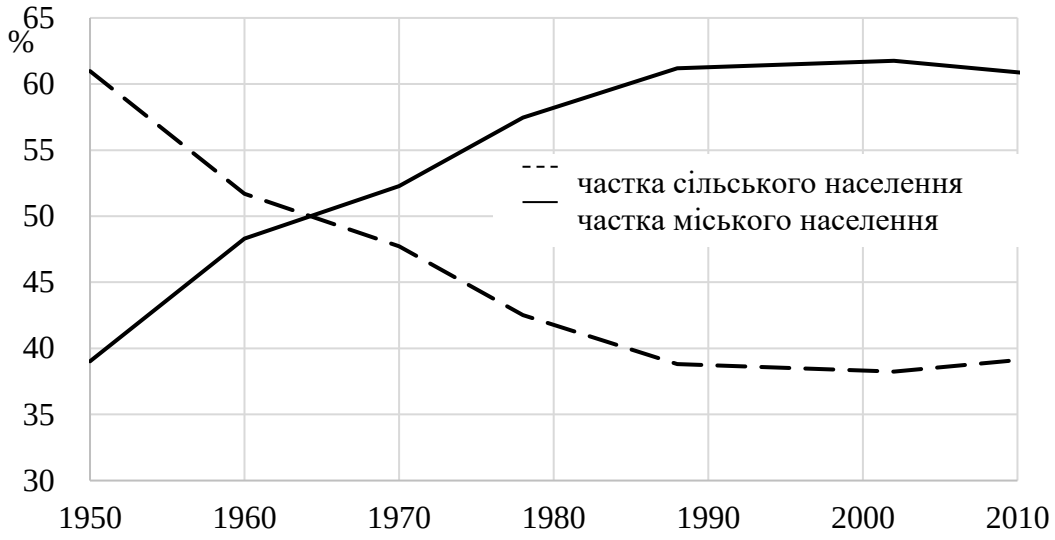

Рис. 3.4. Динаміка процесу урбанізації Польщі

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних сайту [372].

Частка сільського населення у країнах, які є сусідами України, становить для Білорусі 22 %, Болгарії – 25 %, Чехії – 26 %, Естонії – 31 %, Угорщини – 29 %, Латвії – 32 %, Литви – 33 %, Молдови – 57 %, Румунії – 46 %, Росії – 26 %, Словаччини – 46 %, Туреччини – 25 % [382]. Найбільш урбанізованими є Білорусь, Болгарія, Туреччина, Росія, Чехія, а найбільша частка сільського населення проживає в Молдові, Румунії та Словаччині.

В останні 30 років в Україні відбувається падіння кількості населення, зумовлене низкою економічних та соціальних причин. Одночасно простежуємо зменшення частки сільського населення, яке викликане відсутністю робочих місць на селі та в малих містах, недостатнім рівнем соціального забезпечення. За оцінками міжнародних фахівців [411], за найближчі 30 років частка сільського населення в Україні може зменшитися від 31 до 22 %.

Тому пропонуємо змоделювати цей процес із використанням логістичної функції, яка є розв'язком рівняння (2.11) із п. 2.3 і має такий вигляд:

$$y = g + \frac{b}{1 + A\exp\left[-a\left(t - t_0\right)\right]}. \tag{3.1}$$

Параметри функції $y(t)$ ми визначили за методом найменших квадратів, максимально узгоджуючи функцію зміни частки сільського населення з наявними статистичними даними (додаток В). Значення параметра g =31 приймалося рівним початковому значенню частки сільського населення для початку спостережень (t_0 =1990 р.). Значення інших параметрів визначено за методом найменших квадратів [158] і дорівнюють a = 0,1565; b = 11; A = 150.

Результати прогнозування частки сільського населення від загальної чисельності населення України представлено на рис. 3.5. Як видно з графіка, значення частки сільського населення у 2020 р. становитиме 29 %, у 2030 р. – 25 %, у 2040 р. воно наблизиться до 22 % [328].

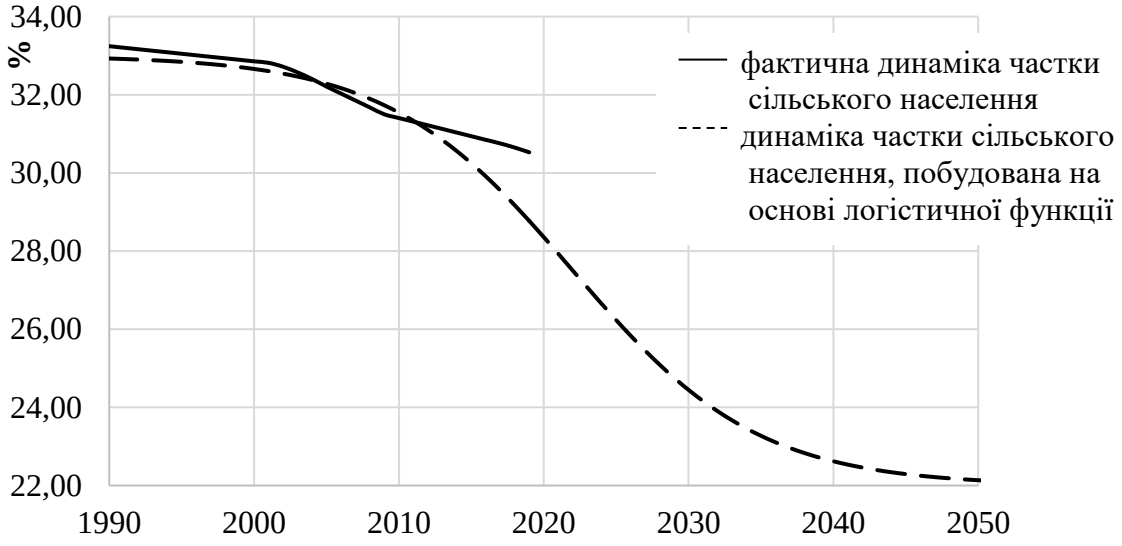

Рис. 3.5. Моделювання зміни частки сільського населення України

Джерело: побудовано здобувачем.

Отже, можемо порівняти отримані результати прогнозування кількості сільського населення з матеріалами огляду перспектив світової урбанізації до 2050 р. Департаменту з економічних і соціальних питань ООН, згідно з

якими чисельність населення України до 2050 р. невпинно скорочуватиметься та становитиме 36 млн осіб. Так, за їхніми даними, у 2050 р. кількість населення України дорівнюватиме 36,4 млн осіб. Із них 28,5 млн проживатиме в містах, що становитиме близько 78 % усього населення. Наразі ж чисельність міського та сільського населення становить 69 та 31 % відповідно [411, 160]. У результаті наведеної вище моделі, спостерігаємо зниження частки кількості сільського населення [328].

Динаміку чисельності та частки сільського населення в регіонах України у 2014–2018 рр. подано у додатку Д. Найбільша кількість сільського населення проживає у Львівській, Закарпатській, Одеській, Вінницькій та Івано-Франківській областях, а найменша – у Миколаївській, Чернігівській, Кіровоградській, Сумській та Луганській областях. У 2018 р. найбільша чисельність сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт спостерігалась на території Закарпатської (1368 осіб), Чернівецької (1291 осіб) та Івано-Франківської (1002 осіб) областей.

Важливим соціальним параметром розвитку сільських територій є загальний приріст (скорочення) сільського населення. Як бачимо, у 2018 р. в Україні спостерігалося загальне скорочення сільського населення на 118,9 тис. осіб за рахунок природного (108,2 тис.) та міграційного (10,7 тис.) скорочення. Формування приросту та скорочення чисельності сільського населення в розрізі регіонів у 2018 р. подано у додатку Е. Міграційний приріст сільських жителів спостерігався у Київській (13,7 тис.), Львівській (1,9 тис.), Волинській (0,6 тис.) та Одеській (0,2 тис.) областях, а в інших регіонах відбулось скорочення сільських мешканців за рахунок міграції.

Загалом по Україні середня очікувана тривалість життя при народженні у 2018 р. становила 72 р. (для чоловіків – 67 р.; для жінок – 77 р.), а у сільській місцевості – 70 р. (для чоловіків – 65 р.; для жінок – 76 р.).

Науковці вважають, що одним із найгостріших викликів у сфері зайнятості на локальному рівні є міграція, адже вона породжує багато проблем для розвитку ОТГ, основними з яких є [76, с. 66–67]:

– зниження активності мешканців, у тому числі їхньої участі у вирішенні питань ОТГ, стратегічного планування розвитку, долучення до проектів, адже часто виїжджають найактивніші члени громади, а залишаються ті, які є пасивними та незахищеними;

– брак кваліфікованих кадрів в апараті, що є закономірним наслідком зниження активності місцевих мешканців, значних демографічних втрат;

– нестача власних фінансових ресурсів, що є наслідком «вимивання» людського потенціалу та зниження можливостей його капіталізації.

Погоджуємось з думкою учених, що проблема міграції за межі ОТГ важлива для усіх типів громад (міських, селищних, сільських), однак найбільш актуальна – для ОТГ, віддалених від великих міст та важливих автошляхів [76, с. 66–67].

Зменшення кількості сільських жителів, як бачимо з додатку Ж, відбулося внаслідок природного скорочення, тобто скорочення чисельності людей працездатного віку.

Головна проблема сільських жителів полягає в тому, що їхнє фінансове становище більш складне, порівняно з міським населенням. Про низький рівень життя сільських мешканців України свідчить такий показник, як частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць нижчими від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму: якщо загалом по Україні у 2018 р. це 4,3 %, то в сільській місцевості – 7,1 %. Частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць нижчими від фактичного прожиткового мінімуму по Україні у 2018 р. становила 38,6 %, а в сільській місцевості – 48,4 % [267, с. 82]. У сільській місцевості на 1 січня 2019 р. проживало 4465 тис. пенсіонерів, або 38,9 % із кількості тих, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду України, що на 775 тис. пенсіонерів більше, ніж у 2017 р. [267, с. 36].

За даними Державної служби статистики України у 2018 р. чисельність зайнятого населення у сільській місцевості становила 5,1 млн. осіб (або 31 %

від загальної кількості зайнятих). Станом на 1 квітня 2019 р. статус безробітного мали 156,3 тис. сільських мешканців (або 46 % від загальної кількості безробітних) [93].

Динаміку основних показників економічної активності сільського населення України у 2014–2018 рр. подано у додатку И. Рівень економічної активності населення віком 15–70 рр. зменшився з 61,8 % у 2014 р. до 60,6 % у 2018 р. Рівень зайнятості населення віком 15–70 рр. аналогічно зменшився за зазначений період з 55,9 до 55,0 %.

Загалом по Україні серед загальної кількості зайнятих осіб кожен четвертий житель працює у торгівлі, шостий – у сільському, лісовому та рибному господарстві, сьомий – у промисловості. Сільське, лісове та рибне господарства є основним видом діяльності неформально зайнятого населення (42,9 %) [83, с. 44].

Рівень безробіття на сільських територіях у 2018 р. становив 9,2 %, що на 0,7 % менше, порівняно з у 2017 р. Найвищий рівень безробіття зареєстровано в Донецькій та Полтавській областях, а найнижчий – в Чернівецькій. Рівні зайнятості та безробіття на сільських територіях в регіонах України у 2018 р. відображено на рис. 3.6.

На сільських територіях відбувається швидке скорочення зайнятості активного населення, особливо частки найманих працівників, котрі задіяні в сільськогосподарських підприємствах. Зниження рівня зайнятості в сільськогосподарських підприємствах не компенсується розширенням зайнятості сільського населення в інших сферах, а також самозайнятості. Серед сільського населення простежено тенденцію до посилення рівня бідності, а отже, до скорочення можливостей молоді інтегруватись у суспільство, що стрімко змінюється. Низька зайнятість сільського населення, спричинена цим бідність призводять до падіння прогнозованої тривалості життя сільського населення й скорочення активного періоду життя людини [240, с. 125].

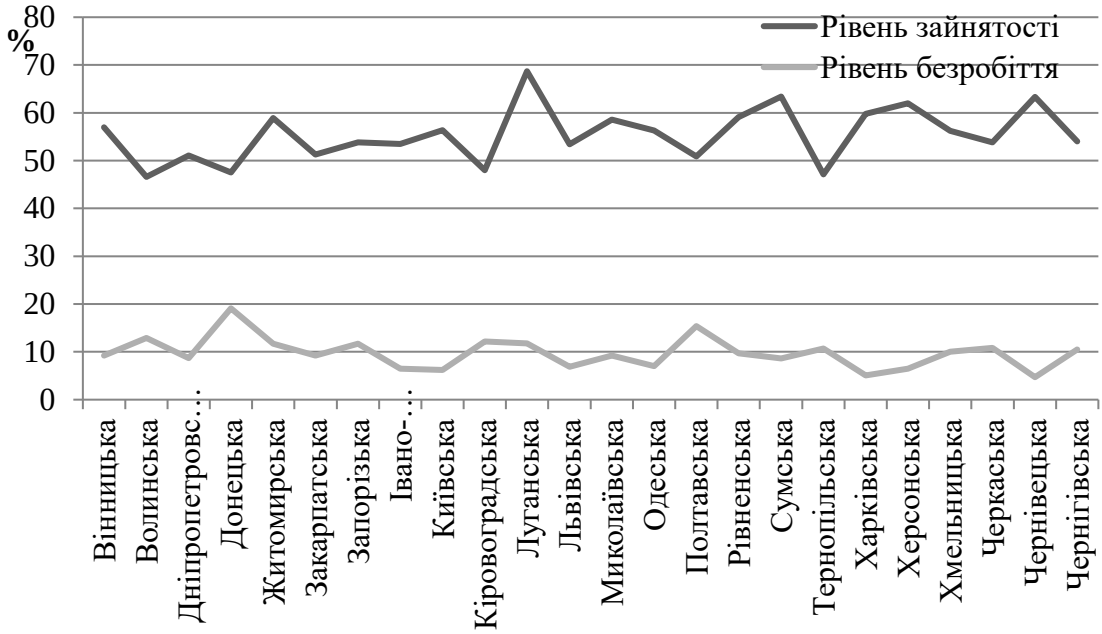

Рис. 3.6. Рівні зайнятості та безробіття на сільських територіях у регіонах України у 2018 р.

Джерело: розраховано на основі даних [83, с. 149, 154, 159];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Прерогативою розвитку сільських територій є покращення, передусім, умов життєдіяльності селян (оскільки крім сільського господарства, розвиток села охоплює ще й інші сфери, наприклад освіту, охорону здоров'я, довкілля, інфраструктуру та ін.). Відзначимо, що спостерігається динаміка зменшення кількості дошкільних навчальних закладів у сільській місцевості з 9,3 тис. у 2014 р. до 9,1 тис. у 2018 р. та зменшення чисельності дітей у цих закладах з 326 тис. у 2014 р. до 309 тис. у 2018 р.

Загалом по Україні дошкільними закладами освіти охоплено лише 41 % сільських дітей відповідного віку. На рис. 3.7 відображено тенденцію охоплення дітей закладами дошкільної освіти на сільських територіях у регіонах України в 2018 р. Найбільше дошкільнят залучено до освіти у Київській, Черкаській, Херсонській та Миколаївській областях.

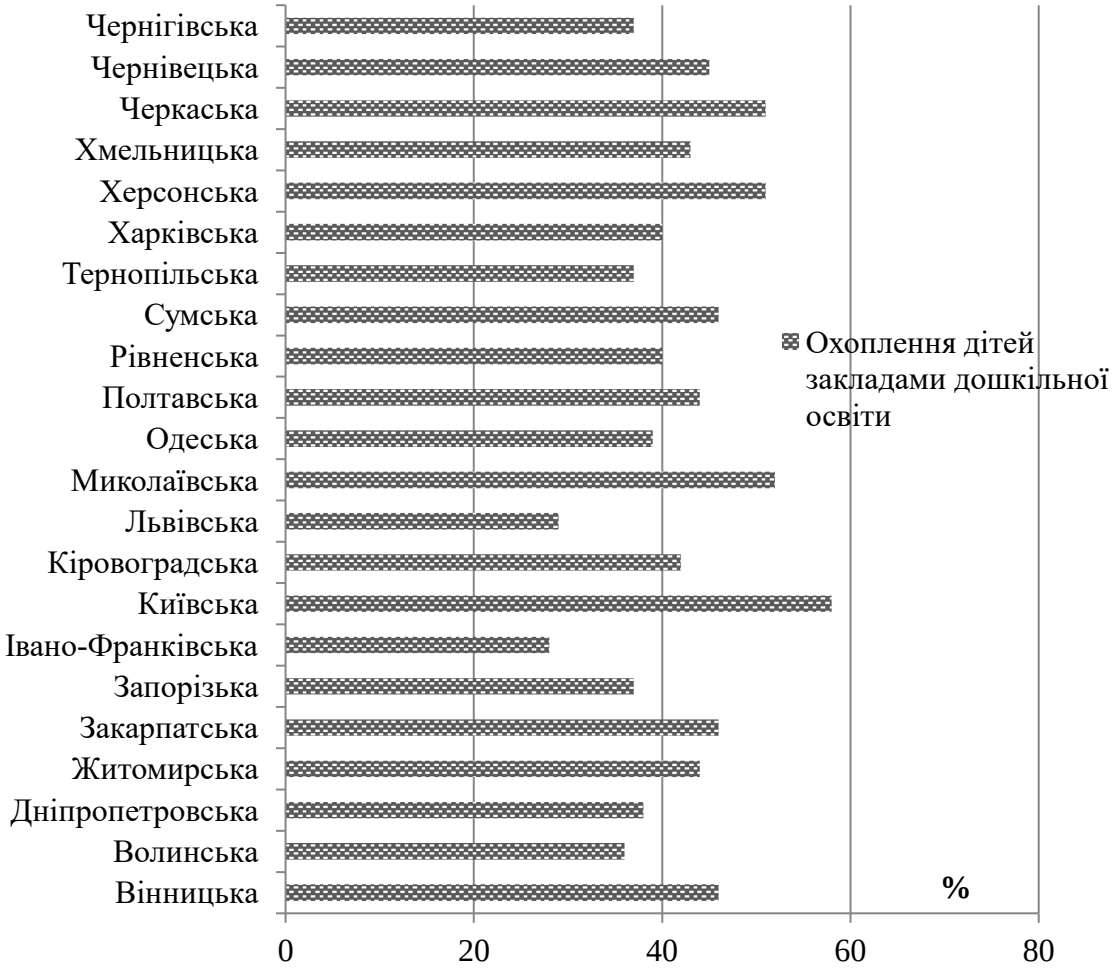

Рис. 3.7. Охоплення дітей закладами дошкільної освіти на сільських територіях у регіонах України в 2018 р.

Джерело: сформовано на основі даних [267, с. 27, 114];

***** інформація не оприлюднюється через низьку надійність даних, на підставі яких здійснюється розрахунок.

Спостерігаємо не лише зменшення кількості дошкільних та лікувально-профілактичних закладів, а й чисельності бібліотек та клубів. Найбільш забезпеченими закладами культури у 2018 р. були Львівська, Вінницька та Хмельницька області, а найменш – Донецька, Луганська та Чернівецька, що відображено на рис.3.8.

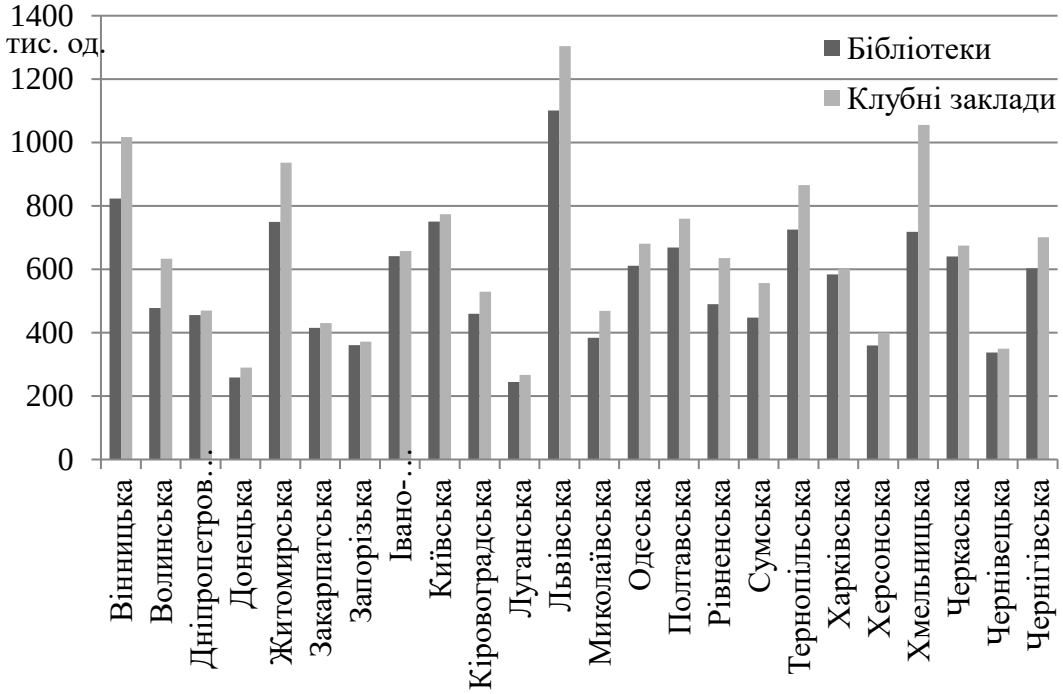

Рис. 3.8. Заклади культури на сільських територіях
в регіонах України у 2018 р.

Джерело: сформовано на основі даних [267, с. 154];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Для сільських територій притаманна також низька якість житла, оскільки більшість житлових будівель збудовано у 40-80-х рр. XX ст., і лише 9,6 % – після 1990 р. [238, с. 249–250]. Характеристику прийняття в експлуатацію житлових будівель у сільській місцевості в регіонах України представлено у додатку К. Лідером за цим показником є Київська область, в якій прийнято в експлуатацію 905 тис. кв. м житла у сільській місцевості. Загалом прослідковуємо динаміку зменшення кількості прийнятих в експлуатацію житлових приміщень на сільських територіях.

Забезпеченість сільських жителів водопроводом, гарячим водопостачанням, каналізацією, центральним, пічним опаленням й від індивідуальних установок, природним газом в розрізі регіонів України відображено у додатку Л.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники соціального розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Основні показники соціального розвитку сільських територій в Україні у 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5	6
Частка сільського населення, %	30,88	30,81	30,77	30,71	30,59
Кількість сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт, у середньому осіб	467	464	462	459	454
Загальний приріст, скорочення (-) чисельності сільського населення, на 1000 осіб	-75,9	-80,6	-73,3	-86,8	-118,9
Економічно активне населення у віці 15–70 рр., тис. осіб	5850,6	5667,5	5648,7	5602,2	5604,7
Економічно неактивне населення у віці 15–70 рр., тис. осіб	3615,9	3647,7	3633,7	3674,1	3644,9
Рівень економічної активності, %	61,8	60,8	60,9	60,4	60,6
Рівень зайнятості, %	55,9	55,1	54,9	54,4	55
Рівень безробіття, %	9,5	9,4	9,7	9,9	9,2
Охоплення дітей дошкільними закладами освіти, % до кількості дітей відповідного віку	40	40	41	41	41
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає одна бібліотека	2,10	2,07	2,10	2,12	2,13
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає один заклад культури клубного типу	1,86	1,82	1,83	1,83	1,84
Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	3,92	4,21	4,73	4,76	4,73
Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %	15,6	27,2	30,6	38,6	40,6
Забезпеченість житловою площею, кв. м на одну особу	28,51	28,94	29,30	29,61	30,07
Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, % водопроводом	28,9	29,8	30,6	31,5	32,3

Закінчення таблиці 3.1

1	2	3	4	5	6
гарячим водопостачанням	16,9	17,5	18,1	19,1	19,5
каналізацією	25,2	26,1	26,9	27,7	28,5
опаленням центральним	1	1,1	1,2	1,2	1,3
опаленням від індивідуальних установок	48,1	48,8	48,9	49,5	49,9
пічним опаленням	44,2	44,2	44	44,2	44
газом природним	53,2	53,5	53,7	53,8	54,1

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України [73];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу соціального розвитку сільських територій в Україні I_{rur}^{soc} відповідно до формули 2.6, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Частковий індекс соціального розвитку сільських територій в Україні

Рік	2014	2015	Приріст до попередн-нього року, %	2016	Приріст до попередн-нього року, %	2017	Приріст до попередн-нього року, %	2018	Приріст до попередн-нього року, %
I_{rur}^{soc}	0,3971	0,3808	-4,10	0,512	34,45	0,67	30,86	0,5769	-13,90

Джерело: розраховано здобувачем.

Оцінка *економічних передумов диверсифікації розвитку сільських територій* передбачає аналіз таких показників, як: рівень сільськогосподарської освоєності земель; кількість суб’єктів господарювання у сільському господарстві; рівень рентабельності цих підприємств; кількість населення, зайнятого у сільському, лісовому та рибному господарствах, та його заробітна плата; доходи від продажу сільськогосподарської продукції;

валова продукція сільського господарства; обсяги капітальних інвестицій у аграрне виробництва.

Як зазначає А. Ткачук, на фоні досить динамічного нарощування ВВП сільського господарства та завоювання іноземних ринків його продукцією на сільських територіях спостерігаємо зовсім іншу ситуацію (прискорену депопуляцію сільських поселень, деградацію сільської освіти, медицини, соціальних послуг і забруднення територій) [280].

Нині аграрна сфера є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій. Територія України, яка складається на 95 % із низовин та височин, а лише 5 % – це гори, є надзвичайно сприятливою для розвитку сільськогосподарського виробництва [179, с. 73]. За площею сільськогосподарських угідь та ріллі Україна посідає перше місце в Європі. Площа сільськогосподарських угідь у нашій країні станом на 1 січня 2019 р. становила 41329 тис. га, або 68,5 % від загального земельного фонду, із них на ріллю припадало 32544,3 тис. га, або 78,74 %. У додатку М (табл. М.1) подано динаміку площі земельного фонду України у 2014–2018 рр.

Рівень розораності земель в Україні є чи не найвищим у світі й становить 53,9 %, що, згідно з чинними нормами, вважається несприятливим. Висока розораність земель є небажаною, адже вона різко знижує природний потенціал території. Сільськогосподарська освоєність України у 2018 р. становила 71,3 %, а частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь – 78,7 %. У країнах ЄС розораність сільськогосподарських угідь дорівнює 25,6 %, а у високорозвинених державах – 11,8 % [179, с. 82].

Значне загострення економічної кризи можна простежити у сфері сільського господарства – у головній виробничій сфері сільських територій. Крупні агрохолдинги займаються переважно вирощуванням зернових і технічних культур із використанням передових технологій, що практично монополізувало землеробство [299]. Найбільша площа сільськогосподарських угідь (3977,6 тис. га) зосереджена в підприємствах, що мали у власності та користуванні понад 10000 га. У результаті підприємства практично монополізували переробку сільськогосподарської

сировини та реалізацію товарної продукції. Монополізація земельних угідь призводить до занепаду малого й середнього бізнесу на селі, фермерства [408, 147]. Середній розмір орендної плати за оренду земель сільськогосподарського призначення в розрізі регіонів у 2018 р. подано у додатку М (рис. М.1). Загалом по Україні цей показник становив 1613,4 грн/га.

В Україні у 2018 р. вирощено сільськогосподарської продукції на суму 847,6 млн грн. Сільськогосподарські підприємства в Україні виробили 58,8 % (продукції рослинництва – 62,8 % і тваринництва – 47,5 %) від загального обсягу. Відповідно у господарствах населення обсяг виробництва становив 41,2 %, з якого продукція рослинництва – 37,2 % (переважно картопля, культури овочеві та плодові) та 52,5 % – продукція тваринництва (вовна, молоко). Індекс виробленої сільськогосподарської продукції у 2018 р. до попереднього року становив 108,1 [267, с. 296]. Динаміку рівня рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у підприємствах України у 2014–2018 рр. подано у додатку М (табл. М.2).

Найбільш важливою галуззю АПК є зерновиробництво. Це зумовлено сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами держави, які придатні для вирощування практично всіх видів зернових культур. Зерновиробництво відіграє важливу роль не лише в соціально-економічному й політичному розвитку економіки, а й у забезпеченні продовольчої безпеки держави. Україна посідає сьоме місце у світовому рейтингу виробників зернових культур [316, 317, 322].

Наша держава вже декілька років поспіль є світовим лідером з виробництва й експорту соняшникової олії. Водночас експорт насіння та плодів олійних культур зріс на 525 млн дол. США (де ключове місце займають ріпак і соєві боби), а експорт зернових культур – на 428 млн дол. США (переважно за рахунок кукурудзи). Основним ринком збуту української сільськогосподарської продукції залишається ринок Азії, котрий дещо зменшив частку в структурі українського експорту у 2017 р. до 45 % із 48 % у 2016 р. Основними країнами-партнерами з Азії у 2017 р. виступали Індія, Туреччина й Китай. На другому місці – держави ЄС із часткою в 32 %, де

головними партнерами є Нідерланди, Іспанія та Італія. Трійку лідерів закривають країни Африки, котрі займають 14 %. Основними партнерами з Африки є Єгипет, Туніс і Марокко [33, с. 32–33; 34].

В Україні 53 % посівних площ України перебуває під зерновими та зернобобовими культурами, а технічні займають 33,6 %, коренеплоди, бульбоплоди, овочеві культури, продовольчі баштанні та кормові культури – по 6,7 % посівних площ. Тому виробництво зерна займає значне місце серед інших галузей рослинництва. Зернове виробництво – це галузь, продукція якої завжди була, є й буде одним із найважливіших джерел багатств будь-якої держави.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники економічного розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Основні показники економічного розвитку сільських територій в Україні в 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016 р	2017	2018
1	2	3	4	5	6
Рівень сільськогосподарської освоєності земель, %	71,66	71,66	71,65	71,62	71,34
Рівень розораності території, %	56,16	56,18	56,18	56,18	56,18
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	78,37	78,4	78,41	78,44	78,74
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одного сільського мешканця	3,13	3,15	3,17	3,19	3,22
Кількість суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах, тис. од	75,8	79,3	74,6	76,6	76,3
Частка суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах у загальній кількості, %	3,92	4,02	4,00	4,24	4,15
Рівень рентабельності підприємств сільського, лісового та рибного господарств, %	42,30	41,70	32,40	22,40	17,90

Закінчення таблиці 3.3

1	2	3	4	5	6
Частка підприємств сільського, лісового та рибного господарств, які отримали збиток, %	11,3	11,5	12,2	13,8	13,8
Частка зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах, %	17,10	17,46	17,61	17,71	17,96
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, грн	2476	3140	3916	5761	7166
Випуск сільськогосподарської продукції, млн грн	371189	544206	637791	707792	847587
Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	894,18	1311,09	1536,66	1705,96	2050,83
Обсяги капітальних інвестицій у сільське господарство, млн грн	18388	29310	49660	63401	65059
Частка капітальних інвестицій у сільське господарство до загальних обсягів, %	8,38	10,73	13,82	14,14	11,24
Частка перевезеної продукції сільського, лісового та рибного господарств у структурі усіх перевезених вантажів автотранспортними підприємствами	12,93	13,51	12,78	13,94	12,42
Сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство	4455,00	5238,00	6258,40	8064,80	9455,20
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	409,86	497,61	506,93	661,31	680,77
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	494,51	639,04	725,97	798,42	907,70

Джерело: сформовано на основі даних [73, 58, 74];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу економічного розвитку сільських територій в Україні

I_{rur}^{econ} відповідно до формули 2.7, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлені в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Частковий індекс економічного розвитку сільських територій в Україні

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{econ}	0,3106	0,4389	41,31	0,502	14,38	0,6602	31,51	0,6223	-5,74

Джерело: розраховано здобувачем.

Для здійснення аналізу *екологічних передумов диверсифікації розвитку сільських територій* доцільно використати показники забруднення атмосферного повітря; обсягів забору кількості прісної води сільськогосподарськими підприємствами; удобрення земельних площ мінеральними та органічними добривами; відтворення лісів; обсягів капітальних та поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища.

В Україні останніми роками спостерігаємо збільшення частки викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств у загальній їх структурі від 2,4 % у 2014 р. до 3,1 % у 2018 р.

Рентабельність сільськогосподарського виробництва, і, відповідно, родючість ґрунтів залежать від обсягів внесення мінеральних та органічних добрив. Як бачимо з рис. 3.9, впродовж 2000–2018 рр. спостерігається тенденція до збільшення обсягів внесення мінеральних добрив, хоча досягнути рівня 1990 р. не вдалось.

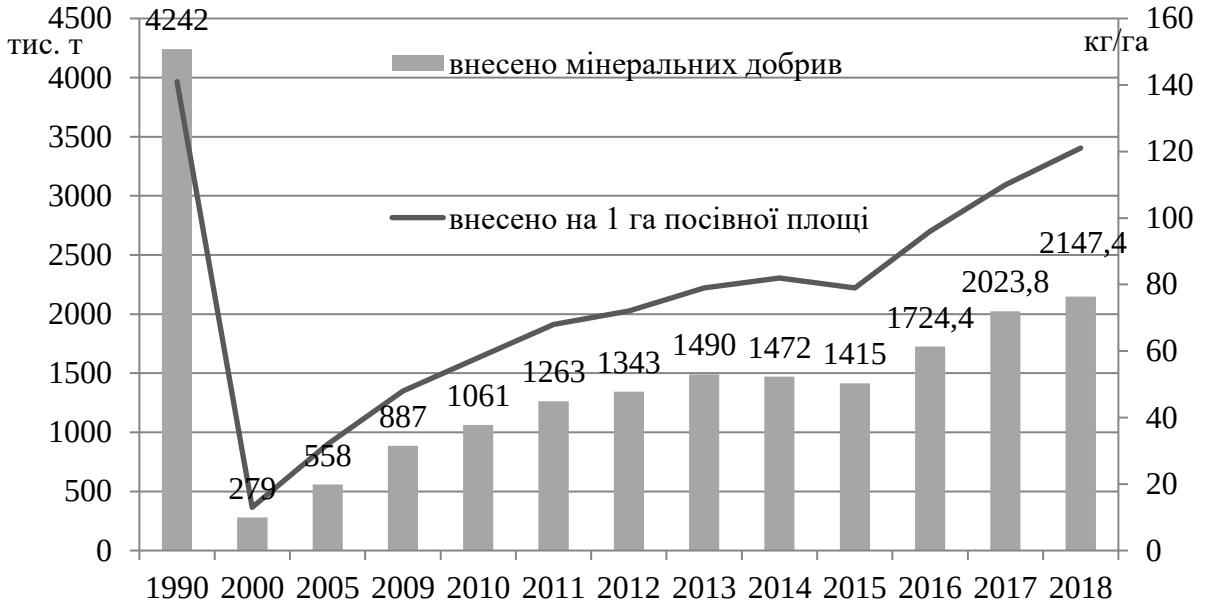

Рис. 3.9. Динаміка внесення мінеральних добрив підприємствами в Україні

Джерело: побудовано здобувачем на основі [73].

Згідно зі статистичними даними впродовж 2000–2018 рр. обсяги внесених органічних добрив, навпаки, скоротилося з 28,4 млн т до 10,6 млн т (рис. 3.10).

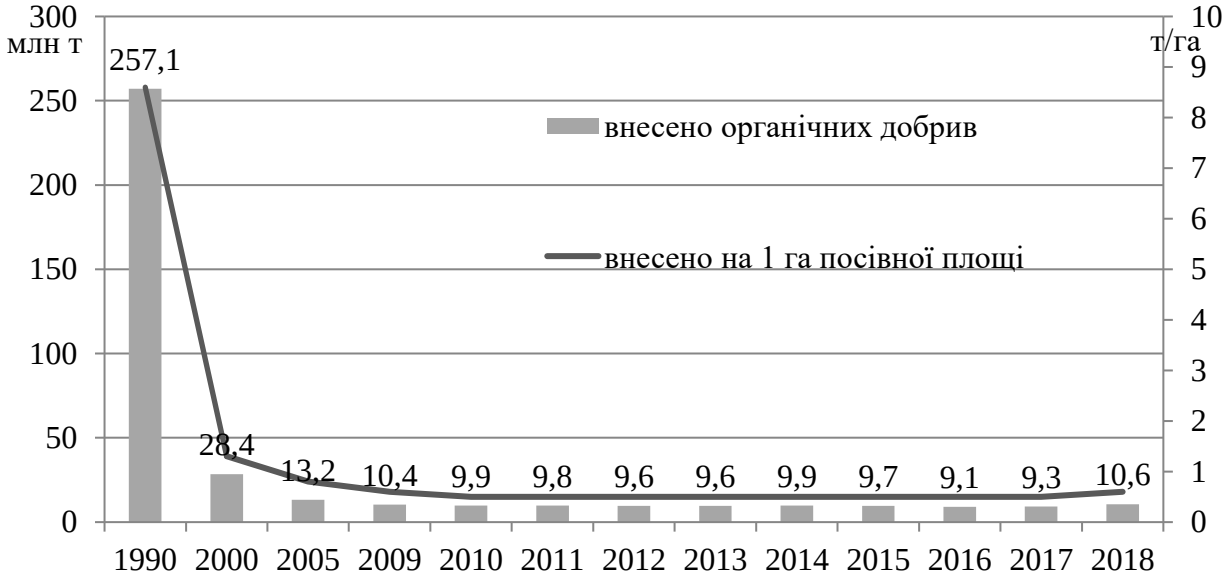

Рис. 3.10. Динаміка внесення органічних добрив підприємствами в Україні

Джерело: побудовано здобувачем на основі [73].

За останні десятиліття спостерігаємо погіршення стану ґрунтів. Тому, на нашу думку, з метою зменшення цих деградаційних процесів, необхідно сприяти розвитку органічного виробництва як одного із напрямів диверсифікації сільськогосподарської діяльності.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники екологічного розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Основні показники екологічного розвитку сільських територій в Україні в 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5	6
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	2,4	2,7	2,7	3,1	3,1
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	0,5	0,8	0,6	0,9	0,9
Частка забору кількості прісної води підприємствами сільського господарства від усього обсягу забору, %	36,08	32,81	33,84	37,01	43,89
Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	82	81	87	89	91
Частка удобреної площі органічними добривами, %	2	3	3	3	4
Частка обсягів утворених відходів від сільського, лісового та рибного господарств у загальному обсязі, %	2,38	2,80	2,95	1,69	1,69
Частка площ відтворення лісів до площ вирубок лісу, %	15,16	15,13	16,36	15,44	11,56
Частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	0,29	0,24	0,31	0,44	0,06

Закінчення таблиці 3.5

1	2	3	4	5	6
Частка поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	1,07	1,03	0,40	0,38	0,29

Джерело: сформовано на основі даних [73];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу екологічного розвитку сільських територій в Україні I_{rur}^{ecol} відповідно до формули 2.8, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Частковий індекс екологічного розвитку сільських територій в Україні

Рік	2014	2015	Приріст до попередн-нього року, %	2016	Приріст до попередн-нього року, %	2017	Приріст до попередн-нього року, %	2018	Приріст до попередн-нього року, %
I_{rur}^{ecol}	0,6236	0,5118	-17,93	0,5697	11,31	0,5383	-5,51	0,3333	-38,08

Джерело: розраховано здобувачем.

На основі часткових показників соціального, економічного та екологічного розвитку, здійснено розрахунок інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій в Україні I_{rur} відповідно до формули 2.5, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлено в табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Інтегральний індекс розвитку сільських територій в Україні

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}	0,4438	0,4438	0,00	0,5279	18,95	0,6228	17,98	0,5108	-17,98

Джерело: розраховано здобувачем.

За результатами розрахунків визначено динаміку часткових та інтегрального індексів сталого розвитку сільських територій в Україні, що зображено на рис. 3.11.

Рис. 3.11. Динаміка часткових та інтегрального індексів сталого розвитку сільських територій в Україні

Джерело: побудовано на основі розрахунків здобувача.

Основою для прийняття управлінських рішень щодо розробки й реалізації напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в Україні виступають результати моделювання, що включають побудову множинної регресійної моделі з використанням методів кореляційно-регресійного аналізу.

Здійснення кореляційно-регресійного аналізу взаємозв'язку інтегрального показника розвитку сільських територій I_{rur} та часткових індексів соціального (I_{rur}^{soc}), економічного (I_{rur}^{econ}) й екологічного (I_{rur}^{ecol}) розвитку сільських територій подано у додатку Н.

Побудовано множинну регресійну модель сталого розвитку сільських територій в Україні у 2018 р.:

$$I_{rur} = 0{,}0002 + 0{,}3337 I_{rur}^{soc} + 0{,}3328 I_{rur}^{econ} + 0{,}3333 I_{rur}^{ecol}, \quad (3.2)$$

де

I_{rur} – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій в Україні;

I_{rur}^{soc} – частковий індекс соціального розвитку сільських територій ;

I_{rur}^{econ} – частковий індекс економічного розвитку сільських територій;

I_{rur}^{ecol} – частковий індекс екологічного розвитку сільських територій.

Відповідно до даних моделі, можна стверджувати про переважання впливу соціального та екологічного розвитку на процес забезпечення сталого розвитку сільських територій. Водночас, підтверджується значний вплив розвитку економіки.

В результаті проведеного аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні виявлено динаміку зменшення кількості сільських населених пунктів і чисельності сільського населення, тобто відбувається депопуляція сільських поселень. На основі статистичних даних визначено, що рівень життя сільських мешканців нижчий, ніж міських. Тому, одна з основних цілей розвитку сільських територій – покращення якості життя сільських жителів. Оскільки аграрна галузь є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій, то потрібно за допомогою підтримки держави та об'єднаних територіальних громад забезпечити підвищення продуктивності агровиробництва.

Здійснено аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні на основі розрахунків індикаторів соціального,

економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Це дало підставу виявити внутрішні чинники, які впливають на розвиток сільських територій і відповідно на їхню диверсифікацію, серед яких: соціальні (структура сільського населення, забезпеченість житловим фондом, умови життя населення, ситуація на ринку праці, стан соціальної інфраструктури), економічні (забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, стан розвитку суб'єктів господарювання у сільському господарстві, розвиток несільськогосподарської діяльності, рівень обсягів інвестицій у розвиток економіки, рівень та структура доходів домогосподарств на сільських територіях), екологічні (рівень забруднення атмосферного повітря, ситуація з відходами, використанням прісної води, внесенням добрив у ґрунти, виробкою та відновленням лісів, рівень обсягів інвестицій на охорону навколишнього природнього середовища).

До зовнішніх чинників впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій, на нашу думку, слід віднести: політичне становище в країні та світі; *процес децентралізації;* державні програми підтримки розвитку сільської місцевості й сільського господарства; рівень попиту та пропозиції на товари й послуги, які виробляються на певній території тощо. Тому доцільно провести оцінку розвитку процесу децентралізації в Україні як одного з чинників зовнішнього впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій.

3.2. Оцінка розвитку процесу децентралізації та ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад у регіонах України

Основною ідеєю реалізації децентралізації в Україні є положення Європейської хартії місцевого самоврядування та найкращі світові стандарти суспільних відносин у цій сфері. У 2014 р. уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади

в Україні [231], яка визначає напрями, механізми і строки формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад.

Згідно із законодавством реалізацію цієї Концепції необхідно здійснювати у два етапи. В ході проведення підготовчого етапу (2014 р.) передбачалося створення законодавчої основи для врегулювання нової системи адміністративно-територіального устрою. Другий етап реалізації Концепції (2015–2017 рр.) передбачав проведення інституційної реорганізації органів місцевого самоврядування на новій територіальній основі; проведення місцевих виборів з урахуванням реформованої системи цих органів.

Про те, як бачимо, реформа місцевого самоврядування затягнулась. Фактично перший етап децентралізації охоплював період з 2014 р. по 2018 р., адже лише 23 січня 2019 р. Кабінет Міністрів України ініціював перехід до нового етапу реформи децентралізації [215], який передбачає формування нової територіальної основи для діяльності органів влади на рівні громад і районів; передачу (децентралізацію) повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування та їх розмежування за принципом субсидіарності; створення належної ресурсної бази для здійснення повноважень органів місцевого самоврядування; формування ефективної системи служби в органах місцевого самоврядування; розвиток форм прямого народовладдя: виборів, референдумів.

До початку децентралізації в Україні було близько 12 тис. територіальних громад, у понад 6 тис. громад чисельність жителів становила менше 3 тис. осіб, із них у 4809 громадах – менш 1 тис. осіб, а в 1129 – менше ніж 500 осіб. У більшості з них не було утворено виконавчі органи

відповідних сільських рад і відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад 70 %, 483 територіальні громади на 90 % утримувалися за рахунок коштів Державного бюджету [212].

Протягом першого етапу (2014–2018 рр.) в Україні сформовано 876 об'єднаних територіальних громад. Динаміку формування ОТГ в розрізі регіонів відображено на рис. 3.12.

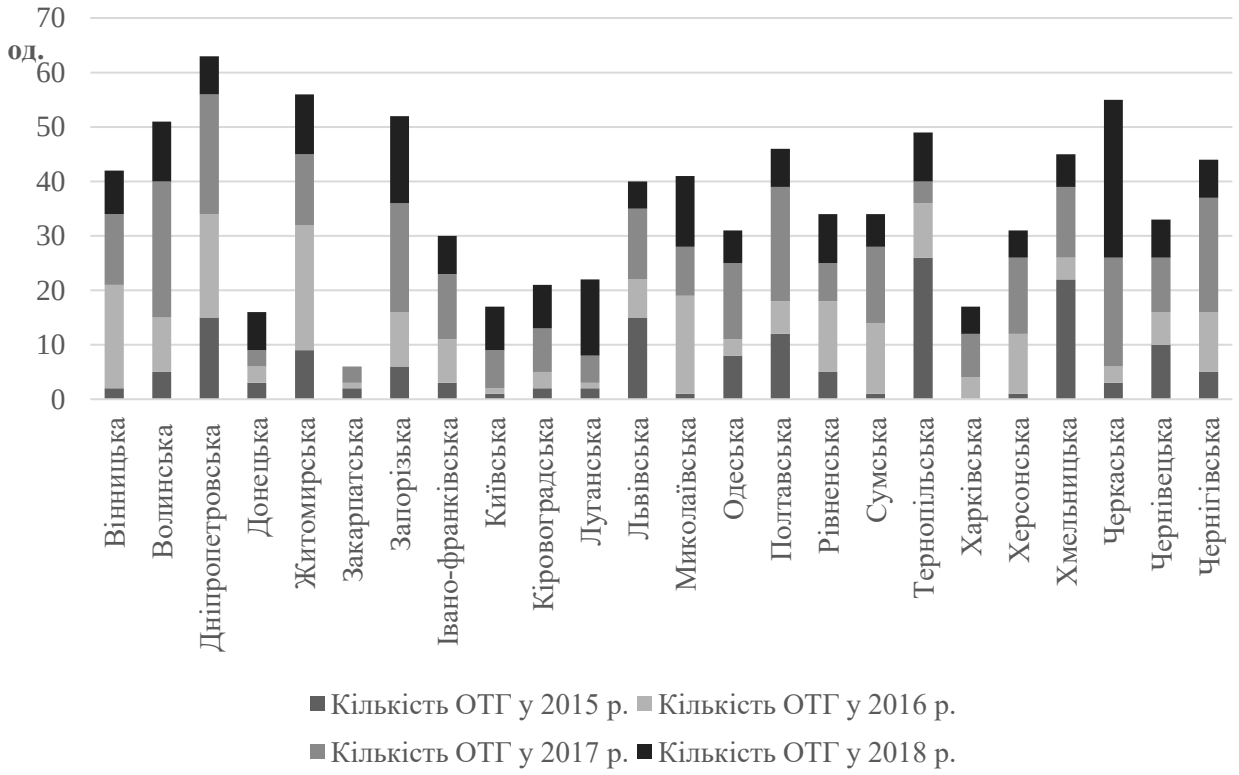

Рис. 3.12. Динаміка формування об'єднаних територіальних громад в Україні в розрізі регіонів

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних сайту [156].

Загалом до складу ОТГ на кінець 2018 р. увійшло близько 10 тис. сільських населених пунктів, а це понад 30 % від загальної чисельності сіл.

Станом на 10 січня 2019 р. в ОТГ проживало 9 млн осіб, а це 25,5 % від загальної кількості населення України. Динаміку кількості жителів об'єднаних територіальних громад в Україні подано на рис. 3.13.

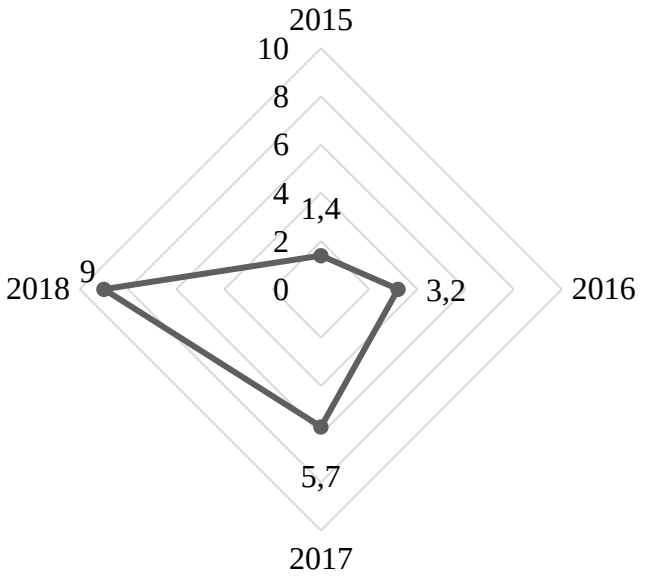

Рис. 3.13. Динаміка кількості жителів об’єднаних територіальних громад в Україні, млн осіб

Джерело: сформовано здобувачем на основі даних сайту [156].

Загалом площа об’єднаних територіальних громад становила на кінець першого етапу близько 38 % від загальної площі України. Динаміку площі об’єднаних територіальних громад в Україні відображено на рис. 3.14.

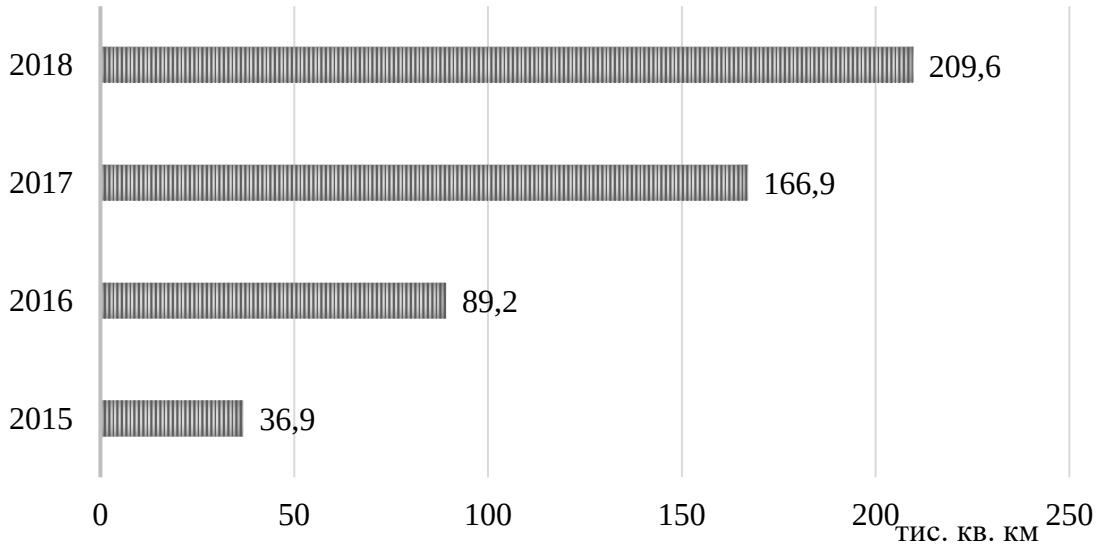

Рис. 3.14. Динаміка площі об’єднаних територіальних громад в Україні

Джерело: сформовано здобувачем на основі даних сайту [156].

Як уже зазначалось, протягом 2014–2018 рр. в Україні створено 876 об’єднаних територіальних громад, із них у 782 уже відбулися вибори до ради, обрані голова ОТГ і старости; 69 – очікують рішення ЦВК про призначення перших виборів [156]. Площа об’єднаних територіальних громад станом на 10 січня 2019 р. становила 209,6 тис. км², а на їхній території проживало 9,0 млн громадян України.

Протягом першого етапу реалізації децентралізації найкращі результати в загальному рейтингу областей щодо формування ОТГ показали Хмельницька, Житомирська, Чернігівська, Запорізька та Волинська області, а найнижчі – Вінницька, Полтавська, Київська, Кіровоградська та Закарпатська. Основними параметрами загального рейтингу, який сформований Міністерством розвитком громад та територій України, є кількість ОТГ; покриття ОТГ площі області; кількість територіальних громад, що об'єдналися; кількість ОТГ із чисельністю менше 5 тис. осіб; відсоток площі області, охопленої перспективним планом; відсоток населення ОТГ до загальної кількості населення.

Лідерами серед областей за кількістю утворених ОТГ станом на кінець 2018 р. були Дніпропетровська (63), Черкаська (56), Житомирська (55), Запорізька (52) та Волинська (51) області. Найменше створено ОТГ у Закарпатській, Донецькій та Київській областях – відповідно по 6, 16 і 17 ОТГ.

Об’єднані територіальні громади, які створюються з 2015 р. в межах Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [231], вже відчули труднощі з формуванням їхніх бюджетів. Згідно зі ст. 2 Бюджетного кодексу України бюджети ОТГ – це бюджети об’єднаних територіальних громад, створених згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, а також бюджети об’єднаних територіальних громад, визнаних Кабінетом Міністрів України спроможними в порядку, установленому законом [24].

Доходи бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (уключаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ (ст. 2 Бюджетного кодексу України)). Видатки бюджету – кошти, спрямовані на реалізацію програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом [24].

Для підтримки об’єднаних територіальних громад спрямовуються кошти Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР) та субвенції з Державного бюджету, які використовуються для формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку ОТГ. Державний фонд регіонального розвитку є ключовим фінансовим інструментом не лише для впровадження Державної стратегії регіонального розвитку, регіональних стратегій розвитку, але й для фінансування проектів співробітництва громад та ОТГ [30, с.76].

Погоджуємось з думкою науковців, які вважають, що об’єднана територіальна громада виходить на якісно інший рівень існування: він посилює обов’язки та відповідальність, насамперед, місцевих органів влади. Із розширеної території до місцевого бюджету можна зібрати більш значні податкові надходження, а це – додаткові робочі місця, покращення помешкань, тобто життя громадян [134, с. 4].

Протягом реалізації децентралізації спостерігаємо динаміку збільшення власних доходів загального фонду місцевих бюджетів, що відображено на рис. 3.15. Як бачимо, обсяги власних доходів місцевих бюджетів зросили із 68,6 млрд грн у 2014 р. до 234,1 млрд грн. у 2018 р. У власних доходах загального фонду місцевих бюджетів найбільшу частку займають надходження від сплати податку на доходи фізичних осіб – 138,1 млрд грн, або 59 % від загальної суми власних доходів місцевих бюджетів. Порівняно із 2017 р. надходження ПДФО в цілому по Україні зросли на 27,5 млрд грн або на 24,9 %.

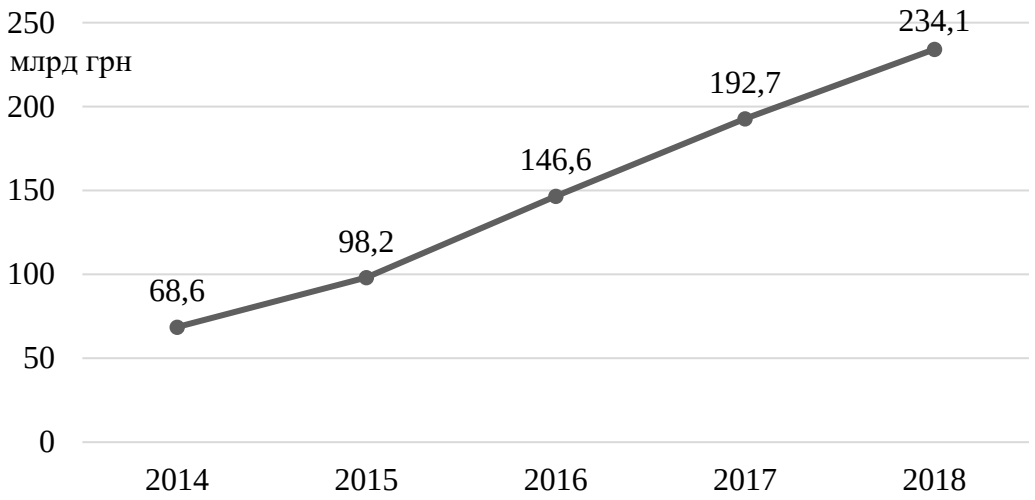

Рис. 3.15. Динаміка формування власних доходів загального фонду місцевих бюджетів в Україні

Джерело: сформовано здобувачем на основі даних сайту [156].

Протягом 2014–2018 рр. зросла державна підтримка розвитку регіонів та громад у 39 разів. У 2018 р. 19,37 млрд грн урядом спрямовано на підтримку секторальної регіональної політики, розвиток медицини у сільській місцевості, будівництво спортивних об’єктів, інфраструктуру ОТГ.

У 2018 р. Держгеокадастр розпочав процес передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність ОТГ. Станом на кінець 2018 р. 646 ОТГ отримали в комунальну власність 1450,8 тис. га земель сільськогосподарського призначення [156]. Як відомо, сільськогосподарська діяльність та земельні ресурси були й залишаються основою розвитку сільських територій. Адже надходження від їх оподаткування становлять значну частину в доходах місцевих бюджетів.

Протягом другого етапу реалізації децентралізації (2019 р.) створено ще 153 об’єднані територіальні громади. Тобто, станом на 10 січня 2020 р. в Україні сформовано 1029 ОТГ. Площа об’єднаних територіальних громад становила 246,8 тис. км^2 (44,2 % від загальної площі України), а на їхній території проживало 111,7 млн. громадян України (33,3 % від загальної кількості населення України).

Найкращі результати у загальному рейтингу областей щодо формування ОТГ у другому етапі процесу децентралізації показали Житомирська, Дніпропетровська, Чернігівська, Хмельницька та Запорізька області, а найнижчі – Київська, Львівська, Закарпатська, Вінницька та Кіровоградська. Загалом регіони-лідери та регіони-аутсайдери децентралізації не змінились у 2019 р., лише зі списку лідерів вийшла Волинська область. У 2019 р. державна підтримка на розвиток територіальних громад та розбудову їх інфраструктури становила 20,75 млрд грн.

В. Голян зазначає, що особливою складністю відзначаються процеси наповнення бюджетів сільських територіальних громад. Це пов’язано з тим, що за багато років реляцій представників влади про «унікальну» модель реформування аграрного сектору України як базової ланки сільського розвитку так і реально не розширено податкову базу наповнення сільських бюджетів, хоча потенційно для цього було і є багато можливостей [55].

О. Булавка та Л. Ставнича пропонують для підвищення наповнення дохідної частини місцевих бюджетів територіальних громад посилити вплив органів місцевого самоврядування на територіальні суб’єкти господарювання щодо забезпечення працюючих сільських жителів робочими місцями, своєчасно надавати працюючим оплату праці, ліквідувати заборгованість і тінізацію її виплати [22].

Завдяки збільшенню рівня фінансової автономії ОТГ, органи регіональної влади й місцевого самоврядування отримали можливість розробляти та впроваджувати програми розвитку територій, які в майбутньому принесуть реальні економічні результати. Крім того, на загальнодержавному рівні децентралізація створює умови для виникнення конкуренції між територіальними громадами за ресурси [167].

Проблемною ланкою в системі територіального управління, на думку В. Россохи та М. Плотнікової, залишається кваліфікація кадрів щодо

визначення стратегічних завдань саморозвитку громад, публічне управління у сфері громадського контролю за виконанням прийнятих рішень та оцінюванням діяльності посадових осіб і органів місцевого самоврядування [250]. Тому однією з проблем, яка гальмує процес децентралізації, є нестача висококваліфікованих кадрів, які б займалися фінансовим плануванням, проектним менеджментом. Найбільше це характерно для сільських об'єднаних територіальних громад. Окрім того, біднішим територіальним громадам важче приєднатися до багатших уже сформованих громад.

Під час реалізації процесу децентралізації залишаються неузгодженими та потребують вирішення проблеми дублювання повноважень органів місцевого самоврядування ОТГ, районних рад та районних державних адміністрацій; забезпечення реальної спроможності новостворених об'єднаних громад відповідної адміністративно-територіальної одиниці; недостатній рівень кадрового та фінансового забезпечення, розвитку інфраструктури тощо.

Як зазначають науковці, необхідною умовою стабільного розвитку суспільства та ефективного функціонування держави є забезпечення балансу загальнодержавних інтересів не лише з інтересами територіальних громад, а й кооперація й координація цих інтересів на різних рівнях виконавчої влади [131, с. 11].

Вважаємо, що в системі розвитку сільських територій та країни в цілому важливу роль відіграють територіальні громади як найважливіші її елементи. Окрім того, у ході моніторингу процесу децентралізації виявлено, що за 2015–2018 рр. лише 37 % від загальної кількості територіальних громад об'єдналися, що спричинено нестачею висококваліфікованих кадрів і небажанням багатших уже сформованих громад приєднувати до себе бідніші територіальні громади.

Як бачимо, процес децентралізації збільшує фінансові можливості органів місцевого самоврядування та підвищує потенціал соціально-

економічного розвитку об’єднаних територіальних громад. З огляду на це проведення аналізу ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад набуває важливого значення для держави. Ефективність функціонування об’єднаної територіальної громади визначається обсягами власних доходів, видатків на управління, капітальних видатків та отриманих від держави дотацій (субвенцій).

Експерти групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні проаналізували показники економічної діяльності 665 об’єднаних територіальних громад за 2018 р. [290].

Експерти аналізували дані за чотирма показниками:

– власні доходи на одного мешканця (відношення обсягу власних доходів до кількості мешканців відповідної ОТГ);

– рівень дотаційності бюджетів (відношення обсягу базової/реверсної дотації до загальної суми доходів ОТГ без урахування субвенцій із Державного бюджету);

– питома вага видатків на утримання апарату управління в доходах ОТГ (відношення видатків на утримання апарату управління органів місцевого самоврядування до суми доходів без урахування трансфертів з Державного бюджету);

– капітальні видатки на одного мешканця (відношення проведених капітальних видатків без урахування власних надходжень бюджетних установ до кількості мешканців цієї ОТГ).

Для аналізу наявні 665 ОТГ згруповано за кількістю населення, яке проживало у них: групу 1 формують ОТГ із кількістю населення понад 15 тис. жителів; групу 2 – ОТГ із кількістю населення від 10 до 15 тис. жителів; групу 3 – ОТГ із кількістю населення від п’яти до 10 тис. жителів; групу 4 – ОТГ з кількістю населення менше 5 тис. жителів. Результати групування ОТГ України за кількістю населення наведено у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Групування ОТГ України (залежно від чисельності населення) у 2018 р.

Група	Гранична кількість населення, тис. осіб	Кількість ОТГ	Кількість населення в групі, тис. осіб	% від усього досліджуваного населення
Група 1	Понад 15 тис. осіб	87	1866,2	33,4
Група 2	Від 10 до 15 тис. осіб	103	1267,3	22,7
Група 3	Від 5 до 10 тис. осіб	227	1596,5	28,5
Група 4	Менше 5 тис. осіб	248	863,3	15,4
Разом		665	5593,3	100,0

Джерело: побудовано за даними [290].

Аналіз, виконаний експертами Групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні [290], дав підставу сформулювати такі висновки:

– за показником «власні доходи на одного мешканця» за підсумками 2018 р. до місцевих бюджетів 665 ОТГ надійшло 21,0 млрд грн. У розрахунку на одного мешканця отримано 3756,0 грн. Одна ОТГ із групи 1 у середньому отримала 76,760 млн грн власних доходів, одна ОТГ із групи 2 – 45,744 млн грн, одна ОТГ із групи 3 – 26,488 млн грн, одна ОТГ із групи 4 – лише 14,540 млн грн.;

– згідно з показником «рівень дотаційності бюджетів» найменш залежними від дотаційних ресурсів із Державного бюджету є громади групи 1. Тут із 87 ОТГ найвищий рівень дотаційності становить 47,6 %. У групі 2 він дорівнює 54, 8% (у 3-х громадах показник дотаційності перевищує 50 %). Серед ОТГ групи 3 – по 5-ти громадах показник дотаційності перевищує 50 %, найвище його значення становить 57,9 %. У групі 4 по двох громадах показник дотаційності перевищує 50 %, найвище значення дорівнює 60,3 %;

– за показником «питома вага видатків на утримання апарату управління у власних ресурсах ОТГ» у групі 1 нараховується 40 ОТГ (46,0 % від загальної кількості ОТГ у групі), у яких видатки на управління

перевищують 20 % від обсягу власних доходів. Серед ОТГ групи 2 у 61 громадах показник видатків на управління перевищує 20 % (59,2 % від загальної кількості ОТГ у групі). У групі 3 по 182-х громадах видатки на управління перевищують 20 % від обсягу власних доходів (80,2 % від загальної кількості ОТГ у групі). У групі 4 кількість ОТГ, у яких видатки на управління перевищують 20 % обсягу власних доходів, становить 218 (87,9 % від загальної кількості ОТГ у групі);

– згідно з показником «капітальні видатки на одного мешканця» обсяги проведених капітальних видатків відображають фінансову спроможність ОТГ щодо їхнього соціально-економічного розвитку, створення матеріальних активів або отримання відповідного соціального ефекту. За підсумками 2018 р. із місцевих бюджетів 665 ОТГ на капітальні видатки спрямовано 6,999 млрд грн. Із розрахунку на одного мешканця громади отримали 1251,4 грн. Середній показник капітальних видатків на одну ОТГ по групі 1 становить 22,536 млн грн, по групі 2 – 15,611 млн грн, по групі 3 – 9,641 млн грн, по групі 4 – 5,009 млн грн на одну ОТГ.

Задля підвищення фінансової незалежності ОТГ необхідним є пошук та запровадження шляхів та засобів, що сприятимуть зміцненню фінансового потенціалу відповідних територій. Важливим при цьому є підготовка привабливих інвестиційних пропозицій, створення робочих місць, що дадуть змогу наростити доходи місцевих бюджетів, зменшити їх залежність від державного фінансування.

Для оцінки ефективності функціонування ОТГ проведено статистичний аналіз функціонування ОТГ в Україні за підсумками 2018 р. При цьому використано матеріали, представлені на сайті «Громадський простір», а також офіційну статистику виконання Державного та місцевих бюджетів 665 ОТГ за 2018 р., на підставі даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної статистичної служби України, сайту «Open Budget». Середні значення основних показників функціонування

ОТГ в Україні для різних груп залежно від кількості населення наведено в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Показники функціонування ОТГ залежно від кількості населення в Україні у 2018 р.

Показник	Група 1	Група 2	Група	Група 4
Кількість ОТГ, од.	87	103	227	248
Кількість населення в групі, тис. осіб	1866,2	1267,3	1596,5	863,3
Кількість населення в одній ОТГ, тис. осіб	21,451	12,304	7,033	3,481
Власний дохід групи, тис. грн	6678,10	4711,63	6012,78	3605,92
Власний дохід на одного мешканця, грн	3578,45	3717,85	3766,22	4176,90
Капітальні видатки групи, тис. грн	1960,66	1607,95	2188,51	1242,23
Капітальні видатки на одного мешканця, грн	1050,62	1268,80	1370,82	1438,93
Видатки на управління (група), тис. грн	1355,50	1201,00	1789,90	1181,97
Видатки на управління на одного мешканця, грн	726,34	947,69	1121,14	1369,13
Державні дотації (група), тис. грн	544,53	587,15	817,88	358,61
Державні дотації на одного мешканця, грн	291,79	463,31	512,30	415,39

Джерело: розраховано за даними сайту «Громадський простір» [290].

Аналіз розподілу доходів ОТГ привів до відхилення гіпотези щодо нормального розподілу доходів. Розподіл доходів є несиметричним: кількість громад з малими доходами значно перевищує кількість громад з великими доходами. Такий розподіл є характерним для логнормального закону розподілу. Гіпотеза про логнормальний розподіл доходів для усіх чотирьох груп ОТГ підтверджено нами з використанням критерію згоди Пірсона для логарифмів доходів. Параметри закону розподілу оцінено за методом найменших квадратів.

Використання логнормального закону розподілу при оцінці ефективності функціонування ОТГ дасть змогу передбачати величину власних доходів ОТГ. Як бачимо з рис 3.16, мінімальне значення цього показника однієї ОТГ становить 2,27 млн грн., максимальне значення доходу однієї ОТГ – 316,727 млн грн, середнє (найбільш очікуване) значення доходу однієї ОТГ дорівнює 21,883 млн грн.

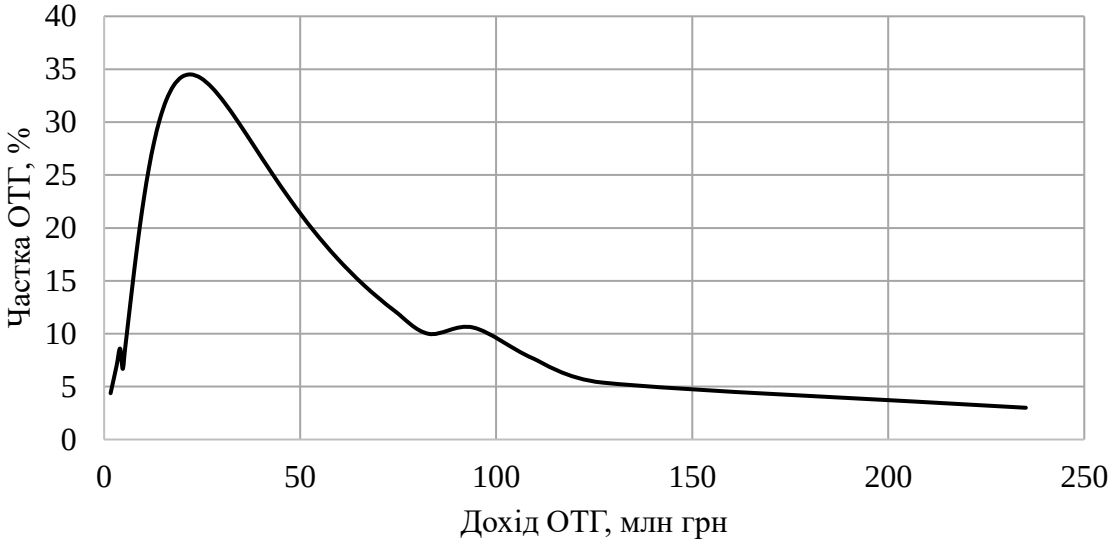

Рис. 3.16. Логнормальний закон розподілу власних доходів ОТГ в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Згідно із правилом «68–95–99,7» для наближено нормально розподіленої вибірки відносна частка елементів вибірки в межах стандартного відхилення від середнього становить приблизно 68 % вибірки; частка елементів вибірки в межах двох стандартних відхилень від середнього налічує близько 95 %; частка елементів вибірки в межах трьох стандартних відхилень – близько 99,7 % елементів. Наведені відсотки є лише округленими значеннями теоретичних ймовірностей, котрі призначені лише для апроксимації розподілу емпіричних даних, які належать до вибірки з нормальним законом розподілу.

Використовуючи вищенаведені правила, приходимо до висновку, що із надійністю 68 % власний дохід ОТГ перебуває в інтервалі 9,411–50,883 млн грн. Із надійністю 95 % власний дохід ОТГ міститься в інтервалі 4,048–118,312 млн грн. Із надійністю 99,7 % власний дохід ОТГ – в інтервалі 1,741–275,098 млн грн.

Для порівняльного аналізу функціонування різних груп ОТГ проілюструємо основні показники графічно. На рис. 3.17 представлено залежність рівня капітальних видатків від кількості населення ОТГ. Рівень

капітальних видатків визначається відношенням обсягу капітальних видатків ОТГ до обсягу власних доходів ОТГ. Обсяг капітальних видатків визначає можливості громади щодо її соціально-економічного розвитку та створення нових матеріальних активів. Максимальний рівень капітальних видатків (36,4 %) спостерігаємо в третій групі (ОТГ із кількістю населення 5–10 тис. жителів). Мінімальний рівень капітальних видатків (29,4 %) притаманний для першої групи (ОТГ із кількістю населення понад 15 тис. жителів). Це свідчить про те, що найбільші витрати отриманих коштів на власні потреби здійснюється в громадах із кількістю населення 5–10 тис. мешканців. Великі ОТГ щодо цього є найменш ефективними [327].

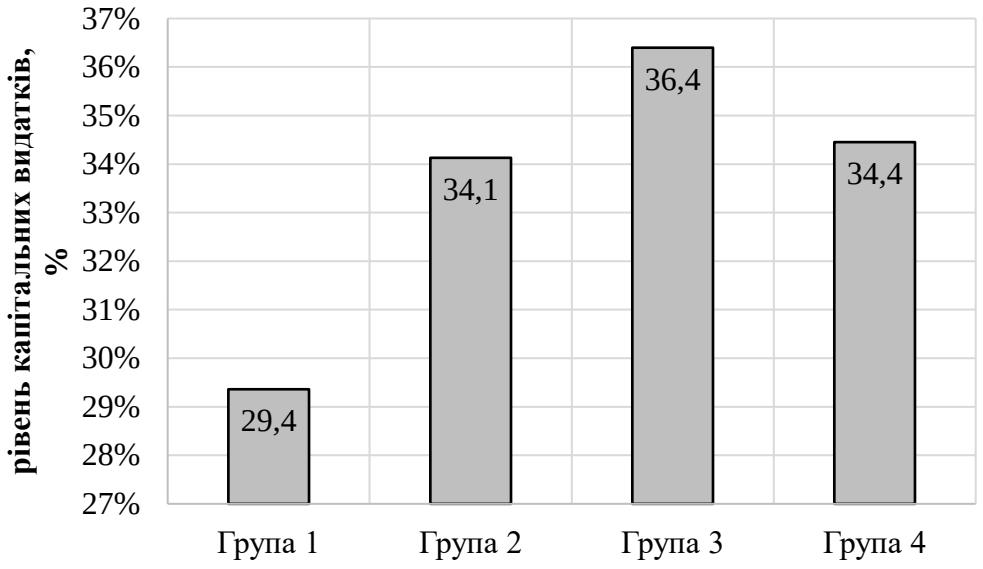

Рис. 3.17. Середній рівень капітальних видатків у різних групах ОТГ в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

На рис 3.18 проілюстровано залежність рівня витрат на управління від кількості населення ОТГ. Рівень витрат на управління визначається відношенням обсягу витрат на управління ОТГ до обсягу власних доходів ОТГ. Мінімальний рівень витрат на управління (20,3 %) спостерігаємо у першій групі, максимальний рівень (32,8 %) – у четвертій. Це свідчить про те, що з погляду управління більш ефективні об’єднані громади з більшою кількістю населення [296, с. 128].

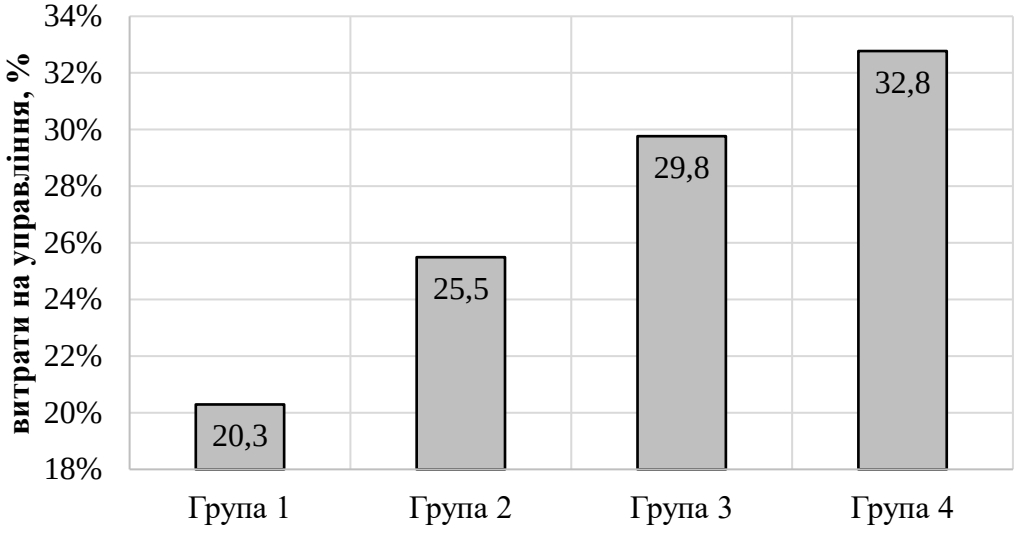

Рис. 3.18. Середній рівень витрат на управління у різних групах ОТГ в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Рівень дотаційності різних груп ОТГ представлено на рис. 3.19. Рівень дотаційності визначається відношенням отриманих державних дотацій (субвенцій) до обсягу власних доходів ОТГ. Рівень дотаційності є показником, зворотним до рівня самостійності ОТГ у фінансуванні власних витрат на соціально-економічний розвиток громади.

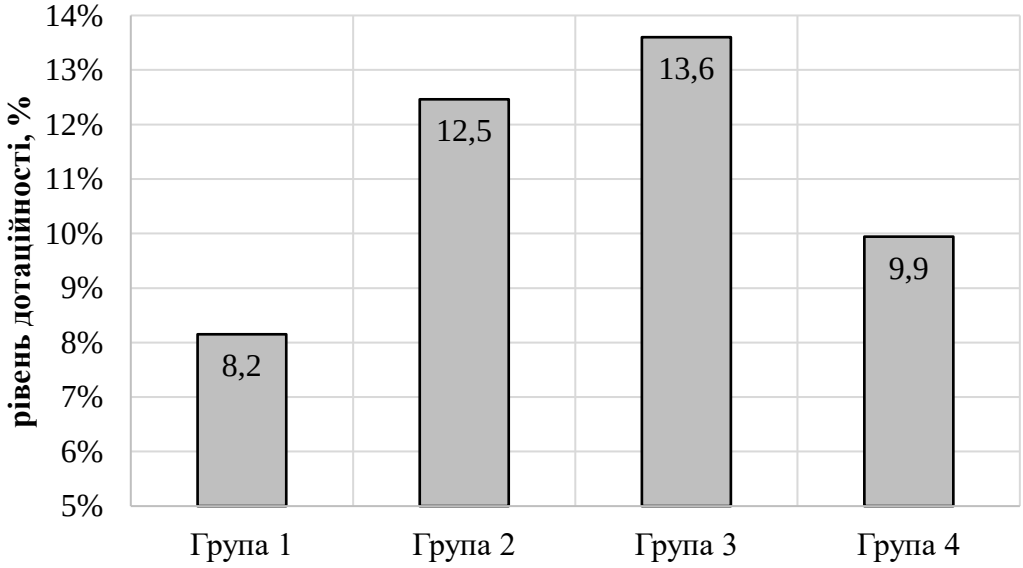

Рис. 3.19. Середній рівень дотаційності різних груп ОТГ в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Максимальний рівень дотаційності (13,6 %) спостерігаємо в третій групі (ОТГ із кількістю населення 5–10 тис. жителів). Мінімальний рівень дотаційності (8,2 %) притаманний для першої групи (ОТГ із чисельністю населення понад 15 тис. жителів). Це свідчить про те, що найбільш фінансово незалежними є найбільші ОТГ (із кількістю мешканців понад 15 тис. осіб) та найменші ОТГ (із чисельністю мешканців менше 5 тис. осіб).

В результаті отримано три достатньо суперечливі критерії ефективності функціонування ОТГ:

– найбільші капітальні витрати здійснюють громади з кількістю населення 5–10 тис. мешканців, а великі об’єднані територіальні громади (понад 15 тис. осіб) за цим показником є найменш ефективними;

– за обсягом витрат на управління (в розрахунку на 1 особу) ефективнішими є об’єднані територіальні громади з більшою чисельністю населення;

– найбільш фінансово незалежними від трансфертів з Державного бюджету є найбільші (понад 15 тис. осіб) та найменші (менше 5 тис. осіб) об’єднані територіальні громади.

Математичне співставлення цих критеріїв дало змогу виявити шляхи підвищення ефективності функціонування ОТГ в Україні, що представлено в п. 5.1.

Під час оцінки ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад України, проаналізовано один із критеріїв – рівень видатків на управління. Цей показник розраховуємо як відсоткове відношення видатків на управління до власних доходів громади. Проведений аналіз для ОТГ усіх чотирьох рівнів засвідчив, що витрати на управління підлягають логнормальному розподілу (рис. 3.20).

Більшість економічних показників мають нормальний закон розподілу. «Універсальність» нормального закону пояснюється тим, що будь-яка випадкова величина, яка є сумою великої кількості окремих числових значень, кожне з яких підпорядковується різним законам розподілу і

несуттєво впливає на суму, розподілена майже за нормальним законом. Однак, з метою імовірнісної оцінки обсягів витрат на управління ОТГ, пропонуємо використати не нормальний закон розподілу, а логнормальний. Це обумовлено тим, що нормальний закон розподілу показника є симетричним щодо центральної осі розрахунку показника, може мати як додатні, так і від'ємні значення. Обсяги витрат на управління ОТГ не можуть бути від'ємними та мають несиметричний розподіл (кількість ОТГ з великим обсягом витрат є набагато меншою від кількості ОТГ з малим обсягом витрат).

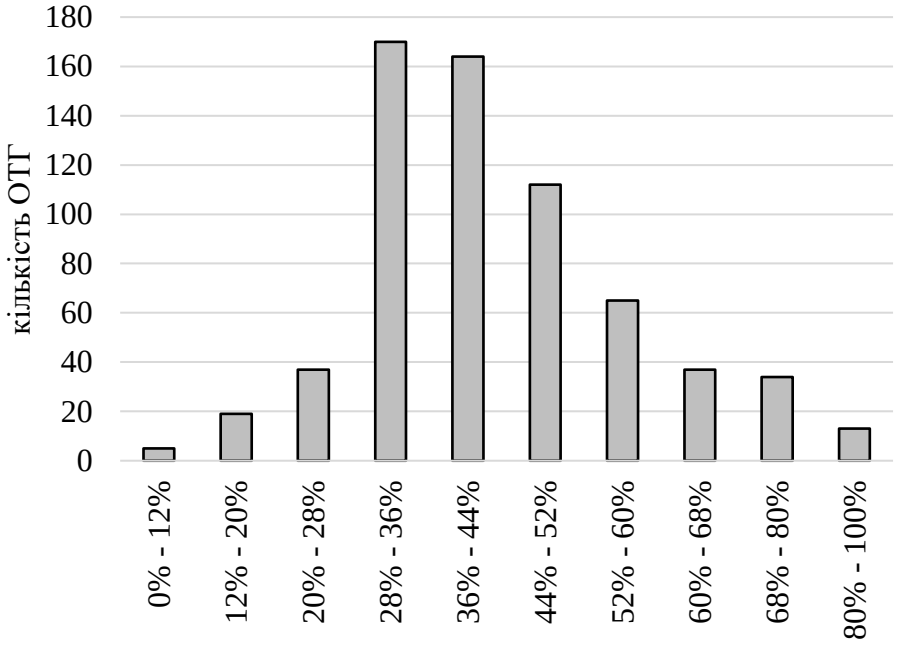

Рис. 3. 20. Логнормальний розподіл рівня видатків на управління в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Логнормальний закон розподілу означає, що логарифм рівня видатків на управління розподілено за нормальним законом (рис. 3.21).

Використовуючи характеристики нормального закону розподілу та здійснюючи необхідні перерахунки (потенціювання), зробимо певні висновки щодо розподілу показника «видатки на управління». Середнє його значення становить 29 %. Згідно з правилом 2-сігма, логарифм показника

«видатки на управління» з надійністю 95 % розподілений в інтервалі [-2,16; -0,49]. Звідси бачимо, що з такою самою надійністю цей показник перебуватиме в інтервалі [11; 61 %]. Проаналізовано кількість ОТГ у різних областях України, для яких рівень видатків на управління перевищує 61 %. У Львівській області таких ОТГ є шість (рівень видатків на управління в усіх перевищує 100 %), в Івано-Франківській – п'ять (рівень видатків на управління в усіх перевищує 100 %), у Волинській області – дві ОТГ, у Тернопільській та Чернівецькій – по одній ОТГ. Є підстави вважати, що такий високий рівень витрат пов'язаний із розміщенням населених пунктів у гірській зоні. Але в такому випадку держави повинна розвивати окремі програми для рівноцінного розвитку цих територій.

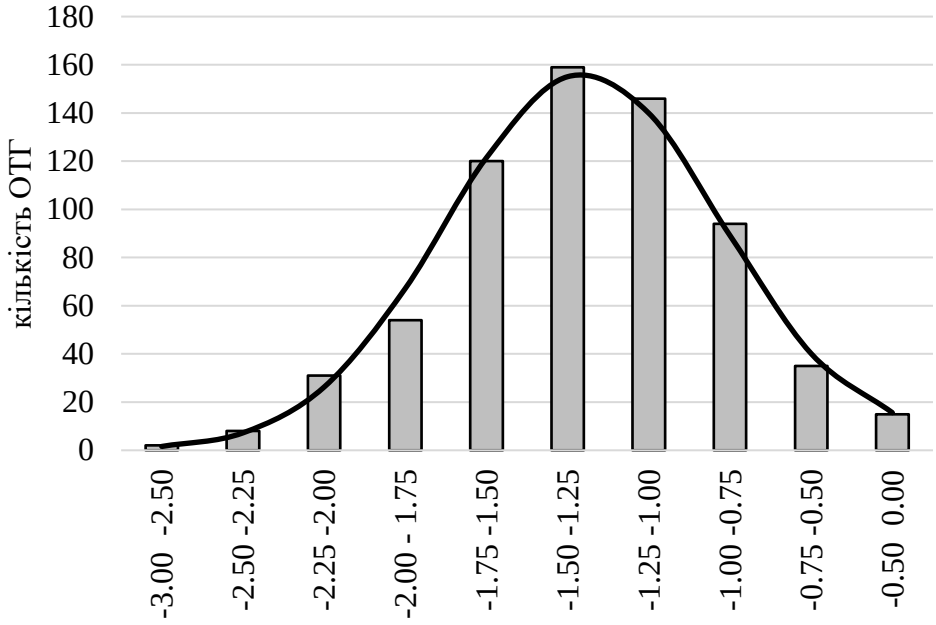

Рис. 3.21. Нормальний розподіл логарифма рівня видатків на управління в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Подібний аналіз проведено для іншого показника – рівень капітальних видатків відносно власних доходів ОТГ. Середнє значення цього показника для всіх ОТГ становить 38 %. Проведений аналіз для ОТГ усіх чотирьох рівнів засвідчив, що показник капітальних видатків підлягає логнормальному

розподілу (рис. 3.22). Це означає, що логарифм рівня капітальних видатків розподілений за нормальним законом. Згідно з правилом «2-сігма», логарифм показника капітальних видатків з надійністю 95 % розподілений в інтервалі [-2.20; -0.04]. Звідси очевидно, що з такою самою надійністю цей показник перебуватиме в інтервалі [11; 96 %]. Виходячи із закону розподілу та керуючись звичайною логікою, можемо припустити, що рівень капітальних видатків не може перевищувати рівень власних доходів. Але насправді виявляється, що є 14 ОТГ, у яких рівень капітальних видатків перевищує рівень власних доходів. Очевидно, що для капітальних видатків такі ОТГ використовують державні дотації (субвенції). Найбільше їх в Івано-Франківській (чотири ОТГ) та Львівській (три ОТГ) областях. У Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Полтавській, Рівненській і Чернівецькій областях існує по одній такій ОТГ.

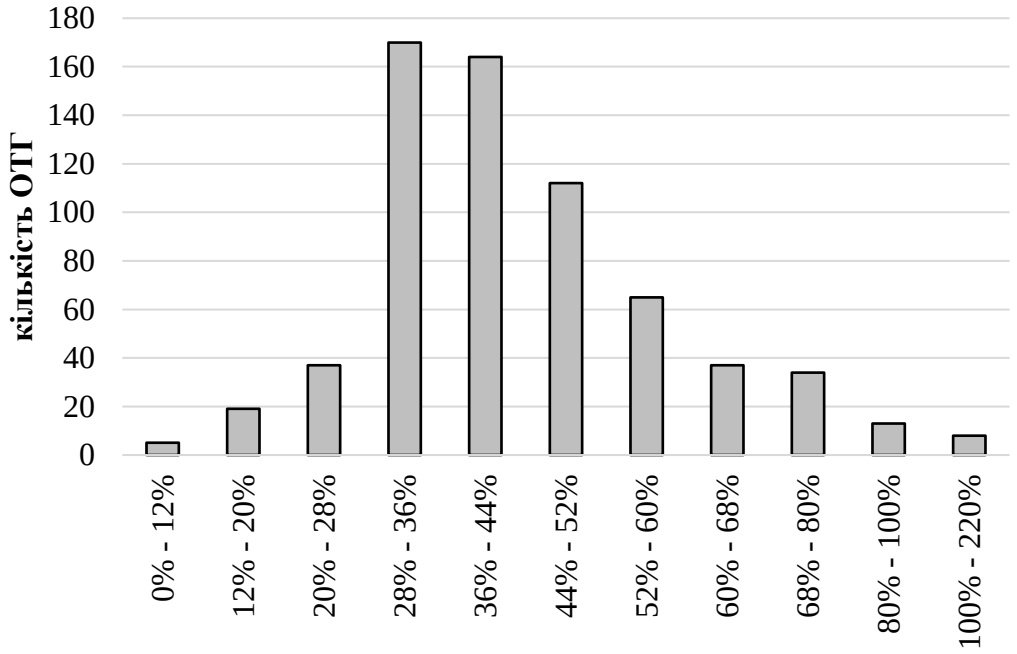

Рис.3.22. Логнормальний розподіл рівня капітальних видатків в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Опираючись на результати проведеного статистичного аналізу, пропонуємо ввести узагальнювальний критерій ефективності

функціонування ОТГ [327]. Для цього кожен із чотирьох основних показників необхідно порівняти з найбільш очікуваним його значенням. Оскільки показники розподілені несиметрично (логнормальний закон розподілу), найбільш очікуваним буде значення медіани розподілу, а не середнє вибіркове значення. Таким чином, узагальнювальний критерій ефективності функціонування ОТГ відображає одночасне виконання таких умов, як:

– рівень власних доходів перевищує 3437 грн (медіанне значення доходу на одну особу);

– рівень дотаційності не перевищує 9,0 %;

– рівень видатків на управління – менше 26,6 %;

– рівень капітальних видатків – понад 31,5 %.

Із наявних 665 об’єднаних територіальних громад указаним умовам відповідає 72 ОТГ. Найбільше таких громад є в Дніпропетровській (8), Миколаївській (8), Вінницькій (7), Харківській (6), Одеській (5), Запорізькій (5) та Хмельницькій (5) областях. Жодної такої громади немає в Черкаській і Чернівецькій областях. Загальна кількість ОТГ в області (рис. 3.23) та відношення кількості ефективних ОТГ до загальної чисельності ОТГ в області (рис. 3.24) можуть слугувати критеріями ефективності програми розвитку ОТГ в даній області. Розвиток самоврядування в області можна вважати високим, якщо кількість ОТГ у цій області більше або рівне 10, відсоток ефективних ОТГ більший або рівний 10 %.

Використання узагальненого показника рівня ефективності функціонування ОТГ дає змогу порівняти рівень розвитку децентралізації в різних регіонах України. Отже, можемо зробити висновок, що найкращий рівень розвитку системи ОТГ та ефективності їхньої роботи спостерігаємо в Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській і Хмельницькій областях. Потребує покращення діяльність ОТГ у Черкаській та Чернівецькій областях, у котрих не зафіксованого жодної ефективної ОТГ.

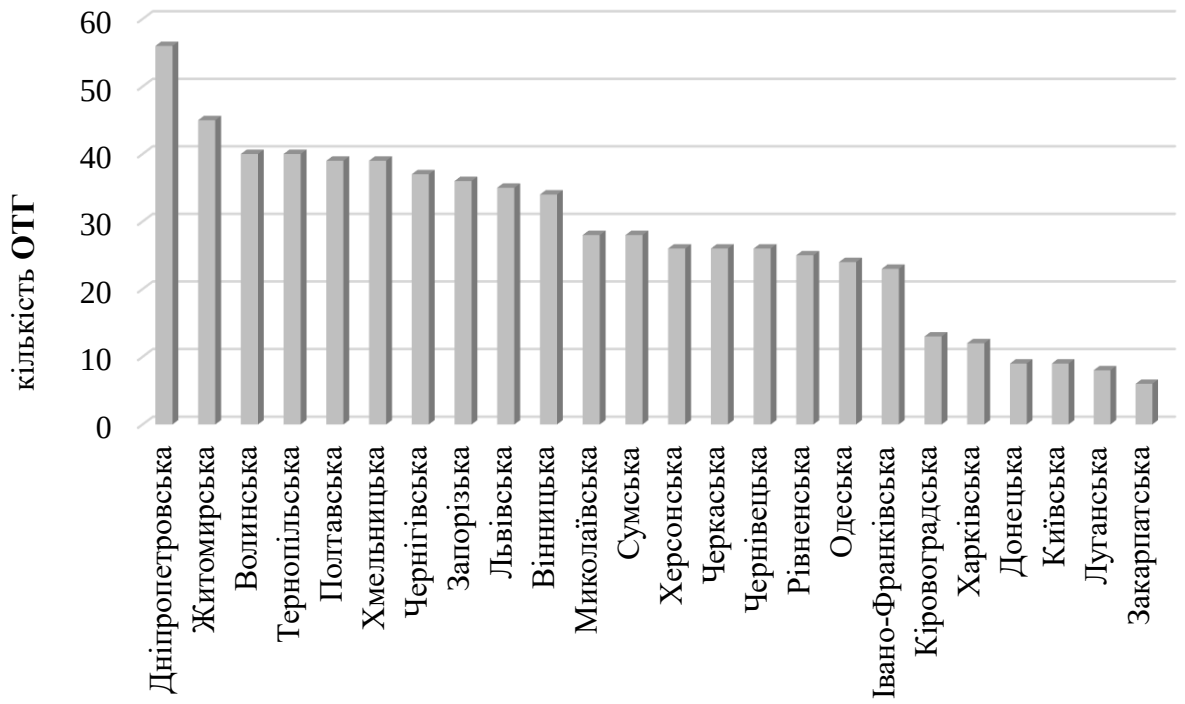

Рис. 3.23. Кількість ОТГ в областях України у 2018 р.

Джерело: побудовано за даними сайту [156].

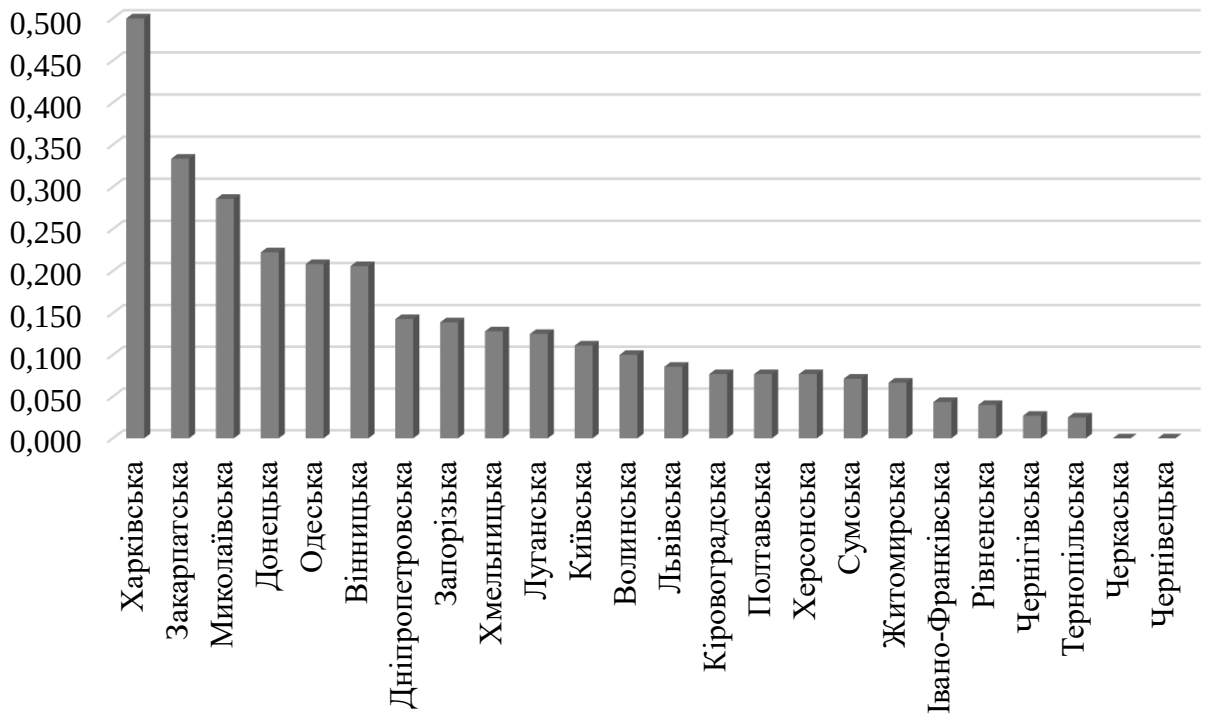

Рис. 3.24. Рівень ефективності функціонування ОТГ

в областях України у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем.

Проведений статистичний аналіз указує на певні проблеми формування ОТГ в Івано-Франківській і Львівській областях. Вважаємо, що ці питання можна вирішити в рамках окремої програми розвитку гірських територій України.

Здійснивши аналіз процесу децентралізації в Україні, можемо стверджувати, що це складний процес, який впливає на соціальну, економічну та екологічну сфери функціонування об'єднаних територіальних громад на сільських та міських територіях, оскільки наближає процеси управління та прийняття рішень до громади, сприяє самостійності у формуванні доходів і видатків бюджету та надає можливість сільським жителям отримувати якісні адміністративні, соціальні й інші послуги.

3.3. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації

Сучасний стан розвитку сільських територій в Україні характеризується суттєвими регіональними відмінностями. Як бачимо з рис. 3.25, найбільша кількість сільського населення в Україні станом на 1 січня 2019 р. проживала в Львівській (984,3 тис.), Закарпатській (790,7 тис.) та Одеській (784,8 тис.) областях, а найменша – у Кіровоградській (347,6 тис.), Сумській (333,6 тис.) та Луганській (279,8 тис.) областях. Відзначимо, що протягом 1990–2018 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 3,9 млн осіб (із 32,4 до 30,6 % від загальної його кількості).

Щодо кількості сільських населених пунктів, то станом на 1 липня 2019 р. в Україні зареєстровано 28 376 сільських населених пунктів з урахуванням даних ОТГ, що на 469 менше, порівняно з 1991 р. Як видно з рис. 3.26, найбільшу кількість сільських населених пунктів зареєстровано у Львівській (1850 од.), Полтавській (1805 од.) та Харківській (1673 од.) областях, найменшу – у Херсонській (658 од.), Закарпатській (578 од.) і Чернівецькій (398 од.) областях.

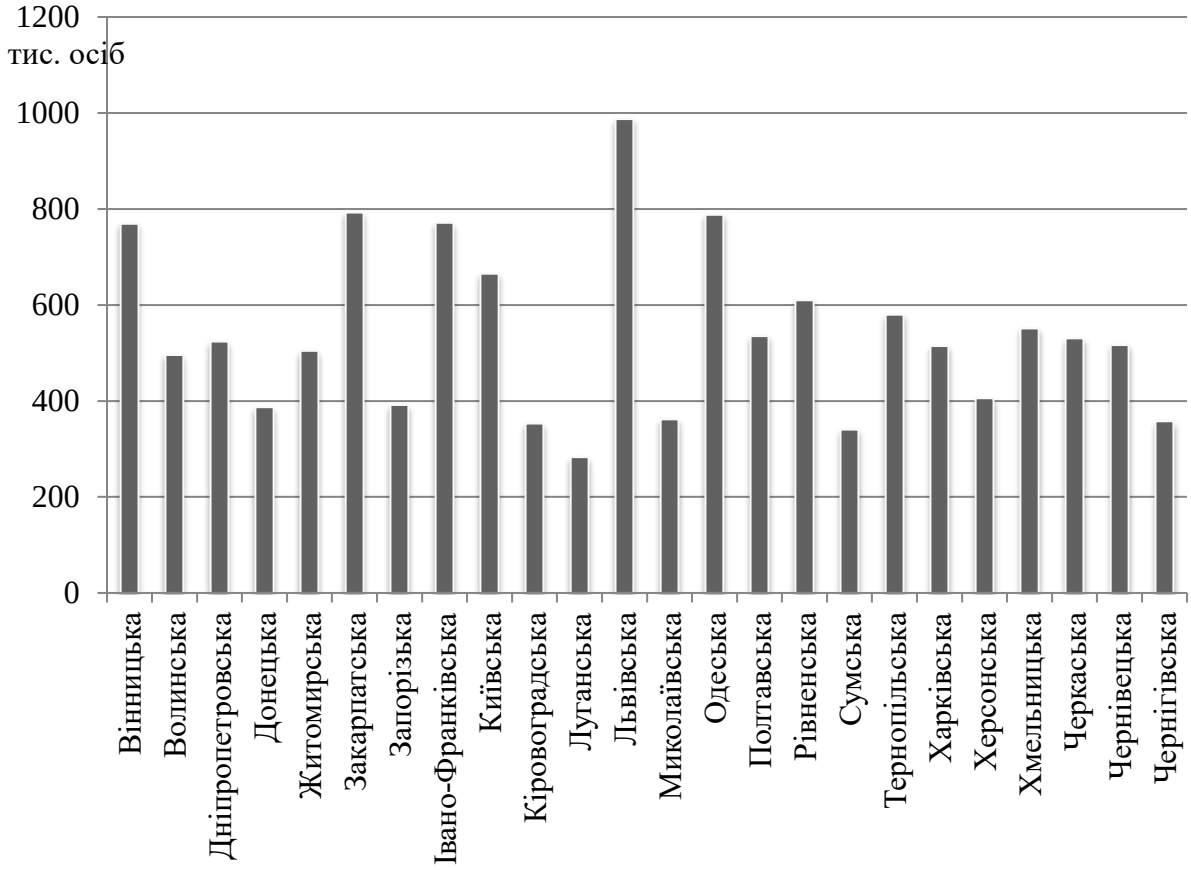

Рис. 3.25. Кількість сільського населення в регіонах України станом на 1 січня 2019 р.

Джерело: побудовано на основі даних [267, с. 31].

Виявлення та розкриття регіональних особливостей розвитку сільських територій в умовах децентралізації потребує здійснення поглибленого аналізу на прикладі окремої адміністративної області України. Вибір Волинської області, як прикладу для цього, зумовлений тим, що цей регіон займає середню позицію за кількістю сільського населення (494,6 тис. осіб) та за чисельністю сільських населених пунктів (1054 од.).

Волинська область розміщена в північно-західній частині України й межує на заході з Республікою Польща, на півночі – із Республікою Білорусь, на півдні та на сході – із Львівською й Рівненськими областями [179, с. 108]. Станом на 1 січня 2019 р. загальна територія Волинської області становила 2014,4 тис. га (3,3 % від усієї площі України), із яких 1079,8 тис. га (53,6 %) –

це землі сільськогосподарського призначення. На території регіону проживає 1034,9 тис. осіб, серед яких близько половини – це сільські мешканці.

Рис. 3.26. Кількість сільських населених пунктів у регіонах України станом на 1 липня 2019 р., од.

Джерело: побудовано на основі даних [292].

На території Волинської області розміщено 11 міст, 22 селища та 1054 села, які об’єднані у 379 сільських та селищних рад. Згідно із Законом України «Про добровільне об’єднання територіальних громад» протягом 2015–2019 рр. в області сформовано 54 ОТГ.

Дослідження *соціального розвитку сільських територій у Волинській області* протягом 1990–2018 рр. показало зменшення питомої ваги сільського населення на 2,6 % у структурі наявного міського і сільського населення. Станом на 1 січня 2019 р. у сільській місцевості регіону проживало 494,6 тис. осіб, що 39,5 тис. менше, порівняно з 1990 р. та на 6,7 тис., порівняно з 2010 р. (рис. 3.27). Упродовж 2018 р. кількість міських і

сільських мешканців зменшилась на 3 127 осіб внаслідок природного скорочення та міграції.

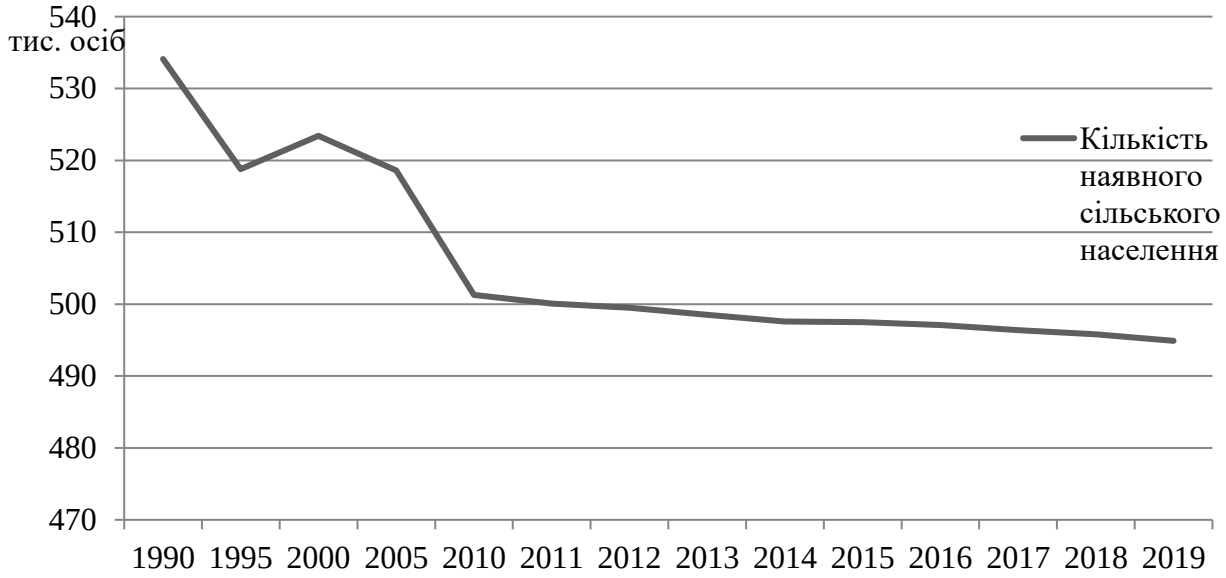

Рис. 3.27. Динаміка кількості наявного сільського населення у Волинській області

Джерело: побудовано на основі даних [54] та [266, с. 31].

На Волині ринок праці залежить від соціальних, демографічних, екологічних, організаційно-економічних чинників й характеризується значним рівнем безробіття, що відображено у табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Склад і структура сільського населення Волинської області за економічною активністю

Категорії населення	Станом на 01.01.2011 р.			Станом на 01.01.2019 р.		
	Населення, усього, тис. осіб	в т. ч. сільське, тис. осіб	в % до усього населення	Населення, усього, тис. осіб	в т. ч. сільське, тис. осіб	в % до усього населення
1	2	3	4	5	6	7
Економічно активне населення	474,1	246,7	52,0	419,0	185,5	44,3
– працездатного віку	435,7	218,8	50,2	414,4	183,8	44,4

Закінчення таблиці 3.10

1	2	3	4	5	6	7
Зайняті	433,6	223,1	51,5	371,1	161,5	43,5
– працездатного віку	395,2	195,2	49,4	366,5	159,8	43,6
Безробітні	40,5	23,6	58,3	47,9	24,0	50,1
Економічно неактивне населення	271,3	95,6	35,2	330,1	161,1	48,8
– працездатного віку	192,5	67,7	35,2	224,8	115,5	51,4

Джерело: розраховано на основі даних [54] та [266, с. 59].

У 2018 р. чисельність економічно активного сільського населення області знизилась на 61,2 тис. осіб, порівняно з 2010 р., і становила 185,5 тис. осіб, а кількість економічно неактивного – навпаки зросла на 65,5 тис. осіб. Під час аналізу виявлено, що найвища кількість економічно активного населення працездатного віку спостерігалася у 2012 р. через підвищення пенсійного віку, яке спричинено змінами у пенсійному законодавстві. Протягом аналізованого періоду на 7,2 % знизилась питома вага безробітних на цих територіях.

На основі аналізу статистичних даних встановлено, що у регіоні на кінець 2018 р. потреба роботодавців у працівниках для заміщення вільних робочих місць становила 2 582 особи, в результаті чого навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) сягало три особи. Динаміку попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці Волинської області представлено у табл. 3.11.

Для аналізу соціальних чинників, які впливають на рівень зайнятості сільського населення, здійснено оцінку рівня прийому та вибуття штатних працівників. Зазначимо, що середньооблікова кількість штатних працівників області, що займались сільським господарством та наданням пов’язаних з ним послуг у 2018 р., склала 6,1 тис. осіб, або 3,6 % від зайнятих в економіці і соціальній сфері області, у 2015 р. – 6,2 тис. осіб. У 2010 р. цей показник складав 12,0 тис. осіб, тобто чисельність працюючих зменшилась більш як

вдвічі. Природним суспільно-економічним явищем, що поглинає надлишок робочої сили на ринку праці Волинської області, є самозайнятість. Звуження можливостей працювати за наймом змусило активізувати процеси цієї трудової діяльності, для якої в області, на думку науковців, нині склалися об'єктивні соціально-економічні умови [271, с. 45; 266, с. 68].

Таблиця 3.11

Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці Волинської області

Показник	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Кількість зареєстрованих безробітних, осіб	18295	8375	11190	11739	9200	8179	7834
Потреба роботодавців у працівниках для заміщення вільних робочих місць, осіб	855	242	515	782	1648	2227	2582
Навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), осіб	11	17	22	15	6	4	3

Джерело: побудовано на основі даних [54] та [266, с. 65].

Протягом аналізовано періоду спостерігається перевищення кількості вибулих працівників, порівняно з прийнятими. Проте, упродовж 2018 р. із сільськогосподарських підприємств області звільнено 2,55 тис. осіб, а прийнято на роботу – 2,64 тис. осіб (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Мобільність кадрів у сільському господарстві Волинської області

Показник	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб	12,0	6,2	6,2	5,7	5,1	6,1
У % до середньооблікової кількості штатних працівників						
– прийнято	30,6	35,6	40,9	37,5	42,7	43,2
– вибуло	47,3	44,2	47,2	45,8	47,2	41,8

Джерело: побудовано на основі даних [266, с. 71].

Диверсифікація соціально-економічного розвитку сільської території в значній мірі залежить від стану соціальної інфраструктури. Адже, на думку науковців, добре розвинута соціальна інфраструктура дає змогу послідовно скорочувати невиправдану міграцію і плинність кадрів та забезпечувати формування стабільних трудових колективів в наявних аграрних формуваннях [271, с. 47].

На кінець 2018 р. в області функціонувало 485 дошкільних навчальних закладів (373 – у сільській місцевості, 112 – у містах). Усіма формами здобуття дошкільної освіти охоплено лише 38 % сільських дітей, що відображено у табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Динаміка кількості дошкільних навчальних закладів та кількості дітей на сільських територіях регіону

Показник	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Кількість закладів, од.	250	336	360	373	373	375	373
Кількість дітей у закладі, тис. осіб	5,7	10,2	12,9	13,1	13,2	13,6	13,4
Кількість дітей у закладах в розрахунку на 100 місць	82	97	126	108	110	110	108
Охоплення дітей закладами, % до кількості дітей відповідного віку	18	28	34	34	35	36	38

Джерело: побудовано на основі даних [266, с. 139].

Сільський житловий фонд області збільшився у 2018 р., порівняно з 2000 р., на 17,8 % внаслідок індивідуального житлового будівництва. Загалом на одного сільського мешканця припадає 26,7 $м^2$ загальної площі житлових приміщень, в той час як на міського – лише 21,3 $м^2$. Проблемним залишаються низький рівень та доступ до комунально-побутових послуг на селі (табл. 3.14), стан доріг та вуличного освітлення, необлаштованість сміттєзвалищ тощо.

Таблиця 3.14

Обладнання житлового фонду на сільських територіях Волинської області

Показник	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Питома вага загальної житлової площі, обладнаної, %							
– водопроводом	21,0	30,3	40,3	41,3	42,3	43,6	44,5
– каналізацією	15,7	27,1	37,1	38,4	39,5	40,8	41,7
– опаленням	24,8	31,3	46,3	46,6	47,3	48,0	48,7
– газом	84,3	81,6	78,2	77,6	77,5	77,4	76,9
– гарячим водопостачанням	5,7	17,7	31,6	32,1	33,4	34,6	35,6

Джерело: побудовано на основі даних [266, с. 135].

Проведене дослідження соціального розвитку сільських територій регіону дає змогу зробити висновки, що на сучасному етапі першочерговим завданням повинна бути розробка і реалізація напрямів диверсифікації розвитку цих територій з метою подолання процесу депопуляції; поліпшення охорони здоров’я та медичної допомоги сільському населенню; підвищення доходів і рівня життя сільських мешканців тощо.

Для розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій регіону виокремлено основні показники соціального розвитку сільських територій Волинської області та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Основні показники соціального розвитку сільських територій Волинської області у 2014–2018 рр.

Показник	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
1	2	3	4	5	6
Частка сільського населення, %	47,70	47,68	47,69	47,74	47,78
Кількість сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт, у середньому осіб	472	472	471	470	469

Закінчення таблиці 3.15

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Загальний приріст, скорочення (-) чисельності сільського населення, на 1000 осіб	0,5	-0,8	-2,1	-2,3	-1,1
Економічно активне населення у віці 15–70 років, тис. осіб	211,9	203	196,1	184,8	183,8
Економічно неактивне населення у віці 15–70 років, тис. осіб	136,2	129,9	124,5	116,4	115,5
Рівень економічної активності, %	61,9	59,2	57	53,5	53,5
Рівень зайнятості, %	54,3	51,6	48,9	45,7	46,6
Рівень безробіття, %	12,3	12,9	14,3	14,6	12,9
Охоплення дітей дошкільними закладами освіти, % до кількості дітей відповідного віку	34	34	35	36	38
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає одна бібліотека	2,19	2,19	2,20	2,20	2,21
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає один заклад культури клубного типу	1,65	1,65	1,66	1,66	1,67
Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	3,80	3,90	4,10	4,40	4,30
Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %	12,60	25,10	28,20	35,10	38,20
Забезпеченість житловою площею, кв. м на одну особу	25,37	25,67	26,06	26,47	26,89
Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, % водопроводом	33,1	34,3	35	36	36,8
гарячим водопостачанням	23,4	25,7	26,5	27,5	28,3
каналізацією	30,2	31,4	32,2	33,1	34
опаленням центральним	0	0,1	0	0	0
опаленням від індивідуальних установок	39,9	40,3	40,9	41,4	41,9
пічним опаленням	60,1	59,6	59,1	58,6	58,1
газом природним	43,5	44	42,2	44,5	44,7

Джерело: сформовано на основі даних [54; 74].

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу соціального розвитку сільських територіях регіону I_{rurvol}^{soc} відповідно до формули 2.6, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлено у табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Частковий індекс соціального розвитку сільських територій Волинської області

Рік	2014	2015	Приріст до поперед-нього року, %	2016	Приріст до поперед-нього року, %	2017	Приріст до поперед-нього року, %	2018	Приріст до поперед-нього року, %
I_{rurvol}^{soc}	0,416	0,4536	9,04	0,4064	-10,41	0,4878	20,03	0,6241	27,94

Джерело: розраховано здобувачем.

Проведемо *оцінку економічного розвитку сільських територій Волинської області*. Загальна територія регіону становить 2014,4 тис. га (3,3 % від всієї площі України), з яких 1047,5 тис. га (52,0 %) – це землі сільськогосподарського призначення. Структура сільськогосподарських угідь регіону відображено на рис. 3.28.

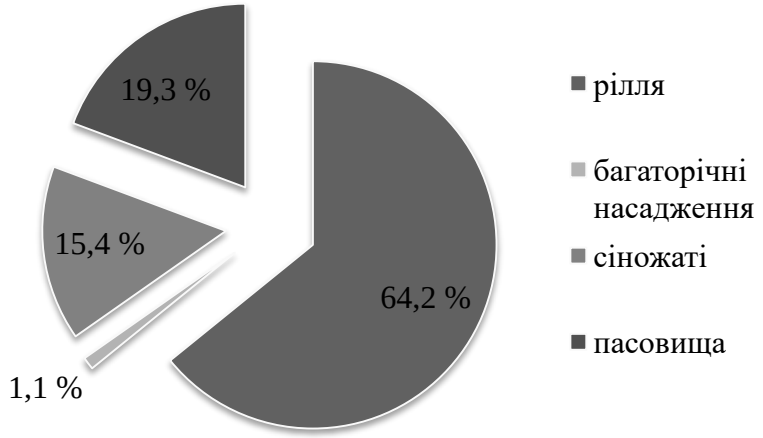

Рис. 3.28. Структура сільськогосподарських угідь Волинської області станом на 1 січня 2019 р.

Джерело: побудовано за даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [74].

Найбільш поширеними у Волинській області є сільськогосподарські підприємства з розміром площ сільськогосподарських угідь від 20 до 50 га

(130 од.) (рис. 3.29), в яких сконцентровано 4,3 тис. га, що дає змогу для формування агрокластерів з метою реалізації вирощеної продукції та виходу на світові ринки. Значні площі сільськогосподарських угідь у 2018 р. (105,8 тис. га) знаходились у користуванні 13 агроформувань. У структурі посівних площ сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств переважають зернові та зернобобові культури (50,9 %), кормові культури становлять 13,7 %, технічні – 19,9 %, картопля та овочеві культури – відповідно по 15,5 %. Динаміку посівних площ сільськогосподарських культур у 2014–2018 рр. в розрізі районів Волинської області подано у додатку П (табл. П.1 та табл. П.2).

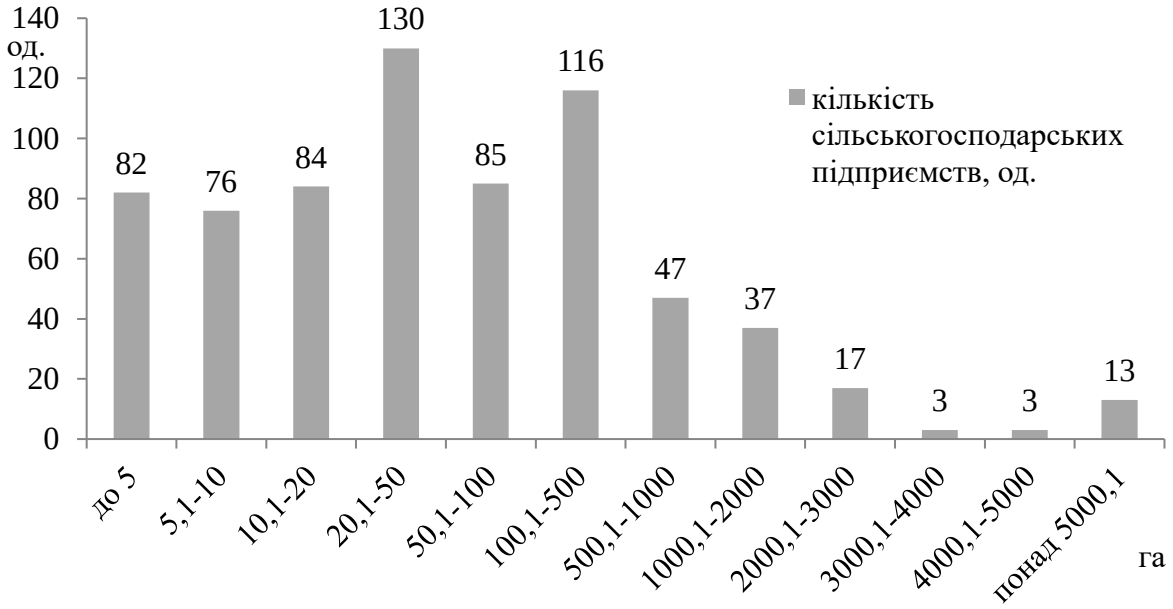

Рис. 3.29. Розподіл сільськогосподарських підприємств Волині за розміром сільськогосподарських угідь у 2018 р.

Джерело: побудовано на основі [266, с. 268].

Структуру виробничої собівартості сільськогосподарської продукції та динаміку рівня рентабельності цієї продукції у підприємствах Волинської області подано у додатку П (табл. П.3 та табл. П.4).

Основні соціально-економічні показники Волинської області, на думку вчених, свідчать про аграрно-промислове спрямування економіки

досліджуваного регіону. Питома вага Волині у загальнодержавному виробництві продукції сільського господарства у 2017 р. становила 2,8 %, у т. ч. продукції рослинництва – 2,3 %; продукції тваринництва – 3,9 % [271, с. 5].

Л. Черчик наголошує на тому, що Волинська область має потенціал щодо розвитку санаторно-курортного лікування (Ківерцівський, Ковельський, Шацький райони), туристично-екскурсійного профілю (Володимир-Волинський, Горохівський, Луцький та Шацький), оздоровлення і відпочинку (усі райони, окрім Камінь-Каширського, Любешівського та Маневицького) [352, с. 14]. Це свідчить про можливість створення туристичного кластеру на території Волинської області в рамках реалізації проекту «Туристичні кластери 300+».

Отже, географічне розташування та природно-кліматичні умови, наявність трудового потенціалу, спеціалізація суб’єктів господарювання Волинської області дають змогу виділити такі кластерні системи, що мають перспективи розвитку на сільських територіях, як агропромисловий та туристичний.

Задля подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій регіону виокремлено основні показники економічного розвитку сільських територій Волинської області та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.17.

Таблиця 3.17

Основні показники економічного розвитку сільських територій Волинської області в 2014–2018 рр.

Показник	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
1	2	3	4	5	6
Рівень сільськогосподарської освоєності земель, %	53,22	53,2	53,2	53,2	53,2
Рівень розораності території, %	34,16	34,16	34,15	34,14	34,14
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	64,18	64,2	64,18	64,18	64,18

Закінчення таблиці 3.17

1	2	3	4	5	6
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одного сільського мешканця	2,11	2,11	2,11	2,11	2,11
Кількість суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах, тис. од	1,2	1,3	1,3	1,3	1,4
Частка суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах у загальній кількості, %	6,49	6,53	6,51	6,47	6,51
Рівень рентабельності підприємств сільського, лісового та рибного господарств, %	23,4	29,8	22,3	25,2	19,6
Частка підприємств сільського, лісового та рибного господарств, які отримали збиток, %	14,4	13,1	16,8	13,9	13,4
Частка зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах, %	20,01	22,45	20,83	18,58	20,02
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, грн	2060	2810	3456	5318	6234
Випуск сільськогосподарської продукції, млн грн	5273,3	6434,4	6558,5	6872,1	7089,2
Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	894,18	1311,09	1536,66	1705,96	2050,83
Обсяги капітальних інвестицій у сільське господарство, млн грн	1767	6166,8	6384,2	7041,9	8687
Частка капітальних інвестицій у сільське господарство до загальних обсягів, %	7,09	12,84	11,57	15,75	16,42
Частка перевезеної продукції сільського, лісового та рибного господарств у структурі усіх перевезених вантажів автотранспортними підприємствами	13,5	13,7	13,6	13,7	13,6
Сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство	4586,93	5399,77	6588,67	8610,17	10332,03
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	178,89	269,99	296,49	490,78	526,93
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	444,93	577,78	691,81	886,85	940,21

Джерело: сформовано на основі даних [54; 73; 266].

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу економічного розвитку сільських територій Волинської області I_{rurvol}^{econ} відповідно до формули 2.7, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлені в табл. 3.18.

Таблиця 3.18

Частковий індекс економічного розвитку сільських територій Волинської області

Рік	2014	2015	Приріст до попередн-нього року, %	2016	Приріст до попередн-нього року, %	2017	Приріст до попередн-нього року, %	2018	Приріст до попередн-нього року, %
I_{rurvol}^{econ}	0,247	0,5891	138,50	0,4902	-16,79	0,6624	35,13	0,7658	15,61

Джерело: розраховано здобувачем.

Екологічний чинник є одним з найважливіших для досягнення сталого розвитку сільського господарства та сільської місцевості за допомогою диверсифікації економічної діяльності. Наявні природно-кліматичні та екологічні умови господарювання Волинської області значною мірою, на думку вчених, визначають стан та перспективи розвитку аграрної сфери регіону. Волинь – агропромислова область, має рівнинний рельєф, помірно континентальний клімат з достатньою кількістю тепла і вологи, родючі чорноземні ґрунти на півдні і дещо бідніші дерново-підзолисті – у північній частині, великі лісові масиви, густу мережу річок і озер [271, с. 47].

Згідно із статистичними даними викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами у Волинської області у 2018 р. становили 5089,4 т, що в 2 рази менше, порівняно з 2000 р. Утворено 2924,6 т відходів I–III класів небезпеки, серед яких 13,3 т відходів отримано в результаті діяльності підприємств та організацій сільського, лісового й рибного господарств. У 2018 р. утилізовано 118,8 т й 559,8 т передано на утилізацію. Загалом на охорону навколишнього природного середовища у

2018 р. витрачено 273 509,6 тис. грн, серед яких капітальні та поточні інвестиції на захист та реабілітацію ґрунту, підземних та поверхневих вод становлять 514,4 тис. грн, капітальні та поточні інвестиції на збереження біорізноманіття та середовища існування – 62 546,2 тис. грн.

Задля подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій регіону виокремлено основні показники екологічного розвитку сільських територій Волинської області та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Основні показники екологічного розвитку сільських територій Волинської області в 2014–2018 рр.

Показник	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
1	2	3	4	5	6
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	3,1	3,3	3,2	2,9	3
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	0,7	0,8	0,7	0,9	0,9
Частка забору кількості прісної води підприємствами сільського господарства від усього обсягу забору, %	24,1	24,1	24,2	24,2	24,3
Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	69,4	84,7	86,6	91,9	92,9
Частка удобреної площі органічними добривами, %	6,7	4,6	5,7	5	7,9
Частка обсягів утворених відходів від сільського, лісового та рибного господарств у загальному обсязі, %	4,90	4,20	4,40	3,50	3,40

Закінчення таблиці 3.19

1	2	3	4	5	6
Частка площ відтворення лісів до площ вирубок лісу, %	25,85	44,14	38,37	36,86	34,50
Частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	0,2	0	0,1	0	0
Частка поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	3,2	1,5	2,2	1,7	2,3

Джерело: сформовано на основі даних [54; 73].

Здійснено розрахунок часткового індексу екологічного розвитку сільських територій Волинської області I_{rurvol}^{ecol} відповідно до формули 2.8, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлено у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Частковий індекс екологічного розвитку сільських територій Волинської області

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rurvol}^{ecol}	0,4596	0,4575	-0,46	0,4716	3,08	0,5813	23,26	0,6326	8,83

Джерело: розраховано здобувачем.

На основі часткових показників соціального, економічного та екологічного розвитку здійснено розрахунок інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій Волинської області I_{rurvol} відповідно до формули 2.5, зазначеної в п. 2.3. Результати проведених розрахунків представлено у табл. 3.21.

Таблиця 3.21

Інтегральний індекс розвитку сільських територій Волинської області

Рік	2014	2015	Приріст до попередн-нього року, %	2016	Приріст до попередн-нього року, %	2017	Приріст до попередн-нього року, %	2018	Приріст до попередн-нього року, %
I_{rurvol}	0,3742	0,5001	33,65	0,4561	-8,80	0,5772	26,55	0,6742	16,81

Джерело: розраховано здобувачем.

Основою для прийняття управлінських рішень щодо розробки й реалізації напрямів диверсифікації розвитку сільських територій Волинської області виступають результати моделювання, що включають побудову множинної регресійної моделі з використанням методів кореляційно-регресійного аналізу. Здійснення кореляційно-регресійний аналізу взаємозв'язку інтегрального показника розвитку сільських територій I_{rurvol} регіону та часткових індексів соціального (I_{rurvol}^{soc}), економічного (I_{rurvol}^{econ}) й екологічного (I_{rurvol}^{ecol}) розвитку сільських територій подано у додатку Р.

На основі проведених розрахунків з метою визначення кореляційного взаємозв'язку між ознаками X_1 (I_{rurvol}^{soc}), X_2 (I_{rurvol}^{econ}), X_3 (I_{rurvol}^{ecol}) та Y (I_{rurvol}) отримано рівняння регресійної залежності для кожного часткового й інтегрального індексу попарно (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Кореляційний взаємозв'язок на основі даних інтегрального аналізу

Сутність взаємозв'язку	Регресійна залежність	Складові рівняння
1	2	3
Вплив соціального розвитку на сталий розвиток сільських територій	y = 1,9991x – 0,0563; R^2 = 0,8458	y – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій (I_{rurvol}); x – індекс соціального розвитку сільських територій (I_{rurvol}^{soc})

Закінчення таблиці 3.22

1	2	3
Вплив економічного розвитку на сталий розвиток сільських територій	y = 0,5569x + 0,2096; R^2 = 0,9184	y – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій (I_{rur}); x – індекс економічного розвитку сільських територій (I_{rurvol}^{econ})
Вплив екологічного розвитку на сталий розвиток сільських територій	y = 1,2919x - 0,1561; R^2 = 0,8338	y – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій (I_{rurvol}); x – індекс екологічного розвитку сільських територій (I_{rurvol}^{ecol})

Джерело: сформовано здобувачем.

В результаті проведених розрахунків побудовано множинну регресійну модель сталого розвитку сільських територій Волинської області у 2018 р.:

$$I_{rurvol} = 0{,}0001 + 0{,}3332 I_{rurvol}^{soc} + 0{,}3334 I_{rurvol}^{econ} + 0{,}3333 I_{rurvol}^{ecol} \quad (3.3)$$

де

I_{rurvol} – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій регіону;

I_{rurvol}^{soc} – частковий індекс соціального розвитку сільських територій регіону;

I_{rurvol}^{econ} – частковий індекс економічного розвитку сільських територій регіону;

I_{rurvol}^{ecol} – частковий індекс екологічного розвитку сільських територій регіону.

Здійснено перевірку достовірності запропонованої моделі шляхом побудови її графічної інтерпретації на основі розрахованих на основі її даних інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій Волинської області (рис. 3.30).

Згідно з розрахунками, R^2=1. Це свідчить про те, що параметри моделі пояснюють залежність та зміну результатного фактора *Y* на 100 %. Отриманий результат указує на точність підбору рівняння регресії.

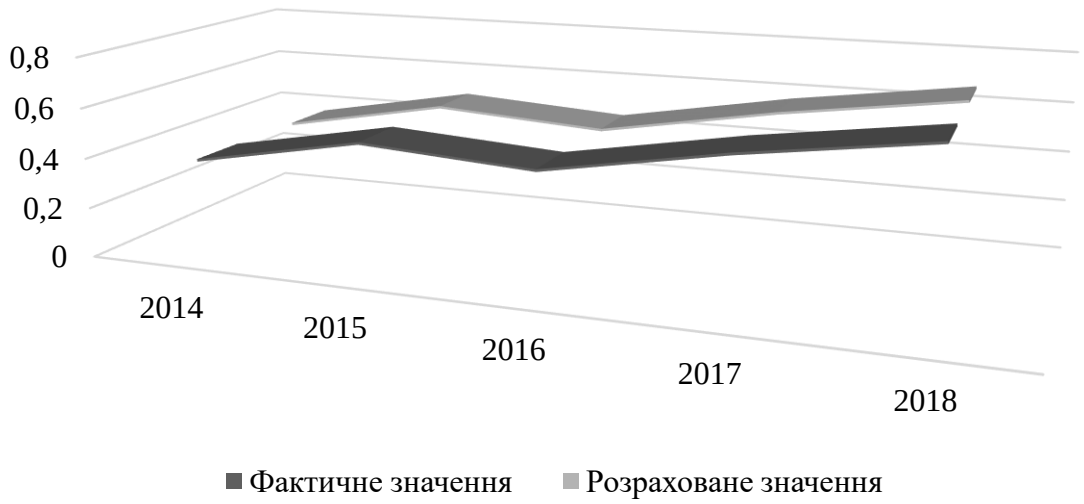

Рис. 3.30. Порівняння фактичного й розрахованого значень інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій Волинської області

Джерело: побудовано здобувачем.

Як бачимо з рис. 3.31, інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій Волинської області у 2015 р. та 2018 р. є вищим, ніж інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій загалом по Україні протягом аналізованого періоду.

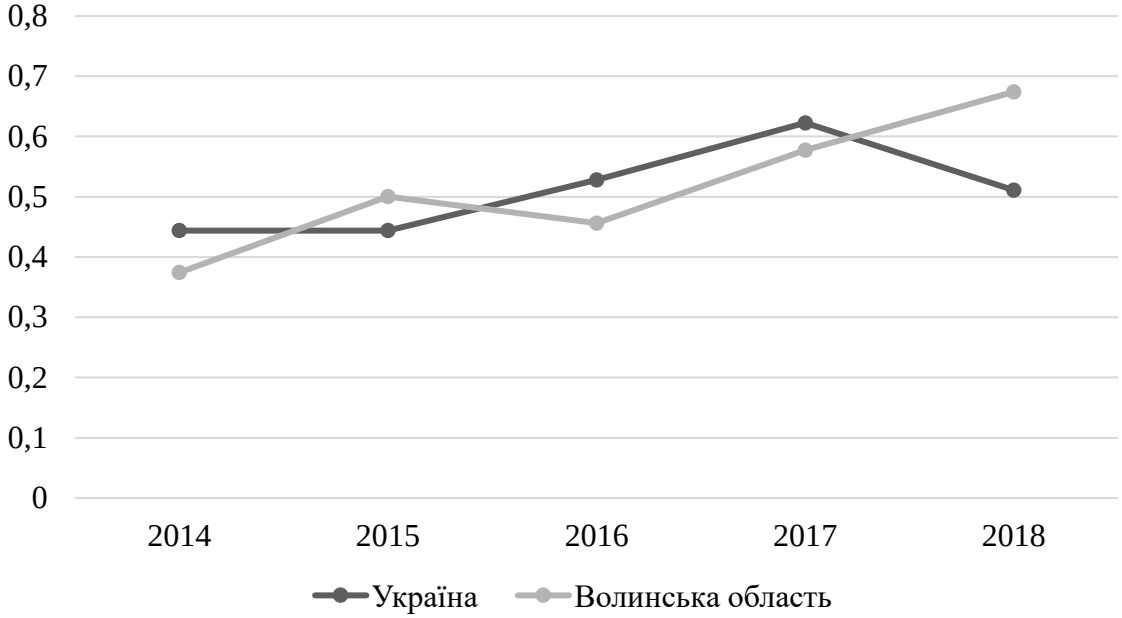

Рис. 3.31. Динаміка інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій в Україні та у Волинській області

Джерело: побудовано здобувачем.

Волинська область займає шосте місце в рейтингу регіонів щодо формування спроможних громад після Житомирської, Чернігівської, Запорізької, Дніпропетровської та Хмельницької областей. Згідно із Перспективним планом формування територій громад Волинської області, у межах області планується створити 74 ОТГ [214]. Станом на 10 січня 2020 р. в регіоні сформовано 54 ОТГ, серед яких 36 – сільські, 14 – селищні та 4 – міські. Загалом процесом децентралізації охоплено близько 56,8 % площі області та 72,9 % населення області.

Оскільки у квітні 2014 р. уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні, то на території Волинської області у 2015 р. створено перші об’єднані територіальні громади, такі як Велицька, Голобська, Зимнівська, Смолигівська й Устилузька. Динаміку формування об’єднаних територіальних громад у Волинській області протягом 2015–2019 рр. відображено на рис. 3.32.

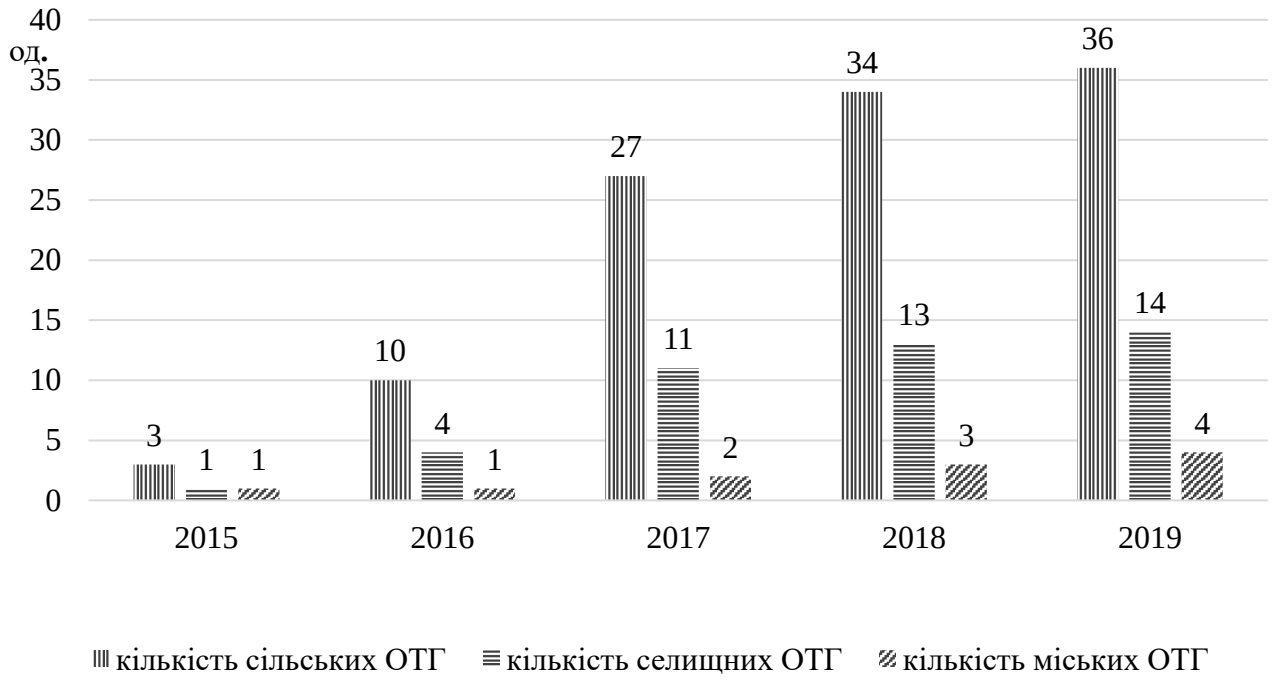

Рис. 3.32. Динаміка формування об’єднаних територіальних громад у Волинській області станом на 10 січня 2020 р.

Джерело: побудовано на основі даних офіційного державного сайту України «Децентралізація» [156].

Протягом 2015–2019 рр. об’єдналось 235 рад, серед яких 216 сільських, 15 селищних та 4 міських, що відображено на рис. 3.33. Проте ще 199 сільських рад області не увійшли до складу об’єднаних територіальних громад.

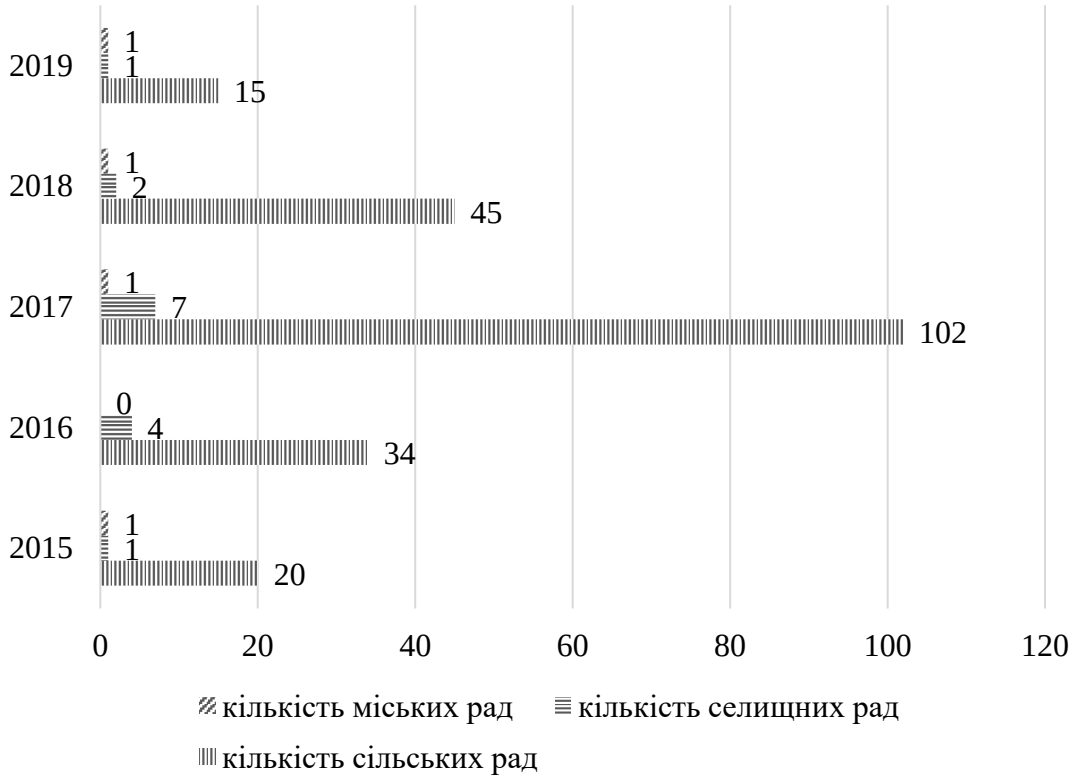

Рис. 3.33. Кількість рад Волинської області, що об’єднались у 2015–2019 рр.

Джерело: побудовано на основі даних офіційного державного сайту України «Децентралізація» [156].

На території 36 сільських ОТГ (6 803,24 км^2) мешкає 196 625 осіб, а це третина всього сільського населення Волині. Як уже зазначалось у п. 1.3., предметом нашого дослідження виступають сільські території, які входять до складу міських, селищних та сільських ОТГ [297; 301]. В результаті дослідження виявлено, що майже 100 000 сільських жителів мешкає в селищних та міських ОТГ. Тому вважаємо, що недоцільно проводити аналіз лише сільських ОТГ. У табл. 3.23 відображено основні показники формування ОТГ у Волинській області у 2015–2019 рр.

Таблиця 3.23

Основні показники формування міських, селищних та сільських ОТГ у Волинській області у 2015–2019 рр.

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	разом
Кількість ОТГ, од.	5	10	25	10	4	54
з них *сільських*, од.	3	7	17	7	2	36
Кількість рад, що об'єднались, од.	22	38	110	48	17	235
них *сільських*, од.	20	34	102	45	15	216
Кількість населених пунктів, що увійшли до складу ОТГ, од.	80	86	310	120	36	632
з них *сільських*, од.	78	82	302	117	34	613
Чисельність населення ОТГ, осіб	25564	64330	193502	77467	239648	600511
з них *сільського*, осіб	23462	48562	148401	53685	20022	294132
Площа ОТГ, км^2	1234,39	2009,59	6269,89	1734,64	553,57	11802,08
з них *сільських*, км^2	521,88	1333,82	3544,24	1084,84	318,46	6803,24

Джерело: побудовано на основі даних офіційного державного сайту України «Децентралізація» [156; 161].

Аналіз, проведений Волинським центром місцевого самоврядування виконання бюджетів об'єднаними громадами за результатами 2018 р., свідчить про те, що власні надходження в загальний фонд місцевих бюджетів становили 814 189,2 тис. грн [44]. Це 111,39 % від запланованого. Усі громади, крім Турійської, що повноцінно функціонують і мають прямі бюджетні стосунки з Державним бюджетом, виконали плани надходжень. Податок на доходи фізичних осіб у структурі власних надходжень ОТГ становить 59,36 %, єдиний податок – 12,32 %, акциз на пальне – 10,70 %, майнові податки – 11,34 %, рента за використання лісових ресурсів – 2,2 %, акциз на тютюн і алкоголь – 1,99 %, плата за адміністративні послуги – 1,20 %, інші платежі, уключаючи відсотки за депозитами та ренту за користування надрами, – 0,86 % (рис. 3.34).

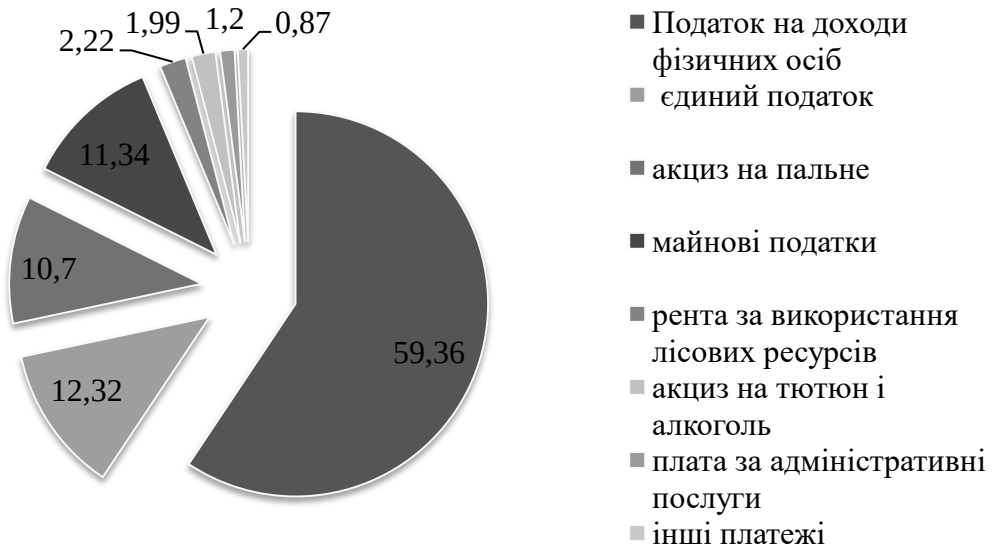

Рис. 3.34. Структура власних доходів громад Волинської області за 2018 р.

Джерело: сформовано на основі даних [44; 70].

За величиною надходжень власних доходів на одного мешканця за 2018 р. лідирує Боратинська сільська ОТГ. Цей показник становить 17 577,3 грн на одного мешканця громади. Для порівняння, найнижчий цей показник (597,3 грн) у Велимченській сільській територіальній громаді. За динамікою надходжень місцевих податків і зборів серед громад Волині найвищий показник має Поворська громада – 209 %, найменша динаміка надходжень – в Устилузької громади – 64,2 %. Найбільше серед громад області на утримання апарату громади йде в Сереховичівській ОТГ (70,1 %), найменше – у Боратинській громаді (4,9%).

Найбільш дотаційною у 2018 р. була аналогічно Велимченська сільська ОТГ, яку дотували на 60,3 %, а сім ОТГ Волині (Поромівська, Боратинська, Литовезька, Жидичинська, Смолигівська, Зарічанська й Дубівська) перераховували реверсну дотацію, оскільки мають надлишок доходів. На утримання апарату управління найбільше власних ресурсів (близько 71,6 %) витратила у 2018 р. Сереховичівська сільська ОТГ, а найменше – Боратинська об’єднана сільська територіальна громада (6,8 %) [86]. До

загального фонду бюджетів ОТГ у 2019 р. році надійшло 1272,6 млн грн власних доходів, що на 13,5 %, або 151,4 млн грн більше, порівняно з 2018 р.

Як бачимо, процес децентралізації дає можливість органам місцевого самоврядування самостійно приймати рішення щодо фінансових питань у сфері розвитку сільських територій. Крім того, децентралізація виступає дієвим фактором стабілізації соціально-економічної ситуації в Україні, адже сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях управління [331, 339].

Із 1 лютого 2018 р. Держгеокадастр розпочав процес передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність ОТГ. 22 грудня 2018 р. відбулася четверта передача Головним управлінням Держгеокадастру у Волинській області земель поза межами населених пунктів сільськогосподарського призначення з державної в комунальну власність об’єднаним громадам, у ході якої 14 Волинських ОТГ отримали 24234,69 га земель. 27 вересня відбулася третє передача, у ході якої вісім Волинських ОТГ отримали 15595,09 га землі. Під час другої передачі у власність семи об’єднаних територіальних громад перейшло близько 9 тис. га землі поза межами населених пунктів сільськогосподарського призначення. Перша передача землі відбулася 27 лютого 2018 р. Тоді передали 962 га Городищенській сільській ОТГ [43]. На кінець 2018 р. лише 30 ОТГ, із 40 запланованих, отримали землі сільськогосподарського призначення у комунальну власність, загальна площа яких – 49,4 тис. га. Відзначимо, що передача земельних ділянок у власність об’єднаних територіальних громад є важливим кроком до ефективного управління цим ресурсом [337].

Як бачимо, в умовах децентралізації розширюються можливості розвитку та функціонування сільських і міських територій. У рамках цього дослідження увагу акцентовано не лише на сільських, а й на селищних та міських ОТГ, адже до їх складу також входять сільські території.

Зважаючи на недостатній обсяг необхідної статистичної інформації для проведення досліджень диверсифікації розвитку сільських територій регіону в умовах децентралізації, пропонуємо застосування SWOT-аналізу. Цей метод дає змогу виявити взаємозв'язок внутрішніх (сильні та слабкі сторони) та внутрішньо-зовнішніх (можливості й загрози) факторів, що є важливими в процесі диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Результати SWOT-аналізу розвитку сільських територій Волинської області в цих умовах відображено в табл. 3.24.

Таблиця 3.24

SWOT-аналіз розвитку сільських територій Волинської області в умовах децентралізації

Сильні сторони	*Слабкі сторони*
1	2
1. Вигідне географічне розміщення (близькість до кордону з Польщею та Республікою Білорусь). 2. Розвинена транспортна інфраструктура (довжина автомобільних доріг – 6191 км, довжина залізничних колій – 593,1 км, на кордоні з Польщею та Республікою Білорусь функціонує 9 автомобільних та 3 залізничні пункти пропуску та 3 пункти контролю). 3. Наявність трудових ресурсів (кількість економічно активного населення у сільській місцевості – 210,7 тис. осіб). 4. Сприятливі природно-кліматичні умови для сільськогосподарського виробництва (1033,5 тис. га – сільськогосподарські угіддя (51 % від загальної площі)). 5. Значні площі органічних земель сільськогосподарського призначення та перехідного періоду (3849 га). 6. Наявність значних запасів природних та рекреаційних ресурсів (4 заповідники, 686,1 тис. га лісів, 267 озер, 127 річок, наявність лікувальних грязей та мінеральних вод, родовища бурштину, сапропелю, газу, кам'яного вугілля).	1. Незадовільний стан автомобільних доріг (лише 54 % – дороги з твердим покриттям), спричинений недофінансуванням дорожнього господарства. 2. Міжрайонні дисбаланси у розвитку освіти, культури, охорони здоров'я, економіки (охоплення дітей дошкільними навчальними закладами – 38 % від загальної чисельності дітей; зменшення кількості закладів культури та освіти). 3. Загальне (природнє та міграційне) скорочення чисельності сільського населення (у 2018 р. – 1126 осіб). 4. Низькій рівень зайнятості населення (в області – 49,5 %, в середньому по Україні – 57,1 %). 5. Значна кількість сільських населених пунктів негазифікована (24,1 % від загальної житлової площі не забезпечено природнім та скріпленим газом) та незабезпечена централізованим водопостачанням (69,7 %). 6. Погіршення стану ґрунтів (незначна кількість внесення органічних добрив та недотримання сівозмін) та водних ресурсів.

Закінчення таблиці 3.24

1	2
7. Значний туристичний потенціал (кількість пам'яток історії та культури: 206 – національного значення та 1329 – місцевого значення). 8. Активний розвиток одиниць місцевого самоврядування базового рівня (створено 54 ОТГ, з них 36 – сільські).	7. Органічним виробництвом займаються 22 оператори з 635, зареєстрованих в Україні. 8. Перебування об'єктів культурно-історичної спадщини у занедбаному стану. 9. Недостатній рівень рекреаційно-туристичної інфраструктури (бази відпочинку, готелі тощо).
Можливості	*Загрози*
1. Активізація транскордонного співробітництва та посилення експортно-імпортних відносин із ЄС. 2. Підвищення інвестиційної привабливості сільських територій. 3. Популяризація сільського туризму. 4. Створення сільськогосподарських та туристичних кластерів та кооперативів. 5. Вихід сільськогосподарських підприємств на світовий ринок. 6. Зростання попиту на органічну продукцію та розвиток органічного виробництва. 7. Вирощування нішевих культур. 8. Розвиток промисловості за рахунок природніх ресурсів. 9. Зростання бюджетної самостійності ОТГ у зв'язку з реалізацією децентралізації.	1. Нестабільна економічна та політична ситуації. 2. Міграція сільського населення. 3. Погіршення екологічного стану земельних та водних ресурсів області. 4. Недотримання екологічних вимог у процесі діяльності суб'єктів господарювання. 5. Погіршення сільськогосподарського виробництва через низьку конкурентоспроможність і відсутність підтримки з боку держави. 6. Висока залежність галузей від імпортних енергоносіїв, сировини та комплектуючих. 7. Зростання цін на енергоносії. 8. Висока тінізація бізнесу. 9. Низька престижність робітничих професій.

Джерело: сформовано автором.

В додатку С наведено формування SWOT-матриці з метою підсилення сильних сторін; використання можливостей для зменшення негативного впливу слабких сторін та визначення загроз, які посилюють слабкі сторони. Результати проведеного SWOT-аналізу розкривають переваги та недоліки розвитку сільських територій Волинської області, урахування яких сприяє науковому обґрунтуванню стратегічних напрямів диверсифікації розвитку сільських територій у регіоні та Україні загалом.

На основі проведеного аналізу визначено основні проблеми розвитку сільських територій Волинської області, серед яких скорочення чисельності сільського населення та його старіння; трудова зовнішня і внутрішня

міграція; низькі доходи сільських жителів; високий рівень безробіття; недостатній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; погіршення екологічної ситуації на селі. Вважаємо, що стратегія розвитку сільських територій Волинської області повинна бути спрямована на гармонізацію соціального та економічного розвитку й збереження довкілля на основі залучення громад до прийняття стратегічних рішень.

Ураховуючи вищезазначене, виявлено, що сучасний стан розвитку сільських територій у регіоні та в Україні загалом не повною мірою розкриває весь можливий потенціал цих територій, тому потребують розробки напрями та організаційно-економічний механізм диверсифікації цих процесів з урахуванням європейського досвіду.

Висновки до розділу 3

1. В результаті аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні виявлено динаміку зменшення кількості сільських населених пунктів та чисельності сільського населення. Тому здійснено математичне моделювання структурних змін у загальній чисельності населення України з використанням логістичної функції, в результаті якого спрогнозовано зниження частки кількості сільського населення від 29 % у 2020 році до 22 % у 2050 році.

2. Вважаємо, що безпосередній вплив на сталий розвиток сільських територій здійснюють соціальні, економічні та екологічні передумови. Здійснено аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні в 2014–2018 рр. на основі розрахунків індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Побудовано множинну регресійну модель сталого розвитку сільських територій, згідно якої виявлено, що значний вплив на сталий розвиток сільських територій чинить соціальний розвиток.

3. Виокремлено внутрішні та зовнішні чинники впливу на диверсифікацію розвитку сільських територій. До внутрішніх чинників пропонуємо віднести: географічне положення сільських територій, наявність та стан природних ресурсів, рівень кваліфікації сільських жителів, вік населення, транспортну і соціальну інфраструктуру, розвиток ОТГ у цілому та кожного окремого села, стан галузей економіки, характерних для цих територій, а до зовнішніх – політичне становище в країні та світі; державні програми підтримки розвитку сільської місцевості й сільського господарства; рівень попиту та пропозиції на товари й послуги, які виробляються на певній території; реалізація процесу децентралізації в Україні тощо.

4. В процесі оцінки розвитку процесу децентралізації виявлено, що за 2015–2018 р. лише 37 % від загальної кількості територіальних громад об’єдналися, що спричинено нестачею висококваліфікованих кадрів та небажанням багатших уже сформованих громад приєднувати до себе бідніші територіальні громади. Визначено, що понад 10 тис. сільських населених пунктів увійшло до складу об’єднаних територіальних громад протягом аналізованого періоду. На основі статистичного аналізу функціонування об’єднаних територіальних громад у 2018 р. виявлено, що найбільші капітальні витрати здійснюють громади з кількістю населення 5–10 тис. мешканців, а великі об’єднані територіальні громади (понад 15 тис. осіб) за цим показником є найменш ефективними; за обсягом витрат на управління (в розрахунку на 1 особу) ефективнішими є об’єднані територіальні громади з більшою чисельністю населення найбільш фінансово незалежними від трансфертів з Державного бюджету є найбільші (понад 15 тис. осіб) та найменші (менше 5 тис. осіб) об’єднані територіальні громади.

5. Обґрунтовано методичні підходи до оцінки ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад. На основі статистичного аналізу за 2018 р. запропоновано ввести узагальнювальний критерій ефективності функціонування ОТГ, який забезпечує одночасне виконання наступних умов: рівень власних доходів на 1 особу перевищує 3437 грн;

рівень дотаційності не перевищує 9,0 %; рівень видатків на управління не перевищує 26,6 %, рівень капітальних видатків є вищим від 31,5 %. В результаті виявлено, що лише 72 об’єднані територіальні громади відповідають вказаним умовам. Це обумовлює необхідність розробки та реалізації стратегічних рішень щодо ефективного використання наявного потенціалу цих територій.

6. Виявлення та розкриття регіональних особливостей диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації здійснено на прикладі Волинської області, з огляду на те, що цей регіон займає середню позицію за кількістю сільського населення та за чисельністю сільських населених пунктів, а в рейтингу регіонів України щодо формування спроможних громад займає шосте місце. За результатами аналізу розвитку процесу децентралізації у Волинській області впродовж 2014–2019 рр. виявлено, що серед 54 сформованих об’єднаних територіальних громад, 36 – сільські, на яких мешкає третина всього сільського населення регіону (понад 195 тис. осіб), а близько 100 тис. сільських мешканців проживає на території міських та селищних об’єднаних територіальних громад.

7. Обґрунтовано, що у 2015 р. та 2018 р. інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій Волинської області є вищим, ніж інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій загалом по Україні. Визначено основні проблеми розвитку сільських територій регіону, серед яких: скорочення чисельності сільського населення та його старіння; трудова зовнішня і внутрішня міграція, особливо відтік кваліфікованих кадрів; низькі доходи сільських жителів; високий рівень безробіття; недостатній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; значна «тінізація» малого бізнесу на селі, велика кількість незареєстрованих працівників, недостатня державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, зменшення якості земель, і відповідно втрата частини потенціалу врожайності, через деградацію ґрунтів, недостатній рівень рекреаційно-туристичної, транспортної та соціальної інфраструктур, погіршення

екологічної ситуації на селі внаслідок нераціонального використання природних ресурсів. Географічне розташування, природно-кліматичні умови, наявність трудового потенціалу, спеціалізація суб’єктів господарювання дали змогу виявити можливість формування агропромислових та туристичних кластерів у Волинській області. Доведено, що стратегія розвитку сільських територій в регіоні має бути спрямована на забезпечення їх конкурентоспроможності та підвищення якості життя сільського населення.

Наукові результати досліджень, що висвітлені у розділі 3, опубліковано автором у працях [296; 297; 299; 301; 316; 317; 322; 327; 328; 329; 330; 331; 337; 339; 408].

РОЗДІЛ 4
ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

4.1. Оцінка стану диверсифікації розвитку сільських територій за напрямами в умовах децентралізації

Комплексний аналіз стану сільських територій та процесу децентралізації дають змогу стверджувати, що для диверсифікації розвитку сільських територій у регіональному розрізі існують вагомі причини, головними з яких є – зростання чисельності безробітних, міграційні процеси, недостатня кількість закладів інфраструктури. Запропоновано такі напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації (рис. 4.1), як диверсифікація сільськогосподарського виробництва; несільськогосподарської діяльності; організаційно-правових форм господарювання та джерел фінансування розвитку цих територій.

Вважаємо, що кожна об’єднана територіальна громада, кожне підприємство та кожен житель села повинні самі вирішити, який напрям диверсифікації їм обирати або як їх поєднати, урахувавши при цьому наявні природні та економічні ресурси.

На нашу думку, *диверсифікацію сільськогосподарського виробництва* доцільно здійснювати в напрямі розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримки та розвитку органічного виробництва, збільшення обсягів вирощування нішевих культур, що сприятиме виробництву сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості, зростанню експорту виробленої сільськогосподарської продукції, розширенню сфер зайнятості й доходів сільського населення.

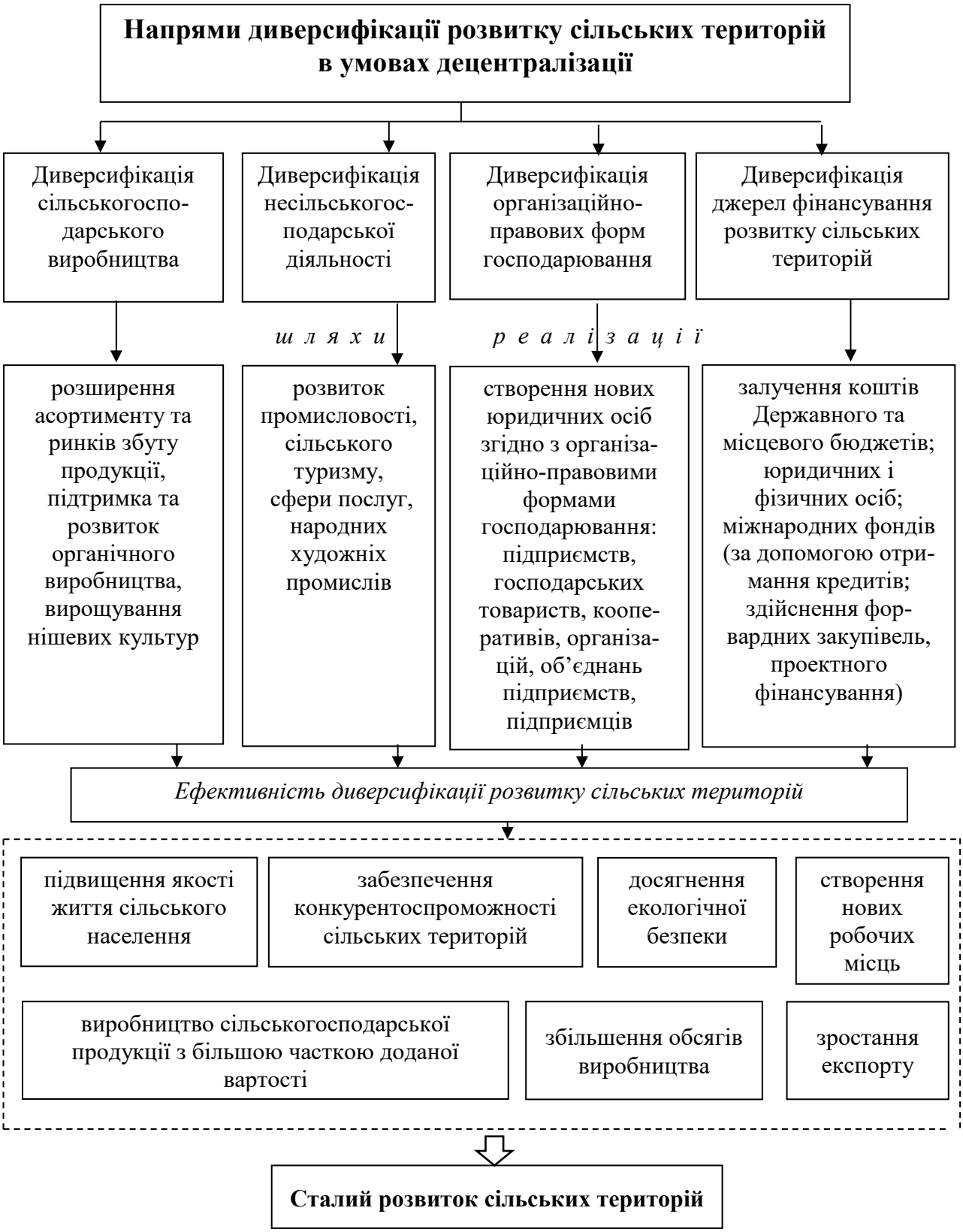

Рис. 4.1. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено здобувачем.

Однією з основних сфер діяльності сільського населення є сільськогосподарське виробництво (рослинництво, тваринництво, рибальство, бджільництво тощо) [306]. За результатами оцінки стану диверсифікації сільськогосподарського виробництва у Волинській області виявлено зменшення кількості зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах з 91,9 тис. осіб у 2000 р. до 12,1 тис. осіб у 2018 р. (майже у 8 разів).

Спадні тенденції також прослідковуються у виробництві сільськогосподарської продукції (табл. 4.1) паралельно із зростанням обсягів вирощування більш рентабельних видів продукції рослинництва та тваринництва (ріпаку, соняшнику, свиней, птиці).

Таблиця 4.1

Виробництво продукції сільського господарства у Волинській області

Вид сільськогосподарської продукції	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	Абс. приріст за 2018–1990
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Продукція рослинництва								
Культури зернові та зернобобові, тис. т	896,1	704	329,6	350	252,5	572	793,9	-102,2
Цукровий буряк, тис. т	1168,1	515,1	286,9	286,7	328	277,9	398,4	-769,7
Ріпак і кольза, тис. т	8,5	1,6	3,2	5,9	37,5	85,2	136	127,5
Соя, тис. т	0	0	0	0,3	17	68,5	98,2	98,2
Соняшник, тис. т	0	0	0	0,2	0,2	5,2	69,5	69,5
Картопля, тис. т	484,4	26,6	19,3	9,6	12	9,8	5,7	-478,7
Культури овочеві, тис. т	84,1	15,2	9,6	7,1	10,7	10,8	12,8	-71,3
Культури плодові та ягідні, тис. т	3,6	2,8	1	0,3	1,8	5,5	9,3	5,7
Продукція тваринництва								
М’ясо, тис. т	108,2	54,1	43,4	58,5	94,5	120,5	113,7	5,5
в т. ч. яловичина та телятина, тис. т	68,2	30	22,5	17,7	14	10,2	7	-61,2
в т. ч. свинина, тис. т	28,8	18,4	16,6	24,5	38,2	36,3	38,4	9,6
в т. ч. м’ясо птиці, тис. т.	9	4,7	3,6	15,4	41,4	72,9	67,2	58,2

Закінчення таблиці 4.1

Молоко, тис. т	848,1	564,1	458,2	550,6	450,2	425,2	391,1	-457
Яйця, млн шт.	311,4	198,9	158,5	219,6	181,6	193,9	203	-108,4
Вовна, т	327	66	29,6	22,7	19,7	17,2	19,1	-307,9

Джерело: систематизовано здобувачем на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54].

Загалом по Україні у 1990–2018 рр. спостерігаємо стабільну тенденцію зростання обсягів виробництва зернових культур від 51 млн т у 1990 р. до 70,1 млн т у 2018 р., хоч а у 2000 р. цей показник становив 24,5 млн т. Однак, у 2013–2017 рр. виробництво зерна перестало зростати і стабілізувалося на рівні 60–65 млн т. Основними перешкодами для подальшого зростання зерновиробництва, на нашу думку, є погіршення стану ґрунтів, недотримання режиму сівозмін та зростання частки високорентабельних, але виснажливих для ґрунту, культур (соняшник, соя). Зміну структури посівних площ основних сільськогосподарських культур у 1990–2018 рр. в Україні представлено на рис. 4.2. Трансформація структури зерновиробництва в Україні відбулася не лише з економічних причин, а й у зв'язку із зміною клімату.

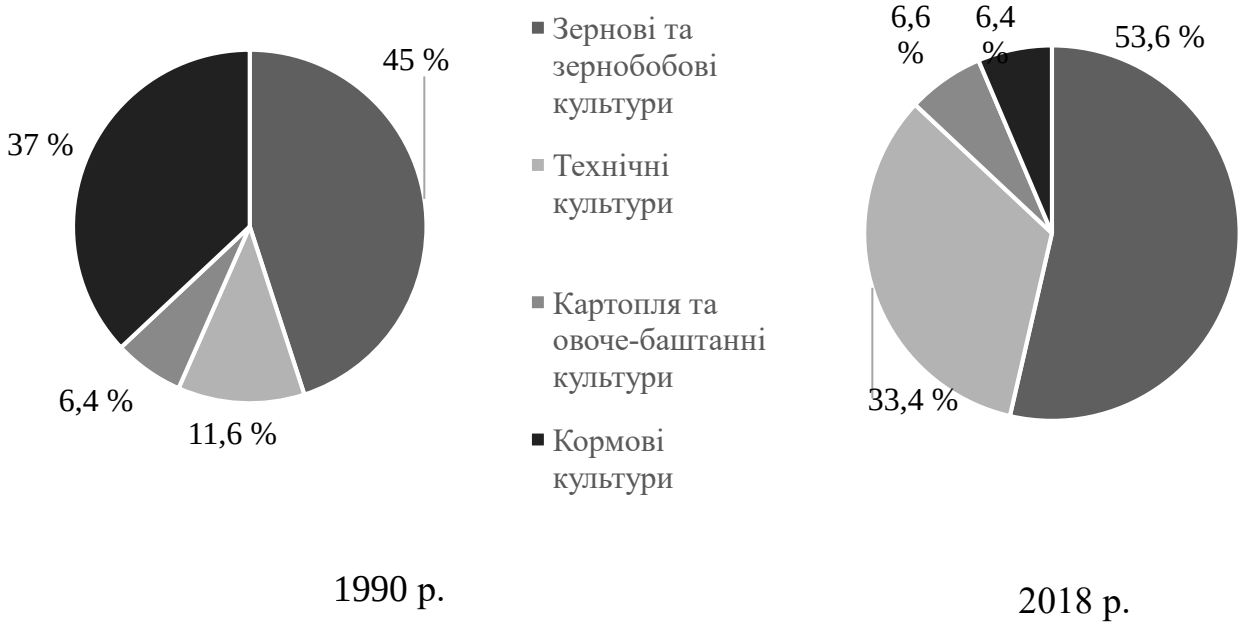

Рис. 4.2. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у 1990–2018 рр. в Україні

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України [73].

Як бачимо, понад 50 % посівних площ займають зернові та зернобобові культури. На рис.4.3 відображено структуру їхнього валового збору в Україні у 2018 р. Виявлено, що значну частину обсягів збору становлять кукурудза та пшениця.

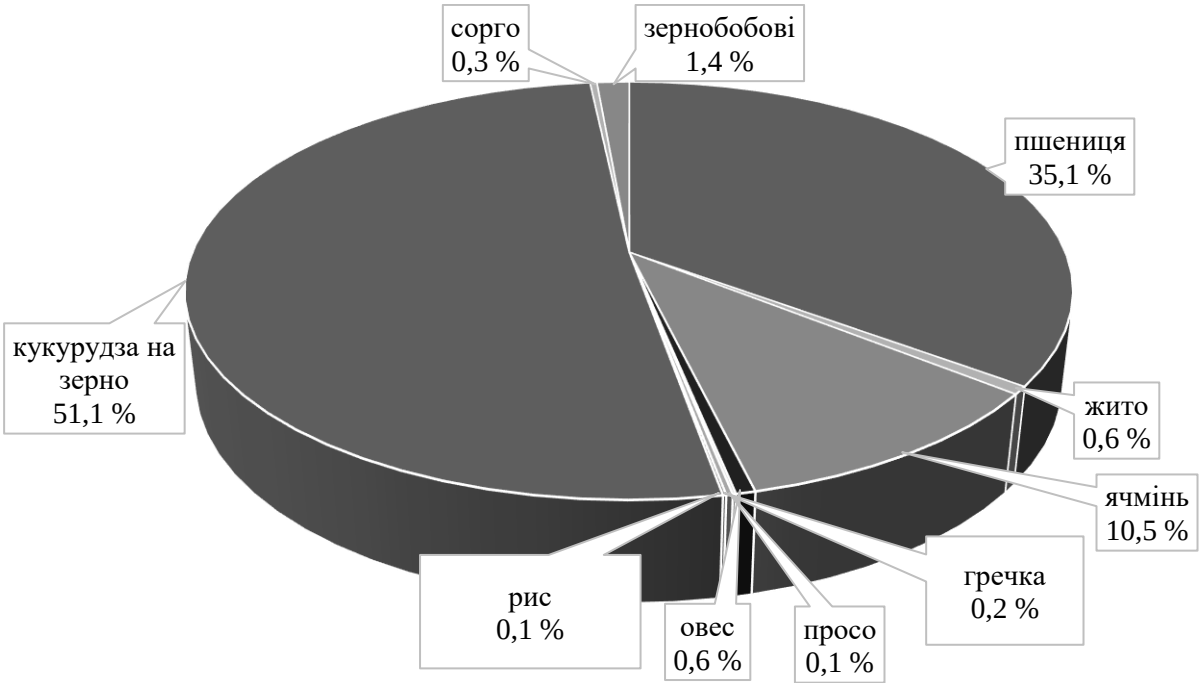

Рис. 4.3. Структура валового збору зернових та зернобобових культур в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем на основі [267, с. 94].

Зміни клімату (істотне потепління, зменшення кількості опадів), як зазначають П. Грицюк та Л. Бачишина, безпосередньо впливають на зміни врожайності зернових культур. Якщо у 1990-ті роки основним зерновиробляючим регіоном був степовий, то в останнє десятиріччя першість перейшла до центрального регіону. Області, які входять до нього, мають найвищу не тільки врожайність зернових, але й динаміку її зростання. Ці зміни необхідно враховувати при плануванні посівів зернових культур та організації відповідної інфраструктури для їх обробітку, зберігання та продажу [62].

Розширення асортименту та ринків збуту продукції є одним із шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Великий

вплив на розвиток сільськогосподарських підприємств та сільських територій загалом мають асортимент, структура виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Товаровиробникам, які планують диверсифікувати власне сільськогосподарське виробництво шляхом розширення наявного асортименту, потрібно передусім оцінити ринковий попит на продукцію. Це дасть змогу виявити, яка сільськогосподарська продукція на сьогодні задовольнить потреби та вимоги потенційних споживачів. Але при формуванні асортименту, структури вирощування та випуску продукції аграрне підприємство повинно враховувати не лише попит на ці види продукції, а й забезпечити найбільш ефективне використання наявних трудових, сировинних, земельних, технічних, технологічних, фінансових та інших ресурсів з мінімізацією антропогенного впливу на навколишнє середовище. Окрім того, необхідно дослідити конкурентне середовище сільськогосподарського ринку, щоб отримати переваги перед потенційними конкурентами.

Н. Кривицька й А. Громова зазначають, що біологічна природа аграрного виробництва передбачає досягнення максимізації прибутку лише за гармонійного поєднання різних культур, на основі науково розроблених сівозмін, які сприятимуть максимальній забезпеченості культури поживними речовинами. Ефективність діяльності сільськогосподарського виробництва, на їхню думку, тісно пов’язана з погодними умовами й може бути змінена внаслідок діяльності підприємства [122]. Тому потрібно враховувати територіальні особливості сільської території, адже несприятливі погодні умови для однієї культури є цілком або частково сприятливими для інших. Тобто розширення асортименту сільськогосподарської продукції є своєрідною страховкою для підприємства при несприятливих погодних умовах або надзвичайних ситуаціях (пожежах, повенях).

Л. Бачишина акцентує увагу на синергетичній взаємодії рослинницької та тваринницької галузей. Тваринницькі господарства споживають продукцію рослинницької галузі й водночас забезпечують цю галузь

органічними добривами. Підживлення посівних площ органічними добривами сприяє нарощуванню гумусового шару ґрунту, підвищенню його родючості та врожайності зернових й інших сільськогосподарських культур. Окрім того, науковець наголошує на відновленні родючості ґрунту завдяки зростаючому застосуванню малоінвазивних технологій його обробітку та органічних методів підвищення родючості [12, с. 17].

О. Кулаковська вважає, що в умовах відсутності централізованих державних закупок сільгосппродукції, для багатьох виробників актуальною проблемою залишається необхідність диверсифікації каналів збуту виробленої продукції. Основним каналом збуту сільгосппродукції, на її думку, залишається прямий продаж із полів. Разом із прямою реалізацією сільгосппродукції з полів близько половини всіх приватних фермерів реалізовують вироблену продукцію також через посередників. Більшість цієї продукції закуповується посередниками й потім перепродується на оптових та роздрібних ринках. Тому, відповідно, лише третина товаровиробників, на її думку, продають продукцію після сезонного підвищення цін та кілька відсотків займаються прямим експортом [125].

Розширення асортименту продукції та ринків збуту, на нашу думку, забезпечить збільшення обсягів реалізації вирощеної продукції внаслідок оптимізації структури асортименту; досягнення конкурентних переваг через розширення асортименту, залучення нових споживачів; вихід на нові сегменти ринку; зростання експорту, розширення сфер зайнятості та доходів сільського населення.

Одним із шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва є *підтримка та розвиток органічного виробництва.* Згідно з Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» органічне виробництво – це сертифікована діяльність, пов’язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка,

обробка, змішування та пов’язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [221].

М. Гилка, розкриваючи перспективні напрями розвитку сільського господарства, як основи розвитку сільських територій, акцентує увагу на розвитку екологічно безпечного органічного виробництва сільськогосподарської продукції. На думку вченого, це «дає змогу створювати нові робочі місця на сільських територіях, оскільки органічне землеробство потребує більше затрат ручної праці, ніж традиційне хімізоване» [52].

Виявлено збільшення у світі попиту на продукти харчування, в тому числі й на органічні. Тому розвиток органічного сільського господарства є важливим тому, що він надає можливість виробляти та вирощувати екологічно безпечні продукти харчування [341].

Науковці акцентують увагу на тому, що «зростаючі можливості науково-технічного прогресу, спрямовані на розв’язання проблеми кількості продукції, призвели до різкого загострення проблеми якості, а ще точніше – безпеки харчування. Використання мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин і тварин, інших хімікатів призвели також до негативних змін у ланцюгах екосистем та біологічного кругообігу, критичного стану довкілля, зростаючого погіршення стану здоров’я людей і генних мутацій живих організмів» [168, с. 5].

Органічне сільське господарство швидко розвивається в усьому світі. Згідно зі статистичними даними, одержаними в результаті досліджень FiBL та IFOAM, на кінець 2016 р. 2,7 млн виробників у 178 країнах світу займались органічним сільським господарством. Загальна площа органічних земель у світі становила 57,8 млн га. Країни з найбільшими площами органічних сільськогосподарських земель – це Австралія (27,4 млн га), Аргентина (3 млн га) і Китай (2,3 млн га). Регіони з найбільшими площами

органічних сільськогосподарських земель – це Океанія (27,3 млн га) та Європа (13,5 млн га), за ними слідують Латинська Америка (7,1 млн га), Азія (4,9 млн га), Північна Америка (3,1 млн га) та Африка (1,8 млн га) [407, с. 22].

Нині у Європейському Союзі 4,2 % сільськогосподарських угідь зайняті виробництвом екологічної продукції. Найбільші ділянки відведені під органічне виробництвом – в Австрії, де вони становлять 13,4 % від загальних площ, а найменші – в Ірландії (0,95 %), Румунії (0,77 %) та Мальті (0,2 %). У Польщі розвиток виробництва екологічної сільськогосподарської продукції все ще не набув загальноєвропейських темпів, а частка земель, задіяних у її виробництві становить 1,94 % . В Україні придатні для розвитку органічного землеробства 19 % сільськогосподарських угідь [124]. Однак, в Україні дуже мало господарств ризикують освоювати екологічне виробництво. Причиною цього, на думки О. Шульги, є низький рівень реальних доходів у країні. Витрати на продовольство займають значну частку у витратах домогосподарств, тому для більшості громадян перехід на органічну продукцію за вищими цінами її придбання на національному ринку фактично неможливий [356].

Г. Христенко звертає увагу на те, що в Україні є всі передумови для розвитку органічного сільськогосподарського виробництва: потужний природний потенціал; сприятливі кліматичні умови; висока родючість ґрунтів; наявність великих площ екологічно чистих сільськогосподарських угідь; низький рівень використання мінеральних добрив; засобів захисту рослин; забезпеченість аграрної сфери економіки трудовими ресурсами; наявність ринку потенційних споживачів; експортна привабливість органічної продукції для країн ЄС [344].

Науковці вважають, що швидке та стале зростання обсягів міжнародної торгівлі органічними продуктами, попит місцевого населення на здорові й безпечні харчові продукти та цінова надбавка за органічне виробництво надають гарну можливість для України покращити економічний стан

населення сільських територій шляхом розвитку органічного сектору в країні [155, с. 4].

За площею сільськогосподарських угідь та ріллі Україна посідає перше місце в Європі. Аграрний сектор займає одне з провідних місць у національній економіці України. Площа сільськогосподарських угідь України станом на 1 січня 2017 р. становила 42,7 млн га, або 70 % від загального земельного фонду, із них на ріллю припадало 325 млн га, або 78,4 %. Згідно з даними Офісу підтримки реформ при Міністерстві аграрної політики та продовольства України станом на 1 січня 2017 р. площа сільськогосподарських земель з органічним статусом становила 289 551 га; площа сільськогосподарських земель перехідного періоду – 91 622 га; загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом та перехідного періоду – 381 173 га; частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських земель – 0,89 % [288]. Динаміку площ органічних земель в Україні подано на рис. 4.4.

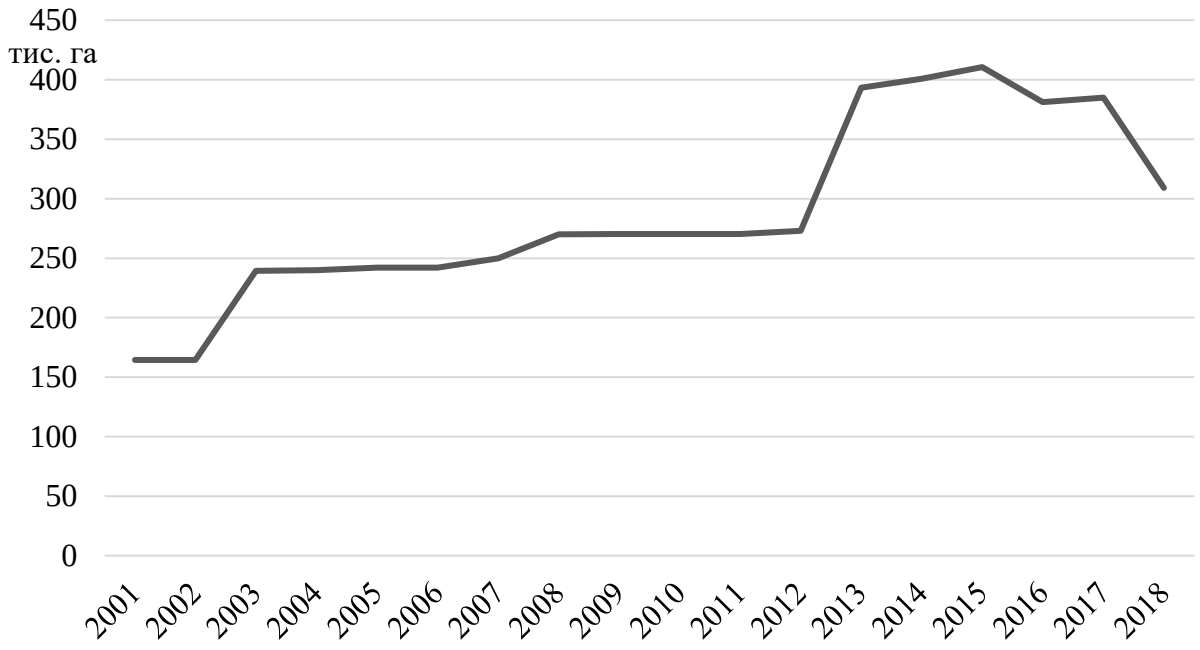

Рис. 4.4. Динаміка площ органічних земель в Україні

Джерело: побудовано здобувачем на основі [151, 288].

На рис. 4.5 відображено площу посівних органічних культур в Україні у 2017 р., які увійшли в ТОП-10.

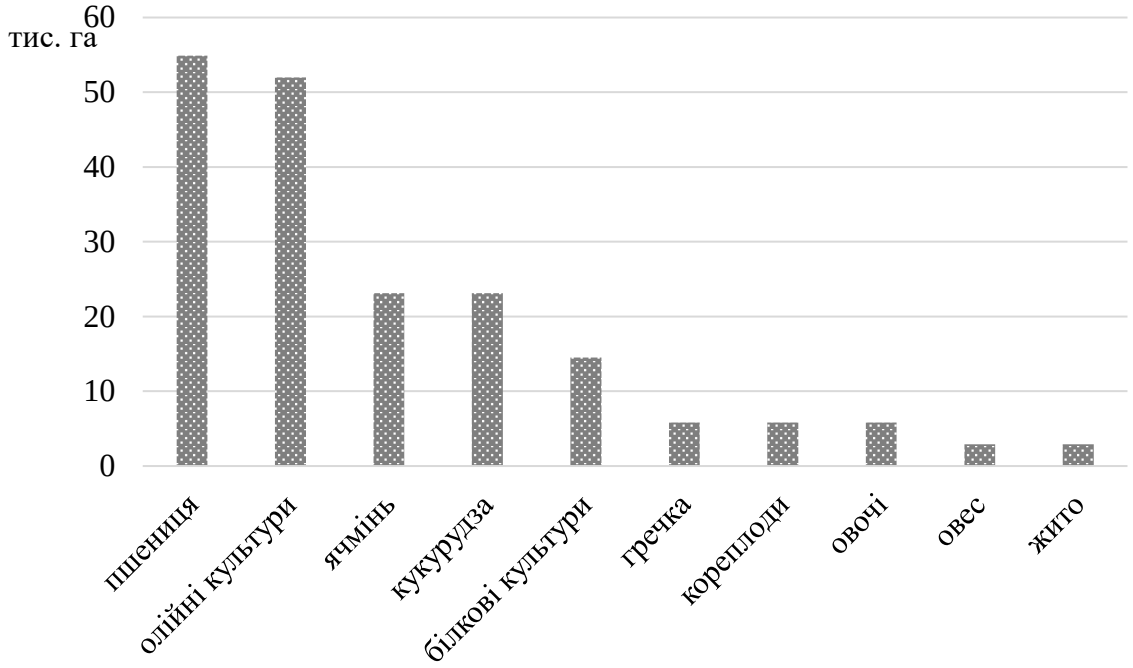

Рис. 4.5. Посівні площі органічних культур в Україні у 2017 р.

Джерело: побудовано на основі [1].

Кількість органічних операторів також з кожним роком зростає. Наприклад, станом на 14 листопада 2019 р. їх кількість становила 617. Як бачимо, органічне виробництво динамічно розвивається, тому в п. 5.2 на основі світового досвіду здійснено науково-методичне обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва. Вважаємо, що розвиток органічного виробництва є один із пріоритетних видів сільськогосподарської діяльності в умовах сьогодення. З огляду на це, він дає змогу не лише отримувати прибутки, а й виробляти екологічно безпечні продукти харчування та зменшити негативний антропогенний вплив на довкілля.

Одним із шляхів реалізації диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є *вирощування нішевих культур.* В економіці нішу розглядають як незайнятий або недостатньо освоєний

вузький сегмент ринку товарів і послуг, за освоєння якого продавець отримує прибуток.

На думку І. Черевко, основними критеріями, що дають підстави для віднесення тих чи інших сільськогосподарських культур до категорії нішевих, є малорозвиненість конкретного ринку, перевищення попиту над пропозицією, низька конкуренція у секторі виробництва продукції, високі закупівельні ціни та високий рівень дохідності з одиниці площі вирощування за відносно мінімальної потреби в цій площі, висока питома частка нематеріальної (інтелектуальної) складової в доданій вартості й ціні реалізації. Науковець акцентує увагу на тому, що важливою особливістю нішевих культур є й те, що вони досить ресурсомісткі, а їхнє виробництво досить складно або взагалі неможливо масштабувати [349].

Про доцільність вирощування нішевих культур свідчить те, що виробляти масові продукти невеликим фермерським господарствам в Україні стає невигідно. Дрібні підприємства не в змозі конкурувати за обсягами, партіями та якістю з великими агрохолдингами. Тому сільськогосподарські виробники змушені шукати унікальні способи заробітку, освоюючи непопулярні ніші. Це, на думку науковців, дає їм змогу отримувати більші прибутки й знаходити перспективні ринки збуту [189].

Як бачимо з рис. 4.6, обсяги вирощування нішевих культур в Україні зростають з кожним роком. Перспективними сільськогосподарськими нішевими напрямами виробництва є вирощування часнику, артишоку, ягідне виробництво (ожини, лохини), вирощування нових видів тварин, риби. Звернемо увагу, що вирощування рослин, не призначених для певного регіону або використання під посів неякісного чи непристосованого під певний район насіння можуть позначатися на продуктивності вирощеної культури, в результаті чого сільськогосподарський товаровиробник може зазнати збитків.

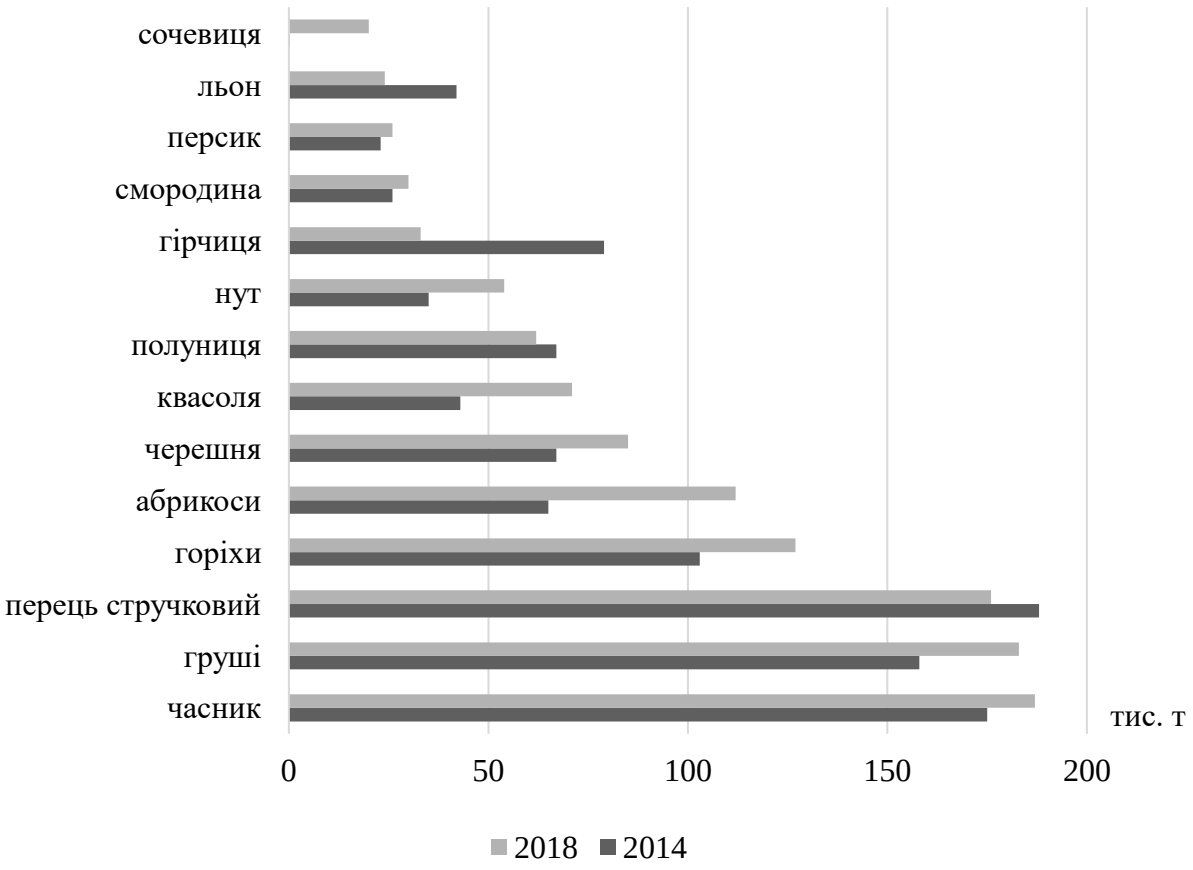

Рис. 4.6. Динаміка обсягів вирощування нішевих культур в Україні

Джерело: побудовано на основі [1].

Вважаємо, що розширення асортименту та ринків збуту сільськогосподарської продукції, розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур сприятиме диверсифікації розвитку сільських територій та забезпечить зростання експорту продукції, розширення сфер зайнятості і, відповідно, доходів сільського населення.

У світовій практиці поняття розвитку сільських територій тісно пов’язане зі збільшенням частки несільськогосподарських видів діяльності на селі як альтернативних джерел доходів і передумов подальшого соціально-економічного розвитку окремих місцевостей [383]. Тому вважаємо, що *диверсифікація несільськогосподарської діяльності* повинна бути спрямована на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів. Вибір видів несільськогосподарської діяльності для

кожної сільської території індивідуальний та залежить від природних ресурсів та їхнього місця розташування.

Розвиток промисловості. На нашу думку, перспективними видами промисловості, які здатні забезпечити диверсифікацію розвитку сільських територій, є заготівля лісу; видобуток щебню, піску та корисних копалин; видобуток торфу й виробництво торф'яних брикетів; виробництво будівельних матеріалів; будівництво розважальних закладів та об'єктів харчової промисловості; виробництво тари та пакувальних матеріалів; переробка сільськогосподарської продукції; виробництво борошна, круп, консервованих овочів, фруктів, соків, м'ясо-молочних виробів.

Важливою складовою агропромислового комплексу України є галузі, які спрямовані на переробку сільськогосподарської продукції. Саме від ступеня їх розвитку залежить рівень забезпечення потреб населення у продуктах харчування, раціональне використання продукції рослинництва і тваринництва, зменшення втрат під час транспортування та зберігання сільськогосподарської продукції, виробництво сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості та експорт переробленої продукції рослинництва й тваринництва за вищими цінами.

Зовнішня торгівля відіграє важливу роль в економіці України. Впродовж останніх років спостерігалось скорочення виручки від експорту товарів з одночасним скороченням експорту агропромислової продукції. Натомість, не дивлячись на загальний негативний тренд, експорт не агропромислової продукції скорочувався значно швидшими темпами, ніж аграрний, а у 2017 р. виявлено зростання експорту сільськогосподарської продукції. За 2017 р. експорт сільськогосподарської продукції становив 17,8 млрд дол. США, що на 16 % більше ніж у 2016 р. Рекордний обсяг експорту 17,9 млрд дол. США спостерігався у 2012 р. Проте варто відмітити, що основну частину аграрного експорту становить продаж сировини – пшениці, кукурудзи, ячменю та соєвих бобів. Частка цієї продукції в структурі становить понад 55 % [33, с. 31].

Україна вже декілька років є світовим лідером з виробництва і експорту соняшникової олії. Також зріс експорт насіння і плодів олійних культур на 525 млн дол. США, а експорт зернових культур – на 428 млн дол. США (за рахунок кукурудзи). Основним ринком збуту української агропродукції залишається ринок Азії, котрий дещо зменшив частку в структурі українського експорту у 2017 до 45 %, з 48 % у 2016 р. Основними країнами-партнерами з Азії у 2017 р. виступали – Індія, Туреччина і Китай. На другому місті – країни ЄС, з часткою в 32 %, де головними партнерами є Нідерланди, Іспанія і Італія. Трійку лідерів закривають країни Африки, котрі в свою чергу займають 14 %. Основними партнерами з Африки є Єгипет, Туніс і Марокко [34, с. 32–33].

Ю. Кернасюк звертає увагу на те, що, внаслідок спрямування сільськогосподарської продукції на експорт більше як сировини, галузь в цілому недотримує на кожній тонні реалізованої продукції досить значні фінансові кошти, які необхідні для забезпечення розширеного відтворення й розвитку виробництва, оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, а також підвищення рівня доходів та зменшення безробіття сільського населення [109].

На нашу думку, необхідно стимулювати суб’єктів господарювання до впровадження і розвитку технологій з вищим рівнем переробки сільськогосподарської продукції. Хоча великі харчові переробні заводи мають цінові переваги, проте невеличкі підприємства також спроможні забезпечувати конкурентоспроможність своєї діяльності внаслідок уникнення втрат частини доходу через відсутність ланцюга посередника. Вважаємо за доцільне здійснювати переробку сільськогосподарської продукції на місці її виробництва чи вирощування, адже зменшуються втрати сировини, які можливі при транспортуванні на великі відстані, витрати на транспортування та збільшуються, відповідно, доходи від реалізації готової продукції, а не сировини для виробництва.

Сільський туризм є одним із шляхів реалізації диверсифікації несільськогосподарської діяльності на сільських територіях в умовах реалізації реформи місцевого самоврядування. Згідно з Законом України «Про туризм» сільський зелений туризм визнано окремим видом туризму, розвиток якого є основним пріоритетним напрямом державної політики. У проекті Закону України «Про сільський зелений туризм» зазначено, що сільській зелений туризм – відпочинковий вид туризму, що передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості (селі) та отримання ними послуг сільського зеленого туризму (бронювання, розміщення, харчування, інформаційного обслуговування й інших видів послуг, що спрямовані на задоволення потреб туристів) [226]. Крім того, згідно зі ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» [222], особистим селянським господарствам дозволено проводити господарську діяльність у сфері сільського зеленого туризму.

І. Кульчій вважає, що сільський туризм – це вид туризму, який полягає у відпочинку на сільських територіях із метою залучення відпочивальників до сільського побуту й задоволення їхніх рекреаційних потреб і пов’язаний із використанням потенціалу регіону та (або) майна сільськогосподарських товаровиробників, які надають ці послуги [127, с. 6–7].

На думку Ю. Арбузової та В. Яковенко, сільський туризм – чи не найсучасніший та найактуальніший напрям у туристичному бізнесі, який пропонує туристам відвідини й перебування в сільській місцевості з метою відпочинку, у тому числі й із метою участі в сільськогосподарській праці, занурення в традиційний сільський побут і культуру [361].

М. Пітюлич та І. Михайлюк під сільським туризмом розуміють відпочинковий вид туризму, що здійснюється в сільських садибах, де їх власник надає послуги з розміщення та харчування туристів; основна мета цього виду туризму – пасивний відпочинок від міської метушні й вивчення побуту селян. Окрім того, науковці пропонують чітко розмежовувати поняття «сільський туризм», «агротуризм» та «екотуризм» [190].

Як зазначають Ф. Важинський та М. Лалакулич, нині проглядаються два шляхи розвитку сільського зеленого туризму, які можна використати для розвитку регіону: можливість використання наявних потенціалів сільського регіону, житлового фонду сільських мешканців, історичних та етнографічних осередків; створення нових сільських приміщень за рахунок переобладнання наявного житлового фонду села й нового будівництва з урахуванням потреб сімейного, молодіжного, культурного, дитячого, рибальського та інших видів туризму [27].

Розвиток туризму на сільських територіях, на думку П. Жука та В. Далика, варто також розглядати як ефективний напрям подолання монопрофільності сільської економіки та розширення сфери зайнятості селян [68].

Річки та озера Волинської області мають значний нереалізований потенціал, тому на їх берегах доцільно здійснювати будівництво баз відпочинку, пансіонатів. Окрім того, регіон має значні ресурси лікувальних грязей та мінеральних вод.

На місцевому рівні з метою розвитку сільського туризму варто передбачити реалізацію таких заходів, як:

– створення садиб для розміщення туристів (будівництво нових або реставрація будівель, що не використовуються);

– організація піших, кінних та веломаршрутів лісовими стежками та історичними місцями;

– проведення на байдарках сплавів річками та озерами Волинської області;

– організація сфери харчування на сільських територіях з врахуванням особливостей місцевості;

– виготовлення туристичних карт, буклетів, сувенірів тощо;

– розвиток та популяризація народних промислів (гончарство, ткацтво, писанкарство, столярство, плетіння виробів з лози).

Л. Черчик, І. Єрко, Н. Коленда, О. Міщенко вважають, що розвиток сільського туризму на території Волинської області може забезпечити економічну й демографічну стабільність у сільських місцевостях регіону та розв'язати їхні соціально-економічні проблеми. Погоджуюсь з думкою науковців, що «для успішного розвитку сільського зеленого туризму у Волинській області потрібно створити центри підготовки менеджерів сільського туризму, покращити якість реклами на національному, обласному й регіональному рівнях, створити можливості отримання кредитних ресурсів для сільського населення та сприятливих умов для інвестицій» [352, с. 73].

Розвиток сільського туризму дає змогу сформувати комплексний туристичний продукт, який сприяє диверсифікації розвитку сільських територій. Залучення інвестицій у розвиток сільського туризму сприятиме створенню робочих місць; зростанню доходів сільських жителів за рахунок надання послуг туристам і реалізації вироблених продуктів харчування; покращенню благоустрою сіл; відродженню місцевих народних промислів, звичаїв та ремесл [299, 314].

Диверсифікацію несільськогосподарської діяльності на сільських територіях варто реалізовувати також через *розвиток сфери послуг* (транспортні перевезення, ІТ-технології, медичні й косметичні послуги, апітерапію тощо).

Апітерапія – це метод лікування за допомогою живих бджіл та продуктів бджільництва: меду, прополісу, маточного молочка, воску. Дуже популярною послугою є сон на вуликах.

Виробництво специфічної районованої продукції – виробництво продукції, яке можливе лише на певній території через сприятливі погодно-кліматичні умови, наявність певної сировинної бази, транспортного сполучення. Наприклад, виробництво якісної цегли можливе лише з певного виду глини, а отже, цегельний завод потрібно будувати в регіоні, де є поклади такої глини, щоб економити на транспортуванні сировини, а відповідно – збільшити прибутки.

Збір лікарських рослин можна проводити лише на тій територій, де вони ростуть, хоча, порівняно з глиною, заводи з виробництва медичних препаратів будують незалежно від місця збору лікарських рослин. Адже фармацевтичні компанії випускають великий асортимент медичних препаратів з різними діючими компонентами.

Народні художні промисли в Україні є невід'ємною складовою частиною української культури, які увібрали в себе риси, притаманні певним регіонам України. Згідно із Законом України «Про народні художні промисли» народний художній промисел – це творча та виробнича діяльність, мета якої – створення художніх виробів декоративно-вжиткового призначення, що виконується на основі колективного освоєння й спадкоємного розвитку традицій народного мистецтва в певній місцевості в процесі творчої праці майстрів народних художніх промислів [219].

Серед різноманітних видів народної творчості потрібно виокремити художнє ткацтво, килимарство, вишивання, писанкарство, художню обробку металів, виробництво шкіряних предметів, виготовлення дитячих іграшок із сиру, мистецтво художньої обробки дерева, особливо – художню різьбу [346]. Розвиток народних художніх промислів є ще одним шляхом реалізації диверсифікації несільськогосподарської діяльності на сільських територіях. Проте недосконалість нормативно-правової бази, скорочення кількості спеціалізованих навчальних закладів і втрата ринків збуту цієї продукції унеможливлюють розвиток народних художніх промислів.

Тому вважаємо, що диверсифікація несільськогосподарської діяльності повинна бути спрямована на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, який сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій, досягненню екологічної безпеки, підвищенню якості життя сільського населення, збільшенню доходів на селі тощо.

Одним із напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено *диверсифікацію організаційно-правових форм господарювання,* яка спрямована на створення нових юридичних осіб (підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об'єднань підприємств, підприємців).

Створення та розвиток підприємств (приватних, фермерських, колективних, державних, казенних, іноземних, орендних, комунальних, дочірних, іноземних, індивідуальних, спільних, сімейних) сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Протягом останніх років частка суб'єктів господарювання у сільському господарстві становила близько 4 % від загальної кількості суб'єктів, при чому левова їх частка – саме підприємства [38].

Прослідковується тенденція зменшення чисельності підприємств, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, наприклад, якщо у 2014 р. їх кількість становила 44 968, то у 2018 р. – уже 40 333. Відповідно спостерігаємо зменшення площ сільськогосподарських угідь у користуванні з 21530 тис. га у 2014 р. до 20005 тис. га у 2018 р. Найбільша площа сільськогосподарських угідь (3977,6 тис. га) зосереджена в підприємствах, що мали у власності та користуванні понад 10000 га. Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь у 2018 р. зображено на рис. 4.7.

В. Івченко вважає, що «сімейні фермерські господарства як представники дрібнотоварного виробництва сільськогосподарської продукції можуть зробити вагомий внесок у розвиток сільського соціуму на мікрорівні». Адже сімейні фермери зацікавлені в еволюції соціальної сфери села, його громади, забезпеченні екологічності виробничих процесів та продукції, оскільки самі є членами місцевого співтовариства. Погоджуємось з думкою науковця, що «сімейне фермерське господарство, як ніша суспільного осередку сільської території, у межах якої виконується його

господарська діяльність, спроможне краще від великої агрофірми відстоювати права споживачів на безпечну продукцію, охорону їхнього здоров'я, захист навколишнього природного середовища» [104, с. 7].

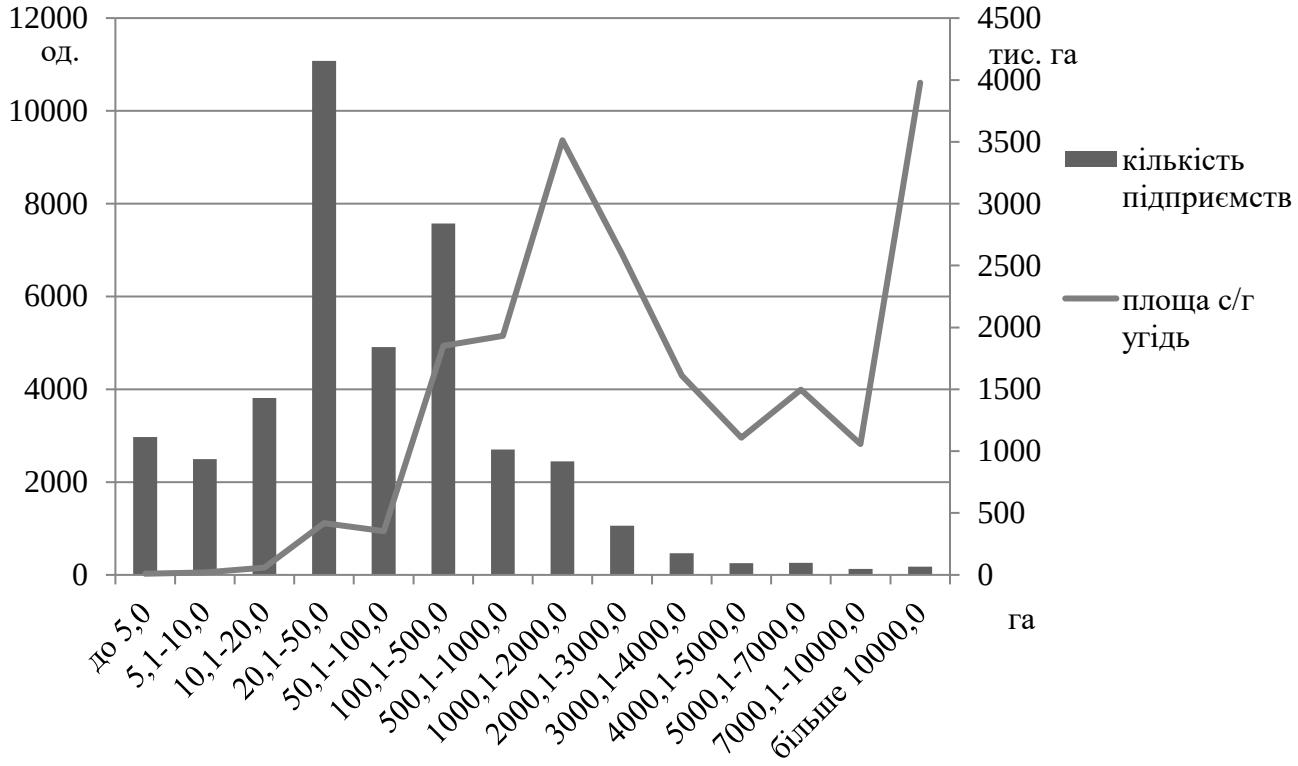

Рис. 4.7. Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь у 2018 р. в Україні

Джерело: побудовано здобувачем на основі [267, с. 290].

Відзначимо, що в Україні протягом 2017–2018 рр. збільшилась на 3650 од. кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, а фермерських господарств – навпаки, зменшилась на 973 од. Розподіл сільськогосподарських підприємств, у т. ч. фермерських, у 2018 р. в розрізі регіонів України представлено на рис. 4.8.

С. Кваша також акцентує увагу на тому, що, якщо превалюватиме підхід, за якого сільськогосподарську продукцію вироблятимуть лише великі агрокомпанії, то зросте рівень безробіття сільського населення [108].

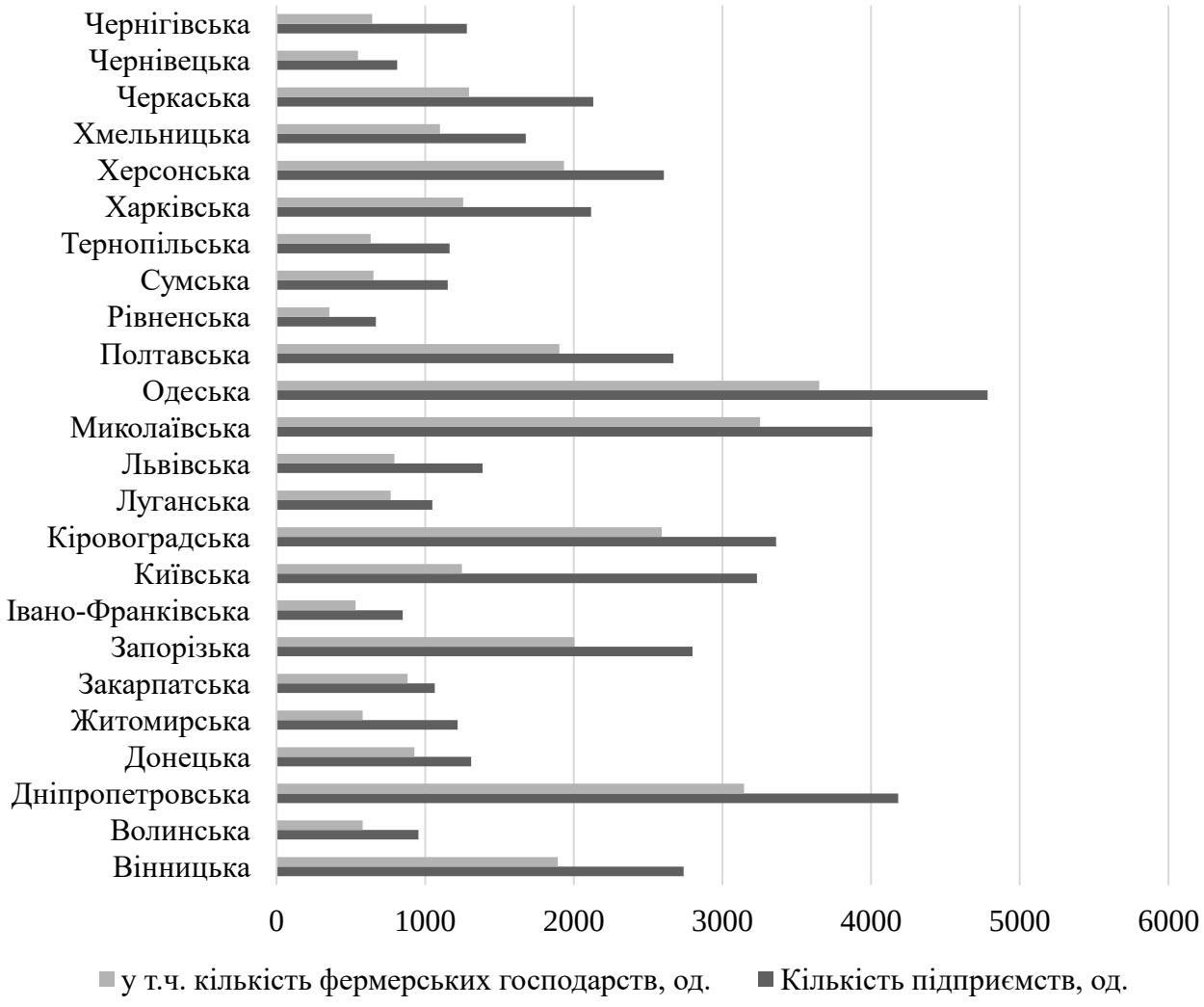

Рис. 4.8. Кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано здобувачем за даними [255, с. 167].

Спостерігається зменшення кількості юридичних осіб, зайнятих сільським господарством у Волинській області (з 1756 од. у 2010 р. до 1377 од. в 2018 р.) у зв’язку із закриттям малих та середніх підприємств, сільськогосподарських виробничих кооперативів, що спричинило зменшення кількості зайнятого населення на 41,8 тис. осіб. Варто звернути увагу, що кількість великих агровиробників зросло з 161 у 2014 р. до 180 у 2018 р., що може призвести до занепаду малого та середнього бізнесу на селі. Виявлено зростання кількості фермерських господарств й обсягів виробництва ними продукції рослинництва (рис. 4.9).

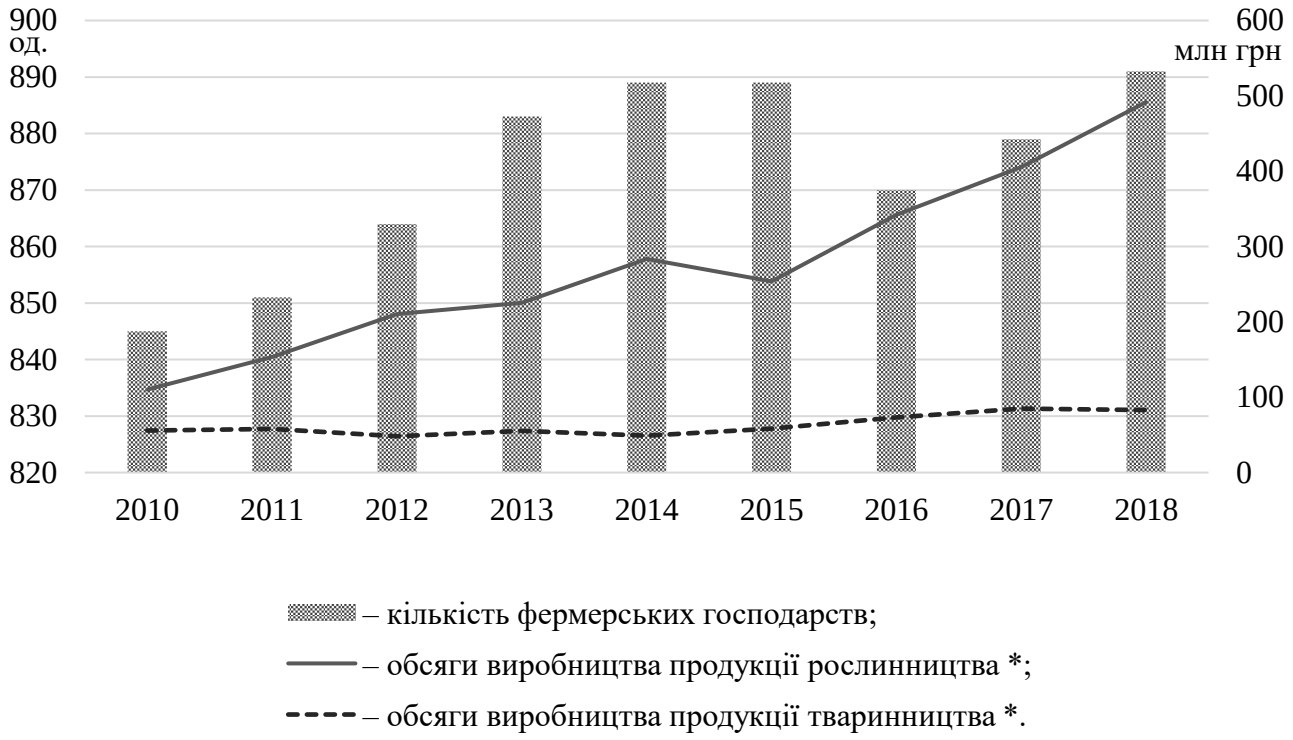

Рис. 4.9. Динаміка формування фермерських господарств та обсягів виробництва ними продукції сільського господарства у Волинській області

Джерело: побудовано на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54];

* у постійних цінах 2010 р.

Необхідно звернути увагу, що в Україні здійснюється державна підтримку розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації. Наприклад, у 2019 р. для фермерів та кооперативів передбачено 90 % компенсації вартості дорадчих послуг, 80 % компенсації вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва, 70 % компенсації кооперативам вартості придбаного вітчизняного обладнання, 40 % компенсації вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва, здешевлення кредитів, бюджетна субсидія на один гектар новоствореним господарствам та бюджетна субсидія на одного члена не новоствореного.

Одним із шляхів забезпечення диверсифікації організаційно-правових форм господарювання є *сприяння створенню та розвитку господарських*

товариств (акціонерних, повних, товариств з обмеженою відповідальністю, товариств з додатковою відповідальністю). В агросекторі господарські товариства є найпоширенішою організаційно-правовою формою господарювання після фермерських господарств, що відображено у табл. 4.2. Найбільш поширеними є товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні.

Таблиця 4.2

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційними формами господарювання в Україні

Види підприємств, од.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Господарські товариства	7750	7721	8700	6967
Приватні підприємства	3772	3627	3752	3215
Кооперативи	674	596	738	448
Фермерські господарства	33084	32303	33682	34137
Державні підприємства	228	241	222	199
Підприємства інших форм господарювання	691	891	603	592
Усього	46199	45379	47697	45558

Джерело: сформовано здобувачем за даними [38].

Створення та розвиток кооперативів сприяє створенню нових робочих місць на селі, розв’язанню проблеми виїзду на заробітки молоді до інших населених пунктів, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних й інших потреб на засадах самоврядування [217].

Саме завдяки роботі кооперативів, на думку О. Ковшової, можна задовольнити бажання громадян працювати на благо громади, створити високооплачувані нові робочі місця, розвинути інфраструктуру населеного пункту, що дійсно зможе підвищити рівень доброту та якість життя

мешканців на цій території. Окрім того, розвиток кооперативів призводить до конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників не лише на території ОТГ, але й загалом по всій країні. Саме завдяки їхній діяльності на території впроваджують сучасні технології, модернізують техніку й створюють передумови для розвитку підприємницької діяльності, що збільшує доходи місцевого бюджету [112]. На сьогодні на сільських територіях, як зазначає О. Ковшова, найбільш сприятливими є умови для створення й розвитку постачальницьких, заготівельно-збутових, молочних, м’ясних, зернових, переробних, сервісних, житлово-будівельних, садово-городніх, гаражних, торговельно-закупівельних, транспортних, освітніх, туристичних, медичних та багатофункціональних кооперативів [112].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, утворена фізичними й/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об’єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов’язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва й матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг із метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [228]. Зазвичай на сільських територіях функціонують виробничі й обслуговуючі кооперативи.

Одним із шляхів забезпечення диверсифікації організаційно-правових форм господарювання є *сприяння створенню та розвитку організацій.* Згідно із класифікацією організаційно-правових форм господарювання, організація (установа, заклад) – це організаційна структура, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна [213]. Виокремлюють такі види організацій, як державні, комунальні, приватні.

Створення та розвиток об'єднань підприємств сприяє збільшенню обсягів виробництва та забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Об'єднання підприємств (юридичних осіб) – господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств (юридичних осіб) з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань [213]. Основними організаційно-правовими формами об'єднань підприємств в Україні є асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, холдингові компанії та ін. [213].

Згідно з Державним класифікатором України статутні об'єднання (консорціуми, концерни), на відміну від договірних (асоціацій, корпорацій), не мають установчих договорів та діють на підставі статуту. Це пов'язане з тим, що юридичною основою цих об'єднань є не волевиявлення сторін, а фінансова чи адміністративна залежність членів об'єднання від одного або групи підприємств [213].

Найбільш поширеними на сільських територіях є аграрні холдинги. До основних переваг функціонування агрохолдингів в Україні, на думку науковців, віднесено забезпечення зайнятості населення сільських територій, зростаюча динаміка питомої ваги прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор в структурі економіки, зростання обсягів капітальних інвестицій в сільське господарство, забезпечення високої врожайності агропродукції, стабільних обсягів виробництва, високої рентабельності, висока результативність фінансово-господарської діяльності, реалізація заходів корпоративної соціальної відповідальності, вихід на зовнішні ринки запозичення капіталу та доступ до дешевих кредитів [236, с. 288–300].

Одним із шляхів реалізації диверсифікації організаційно-правових форм господарювання *є сприяння створенню та розвитку підприємців-фізичних осіб.* Підприємець-фізична особа, яка є громадянином України, іноземним громадянином, особою без громадянства, що здійснює підприємницьку діяльність. Громадянин визнається суб'єктом

господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення [213]. Динаміку кількості суб’єктів господарювання, в т. ч. підприємців-фізичних осіб, зайнятих сільськогосподарською діяльністю в Україні відображено на рис 4.10.

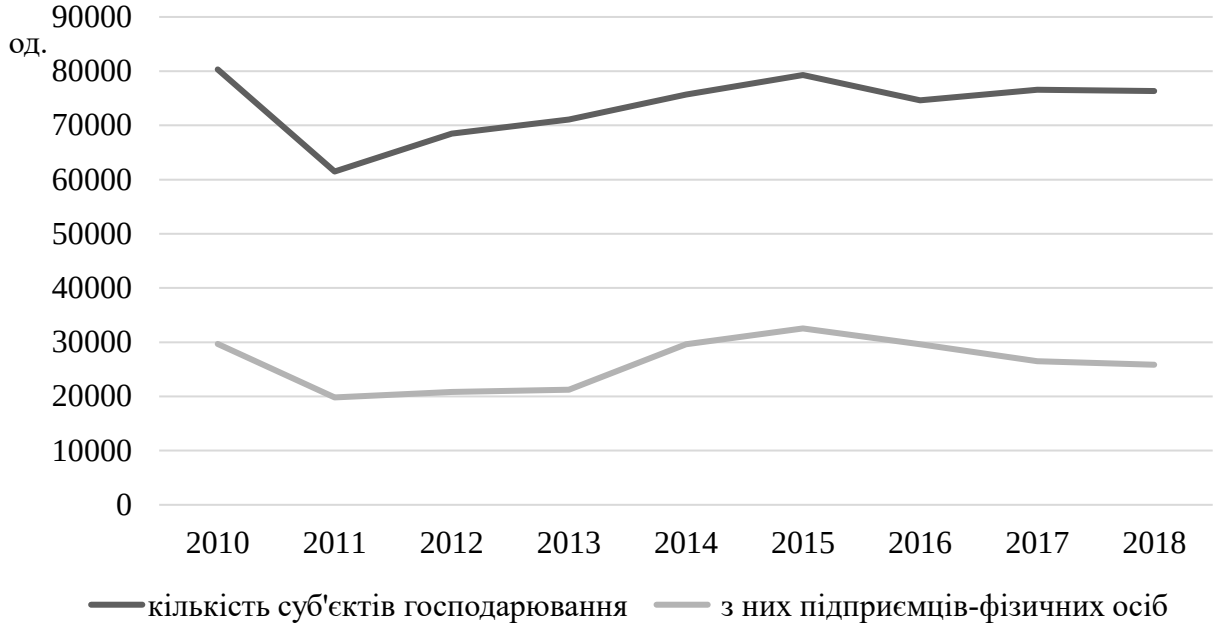

Рис. 4.10. Динаміка кількості суб’єктів господарювання, зайнятих сільськогосподарською діяльністю в Україні

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних [73].

П. Гайдуцький зазначає, що у період трансформаційної кризи та реформування сільгосппідприємств особисті селянські господарства забезпечили збереження виробництва та зайнятості селян [50].

Ю. Губені, Ю. Коверко, П. Оліщук вважають, що для пришвидшення розвитку особистих селянських господарств необхідна державна підтримка, яка стосуватиметься забезпечення їх доступними та дешевими кредитними ресурсами, розширення землекористування, навчання та інформування власників господарств щодо сучасних можливостей їх діяльності та вимог до якості продукції й технології її виробництва, ринків збуту тощо [63].

Тому підприємництво – це рушійна сила соціально-економічного розвитку сільських територій, адже сприяє відродженню населених пунктів із малою чисельністю населення [311].

Запропоновано заходи щодо трансформації наявних та сприяння створенню нових організаційно-правових форм господарювання з метою підвищення якості життя сільського населення та забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, серед яких доцільно виділити:

– збільшення кількості суб’єктів малого підприємництва через стимулювання розвитку місцевих підприємницьких ініціатив серед сільських жителів;

– активізація практик організації кооперативних та кластерних процесів на сільських територіях;

– покращення стану соціально-економічної інфраструктури цих територій;

– розробка та реалізація регіональних програм розвитку підприємництва;

– стимулювання розвитку привабливих для конкретної сільської території видів економічної діяльності на засадах смарт-спеціалізації;

– державна підтримка розвитку підприємництва на сільських територіях для модернізації матеріальної та техніко-технологічної бази суб’єктів господарювання;

– консультаційна підтримка сільського населення щодо започаткування власного бізнесу.

Важливе значення під час реформування місцевого самоврядування в Україні має розвиток кластерів, який сприяє створенню нових робочих місць, розвитку виробничої та соціальної інфраструктур на сільських територіях, утворенню об’єднань підприємств із замкненим циклом виробництва готової продукції, зниженню собівартості й ціни сільськогосподарських та

несільськогосподарських товарів, підвищенню якості вирощеної та випущеної продукції, конкурентоспроможності учасників кластера за рахунок упровадження інноваційних технологій і доступу продукції до регіональних та світових ринків [302].

Термін «кластер» з англійської мови перекладається як гроно, скупчення, група, пучок, жмуток і використовується в різних галузях науки. У фізиці кластер трактується як система з великої кількості слабопов'язаних атомів або молекул, у музиці означає співзвуччя, утворене малими або великими секундами [35, с. 544]. Одним із засновників досліджень економічних питань формування та функціонування кластерів є Майкл Портер, який вважає, що кластер – це група географічно сусідніх взаємозв'язаних компаній і пов'язаних із ними організацій, які діють у певній сфері, що характеризуються спільністю діяльності й взаємодоповнюють одна одну [198, с. 258]. Також він зазначає, що чим більш розвинені кластери в окремій країні, тим вищі в ній рівень життя населення та конкурентоспроможність економіки.

Досвід країн ЄС свідчить, що кластеризація є однією з умов підвищення конкурентоспроможності економіки регіону та держави в цілому. У ЄС процес кластеризації почався зі створення в 1968 р. Генерального директорату з регіональної політики. Пізніше у 1975 р. сформовано Європейський фонд регіонального розвитку, а в 1988 р. Європарламентом прийнято Хартію регіоналізму й почала функціонувати Рада регіональних та місцевих об'єднань. У 2000 р. на саміті в Лісабоні створено Європейський дослідницький простір. А 21 січня 2008 р. в Стокгольмі схвалено Європейський кластерний меморандум [406].

Аналіз досвіду розвинутих країн світу свідчить, що найбільше кластерних структур формується в Данії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Італії, США, Австрії. Наприклад, у Данії найбільш розповсюджені кластери з

виробництва молочних продуктів, у Великобританії – із виробництва сільськогосподарської продукції й надання фінансових послуг, в Італії – із виробництва меблів, одягу. Можемо зробити висновок, що кластери утворюються в різних сферах економіки – у сільському господарстві, промисловості, металургії. Україні потрібно залучати світовий досвід розвитку кластерів і підтримувати кластерні ініціативи на сільських територіях.

Оскільки аграрна галузь є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів та простором для залучення інвестицій, тому необхідно за допомогою підтримки держави та об’єднаних територіальних громад забезпечити підвищення продуктивності агровиробництва.

П. Саблук та М. Кропивко під агропромисловою кластеризацією розуміють концентрацію й спеціалізацію агропромислового виробництва з формуванням на території замкнутих продуктивних ланцюгів «виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції» на засадах інтеграції для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості [252].

Л. Газуда обґрунтовує те, що формування агрокластерів є однією з форм поглиблення міжтериторіальної інтеграції й забезпечення конвергенції [47, с. 20]. В. Чемерис зазначає, що досвід і «мода» на формування галузевих кластерів в Україні зумовлені впливом наукової думки зарубіжних науковців, зокрема при спробі впроваджувати елементи політики розвитку окремих галузей промисловості або сфери туризму. Проте надаючи відповідну підтримку кластерним ініціативам в Україні, розвинуті країни ЄС повністю усвідомлюють доволі критичний стан багатьох напрямів прикладних досліджень аграрної науки й в умовах економічної кризи на внутрішніх ринках євроспільноти небезпідставно розраховують на подальшу експансію власного високотехнологічного експорту [347].

При формуванні кластера в агропромисловому виробництві, на думку Ф.А. Важинського та О.С. Молнара, доцільно виділити пріоритетні напрями його розвитку, що сприятиме найповнішому використанню реальних і потенційних переваг регіону. Враховуючи наявні переваги, такими галузями можуть стати зерновиробництво, вирощування олійних культур, овочівництво. Великий виробничий потенціал становлять тваринницькі галузі – м’ясне та молочне скотарство, свинарство, птахівництво [28].

Науковці пропонують цілеспрямовано формувати територіально-виробничі агропромислові кластери з високим рівнем спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва для найповнішого використання природних і просторових переваг сільської території, й на цій економічній базі розбудовувати соціально-економічні кластери для створення достойних умов життєдіяльності сільських жителів і формування привабливого обличчя українського села [265, с. 686].

Але відсутність нормативно-правового регламентування створення кластерної організації виробництва й відсутність визначення поняття «кластер» у вітчизняному законодавстві унеможливлює утворення та розвиток кластерів у різних галузях економіки, у т. ч. й у сільському господарстві. У чинній Постанові Кабінету Міністрів «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» [233] серед основних принципів розвитку аграрного сектору у сфері формування й реалізації державної аграрної політики є орієнтація на підтримку розвитку кооперації із застосуванням кластерної моделі.

Згідно з Концепцією Кабінету Міністрів України щодо Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. (Розпорядження № 603-р від 17 липня 2013 р.) передбачено визначення на законодавчому рівні поняття «кластеризація» та порядку фінансування кластерів. Проте в стратегіях розвитку регіонів України до основних напрямів реформування економіки відносять

формування й розвиток кластерів. Наприклад, у внесених змінах у 2012 р. до «Стратегії розвитку Волинської області на період до 2020 року» йдеться про укладення угоди про створення міжнародного туристичного кластера та спільної промоції бренду «Полісся» й серед основних завдань щодо стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу є створення IT-кластера [230].

О. Трофімцева зазначає, що створення кластерів – це оптимальний інструмент розвитку сільських територій. Їх ефективність залежить від ініціативи бізнесу різних секторів економіки. Адже об’єднання фінансових, людських та природних ресурсів, держави, бізнесу та сільських громад володіє значним потенціалом для підвищення конкурентоспроможності регіонів. На даний час діють пілотні проекти з впровадження агрокластерів на Львівщині («ГорбоГори») та Одещині («Фрумушика Нова»). Їхні загальні бюджети становлять відповідно 27,6 та 39,56 млн грн. Метою агрокластеру «ГорбоГори» є відродження західного українського села на принципах децентралізації із застосуванням кластерних механізмів розвитку, як ланцюгів доданої вартості; а агроекокластеру «Фрумушика Нова» – збереження місцевої екосистеми, розвитку сільського туризму та екологічного сільгоспвиробництва [247].

Співпраця бізнесу, влади і громади – основа розвитку будь-якої території, в тому числі сільської, але в кластері вона більш розгалужена. І це дає змогу виграти всім. Завдяки об'єднанню зусиль можна вирішувати проблеми розвитку туризму і громади в цілому. До того ж туристичний кластер – це і додаткові робочі місця, і підвищення іміджу території, і інвестиційна привабливість, і розвиток території та поповнення бюджетів [289]. Перехід на кластерну систему сприятиме підвищенню конкурентоспроможності сільських територій та розвитку різних галузей економіки, у тому числі й агропромислового комплексу.

В умовах реформування місцевого самоврядування розширюються можливості фінансування проектів та програм розвитку ОТГ шляхом залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, співпраці зі світовими фондами, тому шляхи реалізації *диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій* більш детально розкрито в п. 5.3. На нашу думку, ефективність реалізації будь-яких проектів на сільських територіях залежить від правильності управлінських дій, обраної моделі управління і її успішного впровадження.

Погоджуюсь з думкою В. Андрійчука, який вважає, що «з метою розв'язання фінансових проблем сільськогосподарських товаровиробників доцільно розширити використання банками інструментів фінансування, збільшити залучення коштів аграріїв на умовах фінансового лізингу, посилити роль Аграрного фонду України збільшенням ним форвардних закупівель зерна, відновити в більших масштабах підтримку частковим погашенням відсоткових ставок за взяті кредити для сільськогосподарської діяльності, здійснити пошук великими компаніями альтернативних джерел залучення фінансових ресурсів на азійських фондових ринках» [4].

Проведена оцінка стану диверсифікації розвитку сільських територій сприятиме обґрунтованому вибору напрямів диверсифікації розвитку сільських територій із метою розширення асортименту й ринків збуту сільськогосподарської продукції, підтримки органічного виробництва, вирощування нішевих культур, розвитку промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, збільшення кількості суб'єктів господарювання, залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, юридичних і фізичних осіб, міжнародних фондів.

Вважаємо, що дослідження досвіду Європейського Союзу щодо політики стимулювання розвитку сільських територій сприятиме розробці організаційного та економічного забезпечення диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації.

4.2. Європейська політика стимулювання розвитку сільських територій та можливості її імплементації в Україні

Досвід країн Європейського Союзу демонструє широкі можливості ефективної реалізації політики розвитку сільських територій, що досягається завдяки повному законодавчому забезпеченні та організаційно-економічному механізму її реалізації. Враховуючи процес адаптації аграрної політики України до вимог Європейського Союзу, необхідно охопити комплекс питань, які розглядають особливості організаційного та економічного забезпечення розвитку сільських територій.

Адаптація аграрної політики України до вимог ЄС, на думку О. Шульги, має враховувати низку специфічних для України факторів, що визначають необхідність ретельного аналізу адекватності таких заходів можливостям вітчизняної економіки [356].

Зазначимо, що розвитку сільських територій у світовій економічній практиці приділяють значну увагу. Політика зарубіжних країн орієнтована на розвиток сільського господарства і його диверсифікацію, створення нових джерел для розвитку сільського господарства та його інвестування. В. Іванишин та О. Дудзяк акцентують увагу на тому, що для успішної імплементації зарубіжного досвіду розвитку як сільського господарства, так і сільських територій у цілому, завжди потрібно пам’ятати про вітчизняну базу, традиції розвитку українського сільського господарства, його особливості [103]. Погоджуємось з думкою науковців про те, що лише після детального вивчення співвідношення й подібності сфер дотичності наших галузей сільського господарства можна успішно імплементувати закордонний досвід розвитку сільських територій в Україні [103].

У світовій практиці виокремлено розвиток сільських територій у довгострокову політику, яка проявляється в безперервному задоволенні потреб суспільства в продовольчих товарах за умови раціонального використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій.

Особливе значення в розвитку сільських територій займає сільське господарство, адже воно забезпечує постійний дохід сільському населенню, створює й контролює природні біологічні цикли, використовує та захищає природні ресурси.

Близько половини земель Європейського Союзу є сільськогосподарськими. Сільське господарство є важливою складовою частиною природного середовища ЄС. Агропромислове виробництво протягом століть сприяло створенню, підтримці та розвитку унікальної сільської місцевості (різноманітних ландшафтів і місць проживання). Екологічна цілісність та мальовнича цінність ландшафтів роблять сільські регіони привабливими для створення підприємств, для проживання, а також для туристичної й рекреаційної діяльностей. Але нераціональна сільськогосподарська практика та землекористування також можуть мати негативний вплив на природні ресурси, серед яких доцільно виділити забруднення ґрунту, води й повітря; роздрібнення місць існування; втрата дикої природи [364].

У 2016 р. ЄС-28 експортував сільськогосподарської продукції на суму 131 млрд євро та імпортував – 112 млрд євро з балансом у 19 млрд євро. Світові ціни на продукцію сільськогосподарського виробництва встановлюються залежно від попиту й пропозиції. Якби ціни виробників на сільськогосподарську продукцію були вищими, фермери заробляли б більше, а потреба в сільськогосподарській підтримці була б меншою. Проте вищі ціни на продукти харчування не задовольнятимуть потреби споживачів. Зниження цін створює екзистенційні проблеми для багатьох фермерів, які не можуть компенсувати їх збільшенням рівня виробництва. Агропромисловий сектор Європейського Союзу є одним із найбільших галузей економіки, що нараховує 22 млн фермерів і сільськогосподарських працівників [390].

Спільну аграрну політику (CAP) започатковано в 1962 р. з метою забезпечення людства їжею за доступними цінами та одержання фермерами

справедливої заробітної платні за їхню працю. САР є однією з найстаріших загальноєвропейських політик Європейського Союзу.

Спільна агарна політика (САР) визначила три пріоритетні напрями дій, спрямовані на захист і підтримку сільської спадщини ЄС [364]:

– збереження та розвиток «природних» сільськогосподарських і лісогосподарських систем, а також традиційних сільськогосподарських ландшафтів;

– управління й користування водними ресурсами;

– боротьба зі змінами в кліматі.

Спільна аграрна політика (САР) є самостійною складовою частиною економічної політики Європейського Союзу. Вона еволюціонувала від політики, яка стосувалася структурних проблем фермерського сектору, до політики, спрямованої на багатоаспектні ролі сільського господарства в суспільстві. На початку 90-х років XX ст. швидка інтенсифікація сільського господарства призвела до зміни пріоритетів аграрної політики, у результаті чого переважаючими стали, на нашу думку, питання охорони довкілля, продовольчої безпеки та підвищення соціальної спрямованості сільського господарства [308, 309]. Відзначимо, що політика розвитку сільських територій як складова САР, допомагає сільським районам країн-членів ЄС задовольнити широкий спектр економічних, екологічних і соціальних проблем [313].

Якщо в середині минулого століття фінансова система САР стимулювала нарощення обсягів й експорту сільськогосподарського виробництва, то наприкінці – навпаки, їх стримувала. Тому, на думку О. Бородіної, на початку нинішнього століття ринкові заходи САР стали активно доповнюватися політикою «неринкового характеру», оскільки лише ринковими заходами Європі не вдавалося забезпечити збалансування аграрної структури, підвищення конкурентоспроможності фермерів на внутрішніх і зовнішніх ринках, належного утримання тварин, збереження навколишнього середовища й сталого розвитку сільської місцевості [17].

До середини 1990-х рр. політика ЄС уключала низку інструментів для досягнення таких цілей, як реструктуризація сільського господарства, територіальний або місцевий розвиток й інтеграція з навколишнім середовищем. Глави та представники держав-членів ЄС у 1999 р. на Берлінському саміті ухвалили «План дій 2000» (Agenda 2000), головна мета якого – це реформування політик ЄС (переважно сільськогосподарської та структурної) і визначення фінансової перспективи на 2000–2006 рр. Цей план пропонував 22 заходи, із яких країни-члени ЄС вибирали лише ті, які найкраще відповідали потребам їхніх сільських територій та включали їх до національних або регіональних програм.

«Планом дій 2000» передбачено, що заходи, які стосувалися політики розвитку сільських територій, представлено окремим блоком у структурі заходів САР. Розвиток сільських територій визначено як другий блок САР, який супроводжує подальші реформи в ринковій політиці (перший блок САР). Ця політика спрямована на досягнення балансу між двома блоками (рис. 4.11) [373, с. 5].

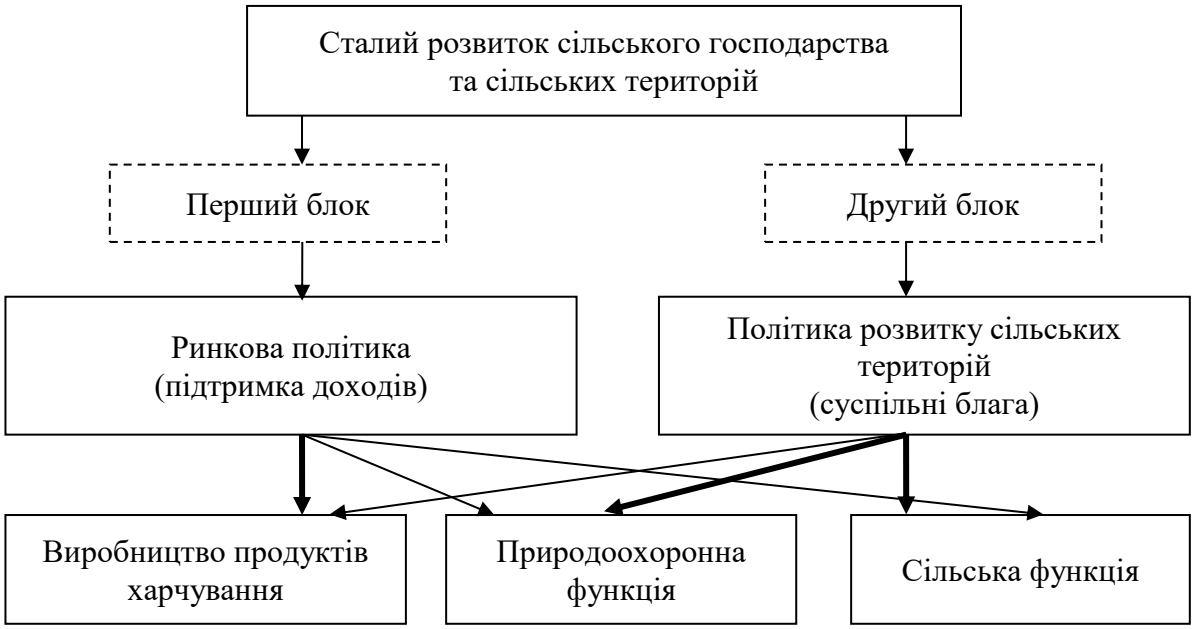

Рис. 4.11. Спільна аграрна політика ЄС згідно з «Планом дій 2000»

Джерело: сформовано на основі [373, с. 6].

САР складається з двох «блоків», перший уключає прямі виплати (тобто щорічні платежі фермерам, які дають змогу стабілізувати доходи фермерських господарств в умовах нестабільних ринкових цін і погодних умов) та ринкові заходи (для вирішення конкретних ринкових ситуацій і підтримки торгівлі). Другий блок стосується політики розвитку сільських територій та спрямований на досягнення збалансованого територіального розвитку й підтримання екологобезпечного сільськогосподарського сектору, а також сприяння конкурентоспроможності та інноваціям. Більшість коштів (а це 308,72 млрд євро), спрямовано на виконання САР, виділено на фінансування першого блоку, тоді як на розвиток сільських територій направлено лише 99,6 млрд євро [403]. При цьому, як зазначає О. Бородіна, політика розвитку сільських територій (другий блок) більш різноманітна за набором інструментів, ніж політика ринкового регулювання (перший блок) [17].

Основні напрями, що потребували розгляду в політиці розвитку сільських територій, містились у висновках Другої Європейської конференції з розвитку сільських територій, яка відбулась у Зальцбурзі у 2003 р. До них належали сільське та лісове господарство; *диверсифікація сільської економіки;* якість і безпека продуктів харчування; доступ до суспільних послуг; охоплення політикою сільського розвитку всієї території ЄС; політика вирівнювання; залучення всіх учасників, зацікавлених у розвитку сільських територій; формування партнерства між державними й приватними організаціями та потреба в спрощенні політики розвитку сільських територій [373, с. 6–7].

Із метою забезпечення сталого розвитку сільських територій політика САР ЄС у 2007–2013 рр. зосереджувалася на трьох основних цілях, які зображено на рис. 4.12, відповідно, як Вісь 1, Вісь 2 та Вісь 3: підвищення конкурентоспроможності сільського й лісового господарств; підтримка

землекористування та поліпшення навколишнього середовища; зростання якості життя й заохочення диверсифікації економічної діяльності [373, с. 8]. Четверта вісь – методологічна, оскільки спрямована на залучення сільського населення до аграрного та сільського розвитку через групи локальної взаємодії (програма LEADER) [17]. Основною метою програми LEADER є поліпшення якості життя в сільській місцевості й сприяння сталому розвитку місцевої економіки [14].

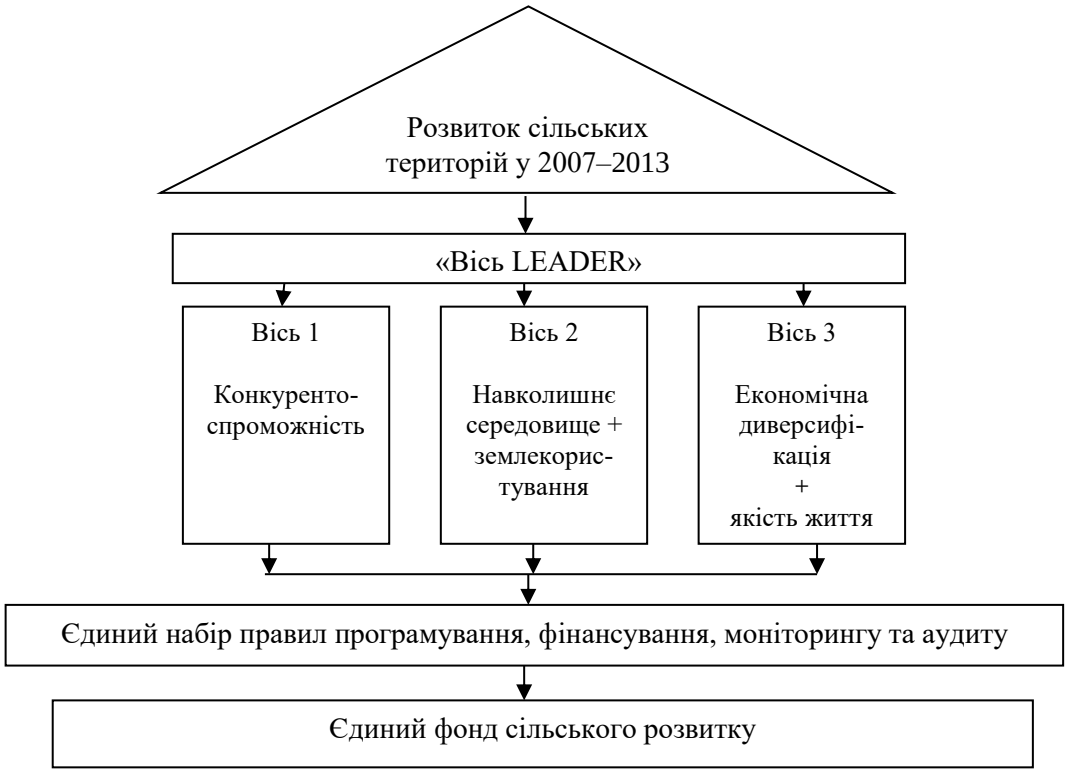

Рис. 4.12. Діяльність САР Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій у 2007–2013 рр.

Джерело: сформовано на основі [373, с. 8].

Пріоритетами розвитку ЄС згідно зі «Стратегією 2020» стало розумне, стале й всеохоплююче зростання у сфері зайнятості, інновацій, освіти, скорочення масштабів бідності й клімату/енергії (рис. 4.13), у результаті чого сформовано сильну та ефективну систему економічного управління для координації політичних кроків на загальноєвропейському й національному рівнях.

Ця стратегія зосереджена на досягненні цілей у галузі зайнятості, інновацій, освіти, скорочення масштабів бідності та клімату/енергії. Ними стали [246, с. 25]:

1) зайнятість: охоплення зайнятістю 75 % населення у віці 20–64 років;

2) науково-дослідні роботи: на них виділятиметься 3 % від ВВП ЄС;

3) зміна клімату/енергії: зниження викидів парникових газів на 20 % (або навіть 30 %, якщо є необхідні умови), порівняно з 1990 р.; досягнення частки енергії з відновлюваних джерел у структурі енергетичного балансу 20 %; підвищення рівня енергоефективності на 20 %;

4) освіта: максимальне охоплення шкільною освітою, скорочення відсіву протягом навчального року нижче 10 %;

5) бідність/соціальна ізоляція: зменшення кількості осіб, які перебувають у зоні ризику чи на межі бідності й соціальної ізоляції, щонайменше на 20 млн осіб.

Рис. 4.13. Розвиток сільських територій у контексті Стратегії «Європа 2020»

Джерело: побудовано на основі [246, с. 26].

Нова політика розвитку сільських територій на 2014–2020 рр. спрямована на підвищення якості життя сільських громад, ефективне використання локальних ресурсів для збереження екосистем; упровадження інновацій у сільській економіці та підвищення конкурентоспроможності фермерів. Ця політика повністю узгоджується із цілями стратегії «Європа 2020» для розумного, сталого й всеохоплюючого зростання. Особливістю політики є те, що національні, регіональні та місцеві органи влади відповідають за розробку й реалізацію своїх семирічних програм розвитку сільських територій на основі пріоритетів ЄС і заходів, запропонованих Європейським агарним фондом сільського розвитку (EAFRD), який забезпечує спільне фінансування з ЄС. Збільшена гнучкість нової політики означає, що вона пропонує підтримку, яка більш точно адаптована до конкретних потреб кожного регіону чи країни.

Основними відмінними характеристиками сучасної САР ЄС (2014–2020 рр.), порівняно з попереднім періодом (2008–2013 рр.), на думку науковців, є:

– перехід від підтримки виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції до прямої підтримки аграрних товаровиробників;

– розширення програм підтримки сільського розвитку, диверсифікації доходів на сільських територіях за рахунок кооперації, поліпшення якості вирощеної продукції;

– виділення цільових субсидій на розвиток депресивних сільських територій, які характеризуються менш вигідними економічними й соціальними умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва;

– перехід до політики «перехресної відповідальності», за якою запроваджується залежність виплати субсидій від дотримання базових екологічних вимог щодо стану сільськогосподарських угідь, умов гігієни та догляду за тваринами;

– екологічно доцільне заліснення й консервація земель сільськогосподарського призначення, залуження сільськогосподарських угідь; збереження сільських ландшафтів, пейзажів, зелених насаджень, заболочених ділянок, канав, лісопосадок, флори та фауни [171].

Європейська політика розвитку сільських територій реалізовується через програми сільського розвитку (RDP), які фінансуються Європейським аграрним фондом сільського розвитку (European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)) [399]. Кожна країна Європейського Союзу отримує фінансові асигнування на 7-річний період у сумі 100 млрд євро. Протягом 2014–2020 рр. на території ЄС у 28 державах-членах діє 118 національних і регіональних програм розвитку сільських територій (RDP): у 20 країнах існують окремі національні програми, а в інших восьми (Бельгії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Італії, Португалії, Іспанії та Великобританії) – більше ніж дві програми розвитку. Фінансування Європейським аграрним фондом сільського розвитку (EAFRD) регіональних програм розвитку сільських територій країн-членів ЄС у 2014–2020 рр. відображено на рис. 4.14.

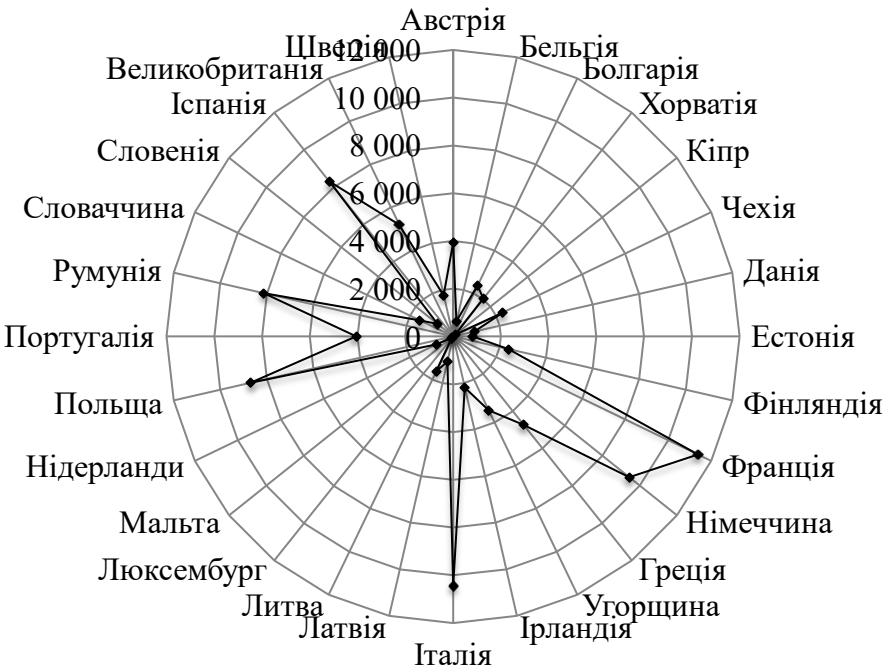

Рис. 4.14. Фінансування EAFRD регіональних програм сільського розвитку у країнах ЄС у 2014–2020 рр.

Джерело: побудовано на основі [354, 318].

Держави-члени ЄС і регіони складають свої програми сільського розвитку на основі потреб їхніх територій та розглядають щонайменше чотири із шести спільних пріоритетів ЄС:

– передача знань й інновацій;

– життєздатність та конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств;

– організація харчових мереж й управління ризиками;

– відновлення, збереження та покращення екосистем;

– ресурсозберігальна, екологічностійка економіка;

– соціальна інтеграція й економічний розвиток.

Пріоритети розвитку сільської місцевості поділяються на «зони фокусування», які відображено на рис. 4.15 та в додатку Т.

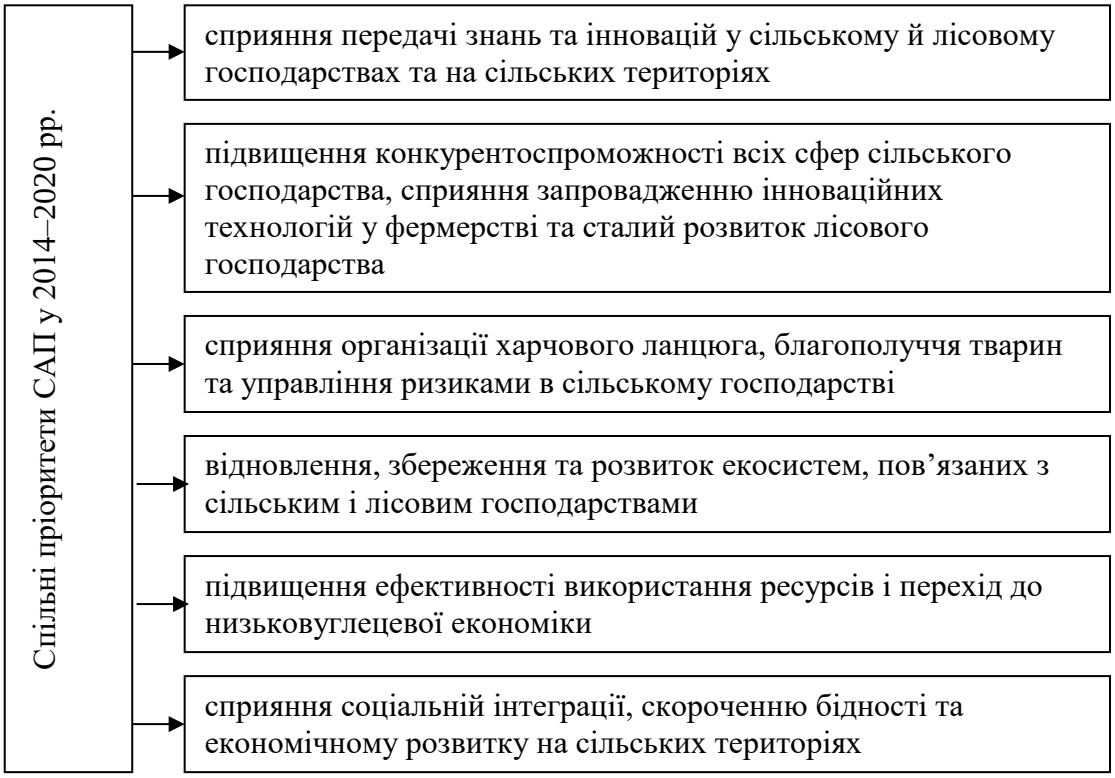

Рис. 4.15. Спільні пріоритети САР у 2014–2020 рр.

Джерело: сформовано на основі [398, 402].

Наприклад, пріоритетність ресурсозберігальної, екологічностійкої економіки включає такі зони фокусування, як «підвищення ефективності

водокористування в сільському господарстві», «підвищення ефективності використання енергії в сільському господарстві й харчовій промисловості», «полегшення постачання та використання поновлюваних джерел енергії», «скорочення викидів парникових газів й аміаку в сільському господарстві», «сприяння переходу до низьковуглецевої економіки». У межах своїх програм розвитку (RDP), країни-члени або їхні регіони встановлюють кількісні показники для цих зон фокусування. Принаймні 30 % фінансування кожної RDP має бути спрямовано на заходи, що стосуються навколишнього середовища та зміни клімату, та щонайменше 5 % – на фінансування програми LEADER [402].

Фінансування САР здійснюється двома фондами: Європейським фондом гарантування сільськогосподарських цілей (EAGF) (прямі виплати фермерам згідно з блоком I, який уключає заходи щодо регулювання ринків сільського господарств) та Європейським аграрним фондом сільського розвитку (EAFRD) (виплати згідно з програмами розвитку сільських країн держав-членів – блок II). Прямі виплати фермерам здійснюються повністю з бюджету ЄС (національного співфінансування не проводиться) залежно від кількості гектарів, що є в обробітку. У середньому це становить близько 267 євро за гектар за умови, що сільськогосподарські товаровиробники дотримуються суворих правил щодо здоров’я й добробуту людей і тварин, якості вирощених рослин та навколишнього середовища. Сума підтримки не пов’язана з обсягом вирощеної сільськогосподарської продукції. Близько 7,3 млн фермерів ЄС отримують прямі виплати. Протягом багатьох років структура фінансування САР дещо змінилася: прямі виплати, пов’язані з виробництвом, практично були скасовані й замінені прямими платежами, пов’язаними з площею сільськогосподарських земель у володінні та користуванні [390]. Еволюцію законодавства ЄС щодо САР та розвитку сільських територій подано у додатку У.

У структурі запропонованого Єврокомісією бюджету САР на 2014–2020 рр. видатки за першим блоком становлять 72,8 %, а за другим – 23,2 % (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Бюджет САР ЄС на 2014–2020 рр.

Напрям	Обсяг, млрд євро	Відсоток
Блок I – прямі витрати й маркетингові витрати	281,8	72,8
Блок II – розвиток сільських територій	89,9	23,2
Наукові дослідження й інновації в забезпеченні продовольчої безпеки, біоекономіки та сталого розвитку сільського господарства	4,5	1,2
Формування продовольчих резервів на випадок кризи в сільськогосподарському секторі	3,5	0,9
Безпека продуктів харчування	2,2	0,6
Продовольча допомога найбіднішим верствам населення ЄС (виплати із Європейського соціального фонду)	2,5	0,65
Фонд ЄС з адаптації до глобалізації	2,5	0,65
Усього	386,9	100

Джерело: сформовано на основі [197].

Х. Притула зазначає, що «європейська практика розвитку сільських територій вже давно дістала своє інституційне оформлення. На території ЄС ефективно функціонують численні державні, громадські, професійні об’єднання інституцій і громадян, які займаються питаннями сільського розвитку. Фінансування програм сільського розвитку здійснюється в рамках реалізації САР (фондами EAGF та EAFRD) і політики зближення (фондами ERDF, ESF, CF). Вагому роль у формуванні політики сільського розвитку відіграє Європейська комісія, яка є виконавчим органом Європейського Союзу, що відповідає за розробку законодавства, реалізацію рішень та дотримання угод ЄС, підписаними країнами-членами ЄС» [246, с. 30–31].

Більшість фінансування ЄС відбувається п’ятьма європейськими структурними й інвестиційними фондами (ESIF). Вони спільно управляються Європейською комісією та країнами ЄС. Мета всіх цих фондів полягає в

інвестуванні у створення робочих місць й у забезпеченні сталого та здорового розвитку європейської економіки й навколишнього середовища. ESIF переважно зосереджується на п’яти сферах: дослідження та інновації, цифрові технології, підтримка низьковуглецевої економіки, стале управління природними ресурсами й малий бізнес [324].

Європейськими структурними та інвестиційними фондами є:

– Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF) – сприяє збалансованому розвитку в різних регіонах ЄС%;

– Європейський соціальний фонд (ESF) – підтримує проекти, пов'язані з працевлаштуванням;

– Фонд згуртування (CF) – виділяє кошти на транспорт та екологічні проекти в країнах;

– Європейський аграрний фонд сільського розвитку **(**EAFRD**) –** зосереджується на розв’язанні проблем, які стосуються розвитку сільських територій ЄС;

– Європейський морський та рибний фонд **(**EMFF**)** – допомагає рибалкам упроваджувати екологобезпечні методи риболовлі й прибережним громадам диверсифікувати свою економіку та покращувати якість життя вздовж європейських узбережь [374].

Х. Притула зазначає, що після публікації «Плану дій 2000» й у зв’язку з активізацією процесу розширення Європейського Союзу, PHARE (Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies – програма, започаткована у 1989 р., була одним із трьох передвступних інструментів, які фінансувалися ЄС, щоб допомогти країнам Центральної та Східної Європи в їх підготовці до вступу у ЄС), була зорієнтована на підготовку держав-кандидатів до вступу й доповнена двома іншими інструментами – інструментом структурної політики для підготовки до вступу (ISPA) і спеціальною програмою для розвитку сільського господарства та сільських територій (SAPARD). Ці інструменти, які створені на період 2000–2006 рр.,

були замінені програмою IPA (інструментом підготовки до вступу в ЄС) на 2007–2013 рр. [246, с. 14].

Із січня 2007 р. Інструмент допомоги з питань підготовки до вступу (Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA)) замінює низку програм і фінансових інструментів Європейського Союзу для країн-кандидатів або потенційних країн-кандидатів, а саме: PHARE, PHARE CBC, ISPA, SAPARD, CARDS.

IPA 2007–2013 («IPA I») складався з п’яти різних компонентів:

– допомога для переходу та створення інституцій;

– транскордонне співробітництво (із державами-членами ЄС й іншими державами, що мають право на IPA);

– регіональний розвиток (транспорт, екологія, регіональний та економічний розвиток);

– людські ресурси;

– розвиток сільської місцевості.

Найважливішою новиною IPA II (2014–2020 рр.) є його стратегічна спрямованість. Стратегічні документи країни – це конкретні документи щодо стратегічного планування, які мають бути розроблені для кожного бенефіціара протягом семирічного періоду. IPA II спрямована на реформи в заздалегідь визначених секторах, котрі охоплюють такі сфери, як демократія й управління, верховенство права, зростання та конкурентоспроможність. Цей галузевий підхід сприяє структурній реформі, яка допоможе перетворити певний сектор і привести його до стандартів ЄС [384].

Місія Генерального директорату з питань сільського господарства та розвитку сільських районів (DG AGRI) полягає в сприянні сталому розвитку сільського господарства в Європі й забезпеченні благополуччя її сільських територій. DG AGRI розпоряджається асигнуванням на суму 408,3 млрд євро (у поточних цінах) впродовж 2014–2020 рр. Ця організація також надає допомогу за допомогою Інструменту допомоги з питань підготовки до вступу (IPA II) в питаннях, пов’язаних із розвитком сільських районів (IPARD). Крім

того, DG AGRI бере участь у впровадженні програми «Горизонт 2020» (Horizon 2020), яка займається дослідженнями й інноваціями у сфері постачання безпечної та високоякісної харчової продукції [365].

Згідно зі звітом Генерального директорату з питань сільського господарства й розвитку сільських районів (DG AGRI) за 2016 р. [365]:

– рівень зайнятості населення працездатного віку (від 15 до 64 років) збільшився з 62,5 % у 2011 р. до 65 % у 2015 р. (останній рік, за яким доступні дані);

– викиди парникових газів у 2014 р. становили трохи більше ніж 516 млн т порівняно з близько 522 млн т у 2012 р.;

– площа земель під органічним виробництвом зросла з 5,6 % від сільськогосподарських угідь у 2012 р. до 6,2 % у 2015 р.

Частиною стратегії «Європа-2020» є Інноваційний союз (Innovation union), який спрямований на те, щоб допомогти всім країнам-членам забезпечити своїх громадян більш конкурентоспроможною економікою, покращити роботу та підвищити якість життя. У рамках Інноваційного союзу діє п’ять Європейських інноваційних партнерств (European Innovation Partnerships (EIP)), які допомагають об’єднати знання й ресурси на національному та регіональному рівнях ЄС.

Європейське інноваційне партнерство у сфері сталого розвитку сільського й лісового господарств (EIP-AGRI) започатковано Європейською комісією у 2012 р. Воно має на меті сприяти конкурентоспроможності та сталому розвитку сільського й лісового секторів, які «досягають більшого від меншого». Це сприяє стабільному постачанню продуктів харчування, кормів, сталому управлінню важливими природними ресурсами, від яких залежать сільське та лісове господарства. Для досягнення цієї мети EIP-AGRI об’єднує інноваційних діячів (фермерів, радників, дослідників, бізнесменів, неурядові організації тощо) і допомагає будувати мости між дослідженнями та практикою [405].

Сільськогосподарський сектор Європейського Союзу стикається з демографічними проблемами, такими як дефіцит молодих фермерів, що підриває його довгострокову стійкість. Багато соціально-економічних чинників, таких як обмежений доступ до землі й кредитів, а також відсутність сільської інфраструктури, не сприяє заохоченню молоді до кар'єри в сільському господарстві [404]. Тому ЄС надає різноманітні форми підтримки та стимули для сприяння залученню молодих людей до сільськогосподарського бізнесу, зокрема в рамках реформованої Спільної аграрної політики (САР) на 2014–2020 рр., яка запровадила нові посилені заходи для заохочення ведення бізнесу в сільському господарстві. Згідно з першим блоком САР молоді фермери отримують 25 % надбавки до прямої допомоги, виділеної їхній фермі протягом п'яти років у рамках проекту «Молодий фермер». Згідно з другим блоком вони мають доступ до підтримки, що фінансується за рахунок Європейського аграрного фонду сільського розвитку (EAFRD): початковий грант і різні заходи економічного, екологічного, інноваційного та інноваційного характеру, які держави-члени можуть вибрати для включення до національних програм розвитку сільської місцевості. Наприкінці березня 2015 р. Європейська комісія та Європейський інвестиційний банк, які спільно розробляли фінансові інструменти для аграрного сектору, представили новий інструмент, призначений для полегшення доступу до кредитів сільськогосподарським товаровиробникам, уключаючи молодих фермерів.

Згідно з Регламентом ЄС з 1 січня 2018 р. набули чинності зміни в рамках Спільної аграрної політики щодо прямих виплат (розмежування між активними й неактивними фермерами стане необов'язковим, тим самим дозволивши державам-членам, де це спричинило надмірне адміністративне навантаження, припинити його), розвитку сільських територій (заходи з управління ризиками стануть більш привабливими, оскільки рівень підтримки збільшується), організації спільного ринку (деякі прерогативи виробничих організацій, такі як планування виробництва, оптимізація

виробничих витрат, розміщення на ринку та ведення переговорів про контракти на поставку сільськогосподарської продукції від імені членів, поширюватимуться на всі сектори задля покращення становища фермерів у ланцюзі поставок) [390].

М. Стегней звертає увагу на тому, що європейський досвід регулювання розвитку сільського господарства засвідчує високу якість регуляторної політики, яка проявляється не лише в послабленому оподаткуванні господарюючих суб'єктів, але й у розвиненій і диверсифікованій системі дотування, субсидування та відшкодування витрат на страхування сільськогосподарської діяльності [269].

А. Ключник проаналізувала досвід Польщі щодо розвитку сільського господарства і його вплив на функціонування сільських територій. Вона зазначила, що «займаючи 8-ме місце в Європі за кількістю населення (38 млн чол.), після вступу до Євросоюзу Польща посіла 2-ге місце в Європі за кількістю сільгоспвиробників – понад 2,5 млн із площами сільгоспугідь від 1-го до 15 га та стала помітним експортером екологічної агропродукції. І це при тому, що ґрунти в Польщі не дуже родючі. У Польщі земля давно є товаром, вироблено чітку державну концепцію продажу, немає зловживань, а відтак і небезпеки, що землю скуплять монополісти чи іноземці» [110, с. 231–233]. В Україні накладено мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, тому визначити їх справедливу ринкову вартість неможливо. Питання зняття мораторію на сьогодні є дискусійним, адже в нашій державі ще не прийнято повного пакета необхідних нормативних актів, які б урегулювали відносини між продавцями та покупцями земель сільськогосподарського призначення [179, с. 186; 178].

Позитивним фактом при врахуванні досвіду ЄС в Україні є прийняття у 2015 р. Концепції розвитку сільських територій [232], мета якої – створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сільського розвитку шляхом диверсифікації економічної діяльності; збільшення рівня реальних доходів від сільськогосподарської й

несільськогосподарської діяльності на селі; досягнення гарантованих соціальних стандартів і покращення умов проживання сільського населення; охорони навколишнього природного середовища, збереження та відновлення природних ресурсів у сільській місцевості; збереження сільського населення як носія української ідентичності, культури й духовності; створення умов для розширення можливостей територіальних громад села, селища для розв'язання наявних у них проблем; приведення законодавства у сфері сільського розвитку у відповідність зі стандартами ЄС. Реалізація цієї Концепції, на нашу думку, дасть змогу перемістити фокус аграрної політики держави з підтримки аграрного сектору економіки на підтримку сільського розвитку – поліпшення якості життя та економічного благополуччя сільського населення [332].

Н. Венгерська вважає, що з метою забезпечення сільського розвитку в контексті реалізації державної політики мають бути використані кращі надбання країн ЄС щодо створення організацій, які сприяють ефективній роботі приватних і державних структур, наприклад Агенції сільського розвитку, Фонди сільського розвитку. Створені інституційні структури сприятимуть формуванню фінансових інструментів для підтримки малих та середніх підприємств і сільськогосподарських виробників із метою диверсифікації та сталого розвитку сільських територій [36].

Враховуючи спільність пріоритетів та цілей політики розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС й Україні, можемо стверджувати про можливість імплементації досвіду Європейського Союзу. Національна політика сільського розвитку, на нашу думку, потребує стимулювання розвитку соціальних інновацій; підвищення ефективності використання ресурсів для підтримки базових рівнів виробництва продуктів харчування, відновлюваних джерел і забезпечення екологічними суспільними благами; скорочення викидів, підвищення поглинання вуглецю та розвиток біоенергетики; забезпечення сталого управління земельними ресурсами; забезпечення розвитку місцевого потенціалу, диверсифікації сільської

економіки; дослідження альтернативних можливостей реструктуризації сільського господарства, які сприятимуть сталому, розумному та всеохоплюючому розвитку сільських територій в Україні [332].

Аналіз реалізації Спільної аграрної політики Європейського Союзу дав змогу визначити принципи регіональної політики щодо розвитку сільських територій (галузевий, пропорційний та комплексний) (рис. 4.16) [334].

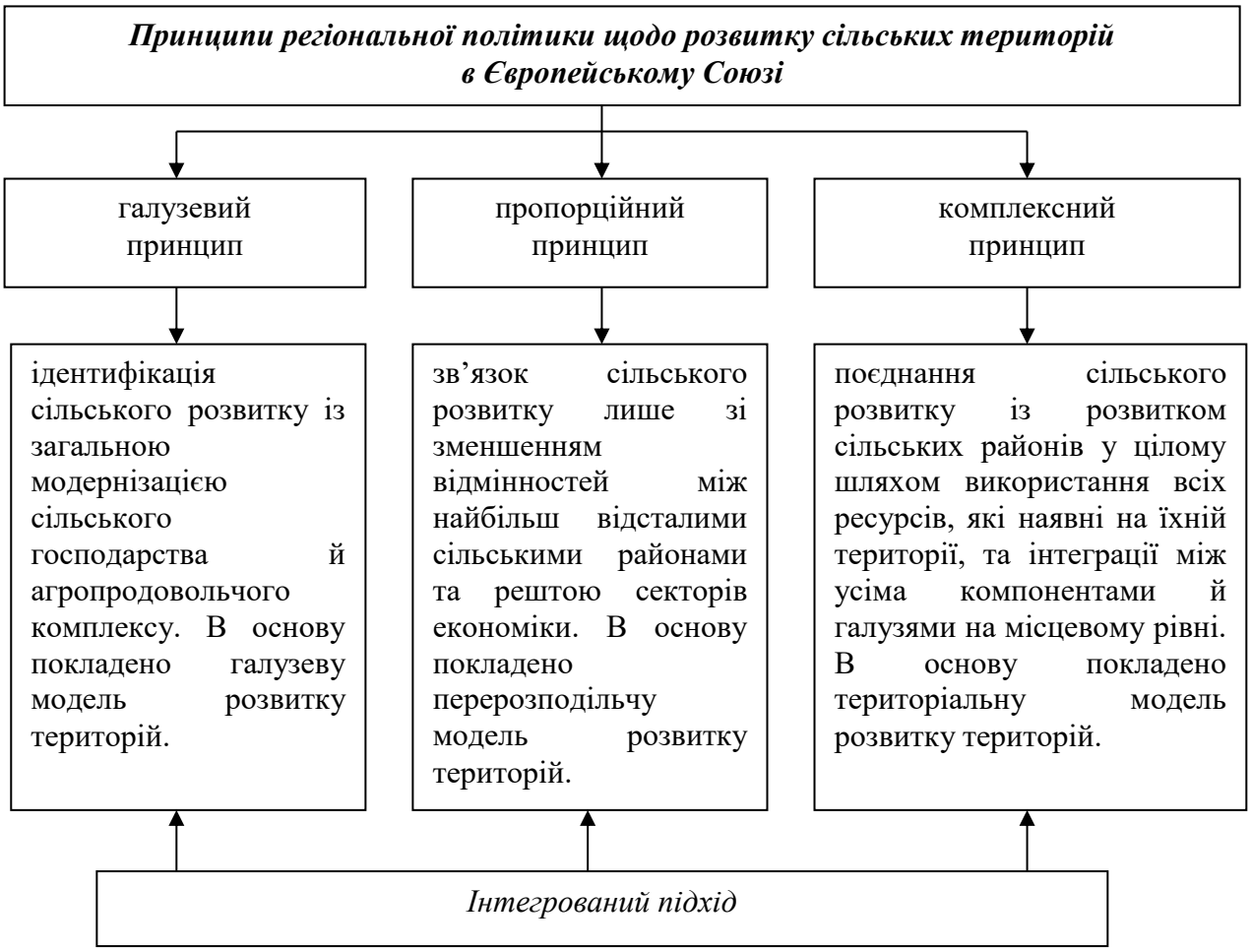

Рис. 4.16. Принципи регіональної політики щодо розвитку сільських територій у Європейському Союзі

Джерело: сформовано на основі [246, с. 19-20] та власних досліджень.

Розкриття сутності принципів регіональної політики щодо розвитку сільських територій та її організаційно-економічного забезпечення в Європейському Союзі дало змогу обґрунтувати необхідність застосування інтегрованого підходу до реалізації заходів посилення конкурентних переваг

сільських територій в умовах децентралізації, що сприятиме забезпеченню конкурентоспроможності цих територій, підвищенню якості життя сільського населення та досягненню екологічної безпеки.

4.3. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

З огляду на міжнародні стандарти, вимоги та європейський досвід, а також ураховуючи внутрішні потреби сільських територій, необхідним є запровадження організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який би сприяв розширенню сфер зайнятості та доходів сільського населення, належному забезпеченню медичними та освітніми закладами, покращенню дорожньо-транспортної інфраструктури, створенню умов для розвитку альтернативних напрямів підприємництва та їх подальшої диверсифікації на цих територіях, збереженню та покращенню природних ресурсів [305; 342].

Т. Зінчук зазначає, що «заходи щодо забезпечення диверсифікації сільської економіки відіграють надзвичайно важливу роль для України, де майже не спостерігається зростання економіки в сільських регіонах, де все ще переважає сільськогосподарський сектор як основне джерело доходів селян, і в регіонах із високим рівнем безробіття, які потребують розробки стратегії форсування зростання доходів сільського населення» [99].

На думку О. Павлова, модель сільського розвитку в Україні має ґрунтуватися на таких засадах, як запровадження функціонально-територіального підходу замість галузевого до аналізу процесів, які відбуваються в сільських територіальних утвореннях; надання пріоритету інтересів селянства з урахуванням територіальних, галузевих та державних інтересів; підтримка видів виробничо-господарської діяльності, конкурентних й альтернативних до сільськогосподарської;

взаємоузгодженість розвитку виробничої та соціальної сфер; приділення першочергової уваги розв'язанню проблем розвитку територій [184].

Ю. Лупенко акцентує увагу на тому, що в Україні сформувалося п'ять основних моделей розвитку сільських територій: галузева, перерозподільча, територіальна, селоцентристська та змішана. Галузева модель ґрунтується на ототожненні сільського розвитку із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу з урахуванням диверсифікації економічної діяльності на селі. Перерозподільча модель пов'язує сільський розвиток зі зменшенням відмінностей між найвідсталішими сільськими регіонами та іншими секторами економіки. Територіальна (або кластерна) модель передбачає локальне формування економічно активних територіальних громад чи територій на основі інтеграції усіх компонентів сільського розвитку, включаючи різні галузі. Селоцентристська, або селозберігаюча модель передбачає пріоритетне задоволення інтересів та збереження традицій сільського населення, характерних інституційних особливостей сільських територій. Змішана модель базується на використанні окремих компонентів різних моделей, переважно галузевої і територіальної. Науковець зазначає, що в Європі використовують комбіновані моделі [134].

Л. Антонова вважає, що першочерговою метою переходу до концепції сталого розвитку регіону є збереження статичної та динамічної ефективності, що передбачає створення економічних стимулів шляхом упровадження інновацій, забезпечення привабливості місця розташування виробництва й відповідного внеску в загальноукраїнську економічну стабільність. Головна мета державного регулювання сталого розвитку регіону – довгострокове забезпечення добробуту населення та можливостей регенерації природної системи. Для цього потрібно скоротити видобуток первинних енергоносіїв, знизити рівень загального вилучення сировини з природи, а також зменшити негативні наслідки від використання земельних ресурсів, активно захищати

біологічне різноманіття навколишнього середовища, знизити рівень ризику технічних помилок, наприклад, щодо використання атомної енергії [6].

На думку В. Борщевського, І. Залуцького та Ю. Присяжнюка, основними механізмами, які забезпечують втілення концептуальних засад розвитку сільських територій в життєдіяльність сільських територіальних громад країн-членів ЄС є інституційний, фінансовий, соціальний та інформаційний. Інституційний механізм забезпечує координацію формальних і неформальних правил, які лежать в основі розвитку сільських територіальних громад, спираючись при цьому на діяльність розгалуженої мережі соціальних інститутів та інституцій, пріоритетне значення серед яких мають органи місцевого самоврядування, а також громадські організації, зокрема агенції місцевого розвитку, аграрні палати тощо. За допомогою фінансового механізму здійснюється безперебійне постачання сільських територіальних громад необхідними їм фінансовими ресурсами, які, поряд з іншим, скеровуються на розвиток місцевої інфраструктури та забезпечують підвищення якості людського і соціального капіталу села. Соціальний механізм, який функціонує у тісному взаємозв’язку з інституційним і фінансовим, відповідає за координацію інтересів різних груп сільських мешканців, які формують сільську територіальну громаду, забезпечуючи взаємоузгоджене досягнення їх цілей. Основними складовими інформаційного механізму виступають інформаційно-комунікаційна інфраструктура громади, домінуючі в її межах форми та засоби передачі інформації, нівелювання інформаційних асиметрій і комунікаційних бар’єрів тощо [19].

О. Павлов вважає, що при формуванні механізму фінансового забезпечення сільської територіальної громади, необхідно враховувати різновиди цих громад, серед яких: типово сільські (аграрні) території; перехідні, «змішані» території (сільські урбанізовані зони та «аграрні міста»); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські та прикордонні) [182].

Створення сільських, селищних, міських ОТГ та укрупнення районів призводить до переформатування нових районів в прикордонні, в результаті чого межі прикордонної смуги розширюються. Тому виникла потреба у чіткому визначенні ширини прикордонної смуги від лінії державного кордону на прилеглих територіях сільських рад [72].

Ю. Харазішвілі зазначає, що сталий розвиток регіону, як і держави, є інтегральною характеристикою стану економічної системи, оскільки система включає низку підсистем – найважливіших взаємозв'язаних структурних складників розвитку економічної системи, які відображають функціонування окремих сфер економіки: макроекономічну (структурний, формальний та неформальний, інфраструктурний складники), інвестиційно-фінансову (інвестиційний і фінансовий компоненти), інноваційну, зовнішньо-внутрішню, соціально-демографічну (соціальний та демографічний складники), еколого-рекреаційну (рекреаційно-туристичний та екологічний складники). Цей перелік, якій відображає соціальні, економічні та екологічні аспекти розвитку, на думку Ю. Харазішвілі, не є догмою, а може доповнюватися або уточнюватися як за складовими частинами, так і за індикаторами в кожному компонентові [295].

Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації (рис. 4.17) передбачає використання спеціальних інструментів та запровадження заходів, спрямованих на оптимізацію структури цього процесу, акцентуючи при цьому увагу на підвищенні якості життя сільського населення; забезпеченні конкурентоспроможності сільських територій та досягненні екологічної безпеки. Розробка механізму диверсифікації розвитку сільських територій повинна проводитися з урахуванням стратегічних напрямів й аналізу соціального, економічного й екологічного розвитку сільських територій. Обґрунтованість заходів може бути підтверджена розрахунками ефективності функціонування сільських об'єднаних територіальних громад.

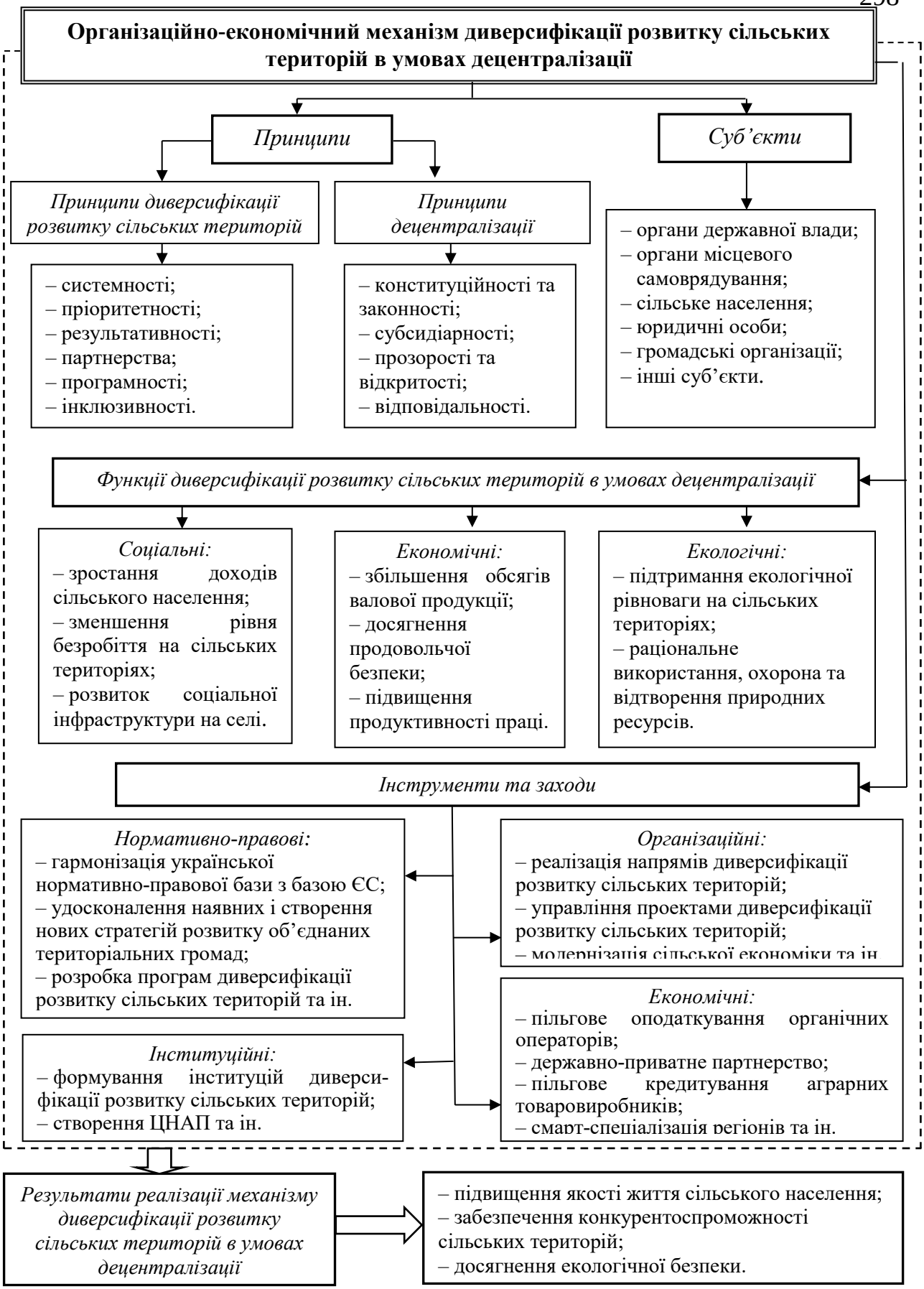

Рис. 4.17. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено здобувачем.

Для участі в процесі диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації доцільно залучати представників:

– *органів державної влади*. Адже центральні органи державної влади відповідають за реалізацію стратегій регіонального економічного розвитку, які розроблені для ефективного використання потенціалу міських та сільських територій з урахуванням загальнодержавних потреб. Крім того, їхня функція полягає у регулюванні відносин між сільськими територіями регіонів України для забезпечення загальнодержавних програм розвитку;

– *органів місцевого самоврядування* – депутатів місцевої ради та працівників виконавчих органів. Це одні з найважливіших суб'єктів, адже за їх допомогою затверджуються й реалізовуються більшість регіональних стратегій, програм і проектів шляхом залучення загальнодержавних та місцевих фінансів. Окрім того, до їхніх функцій входить забезпечення інформацією підприємства про соціальні, економічні та екологічні можливості розвитку сільської території;

– *сільського населення*, адже вони представляють власні інтереси й зацікавлені в розвитку власної сільської території;

– *юридичних осіб різної форми власності та фізичних осіб*. Залучення підприємств й організацій приватної форми власності сприятиме розвитку сільських територій. За наявності достовірної інформації про стан обраної сільської території, сприятливого бізнес-середовища, юридичні та фізичні особи можуть диверсифікувати свою сільськогосподарську й несільськогосподарську діяльність;

– *громадських організацій*, які зацікавлені, в першу чергу, не в отриманні прибутку, а в розвитку сільської громади;

– *інших суб'єктів*. До цієї групи можна віднести засоби масової інформації, місцеві навчальні заклади різних рівнів, професійні спілки, етнічні та релігійні групи.

Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій, як і будь-який інший механізм, повинен ґрунтуватися на

основі сукупності принципів, за якими доцільно було б його формувати. Серед основних принципів диверсифікації розвитку сільських територій потрібно виділити:

– *принцип системності*, котрий визначає необхідність реалізації процесу диверсифікації розвитку сільських територій як єдиної системи, яка включає низку елементів задля досягнення поставлених цілей;

– *принцип пріоритетності*, що вказує на важливість урахування спеціалізації сільської території, яка залежить від сукупності соціальних, економічних, природних, історичних та інших факторів розвитку цієї території;

– *принцип результативності* полягає в тому, що в результаті реалізації диверсифікації розвитку сільських територій підвищиться якість життя сільського населення, забезпечиться конкурентоспроможність цих територій і досягнеться екологічна безпека;

– *принцип партнерства,* який забезпечує співробітництво між органами державної влади й місцевого самоврядування, суб’єктами господарювання, населенням в процесі диверсифікації розвитку сільських територій;

– *принцип програмності*, що проявляється в реалізації державної регіональної політики на основі взаємопов’язаних стратегій, програм, проектів та планів розвитку сільських територій;

– *принцип інклюзивності*, при якому, на думку М. Плотнікової, досягається такий розвиток, який охоплює усі сфери життя сільських громад і дозволяє отримати відчутні для кожної людини позитивні зміни у якості життя та добробуті, що передбачає розвиток сільської економіки, збереження навколишнього середовища, а також достатній рівень задоволення соціальних потреб громад, вирішення проблем соціальної безпеки та соціальної політики [191].

При розробці та впровадженні даного організаційно-економічного механізму варто дотримуватись також принципів децентралізації, серед яких:

– *принцип конституційності та законності*, що полягає у правомірній діяльності усіх суб’єктів цього механізму та дотримання ними Конституції та законів України;

- *принцип субсидіарності*, згідно якого всі питання, які можуть ефективно вирішуватись на місцях, повинні бути в компетенції органів місцевого самоврядування;

– *принцип прозорості та відкритості*, який забезпечує захист інтересів сільського населення за допомогою підвищення ефективності державного управління. Окрім того, дотримання цього принципу є дієвим засобом боротьби з корупцією та сприяє до ведення відкритої публічної політики щодо розвитку сільських територій;

– *принцип відповідальності,* котрий полягає в тому, що органи державної влади та місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень несуть повну відповідальність за формування й реалізацію диверсифікації розвитку сільських територій.

Л. Бахчиванжи та О. Павлова зазначають, що «сільське господарство, крім економічної, виконує ще соціальну й природо-охоронну функції, сприяє збереженню культурного окладу на селі, впливає на формування ландшафтів, а тому навіть за високого рівня розвитку ринкових відносин у більшості країн ведення сільського господарства зорієнтовано не лише на отримання ринкових результатів (прибутку, доходу, ринкової частки тощо), а й на створення багатьох соціальних благ: збереження природного різноманіття, охорону довкілля, відновлення родючості ґрунтів, забезпечення продуктів харчування тощо» [11]. Вчені поділяють функції виробничих диверсифікаційних процесів в агарному секторі на три групи: соціальну, економічну, екологічну, та зазначають, що «вони завжди існують у комплексі й між ними спостерігаються причинно-наслідкові зв’язки, тобто кожна є одночасно джерелом і результатом інших» [11].

З огляду на це, функціями диверсифікації розвитку сільських територій, на нашу думку, є *соціальна, економічна та екологічна (природо-охоронна) функції*.

Основними *соціальними функціями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації* є: зростання доходів сільського населення; зменшення рівня безробіття на сільських територіях; розвиток соціальної інфраструктури на селі; створення системи культурного й естетичного виховання громади; консультаційне забезпечення, навчання та підвищення кваліфікації сільських жителів; надання допомоги молодим сільськогосподарським виробникам; укладання й гарантування дотримання трудових контрактів найманих працівників з адміністрацією роботодавця; удосконалення інфраструктури та матеріальної бази у сферах освіти й медицини [342].

Реалізація *економічних функцій диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізаці*ї передбачає збільшення обсягів валової продукції; досягнення продовольчої безпеки; підвищення продуктивності праці; створення умов для залучення інвестицій; урізноманітнення сільськогосподарського виробництва та несільськогосподарської діяльності; надання державної підтримки малим і середнім господарствам; сприяння сільськогосподарським виробникам у збільшенні доданої вартості сільськогосподарської продукції через зберігання, переробку, торгівлю, маркетинг, підтримку створення й розвитку кооперативів; удосконалення виробничої, ринкової, дорожньої інфраструктур для розвитку сільського господарства.

Екологічні функції диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації сприяють підтриманню екологічної рівноваги на сільських територіях; досягненню екологічної безпеки; раціональному використанню, охороні та відтворенню природних ресурсів; створенню системи екологічного й патріотичного виховання громади; відповідальності за стан і тенденції в довкіллі на території об’єднаної територіальної громади;

облаштуванню раціональних агроландшафтів; консервації деградованих малопродуктивних сільськогосподарських земель, створенню на них культурних пасовищ і лісонасаджень; виконанню робіт із запобігання ерозійним та зсувним процесам; розробці й реалізації агроекологічних програм розвитку ОТГ [342].

На нашу думку, доцільно виокремити *чотири групи інструментів та заходів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації:* нормативно-правові, організаційні, інституційні та економічні.

Нормативно-правовими інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є гармонізація української нормативно-правової бази з базою Європейського Союзу; удосконалення наявних та створення нових стратегій розвитку сільських територій; розробка програм диверсифікації розвитку сільських територій та ін.

В умовах євроінтеграційного курсу України її нормативно-правова база потребує удосконалення в плані гармонізації до європейської та розробки стратегічних документів розвитку сільських територій з урахуванням напрямків їх диверсифікації. Реалізація реформи місцевого самоврядування в Україні є важливим кроком у цьому напрямку.

Україна взяла курс на наближення своєї аграрної політики до принципів Спільної аграрної політики (САР) Європейського Союзу. Тому одним із важливих кроків у цьому напрямі стало прийняття Стратегії розвитку аграрного сектору на період до 2020 р. (уведена в дію розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р), основні положення котрої узгоджуються з новим програмним періодом 2014–2020 рр. САР країн ЄС [171]. Стратегія передбачає сім напрямів, а саме: забезпечення продовольчої безпеки держави як базової функції аграрного сектору; удосконалення земельних відносин із метою формування системи прозорих ефективних та соціально справедливих умов і гарантування прав

учасників; формування довгострокової мотивації діяльності учасників аграрного ринку через вдосконалення фіскальної політики й бюджетної підтримки; дерегуляція господарської діяльності, розвиток саморегулювання ринків та адаптації технічного регулювання до міжнародних стандартів і вимог; підвищення конкурентоспроможності продукції сільського господарства та продовольства; підтримка багатоукладності для ефективно розвитку галузей аграрного сектору економіки з використанням переваг різних укладів (залежно від мотивації виробників); раціональне використання природних ресурсів, залучених до господарського процесу в аграрному секторі [233].

Реалізація диверсифікації розвитку території розпочинається з планування – формування стратегії, яка є найважливішим компонентом процесу планування розвитку будь-якої ОТГ. Науковці в рамках реалізації проекту «Місцевий економічний розвиток міст України» відзначають, що не існує обов’язкових усталених стандартів у розробці стратегій місцевого економічного розвитку. Так само немає єдиної програми або моделі для його успішного здійснення, оскільки різні громади відрізняються географічними, культурними, соціальними та економічними особливостями, організацією місцевої влади й балансів інтересів. Тому кожна громада має власні проблеми, обмеження та можливості економічного розвитку, відповідно кожна стратегія місцевого економічного розвитку унікальна, універсальними є лише механізми й методи реалізації певних видів діяльності, що є складовими частинами процесу розвитку як такого [140, с. 11].

Т. Колесник розглядає регіональне програмування як важливий інструмент державної регіональної політики, яка здійснюється на основі довгострокових стратегій, планів і програм розвитку територій або регіонів [114].

Реалізація механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації повинна включати не лише розробку стратегій розвитку сільських територій, а й програм диверсифікації розвитку сільських

територій, як короткострокових (терміном до 1 р.), середньострокових (від 1 до 5 р.) та довгострокових (терміном понад 5 р.). Метою їх розробки і реалізації є активізація економічної діяльності у сільських громадах, підвищення якості життя сільського населення, забезпечення економічної, соціальної та екологічної безпеки сільських територій.

Формування інституцій розвитку сільських територій та створення ЦНАПів є одними із основних *інституційних інструментів та заходів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації*.

Інституції розвитку сільських територій – це інструмент для активізації життя у сільських об'єднаних територіальних громадах, вирішення спільних проблем та створення нових можливостей для цих територій. До інституції доцільно віднести сукупність правил, традицій, підприємств та організацій. Інституції втілюються в інститутах, а інститути потребують інституцій для забезпечення потреб сільського населення, визначення проблем і розуміння шляхів їх вирішення.

В умовах децентралізації влади ЦНАПи (Центри надання адміністративних послуг) дозволяють сільським жителям отримати необхідні адміністративні послуги у комфортних умовах без поїздки до районного центру.

Організаційними інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є реалізація напрямів диверсифікації розвитку сільських територій; управління проектами диверсифікації розвитку сільських територій; модернізація сільської економіки та ін.

На окрему увагу в цьому контексті заслуговує застосування методології управління проектами й програмами, основні особливості, напрями та перспективи застосування якої доцільно розглянути більш детально.

Модернізація сільської економіки – проведення інституціональних, структурних, технологічних змін в сільській економіці, що спрямовані на

підвищення конкурентоспроможності сільських територій та забезпечення їх розвитку в довгостроковій перспективі. Для забезпечення сталого розвитку сільських територій доцільно провести не тільки модернізацію економіки, а й усіх сфер життя сільського населення.

Основними *економічними інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій* є пільгове оподаткування; залучення інвестицій, державно-приватне партнерство; пільгове кредитування; смарт-спеціалізація та ін.

Згідно зі ст. 30 Податкового кодексу України податкова пільга – це передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов’язку щодо нарахування й сплати податку та збору, сплата ним податку й збору в меншому розмірі за наявності підстав. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їхньої діяльності, об’єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Податкова пільга надається шляхом податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку й збору; зменшення податкового зобов’язання після нарахування податку та збору; установлення зниженої ставки податку та збору; звільнення від сплати податку й збору [193].

Як відомо, аграрний сектор, який розвивається на сільських територіях, є стратегічно важливим для забезпечення національної безпеки країни. Тому органи державної влади й місцевого самоврядування мають сприяти його розвитку.

Своєрідною пільгою для сільськогосподарських товаровиробників є введення спеціальних режимів оподаткування. У Казахстані об’єктом оподаткування для нарахування єдиного земельного податку є оцінна вартість земельної ділянки, яка встановлюється державними органами з управління земельними ресурсами. У Польщі сільськогосподарська площа визначається в переведених гектарах, які являють собою одиницю виробництва й відображають здатність сільського господарства до створення

прибутків. Об’єктом оподаткування в Білорусі виступає валова виручка [179, с. 139]. А. Мартин та О. Шевченко пропонують застосовувати пільговий режим оподаткування (дозволяти сплачувати єдиний податок четвертої групи) лише тим землекористувачам, які впроваджують заходи щодо родючості ґрунтів [143]. Вітчизняні сільськогосподарські виробники мають право обирати режим оподаткування – спеціальний або на загальній основі [341].

Однією з передумов сталого розвитку сільських територій України є формування та підтримка сприятливого інвестиційного іміджу для потенційних інвесторів. На думку І. Томашука, до заходів покращення інвестиційного іміджу сільських територій доцільно віднести забезпечення роботи інформаційно-консультаційних пунктів та підготовку фахівців із питань розробки спільних із іноземними інвесторами інвестиційних проектів в аграрному секторі економіки; організацію семінарів, круглих столів, конференцій із питань залучення іноземного інвестування на сільські території [286].

Ще одним дієвим економічним інструментом є надання субсидій сільськогосподарським товаровиробникам. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» фінансова підтримка суб’єктів господарювання агропромислового комплексу здійснюється через механізм здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів. Здешевлення кредитів здійснюється в режимі кредитної субсидії та полягає в субсидуванні частини плати (процентів) за використання кредитів, наданих банками в національній і іноземній валюті. Компенсація лізингових платежів полягає в частковому відшкодуванні сплачених суб’єктами господарювання агропромислового комплексу лізингових платежів за придбані техніку або обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу [208].

До інструментів економічного механізму Н. Стойко пропонує віднести пільгове кредитування на вирощування продукції без отрутохімікатів та

ведення сільського господарства з дотриманням вимог ґрунтозахисного землеробства; дотації й субсидії на впровадження ґрунтозахисних і природоохоронних заходів, а також для реалізації природоохоронних програм, що мають загальнодержавне значення (раціональне використання, збереження та розширене відтворення земельних ресурсів, озеленення території, збереження природних об’єктів) [270, с. 11–12].

На думку І. Кравців, маркетинг сільських територій виступає важливою ланкою впровадження ринкових механізмів господарювання в практику регіонального менеджменту, зокрема в управлінську діяльність органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад. Тим самим він забезпечує підвищення ефективності функціонування сільської економіки та зростання її конкурентоспроможності [119].

Державно-приватне партнерство є економічним інститутом взаємодії держави та суб’єктів приватного сектору для вирішення проблеми соціально-економічного розвитку шляхом забезпечення фінансування та управління виробництвом суспільних благ на взаємовигідних умовах. Практика залучення інвестицій за допомогою державно-приватного партнерства, включаючи сферу розвитку сільських територій, знаходиться в Україні на стадії становлення [166].

Смарт-спеціалізація є інноваційним інструментом Європейського Союзу для розбудови регіональної спроможності завдяки двом ключовим підходам, зокрема врахуванню місцевих умов та економіці знань. На практиці такий підхід передбачає виявлення конкурентних переваг та активів регіону, використання його інноваційного та наукового потенціалу [79]. Стратегії смарт-спеціалізації слід розробляти шляхом залучення до процесу підприємницького пошуку національних або регіональних органів влади і зацікавлених сторін, таких як університети та інші вищі навчальні заклади, представників промисловості й соціальних партнерів [400].

Загалом, економічні інструменти та заходи диверсифікації розвитку сільських територій сприяють раціональному використанню ресурсного

потенціалу; забезпеченню продовольчої та економічної безпеки; підвищенню конкурентоспроможності продукції й послуг.

Основними інструментами реалізації диверсифікації розвитку сільських територій у соціальній сфері є соціальне партнерство; проведення бізнес-тренінгів; реалізація соціальних проектів тощо.

Соціальне партнерство – це система регулювання соціально-трудових відносин через тристоронній взаємозв'язок між найманими працівниками, трудовими колективами, професійними спілками; роботодавцями і їх об'єднаннями; державою й органами місцевого самоврядування [82, с. 76]. Суть соціального партнерства у сфері розвитку сільських територій полягає в тому, що між різними соціальними групами, які мають неоднакові соціально-економічні та політичні інтереси, виникають відносин задля поєднання та забезпечення певного балансу реалізації цих інтересів із метою диверсифікації розвитку сільських територій.

На сьогодні в процесі децентралізації влади на території об'єднаних територіальних громад часто проводяться бізнес-тренінги. Напрями та сфери охоплення різноманітні, проте основна ціль цього інструменту – це підвищення рівня зайнятості на селі; подолання бідності; розвиток соціальної інфраструктури; забезпечення життєдіяльності сільських жителів. Під час процесу децентралізації та реформи місцевого самоврядування часто на сторінках наукової літератури, у ході конференцій, семінарів, круглих столів стикаємось із питаннями створення та реалізації проектів сільських, селищних і міських об'єднаних територіальних громад [336].

До основних інструментів та заходів реалізації диверсифікації розвитку сільських територій у екологічній сфері доцільно віднести екологічний аудит, екологічний моніторинг, екологічну сертифікацію, екологічну стандартизацію, екологічну паспортизацію сільських територій, які сприяють розвитку біотехнологій, поширенню органічного виробництва та зменшенню деструктивного впливу на довкілля.

В ході дослідження В. Рибак запропонував методику екологічного аудиту [244, с. 227], яка містить системний аналіз таких блоків інформації, як картографічна інформація; кліматичні умови, що є специфічними для території; земельні ресурси; водні ресурси; стан осушуваних сільськогосподарських земель; біоресурси; комплексні показники перетвореності територій; економічні показники. Застосування запропонованої методики при оцінці стану екологічної безпеки стану й функціонування земель сприятиме отриманню повної бази даних про об’єкт досліджень, яку доцільно використати при прогнозуванні врожайності, проведенні належної експлуатації меліоративних систем, оцінюванні вартості землі під час купівлі або продажу після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення із врахуванням ступеня їх екологічної безпеки, доцільності та способів використання [244, с. 227].

Екологічна стандартизація – установлення вимог, нормативів і засобів їх визначення щодо стану окремих складових навколишнього природного середовища й допустимого впливу антропогенного навантаження на довкілля, викладених в екологічних стандартах [130, с. 6].

Екологічна сертифікація – установлення відповідності нормативам і вимогам природоохоронного законодавства з обов’язковою видачею сертифіката відповідності. Розрізняють екологічну сертифікацію продукції, підприємства, житлового будинку, земельної ділянки, окремих видів діяльності та послуг [244, с. 18].

Наприклад, для поставки органічної продукції на територію Європейського Союзу вітчизняні експортери мають відповідати стандартам країни-імпортера. Безкомпромісною умовою органічного виробництва є якість продукції, яка відстежується протягом усього життєвого циклу. Кожен етап виробництва перебуває під суворим контролем акредитованого органу сертифікації, який засвідчує дотримання вимог і стандартів органічного виробництва шляхом видачі відповідного сертифіката. Процес сертифікації

органічного виробництва – це процедура, що дає змогу виробнику підтвердити відповідність методів, котрі запроваджуються на господарстві, вимогам органічних стандартів й уможливлює отримання доступу на ринок органічної продукції за преміальною ціною [146, с. 12–13].

Серед основних умов побудови організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій є ефективне використання ресурсів цього регіону. Як зазначає О. Ольшанський, функціонування та розвиток будь-якої території забезпечується ресурсами, насамперед, їх наявністю, а також умінням раціонально їх використовувати. Окрім того, ресурси територіальних громад, які вони можуть використовувати для задоволення спільних потреб безпосередньо або через реалізацію органами місцевого самоврядування управлінських функцій на основі наданих повноважень, є дуже обмеженими. Поняття «ресурсне забезпечення» віддзеркалює форми й процедури діяльності органів місцевого самоврядування щодо функціонування та розвитку сільських територій: потреби людей практично безмежні, а ресурси для їх задоволення є відносно обмеженими, тому громада не в змозі повною мірою задовольнити власні потреби [164].

На нашу думку, реалізація диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації можлива за наявності нормативно-правового, науково-методичного, фінансового, інституційного та інших видів ресурсного забезпечення.

Нормативно-правове забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації регулюється Конституцією України, Законами України («Про добровільне об’єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики», «Про місцеве самоврядування в Україні»), Бюджетним, Податковим, Земельним кодексами України, постановами, розпорядженнями Кабінету Міністрів, указами Президента України, іншими

нормативно-правовими актами, що регламентують повноваження й обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування й регулюють розвиток сільських територій в Україні. Незважаючи на значну кількість нормативних актів, недосконалість законодавства є однією з основних причин, які стримують розвиток сільських територій.

Науково-методичне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації здійснюється на основі аналізу наукової літератури, у результаті проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів та в рамках реалізації проектів розвитку сільських територій.

Для забезпечення потреб розвитку сільських територій можуть бути використані *фінансові ресурси* місцевих і центральних органів влади, приватних суб'єктів господарювання, фінансових установ та неурядових організацій, а також іноземних держав і міжнародних фінансових організацій. У науковій літературі фінансові ресурси класифікують за різними критеріями: за територіальним походженням, регулярністю використання, економічним змістом, способом залучення. За способом залучення виділяють бюджетні, інвестиційні, кредитні, грантові фінансові ресурси сільських територій (табл. 4.4) [140, с. 13].

Таблиця 4.4

Види фінансових ресурсів сільських територій за способом залучення

Види фінансових ресурсів	Зміст
1	2
Бюджетні	Кошти місцевого та державного бюджетів, що спрямовуються на фінансування потреб розвитку ОТГ і не викликають боргових зобов'язань. Бюджетні джерела можуть формуватися за рахунок як внутрішніх ресурсів ОТГ, так і ресурсів, залучених ззовні.
Інвестиційні	Ресурси, залучені до місцевої економіки з метою створення нових активів. Особливістю інвестицій як джерела фінансування місцевого соціально-економічного розвитку є те, що вони спрямовуються на реалізацію певного проекту безпосередньо, а не через бюджет ОТГ.

Закінчення таблиці 4.4

1	2
Кредитні	Боргові зобов'язання на умовах строковості, платності та поворотності. При цьому кредитні кошти можуть залучати безпосередньо рада ОТГ (залучені кошти спрямовуються до бюджету ОТГ і розподіляються в рамках його видатків), комунальні підприємства (самостійно отримують фінансові ресурси, розпоряджаються ними, здійснюють обслуговування та погашення боргу), приватні суб'єкти господарювання (рада може надавати гарантії за кредитами).
Грантові	Ресурси, надані для фінансування потреб місцевого розвитку у вигляді міжнародної технічної допомоги, грантів міжнародних донорських організацій, благодійних внесків і пожертв. Грантовими також можна вважати кошти, спрямовані на розвиток місцевої економіки в рамках проектів корпоративної соціальної відповідальності, тобто ініціатив місцевого розвитку, що підтримуються інституціями приватного сектору, які виконують свою діяльність на відповідній території.

Джерело: сформовано на основі [187, с. 47–50].

Інституційне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації – це сукупність інституцій, які забезпечують наявність правових, організаційних, соціальних, економічних та екологічних умов, необхідних для розвитку сільських, селищних та міських ОТГ. Розвиток сільських територій потребує інституційного забезпечення, до якого належать: державні органи (міністерства, управління), громадські організації, агенції регіонального розвитку тощо. Ключове завдання цих інституцій – взаємоузгоджено реалізувати державну політику у сфері розвитку сільських територій.

Під *методами диверсифікації розвитком сільських територій в умовах децентралізації* розуміємо способи впливу суб'єктів диверсифікації на об'єкт диверсифікації, які використовують для досягнення поставлених цілей. Розрізняють адміністративні (затвердження та дотримання законів, постанов, розпоряджень, інструкцій, рекомендацій) й економічні (оподаткування, пільгове кредитування, фінансові санкції, страхування, субвенції) методи. Ці методи можуть безпосередньо впливати на розвиток сільських територій

(метод прямого впливу) або опосередковано (метод непрямого впливу). Використання цих методів сприятиме підвищенню рівня зайнятості на селі, створенню умов щодо залучення інвестицій, сприятиме зменшенню деструктивного впливу на довкілля.

О. Греков зазначає, що з метою забезпечення реалізації пріоритетних напрямів сталого розвитку сільських територій, доцільно застосовувати чотири основні групи інструментів: удосконалення нормативної правової бази розвитку сільських територій на національному, регіональному та локальному рівнях; оптимізація фінансово-бюджетних відносин з розвитку сільських територій на всіх рівнях; удосконалення форм і методів економічного розвитку сільських територій; підвищення ефективності роботи органів законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів, а також підприємств, організацій і відомств, які забезпечують сталий розвиток сільських територій [59, с. 150–151].

Методи й інструменти диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації повинні бути гнучкими та адаптуватися під розвиток конкретної сільської територій України. Усі методи й інструменти цього механізму повинні корелювати один з одним, оскільки лише в сукупності вони сприятимуть комплексному розвитку сільських територіальних громад.

Урахування наслідків процесів децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування вимагає обґрунтування концептуальних напрямів диверсифікації розвитку сільських об’єднаних територіальних громад, реалізації механізму управління розвитком об’єднаних територіальних громад, розробки та впровадження стратегій, програм, планів, метою яких визначено гармонійне зростання й оптимізацію економічної, соціальної та екологічної сфер розвитку ОТГ. Вважаємо, що реалізація організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації дасть змогу підвищити якість життя сільського населення; забезпечити конкурентоспроможність сільських територій і досягнути екологічної безпеки.

Висновки до розділу 4

1. За результатами аналізу диверсифікації сільськогосподарського виробництва виявлено, що при формуванні видової структури вирощування сільськогосподарської продукції необхідно враховувати не лише попит на неї, а й забезпечити ефективне та раціональне використання наявних трудових, сировинних, земельних, технічних, технологічних, фінансових та інших ресурсів. Обґрунтовано доцільність вирощування нішевих культур. Доведено, що в Україні є всі передумови для поширення органічного землекористування як напряму диверсифікації розвитку сільських територій, що дає змогу не лише отримувати прибутки, а й виробляти екологічно безпечні продукти харчування та зменшити деструктивний антропогенний вплив на навколишнє середовище.

2. Шляхами диверсифікації несільськогосподарської діяльності на сільських територіях визначено розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів та виробництва специфічної районованої продукції. Акцентовано на необхідності товарної диверсифікації харчової та переробної промисловості із збільшенням частки готових продовольчих товарів з вищою доданою вартістю. Доведено, що розвиток сільського туризму сприяє створенню робочих місць, зростанню доходів сільських жителів за рахунок надання послуг туристам і реалізації вироблених продуктів харчування, відродженню народних художніх промислів та звичаїв.

3. Одним із напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено диверсифікацію організаційно-правових форм господарювання. Запропоновано заходи щодо сприяння створенню нових організаційно-правових форм господарювання з метою підвищення якості життя сільського населення та забезпечення конкурентоспроможності сільських територій. Обґрунтовано, що формування кластерів з метою диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

сприятиме покращенню виробничої та соціальної інфраструктур, утворенню об’єднань підприємств із замкненим циклом виробництва готової продукції, зниженню собівартості й ціни сільськогосподарських та несільськогосподарських товарів, підвищенню їх якості та конкурентоспроможності.

4. Запропоновано диверсифікацію джерел фінансування розвитку сільських територій реалізовувати шляхом залучення коштів Державного та місцевого бюджетів; юридичних та фізичних осіб; міжнародних фондів (за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування). Це сприятиме зайнятості сільського населення, покращенню благоустрою сільських населених пунктів, підвищенню якості освітніх та медичних послуг, підвищенню енергоефективності, зменшенню забруднення довкілля.

5. В результаті аналізу досвіду Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій та механізмів її реалізації виокремлено галузевий, пропорційний та комплексний принципи регіональної політики, й обґрунтовано необхідність застосування інтегрованого підходу до розробки і реалізації програм та стратегій розвитку об’єднаних територіальних громад. Імплементація європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні дозволяє визначити основні цілі політики розвитку сільських територій в Україні, серед яких забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, трансформації сільської економіки; сприяння переходу до низьковуглецевої економіки; забезпечення сталого управління земельними та водними ресурсами; відновлення та збереження біорізноманіття, досягнення еколого-економічної безпеки, які сприятимуть сталому, розумному та всеохоплюючому розвитку сільських територій в Україні.

6. Розроблено організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Інтегрований підхід до використання усього комплексу інструментів та заходів організаційно-

економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій (нормативно-правових, інституційних, організаційних, економічних), врахування їх взаємовпливу з дотриманням принципів диверсифікації (системності, пріоритетності, результативності, партнерства, програмності, інклюзивності) та децентралізації (конституційності та законності, субсидіарності, прозорості й відкритості, відповідальності) дозволить отримати синергетичний ефект від їх застосування.

Наукові результати досліджень, що висвітлені у розділі 4, опубліковано автором у працях [296; 299; 302; 305; 306; 308; 309; 311; 313; 314; 318; 324; 332; 334; 336; 341; 342].

РОЗДІЛ 5
ПРІОРИТЕТИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

5.1. Економіко-математичне обґрунтування шляхів підвищення ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад

Невід’ємною компонентою диверсифікації розвитку сільських територій є формування мережі ефективних об’єднаних територіальних громад, що дає змогу значно збільшити фінансові можливості для розвитку цих територій. Державна політика України у сфері місцевого самоврядування передбачає децентралізацію влади, тобто передачу деякої частини повноважень, ресурсів та відповідальності від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування.

За результатами оцінки процесу децентралізації та ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад у регіонах України в 2018 р., що представлено в п. 3.2, отримано узагальнювальний критерій ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад, зіставлення складових якого, на нашу думку, дасть змогу обґрунтувати шляхи підвищення ефективності їх функціонування. Для математичного моделювання формування груп об’єднаних територіальних громад використано інструментарій лінійного програмування [158].

Основне завдання моделювання – це максимізація ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад. Для цього використаємо два підходи. За першого підходу «максимізація власного доходу» ставимо за мету максимізувати обсяг власних доходів усіх ОТГ України. Іншими параметрами є обсяг державних дотацій (субвенцій) і витрати на управління ОТГ. У результаті групування ОТГ України обсяг видатків на управління не повинен збільшитися. Уведемо рекомендовані обмеження: загальний обсяг отриманих дотацій та субвенцій не повинен перевищувати фактичний обсяг

2308,2 млн грн; загальний фонд видатків на управління не повинен перевищувати наявний обсяг 5528,4 млн грн; при запропонованому групуванні ОТГ загальну кількість мешканців вважатимемо незмінною й рівною 5593,3 тис. осіб (фактичний рівень станом на 1 січня 2019 р.).

У ролі критеріїв ефективності територіальних громад вибрано показники власного доходу, витрат на управління та отриманих дотацій у розрахунку на одного мешканця (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Показники ОТГ залежно від кількості населення в Україні у 2018 р.

Показник	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Кількість ОТГ, од.	87	103	227	248
Кількість населення в групі, тис. осіб	1866,2	1267,3	1596,5	863,3
Кількість населення в одній ОТГ, тис. осіб	21,451	12,304	7,033	3,481
Власний дохід групи, тис. грн	6678,10	4711,63	6012,78	3605,92
Власний дохід на одного мешканця, грн	3578,45	3717,85	3766,22	4176,90
Капітальні видатки групи, тис. грн	1960,66	1607,95	2188,51	1242,23
Капітальні видатки на одного мешканця, грн	1050,62	1268,80	1370,82	1438,93
Видатки на управління (група), тис. грн	1355,50	1201,00	1789,90	1181,97
Видатки на управління на одного мешканця, грн	726,34	947,69	1121,14	1369,13
Державні дотації (група), тис. грн	544,53	587,15	817,88	358,61
Державні дотації на одного мешканця, грн	291,79	463,31	512,30	415,39

Джерело: розраховано за даними сайту «Громадський простір» [290].

У ролі оптимізаційних параметрів моделі обрано кількість жителів у різних групах ОТГ, а саме: X1 – чисельність жителів у першій групі ОТГ (кількість населення ОТГ – понад 15 тис. жителів), X2 – чисельність мешканців у другій групі ОТГ (кількість населення ОТГ – від 10 тис. до 15 тис. жителів), X3 – чисельність мешканців у третій групі ОТГ (кількість населення ОТГ – від 5 тис. до 10 тис. жителів), X4 – чисельність мешканців у четвертій групі ОТГ (кількість населення ОТГ – менше від 5 тис. жителів). У процесі оптимізації допускаємо зміну кількості мешканців кожної групи на 30 % (як у більшу, так і в меншу сторону). Загальна кількість жителів усіх громад повинна залишатися незмінною.

Умова обмеження загальних видатків на управління об’єднаних територіальних громад має такий вигляд:

$$0{,}726\ X1 + 0{,}948\ X2 + 1{,}121\ X3 + 1{,}369\ X4 \leq 5\ 528{,}4. \quad (5.1)$$

Умова обмеження загальних дотацій та субвенцій є такою:

$$0{,}292\ X1 + 0{,}463\ X2 + 0{,}512\ X3 + 0{,}415\ X4 \leq 2308{,}2. \quad (5.2)$$

Умова незмінності кількості населення має такий вигляд:

$$X1 + X2 + X3 + X4 = 5593{,}3. \quad (5.3)$$

При цьому повинна виконуватися умова невід’ємності для всіх оптимізованих змінних:

$$X1, X2, X3, X4 \geq 0. \quad (5.4)$$

Метою завдання групування ОТГ є максимізація загального власного доходу всіх ОТГ. Для побудови цільової функції використано показники власного доходу в розрахунку на одного мешканця ОТГ (табл. 5.1). Отже, цільова функція має вигляд:

$$F = 3{,}578\ X1 + 3{,}718\ X2 + 3{,}766\ X3 + 4{,}177\ X4 \rightarrow \max. \quad (5.5)$$

В результаті отримано економіко-математичну модель оптимізаційної задачі:

$$F = 3.578x_1 + 3.718x_2 + 3.766x_3 + 4.177x_4 \rightarrow \max, \quad (5.6)$$

$$\begin{cases} 0.292x_1 + 0.463x_2 + 0.512x_3 + 0.415x_4 \leq 2308.2, \\ 0.726x_1 + 0.948x_2 + 1.121x_3 + 1.369x_4 \leq 5528.4, \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 5593.3, \end{cases} \quad (5.7)$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4 \geq 0. \quad (5.8)$$

Це задача лінійного програмування. Для розв’язування задачі (5.6)–(5.8) використано засоби MS Excel, зокрема інструмент «Пошук рішень MS Excel» (рис. 5.1). У результаті оптимізації отримано такий розв’язок:

X1 = 1927,8 (тис. осіб); X2 = 1465,5 (тис. осіб); X3 = 1100,0 (тис. осіб); X4 = 1100,0 (тис. осіб).

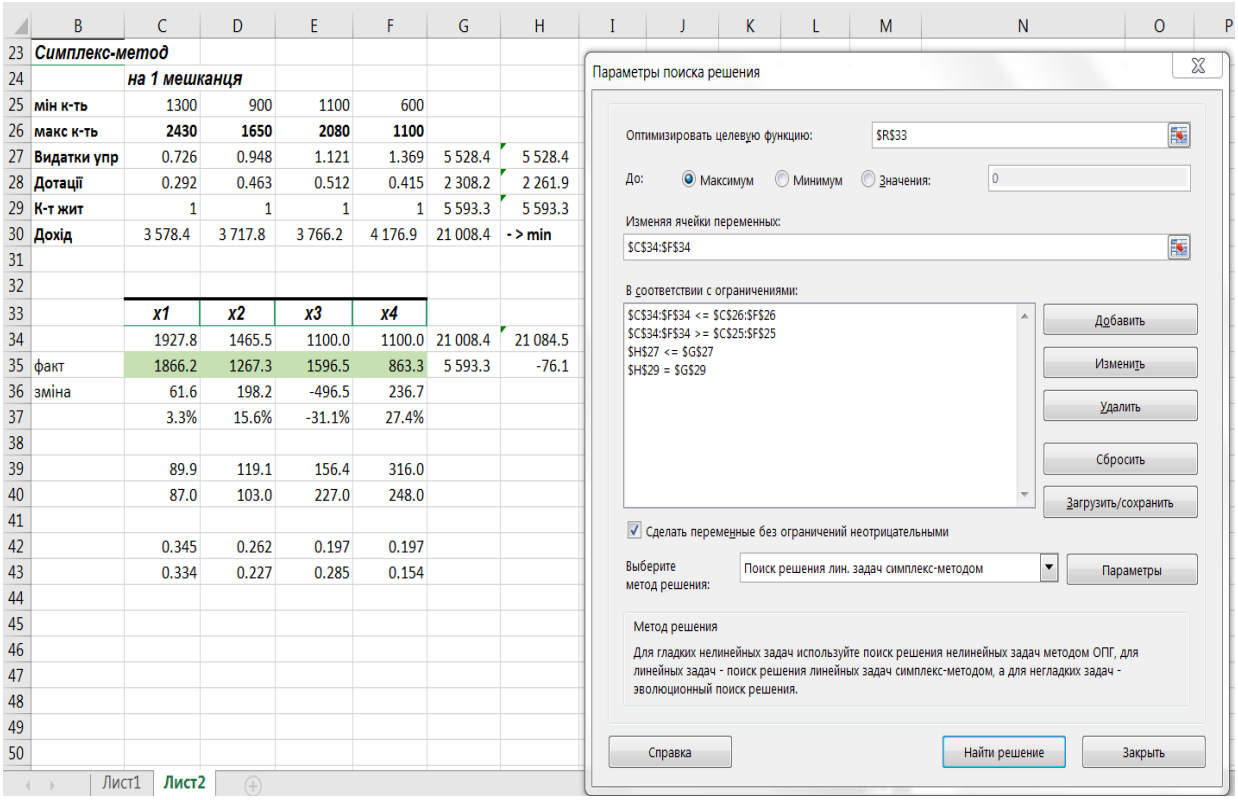

	B	C	D	E	F	G	H
23	Симплекс-метод						
24		на 1 мешканця					
25	мін к-ть	1300	900	1100	600		
26	макс к-ть	2430	1650	2080	1100		
27	Видатки упр	0.726	0.948	1.121	1.369	5 528.4	5 528.4
28	Дотації	0.292	0.463	0.512	0.415	2 308.2	2 261.9
29	К-т жит	1	1	1	1	5 593.3	5 593.3
30	Дохід	3 578.4	3 717.8	3 766.2	4 176.9	21 008.4	-> min
31							
32							
33		x1	x2	x3	x4		
34		1927.8	1465.5	1100.0	1100.0	21 008.4	21 084.5
35	факт	1866.2	1267.3	1596.5	863.3	5 593.3	-76.1
36	зміна	61.6	198.2	-496.5	236.7		
37		3.3%	15.6%	-31.1%	27.4%		
38							
39		89.9	119.1	156.4	316.0		
40		87.0	103.0	227.0	248.0		
41							
42		0.345	0.262	0.197	0.197		
43		0.334	0.227	0.285	0.154		

Рис. 5.1. Оптимізація структури ОТГ України у 2018 р. з використанням інструменту «Пошук рішень MS Excel»

Джерело: побудовано здобувачем.

Фактична структура ОТГ станом на кінець 2018 р. під час розподілу на групи за кількістю жителів є такою: чисельність жителів ОТГ 1 групи – 1866,2 тис. осіб, кількість мешканців ОТГ 2 групи – 1267,3 тис. осіб, чисельність жителів ОТГ 3 групи – 1596,5 тис. осіб, кількість мешканців ОТГ 4 групи – 863,3 тис. осіб.

Рекомендуємо збільшити кількість мешканців ОТГ 1 групи на 61,6 тис. осіб (3,3 %), збільшити чисельність населення ОТГ 2 групи на 198,2 тис. осіб (15,6 %), зменшити кількість жителів ОТГ 3 групи на 496,5 тис. осіб (31,1 %), збільшити чисельність мешканців населення ОТГ 4 групи на 236,7 тис. осіб (27,4 %). Фактичну та рекомендовану підходом «максимізація власного доходу» структуру населення ОТГ представлено на рис. 5.2.

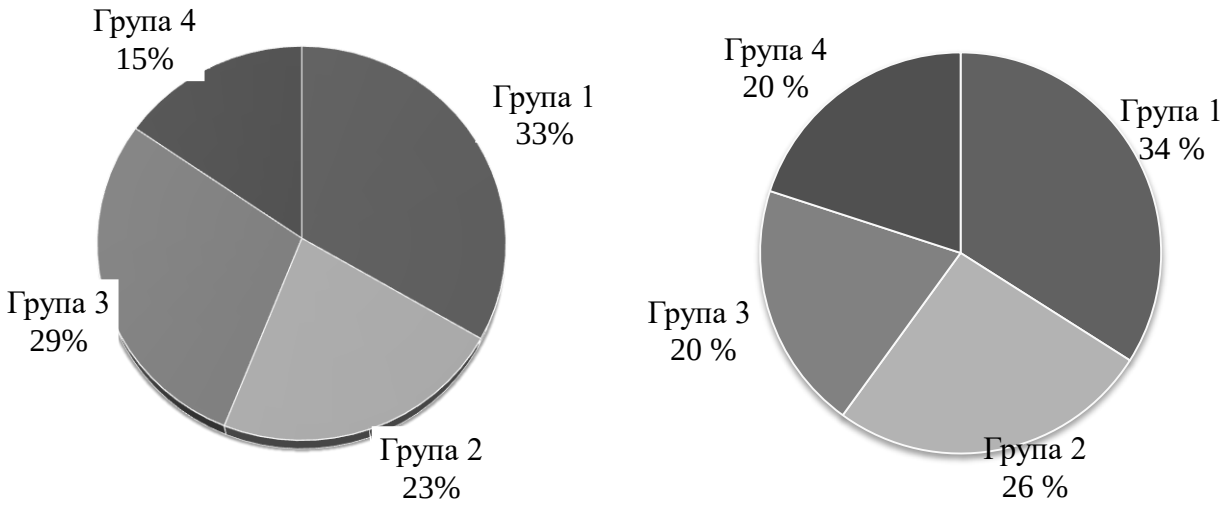

Рис. 5.2. Структура об’єднаних територіальних громад України за кількістю жителів: фактична (зліва) у 2018 р. і рекомендована підходом «максимізація власного доходу» (справа)

Джерело: побудовано здобувачем.

У результаті такої трансформації структури ОТГ власний дохід цих громад збільшиться на 0,4 % (76,0 млн грн), видатки управління не зміняться, обсяг державних дотацій зменшиться на 2,0 % (46,2 млн грн) (табл. 5.2). Як бачимо, за вибраного підходу рекомендовано зменшити передусім кількість громад третьої групи, оскільки середній дохід на одного мешканця в цій групі найменший. Очікувані фінансові результати функціонування громад після реорганізації їх структури наведено в табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Групування об’єднаних територіальних громад України згідно з підходом «максимізація власного доходу»

Показник	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4	Усього
Кількість мешканців фактична, тис. осіб	1866,2	1267,3	1596,5	863,3	5593,3
Кількість мешканців рекомендована, тис. осіб	1927,8	1465,5	1100,0	1100,0	5593,3
Дохід очікуваний, млн грн	6898,56	5448,47	4142,85	4594,59	21084,5
Видатки на управління, млн грн	1400,25	1388,83	1233,25	1506,04	5528,4
Дотації очікувані, млн грн	562,51	678,98	563,53	456,93	2261,9

Джерело: розраховано здобувачем.

Якщо не обмежувати обсяг видатків на управління, можемо отримати ще більше зростання власних доходів ОТГ. Отримана при цьому структура населення ОТГ має такий вигляд: X1 = 1300,0 (тис. осіб); X2 = 1113,3 (тис. осіб); X3 = 2080,0 (тис. осіб); X4 = 1100,0 (тис. осіб). При цьому власний дохід усіх ОТГ збільшиться на 1,0 % (211,0 млн грн), але видатки управління також збільшаться на 308,9 млн грн.

За другого підходу до шляхів підвищення ефективності функціонування ОТГ «мінімізація видатків на управління» ставимо головною метою мінімізувати обсяг видатків на управління ОТГ. При цьому допускається незначне зменшення загальних доходів ОТГ. У результаті групування ОТГ обсяг державних дотацій і субвенцій не повинен суттєво збільшитися.

Умова обмеження дотацій і субвенцій має такий вигляд:

$$0.292\ X1 + 0.463\ X2 + 0.512\ X3 + 0.415\ X4 \leq 2\ 308.2. \qquad (5.9)$$

Умова незмінності кількості населення має такий вигляд:

$$X1 + X2 + X3 + X4 = 5593{,}3. \qquad (5.10)$$

Повинна також виконуватись умова невід’ємності для всіх змінних:

$$X1, X2, X3, X4 \geq 0. \qquad (5.11)$$

Мета задачі групування ОТГ – мінімізація загальних витрат на управління всіма ОТГ. Для побудови цільової функції використаємо показники витрат управління в розрахунку на одного мешканця ОТГ (табл. 5.1). Отже, цільова функція матиме вигляд:

$$F = 0{,}726\ X1 + 0{,}948\ X2 + 1{,}121\ X3 + 1{,}369\ X4 \rightarrow \min. \qquad (5.12)$$

У результаті отримуємо таку економіко-математичну модель оптимізаційної задачі:

$$F = 0.726x_1 + 0.948x_2 + 1.121x_3 + 1.369x_4 \rightarrow \min, \qquad (5.13)$$

$$\begin{cases} 0.292x_1 + 0.463x_2 + 0.512x_3 + 0.415x_4 \leq 2308.2, \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 5593.3, \end{cases} \qquad (5.14)$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4 \geq 0. \qquad (5.15)$$

При оптимізації допускається відхилення оптимальних значень від фактичних не більше ніж на 30 %. Сформульована задача є задачею лінійного програмування. Для розв'язування задачі (5.13)–(5.15) використано інструмент «Пошук рішень MS Excel». У результаті оптимізації отримуємо такий розв'язок: X1 = 2430,0 (тис. осіб); X2 = 1463,3 (тис. осіб); X3 = 1100,0 (тис. осіб); X4 = 600,0 (тис. осіб).

Групування ОТГ передбачає збільшення кількості населення ОТГ 1 групи на 563,8 тис. осіб (30,2 %), збільшення чисельності жителів ОТГ 2 групи на 196,0 тис. осіб (15,5 %), зменшення кількості населення ОТГ 3 групи на 496,5 тис. осіб (31,1 %), зменшення чисельності мешканців населення ОТГ 4 групи на 263,3 тис. осіб (30,5 %). Це означає, що частину ОТГ четвертої групи (30,5 %) і частина ОТГ третьої групи (31,1 %) доцільно приєднати до ОТГ із більшою чисельністю населення. У результаті такої трансформації структури ОТГ власний дохід усіх ОТГ трохи зменшиться (на 1,1 %, або ж на 223 млн грн), державні дотації та субвенції також зменшаться на 108,4 млн грн, обсяг загальних витрат на управління ОТГ зменшиться на 5,8 % (321,9 млн грн) (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Групування об'єднаних територіальних громад України згідно з підходом «мінімізація видатків на управління»

Показник	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4	Всього
Кількість мешканців фактична, тис. осіб	1866,2	1267,3	1596,5	863,3	5593,3
Кількість мешканців рекомендована, тис. осіб	2430,0	1463,3	1100,0	600,0	5593,3
Витрати управління фактичні, тис. грн	1355,50	1201,00	1789,90	1181,97	5 528,4
Видатки управління очікувані, тис. грн	1765,01	1386,75	1233,25	821,48	5 206,5
Дохід очікуваний, тис. грн	8695,62	5440,33	4142,85	2506,14	20 784,9
Дотації очікувані, тис. грн	709,04	677,96	563,53	249,24	2 199,8

Джерело: розраховано здобувачем.

Фактичну й рекомендовану оптимальну структуру мешканців ОТГ представлено на рис. 5.3.

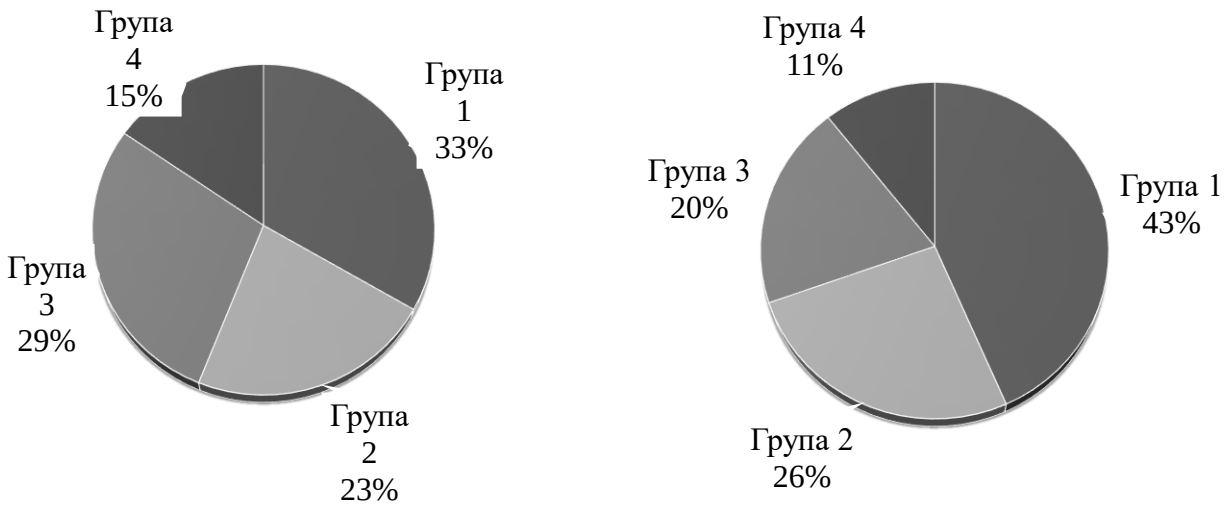

Рис. 5.3. Структура об’єднаних територіальних громад України за кількістю жителів: фактична (зліва) у 2018 р. і рекомендована підходом «мінімізація видатків на управління» (справа)

Джерело: побудовано здобувачем.

Узагальнення результатів економіко-математичного моделювання представлено в табл. 5.4.

Таблиця 5.4

Групування об’єднаних територіальних громад в Україні в 2018 р.

Показник	Групування за кількістю мешканців ОТГ				
	Понад 15 тис. осіб	10 тис. – 15 тис. осіб	5 тис. – 10 тис. осіб	Менше 5 тис. осіб	Усього
	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4	
1	2	3	4	5	6
Кількість мешканців фактична, тис. осіб	1866,2	1267,3	1596,5	863,3	5593,3
Структура кількості мешканців фактична, %	33,3	22,7	28,5	15,5	100
Дохід фактичний, млн грн	6678,10	4711,63	6012,78	3605,92	21008,43
Видатки на управління фактичні, млн грн	1355,50	1201,00	1789,90	1181,97	5528,37
Дотації фактичні, млн грн	544,53	587,15	817,88	358,61	2308,17

Закінчення таблиці 5.4

1	2	3	4	5	6
Підхід «максимізація власного доходу»					
Кількість мешканців рекомендована, тис. осіб	1927,8	1465,5	1100,0	1100,0	5593,3
Структура кількості мешканців рекомендована, %	34,4	26,2	19,7	19,7	100
Дохід очікуваний, млн грн	6898,56	5448,47	4142,85	4594,59	21084,5
Видатки на управління очікувані, млн грн	1400,25	1388,83	1233,25	1506,04	5528,4
Дотації очікувані, млн грн	562,51	678,98	563,53	456,93	2261,9
Підхід «мінімізація видатків на управління»					
Кількість мешканців рекомендована, тис. осіб	2430,0	1463,3	1100,0	600,0	5593,3
Структура кількості мешканців рекомендована, %	43,4	26,2	19,7	10,7	100
Видатки управління очікувані, тис. грн	1765,01	1386,75	1233,25	821,48	5 206,5
Дохід очікуваний, тис. грн	8695,62	5440,33	4142,85	2506,14	20 784,9
Дотації очікувані, тис. грн	709,04	677,96	563,53	249,24	2 199,8

Джерело: сформовано здобувачем.

Отже, якщо виходити з критерію економії ресурсів, більш привабливим є другий підхід до шляхів підвищення ефективності ОТГ. Незважаючи на те, що при цьому незначно зменшаться загальні доходи, зменшення витрат управління становитиме 5,8 % [327].

За описаною вище схемою проаналізуємо шляхи підвищення ефективності об’єднаних територіальних громад Волинської області. Перелік ОТГ Волинської області станом на кінець 2018 р. наведено у табл. 5.5.

Таблиця 5.5

Показники ОТГ Волинської області у 2018 р.

Назва ОТГ	Площа, км²	Населення, тис. осіб	Доходи на 1 мешкан-ця, грн	Рівень дотаційності, %	Видатки управління, %	Капітальні видатки на 1 мешкан-ця, грн
1	2	3	4	5	6	7
Любешівська	1109	28,8	1602	29,00	34,10	851,5
Любомльська	277	16,1	2902,1	11,20	21,10	524,5
Колківська	356	13	1716,2	28,90	22,70	481,5

Закінчення таблиці 5.5

1	2	3	4	5	6	7
Цуманська	220,5	11,3	2175,1	16,50	22,70	599
Іваничівська	95,6	9,7	2549,3	12,00	25,50	280,8
Заболоттівська	253,7	9,5	1101,3	41,70	37,80	401,3
Голобська	298,8	8,7	2089,4	22,70	35,00	535,5
Забродівська	275,8	8,7	1005,6	45,70	34,40	526,8
Шацька	307,5	8,6	2914,5	15,00	22,90	1316,6
Княгининівська	70	7,9	5402,6	3,60	17,00	3013,3
Турійська	150,5	7,7	3240,5	1,30	22,90	462,3
Устилузька	413,7	7,6	3203,7	15,90	28,60	1061,5
Боратинська	92	7,5	17577,3	-18,80	6,80	2872,9
Заборольська	131	7,5	4353,9	6,70	13,80	2124,4
Вишнівська	427	6,5	4945,5	11,10	20,80	2518
Зимнівська	202	6,4	2110,3	26,10	34,40	1387,7
Люблинецька	115,4	6,4	2000,3	20,30	34,50	571,6
Головненська	223,5	6,2	882	48,40	44,20	653,6
Прилісненська	391,5	5,7	2438,9	12,20	30,90	1826,4
Рівненська	339,7	5,6	7067,8	3,80	17,80	3608,3
Павлівська	158	5,6	1979,5	26,00	47,70	1207,2
Дубечненська	159	5,5	1076,1	41,60	35,20	747,1
Самарівська	271,6	5,5	882,4	48,00	44,40	641,3
Копачівська	266,3	5,3	2005,7	30,90	36,80	696,4
Оваднівська	231,4	4,9	3266,2	17,10	32,30	1650,8
Колодяжненська	308,3	4,6	2553,3	21,10	38,20	1012,1
Поворська	297,2	4,5	2000,6	21,10	30,40	1101,6
Луківська	117	4,4	2445,7	21,00	21,80	688
Зарічанська	85,6	4,3	5213,8	-3,60	17,10	1243,3
Литовезька	122,4	4,2	2985,9	-4,30	40,10	1071,1
Затурцівська	153,2	4	2324,2	20,00	38,00	941
Велицька	212	4	1289,8	38,10	68,50	699,9
Жидичинська	79,7	3,8	3927,9	-4,10	23,40	1051,2
Велимченська	110,9	3,8	597,3	60,30	47,10	474,8
Городищенська	105,1	3,6	5052,6	2,20	22,30	1394,1
Дубівська	125	3,6	4563,3	-2,60	25,20	1241,2
Поромівська	71,1	3,2	4844,2	-19,40	24,60	925,2
Смідинська	161,2	3,2	1334,6	39,30	37,30	2210,7
Сереховичівська	138,3	2,6	1245,8	38,60	71,60	894,3
Смолигівська	69,3	1,9	4985,3	-3,70	24,10	2943,3

Джерело: сформовано за даними сайту [42; 150].

Протягом 2018 р. у Волинській області функціонувало 40 ОТГ, у яких проживало 271 900 мешканців. Серед них дві ОТГ (44 900 мешканців) належать до першої групи (понад 15 000 мешканців, згідно з наведеним вище

розподілом на групи), дві ОТГ (24 300 мешканців) входять до другої групи, 20 ОТГ (142 100 мешканців) відносять до третьої групи й 16 ОТГ (60 600 мешканців) – до четвертої (менше ніж 5000 мешканців).

Використаємо, описаний вище оптимізаційний підхід для групування ОТГ у Волинській області. Перша задача передбачає максимальне зростання кількості доходів, які отримують ОТГ. У ролі оптимізаційних параметрів моделі виберемо кількість жителів у різних групах ОТГ, а саме: X1 – кількість жителів у першій групі ОТГ (чисельність населення ОТГ – понад 15 тис. жителів), X2 – кількість жителів у другій групі ОТГ (чисельність населення ОТГ – від 10 до 15 тис. жителів), X3 – кількість мешканців у третій групі ОТГ (чисельність населення ОТГ – від 5 до 10 тис. жителів), X4 – кількість жителів у четвертій групі ОТГ (чисельність населення ОТГ – менше від 5 тис. жителів). У процесі оптимізації допускається зміна кількості мешканців кожної групи на 30 % (як у більшу, так і в меншу сторону). Загальна чисельність жителів усіх громад повинна залишатися незмінною.

Умова обмеження загальних видатків на управління ОТГ має такий вигляд:

$$569{,}97\ X1 + 438{,}02\ X2 + 715{,}84\ X3 + 881{,}75\ X4 \leq 191\ 390. \qquad (5.16)$$

Умова обмеження загальних дотацій та субвенцій є такою:

$$734{,}25\ X1 + 536{,}14\ X2 + 1278{,}51\ X3 + 1161{,}31\ X4 \leq 298\ 048. \qquad (5.17)$$

Умова незмінності кількості населення має такий вигляд:

$$X1 + X2 + X3 + X4 = 271.9. \qquad (5.18)$$

При цьому повинна виконуватись умова невід’ємності для всіх оптимізованих змінних:

$$X1, X2, X3, X4 \geq 0. \qquad (5.19)$$

Метою завдання оптимізації структури ОТГ є максимізація загального власного доходу всіх ОТГ. Для побудови цільової функції використаємо показники власного доходу в розрахунку на одного мешканця ОТГ (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Показники функціонування ОТГ Волинської області у 2018 р.

Показник	Групування за кількістю мешканців ОТГ				
	Понад 15 тис. осіб	10 тис. – 15 тис. осіб	5 тис. – 10 тис. осіб	Менше 5 тис. осіб	Усього
	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4	
Кількість ОТГ, од.	2	2	20	16	40
Кількість мешканців фактична, тис. осіб	44,9	24,3	142,1	60,6	271,9
Структура кількості мешканців фактична, %	17,0	9,0	52,0	22,0	100
Дохід на одного мешканця, грн	2068,18	1929,60	3473,17	2990,52	814,513
Капітальні видатки на одного мешканця, грн	414,54	432,23	203,01	200,56	70,118
Видатки на управління на одного мешканця, грн	569,97	438,02	715,84	881,75	191,390
Дотації на одного мешканця, грн	73425	536,14	1278,51	1161,31	298,048
Кількість мешканців у групі, тис. осіб	44,9	24,3	142,1	60,6	271,9

Джерело: сформовано за даними сайту [290].

Отже, цільова функція матиме вигляд:

F = 2068,18 X1 + 1929,60 X2 + 3473,17 X3 + 299052 X4 $\rightarrow$ max. (5.20)

У результаті отримуємо таку економіко-математичну модель оптимізаційної задачі:

$$F = 2068.18x_1 + 1929.60x_2 + 3473.17x_3 + 2990.52x_4 \rightarrow \max, \quad (5.21)$$

$$\begin{cases} 569.97x_1 + 438.02x_2 + 715.84x_3 + 881.75x_4 \le 191390, \\ 734.25x_1 + 536.14x_2 + 1278.51x_3 + 1161.31x_4 \le 298048, \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 271.9, \end{cases} \quad (5.22)$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4 \ge 0. \quad (5.23)$$

Цільова функція (5.21) описує дохід, перша нерівність системи (5.22) описує видатки на управління, друга нерівність – обсяг державних дотацій і субвенцій, третя нерівність системи (5.23) описує кількість мешканців ОТГ Волині.

При оптимізації допускається відхилення оптимальних значень від фактичних не більше ніж на 30 %. Для розв'язування задачі (5.21)–(5.23) застосуємо інструмент «Пошук рішень MS Excel». У результаті оптимізації отримуємо такий розв'язок: X1 = 38,9 (тис. осіб); X2 = 31,6 (тис. осіб); X3 = 159,00 (тис. осіб); X4 = 42,4 (тис. осіб). Фактичну та рекомендовану структуру ОТГ Волинської області представлено на рис. 5.4.

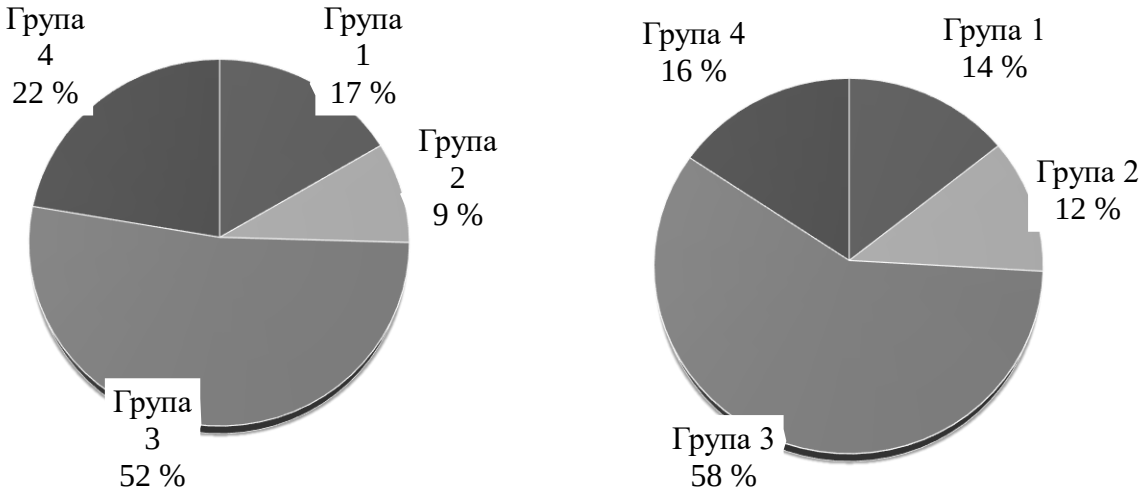

Рис. 5.4. Структура об'єднаних територіальних громад Волинської області за кількістю жителів: фактична (зліва) у 2018 р. і рекомендована підходом «максимізація власного доходу» (справа)

Джерело: побудовано здобувачем.

Рекомендована зміна структури ОТГ передбачає зменшення кількості населення ОТГ 1 групи на 6,0 тис. осіб (13,4 %), збільшення чисельності жителів ОТГ 2 групи на 7,3 тис. осіб (30,0 %), збільшення кількості населення ОТГ 3 групи на 16,9 тис. осіб (11,9 %), зменшення чисельності мешканців ОТГ 4 групи на 18,2 тис. осіб (30,0 %). Це означає, що частину ОТГ четвертої групи (30,0 %) і частина ОТГ першої групи (13,4 %) доцільно приєднати до ОТГ другої й третьої груп, які є найбільш ефективними. У результаті такої трансформації структури ОТГ власний дохід усіх ОТГ збільшиться на 0,7 % (або ж на 6,00 млн грн), державні дотації та субвенції не зміняться, обсяг загальних витрат на управління ОТГ зменшиться на 2,2 % (4,16 млн грн). Очікуваний фінансовий результат буде позитивним за

рахунок збільшення загального доходу всіх ОТГ і зменшення видатків на управління.

Інший підхід до групування громад передбачає за мету зменшення видатків на управління (при цьому сума доходів не повинна зменшитися). Математична модель такої задачі має такий вигляд

$$F = 569.97x_1 + 438.02x_2 + 715.84x_3 + 881.75x_4 \to \min, \quad (5.24)$$

$$\begin{cases} 2068.18x_1 + 1929.60x_2 + 3473.17x_3 + 2990.52x_4 \geq 814500, \\ 734.25x_1 + 536.14x_2 + 1278.51x_3 + 1161.31x_4 \leq 298048, \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 271.9, \end{cases} \quad (5.25)$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4 \geq 0. \quad (5.26)$$

У результаті оптимізації задачі (5.24)–(5.26) отримуємо такий розв’язок: X1 = 43,1 (тис. осіб); X2 = 31,6 (тис. осіб); X3 =154,80 (тис. осіб); X4 = 42,4 (тис. осіб). Фактичну та рекомендовану структуру ОТГ Волинської області представлено на рис. 5.5.

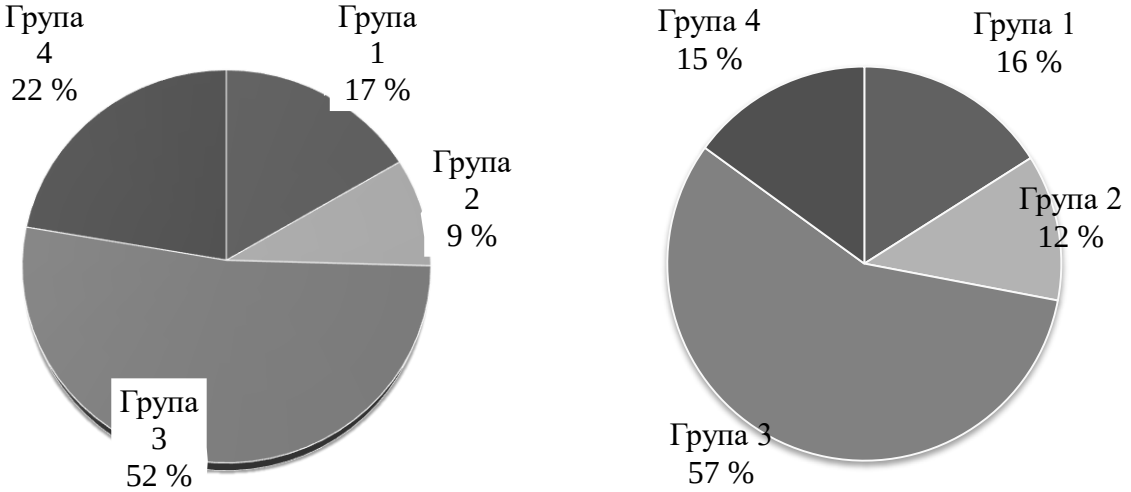

Рис. 5.5. Структура об’єднаних територіальних громад Волинської області за кількістю жителів: фактична (зліва) у 2018 р. і рекомендована підходом «мінімізація видатків на управління» (справа)

Джерело: побудовано здобувачем.

Рекомендована зміна структури ОТГ передбачає зменшення кількості населення ОТГ 1 групи на 1,8 тис. осіб (3,9 %), збільшення чисельності мешканців ОТГ 2 групи на 7,3 тис. осіб (23,0 %), збільшення кількості

населення ОТГ 3 групи на 12,7 тис. осіб (8,9 %), зменшення чисельності жителів ОТГ 4 групи на 18,2 тис. осіб (30,0 %). Це означає, що доцільно збільшити кількість ОТГ другої та третьої груп, які є найбільш економічно ефективними. У результаті такої трансформації структури ОТГ власний дохід усіх ОТГ не зміниться, обсяг державних дотацій та субвенцій зменшиться на 0,8 % (2,32 млн грн), обсяг загальних витрат на управління ОТГ зменшиться на 2,5 % (4,78 млн грн). Очікуваний фінансовий результат буде позитивним за рахунок зменшення видатків на управління. Однак перший підхід до оптимізації можна вважати більш ефективним, оскільки він забезпечує збільшення загального доходу на 6,0 млн грн та зменшення видатків на управління на 4,16 млн грн. Саме цей підхід щодо максимізації ефективності функціонування ОТГ потрібно рекомендувати керівництву Волинської області [326].

Використаємо також результати проведеного вище аналізу для рекомендацій щодо підвищення функціонування ОТГ Рівненської області. Перелік ОТГ регіону станом на червень 2019 р. наведено у табл. 5.7

Таблиця 5.7

Показники ОТГ Рівненської області станом на 1 червня 2019 р.

Назва ОТГ	Район	К-сть НП	Площа, км²	Населе-ння, чол.	Група
1	2	3	4	5	6
Бабинська	Гощанський	4	54,725	3287	4
Бокіймівська	Млинівський	10	193,35	5578	3
Бугринська	Гощанський	12	90,18	4270	4
Бугаївська	Радивилівський	5	84,06	2969	4
Боремельська	Демидівський	11	102,96	3284	4
Вараська	Володимирецький	11	33,46	43503	1
Великоомелянська	Рівненський		103,65	3681	4
Висоцька	Дубровицький	7	240,46	4504	4
Демидівська	Демидівський	9	278,41	11300	2
Деражненська	Костопільський		226,11	6376	3
Дядьковицька	Рівненський		156,99	5718	3
Клеванська	Рівненський		63,55	11646	2
Клесівська	Сарненський	7	337,73	10536	2
Козинська	Радивилівський	22	181,44	7498	3
Корнинська	Рівненський		66,12	7332	3
Крупецька	Радивилівський	16	180,13	5725	3
Локницька	Зарічненський	14	264,27	5120	3
Малинська	Березнівський		211,28	5635	3

Закінчення таблиці 5.7

1	2	3	4	5	6
Малолюбашинська	Костопільський		414,44	5678	3
Миляцька	Дубровицький	9	426,38	6319	3
Мирогощанська	Дубенський	14	114,59	6985	3
Млинівська	Млинівський	13	358,97	18599	1
Немовицька	Сарненський		278,08	11232	2
Олександрійська	Рівненський		171,07	7583	3
Острожецька	Млинівський	6	139,13	5948	3
Острозька	Острозький		29,03	16615	1
Підлозцівська	Млинівський	8	63,37	1879	4
Пісківська	Костопільський	8	113,46	2745	4
Повчанська	Дубенський		63,57	1916	4
Полицька	Володимирецький		176,86	5617	3
Привільненська	Дубенський	7	115,85	4778	4
Радивилівська	Радивилівський		143,49	15953	1
Семидубська	Дубенський		165,1	4171	4
Смизька	Дубенський	14	192,27	7732	3
Старосільська	Рокитнівський		271,98	6796	3
Степанська	Сарненський		222,81	7177	3
Тараканівська	Дубенський		77,9	3417	4
Шпанівська	Рівненський		80,52	10407	2
Ярославицька	Млинівський		106,35	2765	4

Джерело: сформовано за даними сайту [150, 156].

Станом на середину 2019 р. в Рівненській області створено 39 ОТГ, у яких проживало 302 274 мешканців. Серед них чотири ОТГ (94 670 мешканців) належать до першої групи (понад 15 000 мешканців, згідно з наведеною вище класифікацією), п’ять ОТГ (55 121 жителів) входять до другої групи, 17 ОТГ (108 817 мешканців) – до третьої групи й 13 ОТГ (43 666 мешканців) – до четвертої групи (менше ніж 5 000 мешканців).

Використаємо описаний вище оптимізаційний підхід до підвищення ефективності функціонування ОТГ у Рівненській області. При цьому поставимо за мету мінімізувати обсяг видатків на управління ОТГ. У результаті оптимізації структури ОТГ обсяг державних дотацій і субвенцій не повинен збільшитися. Для побудови обмежень ресурсів та цільової функції використаємо показники витрат управління в розрахунку на одного

мешканця ОТГ по Україні (табл. 5.1) та аналогічні показники для Рівненської області (табл. 5.8).

Таблиця5.8

Показники функціонування ОТГ Рівненської області у 2018 р.

Показник	Групування за кількістю мешканців ОТГ			
	Понад 15 тис. осіб	10 тис. – 15 тис.	5 тис. – 10 тис.	Менше 5 тис. осіб
	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Кількість ОТГ	4	5	17	13
Кількість населення в групі	94670	55121	108817	43666
Кількість населення в одній ОТГ	23668	11024	6401	3359
Власний дохід групи, тис. грн	338,771	204,931	409,829	182,389
Власний дохід на одного мешканця, грн	3578,45	3717,85	3766,22	4176,90
Капітальні видатки групи, тис. грн	99,462	69,938	149,168	62,833
Капітальні видатки на одного мешканця, грн	1050,62	1268,80	1370,82	1438,93
Видатки управління групи, тис. грн	68,763	52,237	121,999	59,784
Видатки на управління на одного мешканця, грн	726,34	947,69	1121,14	1369,13
Державні дотації групи, тис. грн	27,624	25,538	55,747	18,139
Державні дотації на одного мешканця, грн	291,79	463,31	512,30	415,39

Джерело: сформовано за даними сайту [290].

У результаті отримано таку економіко-математичну модель оптимізаційної задачі:

$$F = 0.726x_1 + 0.948x_2 + 1.121x_3 + 1.369x_4 \to \min, \quad (5.27)$$

$$\begin{cases} 0.292x_1 + 0.463x_2 + 0.512x_3 + 0.415x_4 \le 127.047, \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 302.274, \end{cases} \quad (5.28)$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4 \ge 0. \quad (5.29)$$

Цільова функція (5.27) описує видатки управління, а перша нерівність системи (5.28) – обсяг державних дотацій і субвенцій, друга нерівність системи (5.29) – кількість мешканців ОТГ Рівненщини.

При оптимізації допускається відхилення оптимальних значень від фактичних не більше ніж на 30 %. Для розв’язування задачі (5.27)–(5.29)

використаємо інструмент «Пошук рішень MS Excel». У результаті оптимізації отримуємо такий розв'язок: X1 = 123,000 (тис. осіб); X2 = 71,650 (тис. осіб); X3 =77,124 (тис. осіб); X4 = 30,500 (тис. осіб). Фактичну та рекомендовану структуру ОТГ Рівненської області представлено на рис. 5.6.

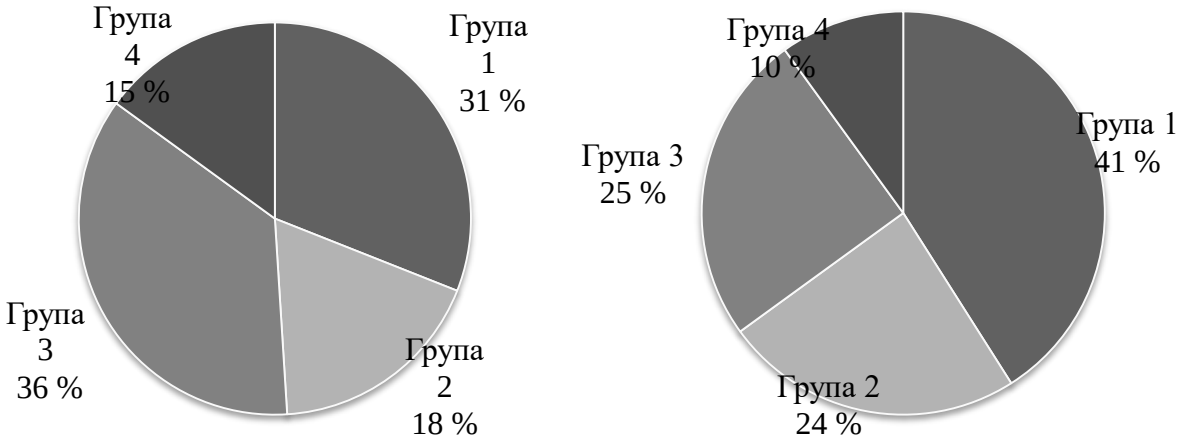

Рис. 5.6. Структура об'єднаних територіальних громад Рівненської області за кількістю жителів: фактична (зліва) у 2018 р. і рекомендована підходом «мінімізація видатків на управління» (справа)

Джерело: побудовано здобувачем.

Рекомендована зміна структури ОТГ передбачає збільшення кількості населення ОТГ 1 групи на 28,3 тис. осіб (29,9 %), збільшення чисельності мешканців ОТГ 2 групи на 16,5 тис. осіб (30,0 %), зменшення кількості жителів ОТГ 3 групи на 31,7 тис. осіб (29,1 %), зменшення чисельності населення ОТГ 4 групи на 13,2 тис. осіб (30,2 %). Це означає, що частину ОТГ четвертої групи (30,2 %) і частина ОТГ третьої групи (29,1 %) доцільно приєднати до ОТГ із більшою кількістю населення. У результаті такої трансформації структури ОТГ власний дохід усіх ОТГ трохи зменшиться (на 1,0 %, або ж на 11,526 млн грн), державні дотації та субвенції також зменшаться на 5,781 млн грн (4,6 %), обсяг загальних витрат на управління ОТГ зменшиться на 5,7 % або 17,317 млн грн – (табл. 5.9). Очікуваний фінансовий результат буде позитивним, оскільки зменшення видатків на управління й витрат на державні дотації та субвенції перевищує зменшення очікуваного власного доходу громад.

Таблиця 5.9

Групування ОТГ Рівненської області у 2018 р. за кількістю жителів

Показники	Групування за кількістю мешканців ОТГ				
	Понад 15 тис. осіб	10 тис. – 15 тис. осіб	5 тис. – 10 тис. осіб	Менше 5 тис. осіб	Усього
	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4	
Кількість мешканців фактична, тис. осіб	94,670	55,121	108,817	43,666	302,274
Кількість мешканців рекомендована, тис. осіб	123,000	71,650	77,124	30,500	302,274
Витрати управління фактичні, тис. осіб грн	68,763	52,237	121,999	59,784	302,783
Видатки на управління очікувані, тис. грн	89,340	67,902	86,467	41,758	285,467
Дохід очікуваний, тис. грн	440,149	266,384	290,466	127,396	1124,394
Дотації очікувані, тис. грн	35,890	33,196	39,510	12,669	121,266

Джерело: розраховано здобувачем.

У ході економіко-математичного моделювання запропоновано два підходи щодо максимізації ефективності функціонування ОТГ. За першого підходу за мету поставлено максимізацію обсягів власних доходів усіх ОТГ України, а за другого – мінімізацію обсягів видатків на управління ОТГ. Виходячи з критерію економії ресурсів, оптимальним, на нашу думку, є другий підхід. Цей оптимізаційний підхід застосовано для групування ОТГ у Волинській області. Проведені дослідження засвідчили вищу ефективність більш великих ОТГ. Тому на державному рівні потрібно розробити комплекс економіко-правових норм та заходів (податкові пільги, дотаційні преференції тощо), які б стимулювали укрупнення дрібних ОТГ.

В. Малиновський зазначає, що через відсутність конкретних пропозицій з боку керівництва міст на першому етапі реформи було створено сільські ОТГ. Погоджуємось з думкою науковця, що ця тенденція стала найбільшою проблемою процесу децентралізації не лише на Волині, а й у багатьох інших регіонах. Навколо міст ситуаційно формуються сільські ОТГ,

у багатьох випадках невеликі, що кардинально суперечить ідеології децентралізаційної реформи, соціально-економічним розрахункам, Методиці, позбавляючи міста перспектив територіального розвитку та інвестиційної привабливості [137].

Б. Данилишин та В. Пилипів вважають, що «навіть пройшовши об'єднання, більшість територіальних громад наряд чи зможуть стати фінансово самодостатніми. Планований середній розмір сільських громад України на рівні 9 тис. мешканців навіть у таких країнах як Фінляндія не дав можливості самостійно виконувати широке коло функцій. Зарубіжна практика показує, що оптимальне виконання функцій по охороні здоров'я можливе в громаді, яка охоплює понад 20 тис. осіб, а освіти – понад 50 тис. Це означає, що навіть об'єднаним територіальним громадам потрібен додатковий інструментарій об'єднання зусиль з іншими громадами для виконання низки функцій» [69].

При економіко-математичному обґрунтуванні шляхів підвищення ефективності функціонування ОТГ України загалом превалює методичний підхід «мінімізація видатків на управління», при якому спостерігається незначне зменшення загальних доходів та зменшення витрат на управління на 6 %. Виявлено, що застосування методичного підходу «максимізація власного доходу» є більш ефективним для групування ОТГ окремих регіонів (Волинської області).

5.2. Науково-методичне обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва

Ефективна реалізація заходів диверсифікації сільськогосподарського виробництва як однієї з форм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації залежить від державної підтримки традиційного та органічного сільськогосподарських виробництв. В Україні є всі передумови для розвитку та поширення органічного сільськогосподарського

виробництва: наявність площ екологічно чистих земель сільськогосподарського призначення з високою родючістю, сприятливі кліматичні умови, внесення мінеральних добрив є незначними тощо. На сьогодні сільськогосподарськими угіддями з органічним статусом і перехідним періодом в Україні охоплено 38 173 га, тобто частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських земель становить близько 0,9 %.

Держава здійснює підтримку аграрної сфери, проте на недостатньому рівні. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва обмежується дотаціями, субсидіями та пільговими кредитами. Однак при цьому відсутній комплексний підхід до державної підтримки органічних сільськогосподарських товаровиробників. Водночас проблему державної підтримки органічної сфери потрібно розглядати як складову частину розвитку сільськогосподарської галузі.

Погоджуємось з думками І. Вахович та І. Камінської, «що на державному рівні вирішуються глобальні проблеми загальнонаціонального характеру, а регіональна фінансова політика повинна бути спрямована на підвищення рівня та якості життя населення за рахунок забезпечення їх фінансової спроможності» [32, с. 233]. Звернемо увагу, що нестача фінансових коштів і відсутність урегульованого законодавства блокує розвиток органічного землекористування повною мірою. Це обумовлює необхідність науково-методичного обґрунтування державної підтримки органічного виробництва. Доцільно звернути увагу на те, що органічні землі входять до складу земель сільськогосподарського призначення, отже, за користування та володіння ними сплачуються аналогічні податкові платежі.

Щоб проаналізувати й спрогнозувати ймовірні шляхи розвитку органічного виробництва в Україні, виявити й виробити способи їх удосконалення, потрібно провести ретроспективний аналіз законодавства. Етапи розвитку органічного виробництва в Україні розкрито в табл. 5.10.

Таблиця 5.10

Етапи розвитку органічного виробництва в Україні

Етап І. Підготовчий	Етап ІІ. Становлення	Етап ІІІ. Безпосередньо трансформація
1991–2009 рр.	2010-2014 рр.	2015 р.– дотепер
13 жовтня 1997 р. (ратифіковано 14.05.1999 р.) – Угода між Урядом України й Урядом Швейцарської Конфедерації про технічне та фінансове співробітництво – можливість розробки проектів технічної допомоги щодо розвитку органічного сільського господарства в Україні. 2002 р. – створення Міжнародної громадської асоціації «БІОЛан Україна» з метою захисту інтересів виробників органічної продукції. 2005 р. – створення Федерації органічного руху в Україні. 2007 р. – з'явилась у продажі перша органічна продукція українського виробництва; створення першого українського акредитованого сертифікаційного органу Органік Стандарт.	20 квітня 2011 р. – ЗУ «Про органічне виробництво», відхилено Президентом України 20 травня 2011 р. 3 вересня 2013 р.– ЗУ «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» – визначає правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини й спрямований на забезпечення належного функціонування ринку органічної продукції та сировини.	2015 р. – Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 рр. – розвиток органічного сільськогосподарського виробництва та ринку 25 грудня 2015 р. – Наказ Мінагрополітики «Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини)». 2015–2016 рр. – низка Постанов КМУ щодо затвердження детальних правил виробництва органічних морських водоростей, органічної продукції аквакультури, органічної продукції бджільництва, органічної продукції тваринного та рослинного походження. 8 серпня 2016 р. – Постанова КМУ «Про затвердження Порядку ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини)». 10 липня 2018 р. – ЗУ «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції».

Джерело: розроблено здобувачем.

На першому етапі «Підготовчому» відбулося зародження органічного виробництва в Україні. У 2005 р. створено Федерацію органічного руху в Україні. Дана Федерація сприяє пропаганді цінностей та світогляду органічного виробництва, що дає змогу підвищити ефективність сільськогосподарського землекористування в Україні. У результаті в 2007 р. з'явилась у продажі перша органічна продукція українського виробництва. Також у 2007 р. створено перший український акредитований сертифікаційний орган Органік Стандарт.

Другий етап «Становлення» характеризується введенням у дію Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». У 2011 р. була спроба затвердження Закону України «Про органічне виробництво», який відхилено Президентом України. Але вже 3 вересня 2013 р. Верховна Рада затвердила Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [207], який визначає правові й економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції й сировини та спрямований на забезпечення належного функціонування ринку органічної продукції й сировини, а також на гарантування впевненості споживачів у продуктах та сировині, маркованих як органічні.

Під час третього етапу «Безпосередньо трансформації» ухвалено низку Постанов КМУ щодо детальних правил виробництва органічних морських водоростей, органічної продукції аквакультури, органічної продукції бджільництва, органічної продукції тваринного й рослинного походження та введено в дію Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції».

У країнах Європейського Союзу виробництво органічної продукції регламентується Постановами Європейського Союзу щодо органічного виробництва: Постановою Ради (ЄС) №834/2007 (попередній варіант №2092/91) і Постановами Комісії (ЄС) №889/2008 і №1235/2008. Згідно з Постановою Ради (ЄС) №834/2007 [200] органічне виробництво – це цілісна система господарювання й виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі

найкращі практики щодо збереження довкілля, рівня біологічного розмаїття, природних ресурсів, застосування високотехнологічних стандартів належного утримання тварин та спосіб виробництва, що відповідає вимогам до продукції, виготовлення якої передбачає використання речовин і процесів природного походження.

Постанова Ради (ЄС) №834/2007 [200] стосується будь-якого оператора на будь-якій стадії, який займається виробництвом, підготовкою або реалізацією продуктів. Проте Регламент не стосується діяльності з постачання готової їжі. Країни-учасниці можуть застосовувати національні норми або, за їх відсутності, приватні стандарти щодо маркування й контролю продуктів, які походять із галузі постачання готової їжі.

Для реалізації означеної цілі Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблено три програмні документи, які орієнтовані на підтримку органічного сільського господарства, а саме: Стратегію розвитку аграрного сектору «3+5», Єдину комплексну стратегію розвитку сільського господарства й сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. та Стратегію вдосконалення механізму управління у сфері використання й охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними.

Правові й економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції регулюються Законом України «Про виробництво й обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 р. № 425-VII [207]. Згідно з цим Законом органічне сільськогосподарське виробництво – це виробництво за встановленими правилами, які дають змогу продукувати органічні продукти з оздоровчими властивостями; а також зберігати та відновлювати природні ресурси в процесі виробничої діяльності [207]. Сфера органічного виробництва включає також продукцію, що збирається в лісах, отримується в результаті бджільництва й рибальства.

10 липня 2018 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції» [221]. Закон установлює основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції. Закон передбачає не лише вдосконалення правового регулювання органічного виробництва, а і гармонізацію законодавства України до законодавства Європейського Союзу в зазначеній сфері. Це сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної органічної продукції та розширенню зовнішніх ринків її збуту.

Кабінетом Міністрів прийнято лише третину передбачених підзаконних актів, тому вітчизняний органічний ринок фактично розвивається в умовах абсолютної недієвості чинного законодавства у сфері органіки [343]. Як наслідок, жоден український виробник не сертифікований за українським законодавством. 100 % органічного ринку сертифіковано за іноземними стандартами. Найчастіше обирають вимоги Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 [200] щодо органічного виробництва й маркування органічних продуктів і Регламенту Комісії (ЄС) № 889/2008 «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС)» [199], що в принципі не суперечить українському законодавству. В Україні відсутня будь-яка заборона на сертифікацію та маркування продукції знаками відповідності ЄС, та й сама сертифікація є добровільною. Так, згідно зі ст. 19 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [220] за відсутності в нормативно-правових актах України вимог щодо безпечності харчових продуктів, які планується виробляти, потрібно застосовувати параметри безпечності, що визначені в документах відповідних міжнародних організацій. За відсутності таких параметрів у документах відповідних міжнародних організацій – застосовувати параметри безпечності, що встановлені законодавством Європейського Союзу.

Як показує світовий досвід, із понад 170 країн, у яких практикується органічне сільське господарство, лише в меншій їх частині ця галузь регулюється на державному рівні. Наприклад, у 80 країнах органічний сектор регулюється державою, ще в 15 діють національні стандарти, а в інших – будь-яке регулювання відсутнє (World of Organic Agriculture, 2016).

Серед основних чинників зростання органічного сектору відмічено державне регулювання, хоча й зростання органічного сільського господарства є ще й результатом ринкової політики. Як зазначає IFOAM, існують держави, у яких вплив державної політики та програм на зростання органічного сектору є вирішальним чинником прискорення цього зростання, наприклад Туніс, Австрія, Чехія, штат Сиккім в Індії [381].

The IFOAM (Organics International Action Group) розробила на основі досліджень державних політик і програм щодо органічного виробництва «Інструменти глобальної політики щодо державної підтримки» («Global Policy Toolkit on Public Support to Organic Agriculture») [370], у яких запропонувала 25 заходів державної підтримки органічного сільського господарства, що можуть бути спрямовані на покращення попиту й пропозиції на органічні продукти.

На рис. Ф.1 (додатку Ф) зображено взаємозв’язок різних методів впливу та державних заходів щодо сприяння розвитку органічного виробництва. Проте, не всі заходи можуть бути впроваджені через обмеженість державних ресурсів. Вибір тих чи інших заходів залежить від стадії розвитку органічного виробництва в тій чи іншій країні.

У табл. 5.11 узагальнено заходи державної підтримки розвитку органічного виробництва у світі за трьома групами: «push» заходи (проштовхування), «pull» заходи (залучення) і запобіжні заходи. Також у цій таблиці зазначено, у яких країнах застосовувались або застосовуються заходи державної підтримки розвитку органічного виробництва.

Таблиця 5.11

Заходи державної підтримки розвитку органічного виробництва у світі

Групи	Заходи	Країни, в яких застосовуються ці заходи
1	2	3
«Push» заходи (проштовхування)	Підтримка органічних досліджень	Куба, Нідерланди, Німеччина, Данія, Норвегія, Швейцарія, Угорщина, Туніс, Марокко, Єгипет, Саудівська Аравія, США, Канада, Південна Корея, Філіппіни, Аргентина, Бразилія, Колумбія, Шрі-Ланка, Індія, Китай.
	Підтримка у розробці та використанні органічних речовин	Франція, Німеччина, Мексика, Індія, Південна Корея, Бразилія, Філіппіни, Індія, Індонезія, Таїланд, Шрі-Ланка, Непал, Швеція, Німеччина, Кенія.
	Підтримка сертифікації	США, Данія, Чеська Республіка, Швейцарія, Сербія, Хорватія, Індонезія, Філіппіни, Індія, Лаос, Китай, Туніс, Мексика, Коста-Ріка.
	Підтримка професійного органічного навчання	Нідерланди, Данія, Австрія, Естонія, Німеччина, Іспанія, Швейцарія, Болгарія, Сербія, Австралія, Індія.
	Платежі за переобладнання та обслуговування органічного виробництва	Данія, Австрія, Швейцарія, Франція, Болгарія, Швейцарія, Молдова, Туреччина, Південна Корея, Японія.
	Підтримка агроекологічної практики	Швейцарія, Австрія, Бельгія, Естонія, США, Канада, Південна Корея, Мексика, Колумбія, Японія.
	Податкові пільги для органічних операторів	Франція, США, Коста-Рика, Норвегія.
	Підтримка інвестицій в органічне сільське господарство	Ірландія, Чеська Республіка, Нідерланди, Німеччина, Італія, Іспанія, Бельгія, Португалія, Кіпр, Канада, Туреччина, Швейцарія, Туніс, Китай.
	Підтримка диверсифікації доходів сільськогосподарських підприємств та агротуризму	Чехія, Італія, Австрія, Франція, Індія, Туніс, США.
	Підтримка компаній для органічної обробки, розробки та просування органічних продуктів	Данія, Естонія, Фінляндія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Румунія, Іспанія, Кіпр, Чехія, Шотландія, Філіппіни, Таїланд.
	Проекти розвитку органічної мережі постачання	Німеччина, Австрія, Україна, Киргизстан, Філіппіни, Уганда, Туреччина, Непал, Індія.
	Органічне управління на державних землях	Данія, Німеччина, Італія, Канада, США, Швеція, Куба, Франція
	Заборона агрохімічного використання в деяких районах	Данія, Чеська Республіка, Бельгія, Німеччина, Фіджі, Вірменія.
«Pull» заходи (залучення)	Проведення органічних споживчих кампаній	Нідерланди, Кіпр, Данія, Туніс, Туреччина, Бразилія, Чеська Республіка, Австрія, Швейцарія, Корея, Канада, Саудівська Аравія.
	Державні закупівлі	Італія, Іспанія, Франція, Швеція, Шотландія, Нідерланди, Бразилія, США.

Закінчення таблиці 5.11

1	2	3
	Підтримка внутрішньої торгівлі	Саудівська Аравія, Нідерланди, Італія, Франція, Хорватія, Непал, Філіппіни, Туніс, Аргентина, Індія, Туреччина, Тайвань.
	Розробка державного логотипу	Німеччина, Норвегія, Швейцарія, Індія, США, Японія, Туніс, Китай, Бразилія.
	Шкільне органічне садівництво	Франція, Коста-Ріка, Данія, Франція, Іспанія, Німеччина, Ірландія, Англія, США, Філіппіни.
	Підтримка експорту	Туніс, Марокко, США, Нідерланди, Данія, Уганда, Аргентина, Коста-Рика, Китай, Індонезія, Непал.
	Органічні торгові угоди	Австралія, Швейцарія, Аргентина, Ізраїль, Канада, Коста-Рика, США, Нова Зеландія, Індія, Туніс, Японія.
Запобіжні заходи	Підтримка національного виробництва та розповсюдження	США, Канада, Швейцарія, Італія, Франція, Чеська Республіка, Чилі, Домініканська Республіка, Еквадор, Перу.
	Підтримка розвитку органічних асоціацій	Австрія, Бельгія, Данія, Канада, Бразилія, Саудівська Аравія, Філіппіни.
	Створення органічної експертизи в державному секторі	США, Туреччина, Туніс, Франція, Мексика.
	Підтримка розвитку державних гарантій	Індія, Перу, Куба, Аргентина, Мексика, Колумбія, Болівія, Коста-Ріка, Бразилія, Філіппіни.
	Підтримка міського садівництва	Куба, США, Данія, Франція, Норвегія, Іспанія, Південна Корея.

Джерело: сформовано здобувачем на основі [377].

На рис. 5.7 узагальнено заходи державної підтримки розвитку органічного виробництва, що згруповано за 10 напрямами, які запропоновані вітчизняними науковцями.

Усі форми державної підтримки органічного виробництва умовно можна поділити на дві групи – фінансову та нефінансову [304].

На думку Н. Андрусенко, до нефінансових форм державної підтримки відносимо заходи держави, що забезпечують «правила гри» органічного сектору економіки, формують його інституційне середовище, забезпечують ефективне управління, створення відповідної інфраструктури [5, с. 182–183].

На нашу думку, до нефінансових форм державної підтримки ще варто віднести законодавчо-інституційну систему, яка слугує засобом впливу на

реальний стан органічного виробництва (наприклад закони, нормативно-правові акти, угоди й ін.).

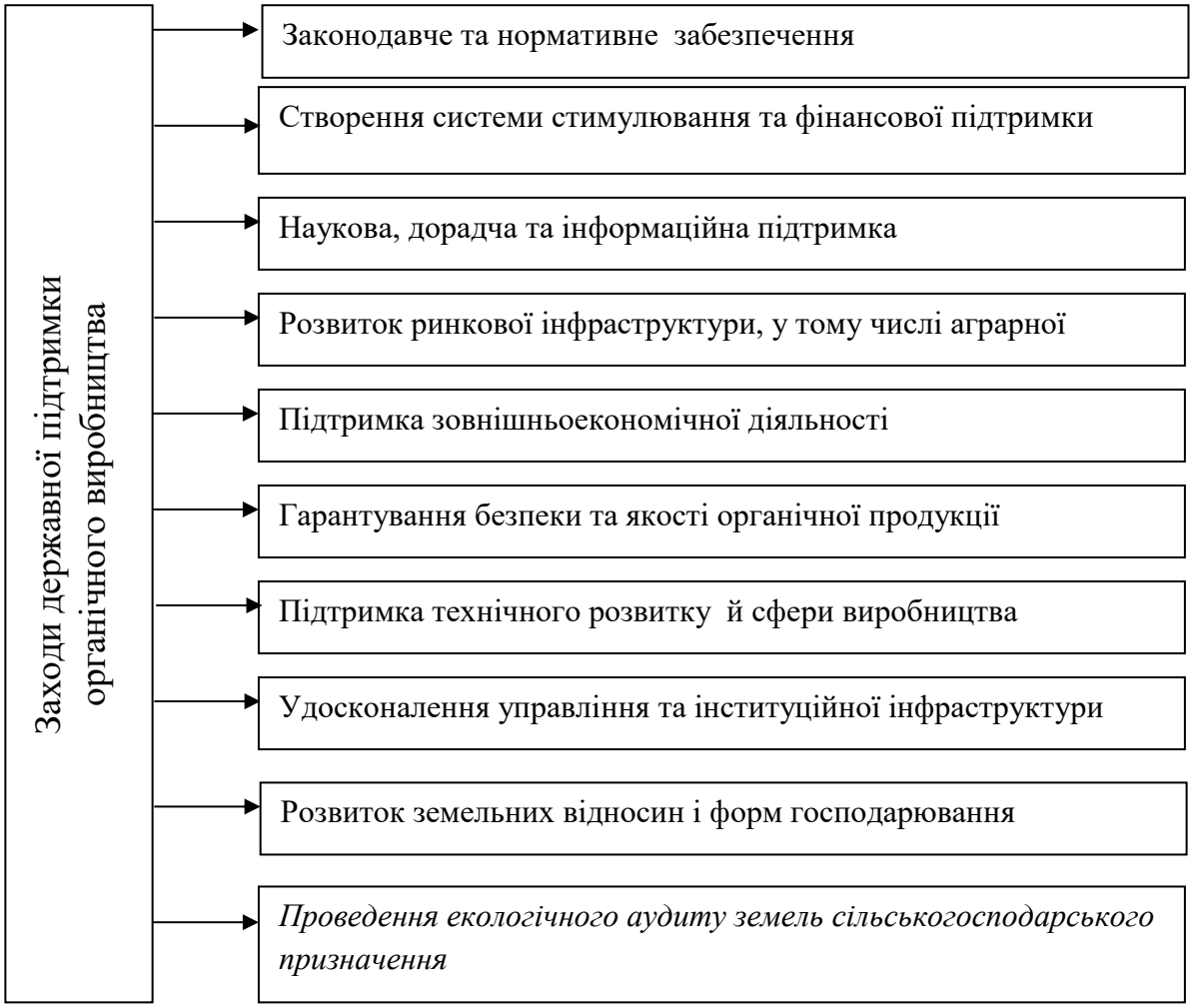

Рис. 5.7. Заходи державної підтримки розвитку органічного виробництва

Джерело: сформовано здобувачем на основі [115; 46; 5, с. 182].

Законодавчо-інституційна система охоплює сукупність формальних і неформальних інституцій. Формальні інституції – це відносно стійкі та довготривалі загальні соціальні й економічні норми, що «визначаються в законах і різних письмових приписах, обов’язкових до виконання, тому їм притаманні «публічність та прозорість» [195, с. 15]. Невиконання таких правил призводить до покарання, штрафів.

Відсутність чітких прозорих правил і процедур для органічних операторів та інституцій що функціонують, не дає змоги органічного сектору повноцінно діяти в Україні.

Неформальні інституції, на думку Т. Гайдай, функціонують через морально-етичні цінності, переконання, табу, усталені звички, відображаючи загальний цивілізаційно-культурний рівень суспільства в цілому [49, с. 94].

В ідеальному вимірі формальні інституції створюються на основі наявних неформальних, а неформальні, зі свого боку, як вважає Ю. Нестерчук, виступають засобом реалізації та заміни формальних. До формальних інституцій аграрного сектору можуть бути віднесені інституція власності; інституція державного регулювання; нормативно-правове забезпечення; інституції аграрного підприємництва; інституції аграрного ринку; інституція контрактів (угод); інституції економічної й соціальної інфраструктур на селі. До неформальних інституцій належать селянські традиції, звичаї, моральні установки, стереотипи, психологічні особливості поведінки селян тощо [170, с. 30–31].

На нашу думку, потрібно виділити дві основі складові частини законодавчо-інституційної системи підтримки розвитку органічного виробництва:

– процес становлення та сприйняття суспільством нових правил;

– створення інституцій та інститутів, які функціонують і які б відповідали за дотримання цих правил.

Д. Захарова розробила концептуальні підходи до системи інформаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств шляхом створення семи регіональних інформаційно-дорадчих центрів, що дають змогу підвищити дієвість інформаційних процесів на підприємстві шляхом надання виробникам органічної продукції консультаційних послуг, зокрема послуг із розрахунку інвестицій при переході від традиційного до органічного виробництва, а також надання консалтингових послуг щодо оптимізації галузевої структури виробництва [96, с. 164–165].

Урахувавши досвід країн світу, ми розробили заходи щодо державної фінансової підтримки органічного виробництва, що зображено на рис. 5.8.

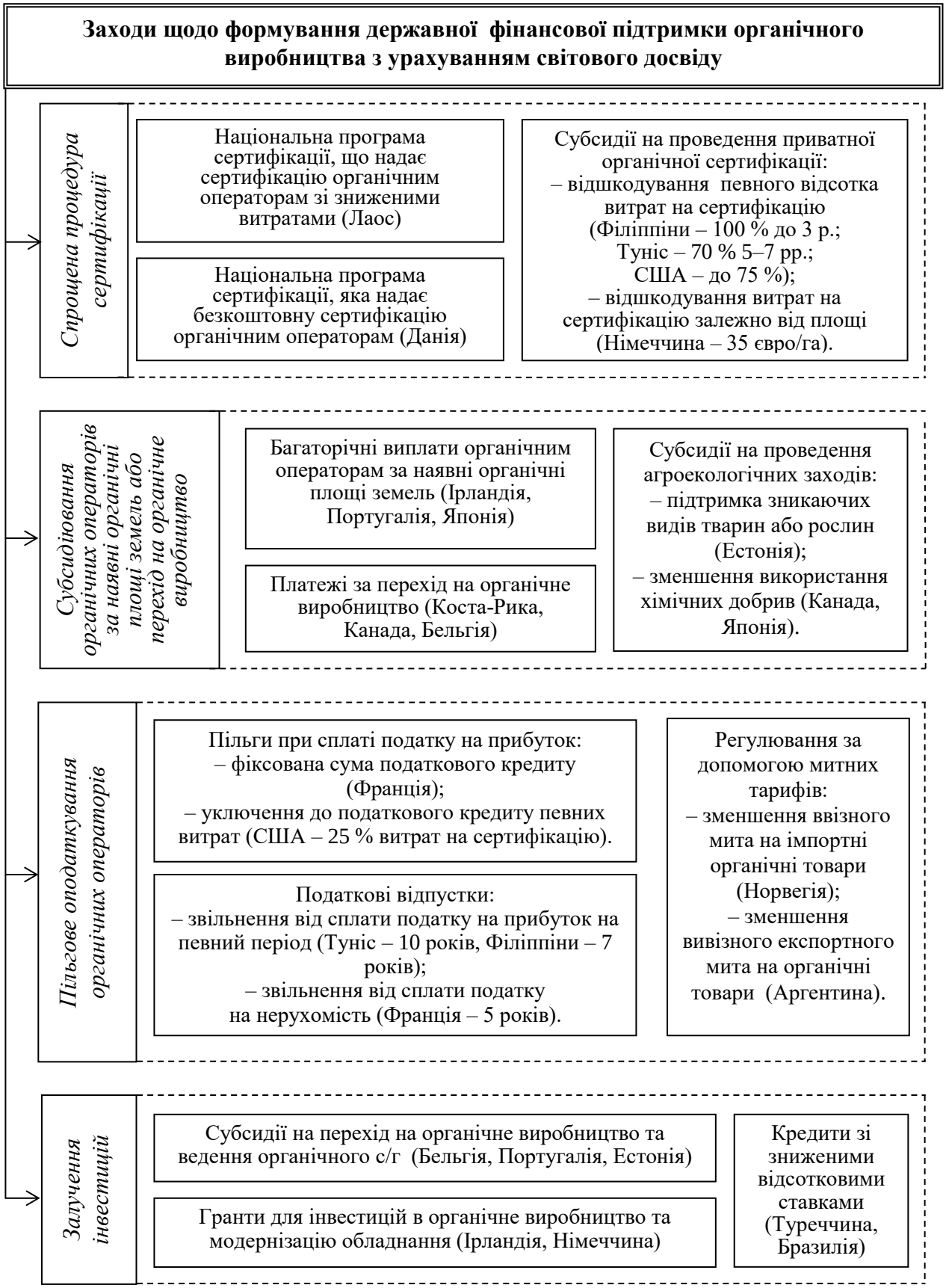

Рис. 5.8. Заходи щодо формування державної фінансової підтримки органічного виробництва з урахуванням світового досвіду

Джерело: розроблено здобувачем.

Спрощена процедура сертифікації включає такі інструменти, як:

– національна програма сертифікації, яка надає сертифікацію органічним операторам зі зниженими витратами;

- національна програма сертифікації, яка надає безкоштовну сертифікацію органічним операторам;

– субсидії на проведення приватної органічної сертифікації: відшкодування певного відсотка витрат на сертифікацію або витрат на сертифікацію залежно від площі.

У США уряд фінансує угоди третіх сторін із сертифікації (48 сертифікаційних органів усередині США та 32 – за межами США), а також надає субсидії виробникам (до $ 750 у рік на покриття витрат із сертифікації, органічного страхування врожаїв і грантів на охорону природи).

На противагу США, Нова Зеландія має невеликий, але динамічний органічний сектор, якому надається незначна державна підтримка. Ця країна експортує органічні продукти до більш ніж 98 держав, але її Official Organic Assurance Program охоплює лише п’ять ринків. Крім того, у листопаді 2016 р. Китай та Нова Зеландія підписали угоду про взаємне визнання органічної їжі з офіційними сертифікатами, що полегшать розвиток і торгівлю органічними продуктами харчування. Згідно з угодою, усі органічні продукти повинні бути марковані китайськими сертифікатами й маркуваннями [363].

Уряд Філіппін відшкодовує 100 % вартості проведеної органічної сертифікації на термін до трьох років, у Тунісі – лише 70 % вартості сертифікації на період 5–7 років. У Данії державна система сертифікації забезпечує безкоштовну сертифікацію всіх органічних операторів [395].

Субсидіювання органічних операторів за наявні органічні площі земель або за перехід на органічне виробництво включають:

– багаторічні виплати органічним операторам за наявні органічні площі земель;

– платежі за перехід на органічне виробництво;

– субсидії на проведення агроекологічних заходів: на підтримку зникаючих видів тварин або рослин і зменшення використання хімічних добрив.

У більшості країн Європейського Союзу органічне сільське господарство підтримується агроекологічними заходами, які компенсують фермерам утрати (або недоотримані вигоди), що пов'язані з виробництвом, створені більш дбайливим сільським господарством, яке приділяє більше уваги захисту довкілля й добробуту сільськогосподарських тварин [155, с. 14].

У Коста-Риці з 2007 р. уряд створив схему плати за перехід на органічне виробництво, що підтримує малих і середніх органічних фермерів протягом трьох років. Сума визначається залежно від сільськогосподарської культури.

У провінції Квебек (Канада) діє програма надання субсидій для підтримки переходу на органічне землеробство. Це одноразова виплата з максимальною сумою 13 000 євро на ферму, яка залежить від виду діяльності й коливається в межах від 16 доларів за гектар для пасовищ до 1600 євро за гектар для виробництва овочів та фруктів.

Уряд Японії надає прямі виплати органічним фермерам із 2011 р.: плата за органічні оброблені землі становить близько 600 євро/га, а з 2014 р. ця підтримка поєднана з іншою формою підтримки (наприклад застосування компосту – 600 євро/га) [391].

Органічне сільське господарство підтримується частково ціновою надбавкою органічної продукції на ринку та частково державною підтримкою (як федеральним урядом, так і кантонами): прямі виплати з розрахунку на гектар, які, зі свого боку, розділяються на загальні прямі виплати й екологічні внески. Умовою для загальних прямих виплат є підтвердження так званого «дотримання екологічних умов» (Ökologischer Leistungsnachweis, ÖLN) для всіх господарств (подібно до чинних у Європейському Союзі вимог «crosscompliance» на рівні господарства). Додатково до цих загальних прямих виплат швейцарські фермери можуть звертатися щодо отримання екологічних виплат, які включають покриття витрат на екологічне відшкодування, на

екстенсивне виробництво зернових і насіння рапсу та на органічне сільське господарство. Ця система є добровільною й подібною до агроекологічних програм у ЄС. Згідно з вимогами Положення про органічне сільське господарство, у Швейцарії підтримку отримують лише ферми, що повністю перейшли на органічне виробництво, у яких не ведеться традиційне виробництво паралельно до органічного [155, с. 29].

Пільгове оподаткування органічних операторів потрібно розглядати як:

– надання пільг при сплаті податку на прибуток (фіксована сума податкового кредиту або включення до податкового кредиту певних витрат);

– звільнення від сплати податку на нерухомість або часткова його сплата;

– надання податкових відпусток (звільнення від сплати податку на прибуток або податку на нерухомість);

– регулювання за допомогою митних тарифів (зменшення ввізного мита на імпортні органічні товари або зменшення вивізного експортного мита на органічні товари).

Потрібно відзначити, що однією з переваг надання податкових пільг є те, що держава не витрачає реальних коштів на підтримку органічних операторів. Адже уряду іноді простіше затвердити надання податкових пільг для органічних операторів, ніж закріпити в бюджеті витрати на розвиток органічного сільського господарства. Хоча й держава через такий підхід до надання державної підтримки недоодержує частину податкових надходжень у бюджет.

У Франції стягується органічний податок (organic tax) із компаній, товарооборот яких перевищує 760 000 євро. Ставка податку – 0,16 % від річного обороту. Під час визначення податкового доходу органічний податок підлягає вирахуванню в тому році, у якому він сплачувався [376].

Оподаткування нерухомості у Франції регулюється двома податками – податком на забудовані земельні ділянки й податком на незабудовані земельні ділянки (property tax on undeveloped land, taxe foncière sur les propriétés non bâties) [179, с. 178]. Обкладаються податком на забудовані земельні ділянки всі

земельні ділянки, на яких розміщені будинки, нерухомість промислового значення, сільськогосподарські споруди. Вартість ділянки (для бази оподаткування) оцінюється з погляду виробничого призначення (рілля, сади, чагарники, виноградники) та за видами сільськогосподарських культур (олійні, зернові). Кадастрова оцінка земель щорічно індексується. Ставки податку визначаються органами місцевого самоврядування залежно від якості земель. У Податковому кодексі Франції передбачено величину ставки, яку не можна перевищувати [369]. Крім того, платникам надається право на постійне (державна власність) або тимчасове звільнення від сплати податку на майно на незабудовані землі (стимули для органічного землеробства, лісовідновлення й охорони природоохоронних територій) [392]. Це є своєрідна пільга для органічних операторів.

У Італії сплачується податок на фітосанітарні продукти (Prodotti fitosanitari – пестициди та гербіциди, які використовуються для захисту рослин). Ставка податку становить 2 % від вартості товару. Надходження від цього податкового платежу становлять у середньому 3 млн євро на рік. Ці гроші щорічно розподіляються на проекти, що підтримують органічне сільське господарство. Цей податок був першим кроком у стратегії підтримки органічного сільського господарства [368].

Підтримка первинного органічного сектору в Нідерландах є мінімальною. Єдиною можливою наявною субсидією для фермерів є цільова допомога для часткового відшкодування витрат на сертифікацію та інспектування (до 650 євро на рік на одне господарство). Однак, органічні фермери мають доступ до спеціальних пільг щодо оподаткування та фінансування, які підтримує уряд, у т. ч. «зелені» позики з нижчою ставкою кредитування та інші заходи, наприклад можливість виключати інвестиції із суми оподаткованого доходу [155, с. 44].

Уряд Аргентини у 2016 р. затвердив повне скасування експортного мита на органічні продукти рослинного походження задля сприяння органічному експорту. У Норвегії деякі органічні продукти, такі як перероблені овочі, соки

та дитяче харчування, мають знижене імпортне мито, порівняно з такими самими звичайними продуктами [397].

Залучення інвестицій проявляється в наданні:

– субсидій на перехід на органічне виробництво та ведення органічного сільського господарства;

– кредитів зі зниженими процентними ставками;

– грантів для інвестицій в органічне виробництво й модернізацію обладнання.

Після того, як ЄС запровадив свою першу Агроекологічну програму (Постанова 2078/92), Франція стала найпершою країною-членом ЄС, яка впровадила схему підтримки органічного сільського господарства в 1993 р. Завдяки регіональній структурі сільськогосподарської політики у Франції в різних регіонах упроваджуються різні заходи й види підтримки. Раніше у Франції надавали пріоритет підтримці переходу на органічне виробництво. Так, органічні фермери отримували субсидії лише протягом перехідного періоду (максимум п’ять років). Однак протягом періоду дії програми деякі французькі регіони (наприклад Бретань, Іль-де-Франс і Пікардія) скористалися новою можливістю здійснення платежів для підтримки, які виплачуються новоствореним органічним господарствам. У доповнення до субсидій фермери можуть також звертатися за податковим кредитом, проте його не можна отримати одночасно з виплатами на підтримку ведення органічного сільського господарства. Також у деяких регіонах Франції можна отримати субсидії для компенсації витрат на сертифікацію та інспектування й знову її сума залежить від регіону [155, с. 52].

У Туреччині органічні фермери можуть отримувати кредити зі зниженням відсоткової ставки на 50 %. В Ірландії діє схема надання гранту для розвитку органічного сектору, максимальний розмір якого становить 60 000 євро для одного оператора [396].

Туніс є лідером серед африканських країн у сфері розвитку органічного сільського господарства. Туніський уряд відіграв дуже активну роль у

підтримці зростання органічного сектору протягом останніх 20 років. Органічне сільське господарство почалося в Тунісі в середині 1980-х років у відповідь на попит на органічні продукти з Європи. Проте до 1997 р. органічний сектор був недостатньо розвинений та уряд не знав про потенціал цієї галузі. Проте пізніше створено комісію з вивчення потенціалу органічного сільського господарства для Тунісу. Це призвело до формулювання проекту органічного закону, який проходив через місяці консультацій із зацікавленими сторонами, у яких брали участь як неурядові зацікавлені сторони, так і кілька державних установ. Закон про органічне сільське господарство прийнято в 1999 р. Закон та низка додаткових указів призвели до інституціалізації органічного сільського господарства, а також значних державних інвестицій в органічні дослідження. Зусилля уряду щодо підтримки органічного сільського господарства в Тунісі окупилися. Приватні інвестори відгукнулися на політичні заходи шляхом масового інвестування в органічний сектор. У період з 2005 по 2010 р. у галузь інвестовано близько 5,3 млн євро на рік. У 2012 р. інвестиції в органічний сектор досягли 7,59 млн євро, що становить понад 52 % від загального обсягу інвестицій у сільське господарство Тунісу за цей період [381; 300].

Однак будь-яка країна не може реалізувати всі ці заходи одночасно, тому потрібно зробити правильний вибір у комбінації їх. Насамперед доцільно здійснити поглиблений аналіз розвитку органічного сектору та аграрної політики в державі й визначити цілі трансформації цієї галузі.

Тому Україна, де державна підтримка органічних операторів перебуває на ранніх стадіях, може багато чому навчитися на досвіді інших країн світу щодо можливостей та інструментів фінансової підтримки органічної сфери й виробити механізм співробітництва між державними та місцевими органами влади, приватними, громадськими й іншими організаціями.

В основу науково-методичного обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва покладено реалізацію механізму та застосування заходів, комплексна дія яких має синергетичний характер. При

цьому увагу акцентовано на раціональному природокористуванні, мінімізації антропогенного впливу на навколишнє середовище та розвитку органічного виробництва. На рис. 5.9 зображено механізм формування державної фінансової підтримки органічного виробництва. Цей механізм передбачає застосування спеціальних інструментів, методів, форм, спрямованих на оптимізацію структури системи державної підтримки органічного виробництва.

Суб'єктами механізму формування державної фінансової підтримки органічних операторів є органи державної влади й місцевого самоврядування; органи сертифікації, органічні оператори та інші суб'єкти.

Цей механізм може бути практично реалізований за допомогою розробки загальнодержавної програми розвитку органічного сільськогосподарського виробництва, планів, участі в міжнародних проектах, удосконалення наявних стратегій, регіональних програм, що передбачає використання еколого-економічного інструментарію, тобто функцій, методів та інструментів управління.

Інструменти економічного стимулювання (державні субсидії, податкові пільги) є найбільш дієвими заходами заохочення землекористувачів до переходу до органічного виробництва.

Найбільш актуальним на сьогодні, на нашу думку й думку науковців ДУ «Інституту економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», є розвиток і використання саме цих інструментів, без активного та цілеспрямованого використання яких досягти екологічного балансу в як земле-, так і загалом у природно-ресурсній сфері неможливо [149, с. 24].

Концепція формування державної фінансової допомоги органічним операторам має включати розробку стратегій розвитку органічного сільськогосподарського виробництва (на термін до 10 років), програм розвитку органічного сільськогосподарського виробництва (на термін до п'яти років), річних планів і бюджетів розвитку органічного сільськогосподарського виробництва.

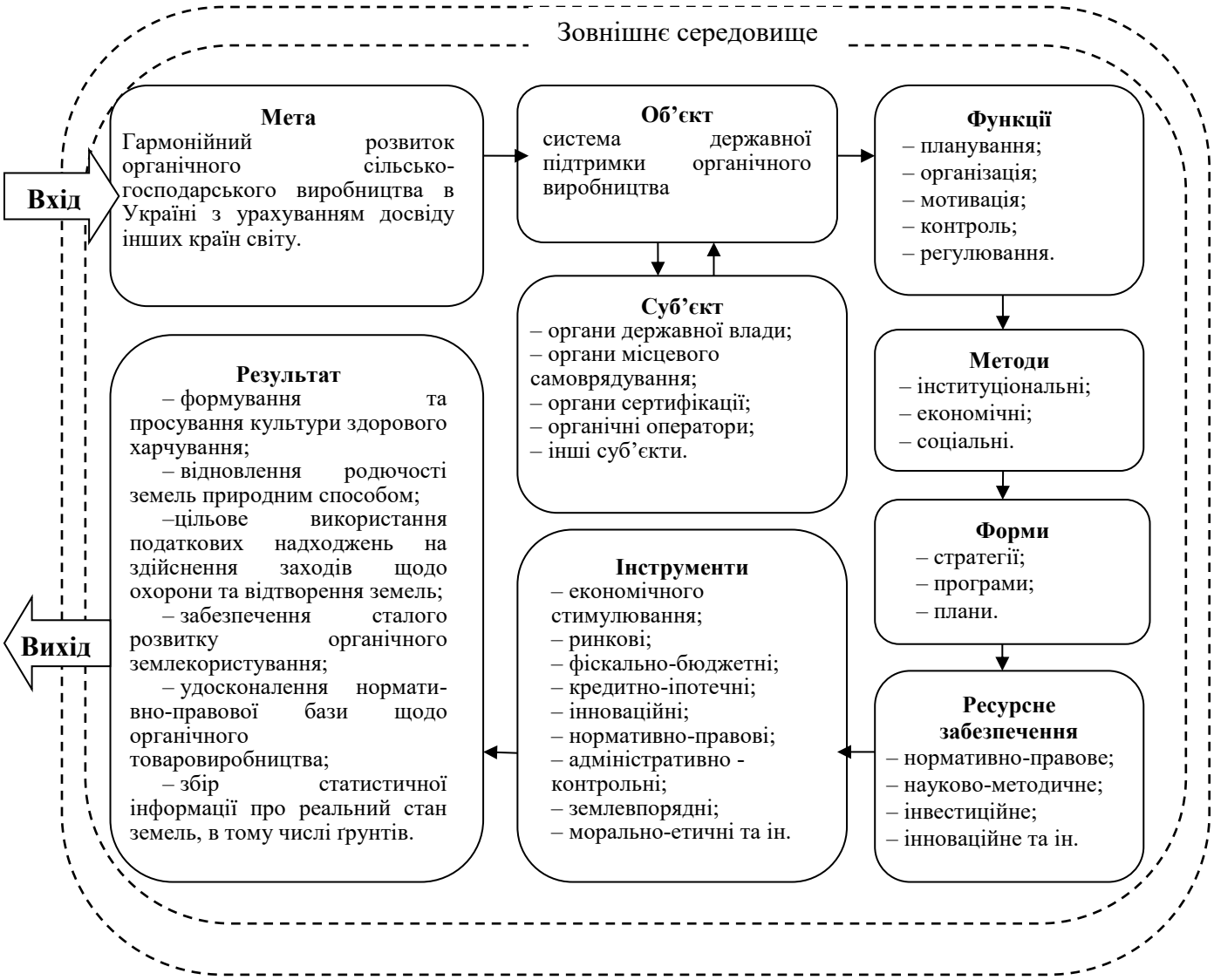

Рис. 5.9. Механізм формування державної фінансової підтримки органічного виробництва

Джерело: розроблено здобувачем.

Органічні плани дій створюють основу для інтеграції політики та заходів, щоб сприяти розвитку органічного сектору. Вони слугують стратегічним інструментом для урядів для досягнення цілей політики, особливо коли потрібно інтегрувати різні сфери (наприклад сільське господарство, навколишнє середовище, торгівля) [371].

Зазначимо, що, незважаючи на багатий світовий досвід у сфері державної фінансової підтримки органічного виробництва, цей процес в Україні

характеризується фрагментарністю. Звернемо увагу на те, що в Україні відсутня фундаментальна теоретична, методична та практична база пільгового оподаткування органічних операторів.

Відзначимо, що податкове регулювання сільськогосподарського землекористування в чистому вигляді відсутнє. Погоджуємося з думкою А. Крисака, що податковим регулятором використання земель сільськогосподарського призначення є фіксований сільськогосподарський податок (тепер – єдиний податок четвертої групи), який є синтетичним фіскальним інструментом, адже включає, крім плати на землю, низку фінансових важелів, які стосуються не безпосередньо масштабів залучення земельних ресурсів у господарський оборот, а результатів господарської діяльності сільгоспвиробника [123, с. 8–9].

Із метою стабільних надходжень до місцевих бюджетів і стимулювання ефективного використання земельних ресурсів необхідне проведення низки заходів, серед яких – проведення повної інвентаризації земель сільськогосподарського призначення, застосування підвищувальних коефіцієнтів за нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення, надання пільг для органічних операторів й ін. [385].

Дослідження стану земель свідчить про безупинне зниження родючості в результаті підвищення темпів їх деградації. Одним зі способів відновлення природного потенціалу земель сільськогосподарського призначення є застосування органічного виробництва. Хоча витрати на таку діяльність значно вищі, але органічна продукція на світовому ринку цінується набагато вище, адже вона вирощена без застосування мінеральних добрив.

Одним із заходів щодо державної фінансової підтримки органічних операторів є *пільгове оподаткування*, тобто надання пільг при сплаті податку на прибуток та податку на нерухомість або звільнення від їх сплати на певний період. Основною перевагою надання податкових пільг є те, що держава не витрачає реальних коштів на підтримку органічних операторів. Адже уряду іноді простіше затвердити порядок надання податкових пільг для органічних

операторів, ніж закріпити в бюджеті витрати на розвиток органічного сільського господарства, хоча й держава через такий підхід до надання державної підтримки недоодержує частину податкових надходжень у бюджет.

Вітчизняні сільськогосподарські виробники мають право вибирати режим оподаткування – спеціальний або на загальній основі. Спеціальний режим оподаткування передбачає сплату єдиного податку четвертої групи без сплати податку на прибуток, податку на майно (у частині земельного податку) та рентної плати за спеціальне використання води платниками [340].

Ставки єдиного податку станом на 1 січня 2019 р. наведено у табл. 5.12. Також у табл. 5.12 подано рекомендовані ставки єдиного податку четвертої групи для органічних землекористувачів [387].

Таблиця 5.12

Рекомендовані ставки єдиного податку четвертої групи

№	Види земельних ділянок	Ставки єдиного податку (у % від нормативної грошової оцінки)				
		загальні	у гірських зонах та на поліських територіях	на закритому ґрунті	*загальні**	*загальні***
1	рілля, сіножаті і пасовища	0,95	0,57	6,33	*0*	*0,47*
2	багаторічні насадження	0,57	0,19		*0*	*0,28*
3	землі водного фонду	2,43			*0*	*1,21*

Джерело: розроблено на основі [75; 193] та власних досліджень;

* для органічних землекористувачів протягом перших трьох років після переходу на органічне виробництво;

** для органічних землекористувачів після трьох років діяльності у сфері органічного землеробства.

Розмір ставок єдиного податку четвертої групи залежить від категорій земель (рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження, землі водного фонду) та їх розташування (у гірських зонах та на поліських територіях, або перебувають в умовах закритого ґрунту). Тому в Податковому кодексі необхідно закріпити ставки податку за землі, зайняті органічним виробництвом, які були запропоновані вище.

Рекомендовану схему формування єдиного податку для сільськогосподарських та органічних товаровиробників схематично зображено на рис. 5.10.

Рекомендована схема формування єдиного податку для сільськогосподарських та органічних товаровиробників

Платник	• сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 %
Об'єкт	• площа сільськогосподарських угідь та/або площа земель водного фонду, що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому в користування, у тому числі на умовах оренди
База оподаткування	• нормативна грошова оцінка (НГО) одного гектара сільськогосподарських угідь з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового року, *та висновків екологічного аудиту земель*
Ставки	• установлюються Податковим кодексом (0,19–6,33 % від НГО земельної ділянки залежно від її виду, місцязнаходження та *приналежності до органічної діяльності*)
Строки сплати	• щоквартально протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового (звітного) кварталу, у таких розмірах: у I та II кв. – по 10 %; у III кв. – 50 %; у IV кв. – 30 %

Рис. 5.10. Рекомендована схема формування єдиного податку для сільськогосподарських та органічних товаровиробників

Джерело: розроблено на основі Податкового кодексу України [193] та власних досліджень.

Погоджуємось із думкою В. Рибака, який запропонував визначати придатність земель сільськогосподарського призначення для органічного виробництва через проведення процедури екологічного аудиту та їх

сертифікації [244, с. 13]. Еколого-економічна оцінка придатності сільськогосподарських земель для органічного землекористування проводиться за критеріями екологічної придатності території (відсутність антропогенного та природного забруднення), умісту гумусу, поживних речовин й мікроелементів у ґрунті (бал бонітету рекомендовано має бути типовим для цього типу ґрунту), витрат на стабілізацію якісного стану угідь в розрахунку на один гектар мають бути мінімальними; наявність природних територій та (або) можливість організації екозон із мінімальними витратами [257, с. 53].

Отримані висновки можна використати під час визначення коефіцієнтів коригування нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, яка слугує базою оподаткування при нарахуванні земельних податкових платежів. Запропоновані коефіцієнти коригування наведено у табл. 5.13.

Таблиця 5.13

Коефіцієнти коригування нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення

Стан земель с/г призначення	Відхилення	Коефіцієнти коригування
Стан добрий	Відхилення до 10 % від оптимальних значень за всіма показниками	1,0
Стан задовільний	Відхилення від 10–20 % від оптимальних значень за всіма показниками	1,1
Стан незадовільний	Відхилення від 20–40 % від оптимальних значень за всіма показниками	1,2
Стан критичний	Відхилення понад 40 % від оптимальних значень за всіма показниками	1,3

Джерело: розроблено здобувачем на основі [263, с. 227] та власних досліджень.

Якщо ж у результаті проведення наступного екологічного аудиту стан земель сільськогосподарського призначення покращиться, порівняно з попереднім аудитом, потрібно запропонувати зменшені коефіцієнти коригування. Наприклад, якщо спостерігаємо збільшення родючості на 10 %, то

треба застосовувати коефіцієнт 0,9; якщо збільшення родючості становить 10–20 %, то – 0,8 і т. д.

Під час сплати орендної плати за землі державної та комунальної власності доцільно враховувати результати проведеного екологічного аудиту для того, щоб збільшувати або зменшувати суму орендної плати.

Отже, сплата єдиного податку органічними землекористувачами є економічно вигідною, адже в такому випадку вони звільняються від сплати податку на прибуток, податку на майно (у частині земельного податку) та рентної плати за спеціальне використання води платниками. Органічні землекористувачі, які займаються тваринницькою діяльністю, отримають податкові послаблення, адже об’єктом оподаткування виступає площа сільськогосподарських угідь, яка не впливає на спеціалізацію цих підприємств. Виробники органічної рослинної продукції також отримають економічну вигоду, адже за наявності прибутків вони за умови сплати єдиного податку звільняються від сплати податку на прибуток. Окрім того, потрібно надати можливість органічним землекористувачам сплачувати єдиний податок за нижчими ставками, порівняно зі звичайними сільськогосподарськими землекористувачами.

5.3. Шляхи диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації

В умовах децентралізації розширюються шляхи диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій, серед яких доцільно виокремити залучення коштів Державного та місцевого бюджетів; юридичних та фізичних осіб; міжнародних фондів (за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування тощо).

Складовою процесу децентралізації влади в Україні є створення самостійних та спроможних сільських, селищних та міських територіальних громад. На сьогодні ОТГ одержали доступ до різноманітних зовнішніх та

внутрішніх фінансових ресурсів, які дають змогу забезпечити конкурентоспроможність сільських територій, екологічну безпеку та створювати нові можливості використання людського капіталу.

Залучення коштів Державного бюджету. Із 2014 р. у рамках проведення децентралізації Уряд України щороку збільшує обсяг державної підтримки розвитку регіонів та громад. Проведений аналіз Державного бюджету засвідчив, що у 2019 р. Урядом реалізовувалося 79 програм державної підтримки розвитку територій, на які передбачено 84,1 млрд грн. Для порівняння: у 2018 р. обсяг такої підтримки становив понад 66 млрд грн.

Кошти державної підтримки розвитку територій спрямовуються за такими напрямами, як регіональний розвиток, розвиток сільських територій, розвиток транспортної, дорожньої інфраструктур, енергоефективність, екологічна безпека та сталий розвиток, розвиток спортивної інфраструктури, еволюція у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, інші напрями розвитку територій (у т. ч. ЦНАПи), розвиток інфраструктури (соціальне забезпечення).

На розвиток сільських територій з коштів Державного бюджету у 2019 р. заплановано виділити 5 914,0 млн грн. Основними напрямами фінансування є:

– державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва) – 3500,0 млн грн;

– фінансова підтримка сільгосптоваровиробників – 881,8 млн грн;

– фінансова підтримка розвитку фермерських господарств – 800,0 млн грн;

– державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників і ягідників та нагляд за ними – 400,0 млн грн;

– фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів – 127,2 млн грн;

– захист від шкідливої дії вод сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь, у тому числі в басейні р. Тиса в Закарпатській області – 88,0 млн грн;

– першочергове забезпечення сільських населених пунктів централізованим водопостачанням – 68,0 млн грн;

– підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу – 24,0 млн грн;

– фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі – 5,0 млн грн;

– реалізація державного інвестиційного проекту «Забезпечення питним водопостачанням сільських населених пунктів Казанківського, Новобузького районів та реконструкція водоскидної споруди Софіївського водосховища Новобузького району Миколаївської області» – 10,0 млн грн;

– реалізація державного інвестиційного проекту «Заходи із забезпечення комплексного протипаводкового захисту від шкідливої дії вод сільських населених пунктів та сільськогосподарських угідь у Львівській області» – 10,0 млн грн;

– фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі – 5 млн грн [71, с. 30].

Залучення коштів місцевих бюджетів. Розвиток сільських територій також забезпечується за рахунок коштів з місцевих бюджетів. На території сільських ОТГ реалізовуються проекти й програми, які фінансуються бюджетами ОТГ, у таких напрямах: розвиток власної економіки, сприяння місцевому підприємництву, розвиток місцевої інфраструктури.

Забезпечення розвитку сільських територій можливе також за рахунок *коштів фізичних та юридичних осіб*, тобто жителів громади, зацікавлених осіб у розвитку цієї ОТГ, підприємств й організацій, які розміщені на цій території.

О. Карий та Я. Панас звертають увагу на тому, шо «підтримка волонтерської діяльності державною владою та органами місцевого самоврядування підсилить сприйняття громадою прийнятих спільно рішень щодо напрямків розвитку громади, дасть можливість залучити значні інтелектуальні, а також матеріальні ресурси та суттєво збільшить кількість політичних прихильників» [106].

Залучення коштів міжнародних фондів. Співпраця за міжнародними проектами та програмами завжди дає позитивні результати в об'єднанні зусиль дрібних товаровиробників для досягнення поставленої мети, прозорого механізму відбору претендентів для участі в конкурсі, виконання договірних зобов'язань. Міжнародні проекти досить успішно реалізовуються в Україні. Основними донорами для України виступають США і ЄС. Значні інвестиції надходять із Канади, ФРН, Нідерландів, Швеції, Швейцарії, Японії, Данії, а також від ООН, Світового банку, ЄБРР, ОЕСР. Більшість міжнародних проектів надають безоплатну допомогу на придбання матеріально-технічних ресурсів для підприємств, які провадять свою діяльність у сільській місцевості, але за умови співфінансування з різними джерелами. Це можуть бути кошти місцевих бюджетів (обласного, районного, об'єднаних територіальних громад) і власні кошти підприємств [201].

Погоджуємось із думками науковців [129], що перспективні напрями розв'язання ключових проблем реалізації проектів, у тому числі проектів розвитку сільських територій, полягають у формуванні сприятливого інституційного клімату в Україні для реалізації інноваційних проектів і залучення іноземних інвестицій, економічному стимулюванні впровадження вітчизняної інноваційної техніки й технологій, подоланні наявного розриву у фахових компетентностях, якими володіють випускники закладів вищої освіти, із тими, яких потребують роботодавці, та приведення кількості випускників до реальної потреби фахівців й очікувань аграрного бізнесу та у сфері місцевого самоврядування.

Одним із шляхів реалізації диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій є *залучення кредитів* (позик в грошовій або товарній формі на умовах повернення у певний термін з виплатою відсотка).

Для забезпечення діяльності підприємству необхідні оборотні кошти для придбання різних видів оборотного капіталу. Наприклад, якщо це аграрні фірми, то кредити залучаються для закупівлі насіння, мінеральних добрив, пестицидів та гербіцидів, палива для сільськогосподарської техніки. За браком

власних оборотних коштів підприємства залучають банківські та комерційні (товарні) кредити, кошти інших кредиторів.

Однією з переваг кредитування є те, що воно допомагає розподілити витрати у часі. Це дуже важливе для сільськогосподарських товаровиробників, адже навесні вони вкладають значні кошти під час посівного періоду, а отримати дохід вони можуть лише восени після реалізації продукції. Проте, наявність кредиту змушує частину доходів направляти на погашення відсотків за кредитом або підштовхувати власників до залучення іншого кредиту для погашення попереднього.

Кредитні ресурси можуть залучатися не лише для розвитку підприємства, а й для забезпечення фінансової спроможності ОТГ. Кредитні джерела фінансування сільського сталого розвитку дають можливість отримати значні за обсягами фінансові ресурси, які можна повертати поступово протягом тривалого терміну.

Форвардні закупівлі – це одна з програм державної підтримки сільського господарства, участь в якій можуть брати лише сільгосптоваровиробники. На нашу думку, перевагами користування ними є те, що аграрії отримують фінансування під поставку майбутнього врожаю, обсяги якого повинні бути застраховані. Однак ціна на продукції на момент поставки може бути низькою, і, відповідно, не вигідною для виробника.

Проектне фінансування. Сучасний євроінтеграційний курс України потребує термінового вирішення негативних тенденцій у сфері розвитку сільських територій, яке можливе за допомогою проектного менеджменту. Оскільки подолавши їх, Україна зможе ефективно конкурувати з країнами Європейського Союзу. Звернемо увагу на доцільність застосування методології управління проектами диверсифікації розвитку сільських територій в Україні в умовах європейської інтеграції.

У сучасній економіці більшість господарських завдань виконуються на основі певних проектів, тобто спочатку визначаються цілі, а потім робиться спроба досягнути їх з урахуванням часових, ресурсних і фінансових обмежень.

Планування проектів у поєднанні з процесами регулювання й контролю утворюють процес управління проектами, або проектний менеджмент. Світовий досвід свідчить, що управління проектами стало загальним стандартом поведінки в практичній діяльності [111, с. 3].

Для сучасної системи управління територією дуже важливо те, що управління проектами — найефективніший інструментарій планування інвестицій, який дає змогу забезпечити задоволення очікувань клієнтів, конкурентні переваги, прозорість процесів для керівництва, розроблення нової інноваційної продукції, а також підвищення результативності освоєння та ефективності використання інвестиційних коштів [351].

Проектний менеджмент, або управління проектами, – це професійна діяльність, в основу якої покладено поєднання найсучасніших наукових знань і технологій із практичними навичками. Він орієнтований на отримання найбільш ефективного результату в ході реалізації проекту. Управління проектами – не суха наука, а жива методологія організації, планування й координації використання людських і фінансових ресурсів протягом усього життєвого циклу проекту [235].

На думку Н. Павліхи та Ю. Марчук, управління проектом, або проектне управління, – це особливий вид управлінської діяльності, який полягає в розробці, попередньому та ретельному опрацюванні всебічного плану (моделі) дій, спрямованих на досягнення конкретних цілей, і його (її) реалізації. Сучасне управління проектом, на думку науковців, може бути використане не лише в управлінні об’єктами, які володіють лише явними характеристиками проекту, а й в управлінні системними об’єктами. У зв’язку з цим можливості застосування методології управління проектом зростають, що доведено практичним використанням проектного управління в різноманітних сферах людської діяльності [177].

За умови активного розвитку села шляхом створення сільських територіальних громад надається можливість самоорганізовуватися саме сільським жителям, об’єднаним спільним життєвим простором, спільними

прагненнями, а головне – готовністю й реальними діями, спрямованими на покращення економічного, соціального та екологічного становища рідного села. Тож у такому випадку селяни власноруч формують так звану групу локальної взаємодії та обирають з-поміж себе лідера, який її очолює [239, с. 437].

В умовах реалізації сучасних реформ ключова роль в управлінні економічною, екологічною та соціальною сферами сільських ОТГ належить місцевим органам влади. Вони координують діяльність усіх господарських структур, беруть участь у розробці й реалізації проектів, вирішують питання фінансування.

Наприклад, серед нових форм організації сфери культури науковці виокремлюють декілька форм, утілення яких активізує соціокультурну діяльність на рівні об’єднаних територіальних громад, а саме:

– кластеризація (культурні кластери, креативні кластери, соціокультурні кластери тощо);

– розвиток культурного туризму;

– проектний підхід (фінансування з державних і недержавних фондів підтримки розвитку культурної сфери);

– виокремлення культурної (соціокультурної) складової частини економічного розвитку й формування креативних індустрій та креативної економіки в ОТГ [248, с. 80].

На відміну від інших європейський країн, де політика розвитку сільських територій активно розвивається й удосконалюється, в Україні вона перебуває на етапі становлення. Європейський досвід регулювання розвитку сільського господарства, на думку М. Стегнея, засвідчує високу якість регуляторної політики, яка проявляється не лише в послабленому оподаткуванні господарюючих суб’єктів, але й у розвиненій і диверсифікованій системі дотування, субсидування та відшкодування витрат на страхування сільськогосподарської діяльності [269].

Аналіз сучасного європейського досвіду, на думку Н. Павліхи та І. Копач, дає всі підстави виділити такі основні взаємодоповнювальні умови активізації соціально-економічного розвитку сільських територій: державне сприяння розвитку поселень і соціальний захист їх мешканців, що ґрунтується на відповідній державній політиці; формування управлінського й організаційно-господарського механізмів забезпечення багатофункціонального розвитку сільських територій [176].

Під час процесу децентралізації та реформи місцевого самоврядування часто на сторінках наукової літератури, у ході конференцій, семінарів, круглих столів стикаємось із питаннями створення та реалізації проектів сільських, селищних і міських ОТГ.

Будь-який проектний менеджер, як і кожен підприємець-початківець, неминуче стикаються з тим, що в ході реалізації тієї чи іншої ідеї завжди чогось не вистачає для повного успіху. Насправді є три основні «кити» для досягнення успіху – якість проекту, його вартість і час на реалізацію. Саме цю «трійцю» в кінці 50-х рр. XX ст. в США назвали «троїстою обмеженістю», або «трикутником управління проектами». Оскільки кожна його сторона представляє обмеження, а зміна однієї неминуче впливає на інші, завдання проектного менеджменту – вловити й забезпечити баланс між ними [235].

Наведемо приклад деяких проектів, які профінансовано в рамках САР [390]:

– Об’єднання виробників овочів і фруктів (по всьому ЄС – 736 млн євро). ЄС закликає фермерів створювати асоціації виробників, щоб зміцнювати їхні позиції на ринку.

– Заохочення до споживання молока та фруктів школярів (по Європі – 250 млн євро: 150 млн євро профінансовано на проекти щодо фруктів й овочів та 100 млн євро – на молоко). Ця програма спрямована на збільшення споживання фруктів, овочів і молочних продуктів у школах із метою стимулювання вживання корисної їжі та зменшення захворюваності дітей на дитяче ожиріння.

– Розширення інфраструктури в сільській місцевості в Литві (51 млн євро).

– Реструктуризація виноробних заводів (Іспанія).

Основними цілями програм розвитку сільських територій в Європейському Союзі на 2014–2020 рр. є [390]:

– Спрямування на заходи, що стосуються навколишнього середовища й зміни клімату, не менше 30 % від фінансування кожної програми розвитку сільських територій.

– Створення 8 млн навчальних місць.

– Розробка 15 000 проектів співпраці.

– Інвестування в реструктуризацію й модернізацію 33 3000 сільськогосподарських холдингів.

– Створення 178 000 сільськогосподарських господарств.

– Залучення 310 000 фермерських організацій до коротких ланцюгів постачання та збуту продукції на місцевих ринках.

– Створення 113 000 робочих місць несільськогосподарських професій у результаті диверсифікації й розвитку малого бізнесу та реалізації програми LEADER.

Аналіз досвіду реалізованих проектів економічного розвитку сільських територій у розвинених країнах Європи, на думку Н. Венгерської, дає підставу виділити основні акценти, які потрібно використовувати під час розробки напрямів сільського розвитку в Україні [37]:

1) комплексність: у проектах економічного розвитку доцільно розглядати всі можливі види господарської діяльності, реалізація яких може підвищити дохід сільського населення;

2) відкритість: під час розробки проектів потрібно використовувати методи інтерактивного планування за участю населення шляхом обговорення в ЗМІ, на сільських зборах, «круглих столах»;

3) активна участь місцевого населення: у процесі розробки й реалізації проекту максимально використовуються знання, досвід та уявлення населення,

ураховуються особливості економічної й соціальної поведінки різних соціальних груп, забезпечується збалансованість їхніх інтересів;

4) використання місцевих ресурсів: мобілізація місцевих фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, що має першочергове значення для створення стійких механізмів забезпечення зайнятості та доходів;

5) інституціоналізація проектних рішень: передача функцій щодо реалізації проекту й управління місцевим адміністраціям.

Із серпня по жовтень 2018 р. проводився набір заявок на Другий конкурс проектів у рамках Програми транскордонного співробітництва Польща–Білорусь–Україна 2014–2020, яка фінансується Європейським Союзом. Конкурс відкрито для мікропроектів (проектів із малими бюджетами), які реалізуватимуться в регіонах Польщі, Білорусії й України (Львівській, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській областях), у сфері культурної та історичної спадщини прикордонного регіону, зміцнення культурних зв’язків і транскордонної співпраці в галузі культури, історії та охорони природи. Гранти надаватимуться на проведення культурних, мистецьких, освітніх заходів, заходів обміну досвідом, збереження історичної й природної спадщини прикордонних територій, сприяння збереженню культурного різноманіття, підтримку національних меншин та розвиток місцевих громад. Із бюджету Програми на 2-й конкурс проектів виділено загалом 5,2 млн євро [80].

Із даних моніторингу процесу децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування можемо зробити висновок, що у 2019 р. до місцевих бюджетів з Державного бюджету планується перерахувати субвенцій на соціально-економічний розвиток територій на суму 4,7 млрд грн. Також буде передано 2,1 млрд грн субвенцій на реалізацію проектів розвитку інфраструктури ОТГ. У 2019 р. сума субвенції з Державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію заходів, спрямованих на розвиток системи охорони здоров’я в сільській місцевості, становитиме 2,9 млрд грн (517 проектів) [152; 156].

Фінансування проектів розвитку інфраструктури ОТГ за рахунок субвенцій у регіонах у 2018 р. зображено на рис. 5.11.

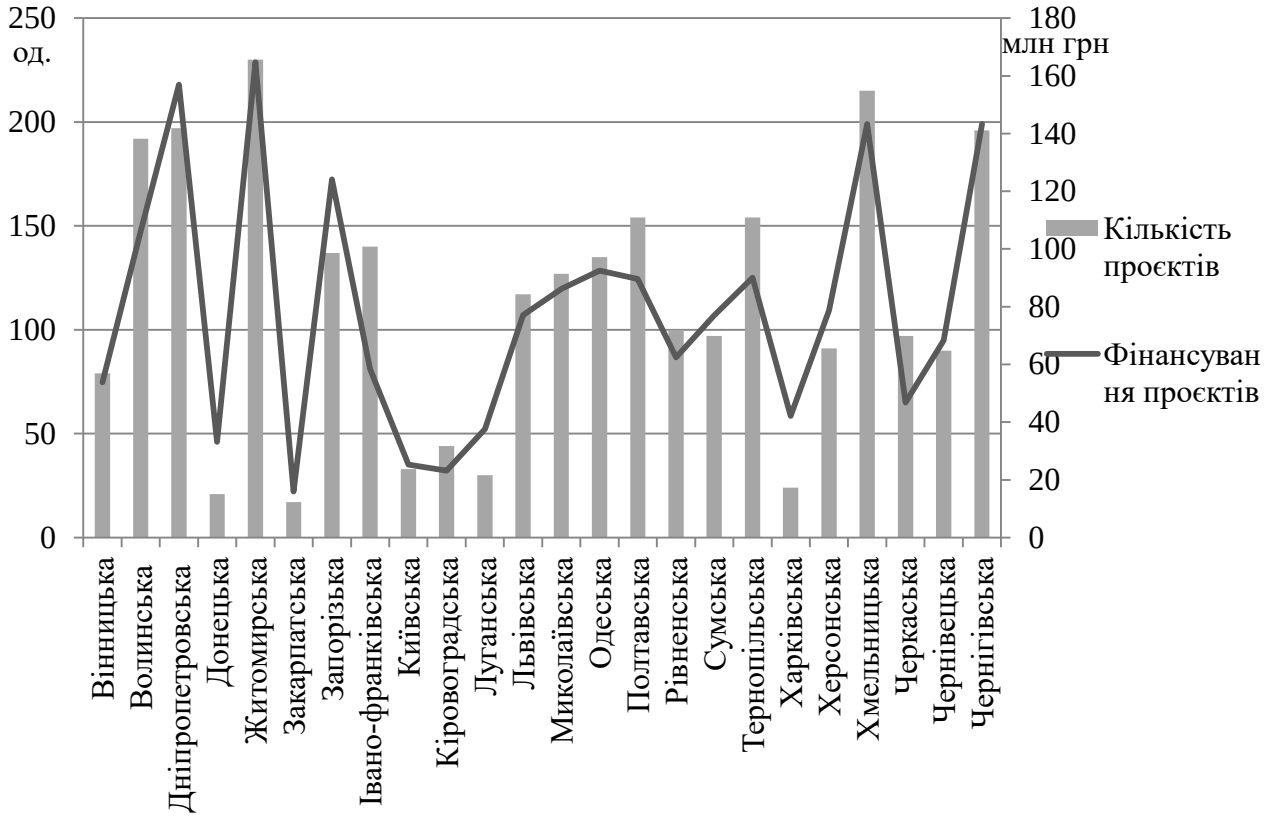

Рис. 5.11. Фінансування проектів розвитку інфраструктури ОТГ за рахунок субвенцій у регіонах України у 2018 р.

Джерело: розроблено на основі даних сайту [156].

У 2019 р. органи місцевого самоврядування об’єднаних територіальних громад у Волинській області отримали підтримку з Державного бюджету у вигляді субвенції на соціально-економічний розвиток окремих територій (18,3 млн грн) та субвенції на створення інфраструктури громад (125 млн грн).

На сільських територіях тих громад, які об’єднались і сформували спроможні суб’єкти самоврядування, часто реалізовуються проекти щодо покращення соціальної інфраструктури, що сприяє підвищенню якості життя сільських мешканців.

Процес децентралізації в Україні активно реалізовується з 2014 р., а Волинь на сьогодні – одна з областей, яка показує хороші результати в цій сфері. Вона займає 6-те місце в загальному рейтингу областей щодо

формування та функціонування ОТГ. На територій області сформовано 54 ОТГ. Розвиток громад залежить від їх фінансового та ресурсного забезпечення, у тому числі кадрового.

Наприклад, для подолання безробіття на сільських територіях Волинський обласний центр зайнятості розробив проекти «Територія майстерності» та «Успішна громада». Адже на 1 листопада 2018 р. офіційно зареєстровано безробітними 1700 мешканців громад. Проект «Територія майстерності» мав охопити напрями ягідництва, садівництва, овочівництва, тваринництва, переробки та збуту, кооперації, проектної підтримки, національної кухні й підприємництва, агротуризму (відпочинкового туризму). Проект реалізовувався у співпраці з роботодавцями агросектору, об’єднаними територіальними громадами, Асоціацією фермерів та приватних землевласників України, фермерськими господарствами й сільськогосподарськими кооперативами, консультантами-практиками, громадськими організаціями та іншими представниками дотичних до теми організацій. Ця ініціатива спрямована на жителів сільської місцевості, безробітних, мешканців ОТГ, молодь, власників особистих селянських господарств, фермерські господарства сімейного типу. Реалізація проекту тривала з грудня 2018-го по грудень 2019-го року. Його учасники змогли узяти участь у проведенні різноманітних майстер-класів, навчальних семінарів і тренінгів, економічних екскурсіях, робочих зустрічах [157].

Із даних моніторингу процесу децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування можемо зробити висновок, що у 2018 р. до місцевих бюджетів Волинської області з Державного бюджету перераховано субвенцій на соціально-економічних розвиток територій на суму 85,6 млн грн. Також передано 106,4 млн грн субвенцій на реалізацію 192 проектів розвитку інфраструктури ОТГ. Сума субвенції з Державного бюджету місцевих бюджетів на реалізацію заходів, спрямованих на розвиток системи охорони здоров’я в сільській місцевості, становила 86,7 млн грн (15 проектів).

Стратегія розвитку Волинської області на період до 2020 року [41] містила п’ять стратегічних цілей, серед яких: розвиток людського потенціалу, Волинь туристична, економіка сталого розвитку, місцева енергетика, Волинське село. Протягом 2018–2020 рр. сформовано 74 інвестиційні проектні картки на загальну суму 7 929,4 млн грн. Найбільшу кількість проектних карток подано за програмою «Розвиток людського потенціалу» – 33 на загальну суму 4 055,1 млн грн, на другому місці програма «Економіка сталого розвитку» – 14 проектів на загальну суму 3 514,4 млн грн. В рамках програми «Волинське село» планувалось реалізувати 11 проектів на загальну суму 195,7 млн грн. Серед найбільших проектів, які планувалось реалізувати в рамках Стратегії розвитку Волинської області на період до 2020 р, є «Покращення екологічної ситуації у Шацькому Національному природному парку шляхом каналізування населених пунктів навколо озера Світязь», «Державна підтримка будівництва шахти №10 «Нововолинська», «Оновлення рухомого складу Луцького підприємства електротранспорту з одночасною оптимізацією контактної мережі», «Відкриття інклюзивно-ресурсних центрів відповідно до потреб дитячого населення для організації в закладах освіти інклюзивного навчання», «Вдосконалення медичної допомоги хворим з хворобами системи кровообігу у Волинській області 2015–2019». Основною причиною невиконання запланованих завдань цієї стратегії є недостатнє фінансування.

На кінець 2019 р. у рамках Програми «Білорусь-Україна» реалізовано 7 проектів, бенефіціаром яких є Волинська область, на загальну суму понад 1 млн євро.

Згідно з Програмою транскордонного співробітництва «Польща-Білорусь-Україна 2014–2020» заплановано профінансувати 8 проектів, серед яких: «Українсько-польське поозер’я – край легенд: відкрий та насолоджуйся незвіданим», «Спільна культурна спадщина: відродження фольклору українсько-польського прикордоння», «4 сезони – транскордонні автомобільні туристичні маршрути», «Віртуальна подорож шляхами князівського роду Сангушків – відкриваємо нові сторінки спільної української та польської

історії», «Польсько-українське співробітництво з питань розвитку туризму та збереження культурної спадщини у сфері, що охоплюється брендом Мальовничий Схід», «Розвиток польсько-українського співробітництва на основі культурної спадщини», «Гра Полісся», «Спільна спадщина – спільна ідентичність» – комплексне просування ресурсів культурної спадщини Лєчни та Ковеля».

У 2019 р. проекти міжнародної технічної допомоги фінансувались не лише Волинською облдержадміністрацією, а й за рахунок коштів Східноєвропейського партнерства з енергоефективності та довкілля («Фонд Е5Р») за допомогою Північної Екологічної Фінансової Корпорації (НЕФКО) та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Одним із прикладів ефективного проектного управління розвитком сільських територій у Волинській області є реалізація інвестиційного проекту фермерського господарства «Перлина Турії» вартістю 100 млн грн, що передбачає будівництво тваринницького комплексу на 1800 голів великої рогатої худоби та 600 корів дійного стада. В 2019 р. освоєно понад 75 % коштів та збудовано основні споруди об’єкту.

Одним із основних сфер діяльності сільського населення є сільськогосподарське виробництво (рослинництво, тваринництво, бджільництво тощо). За інформацією департаментів агропромислового розвитку облдержадміністрацій в агропромисловому комплексі країни станом на 1 січня 2018 р. реалізовувалося 474 інвестиційні проекти (на 94 проекти більше, порівняно з попереднім роком) загальною вартістю близько 41,3 млрд грн. Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій залишаються кошти підприємств та організацій – понад 74 % загальної вартості. Найбільша кількість проектів упроваджувався в Полтавській (69 од.), Львівський (64 од.), Вінницькій (48 од.), Чернівецькій (43 од.), Черкаській (41 од.), Херсонській (38 од.) і Миколаївській (27 од.) областях. Вартість інвестиційних проектів варіюється від 0,1 млрд грн до 9,6 млрд грн [105].

У 2017 р. найбільше підприємства реалізували інвестиційні проекти в галузі скотарства й свинарства, а також обробки, зберігання зернових і технічних культур, овочів та фруктів.

У 2017 р. завершено 161 проект вартістю близько 3,8 млрд грн. Найбільші з них такі:

– ТОВ «Фастівський завод органічних рідин» у смт Кожанка Фастівського району Київської області (кошторисна вартість – 500,0 млн грн, створення до 90 робочих місць);

– будівництво заводу з виробництва вівсяних пластівців ТОВ «Добродія Фудз» у с. Кархівка Чернігівської області (кошторисна вартість – 200,0 млн грн, створення 100 робочих місць);

– будівництво молочного комплексу ПОСП «Хлібороб» у м. Ічня Чернігівської області (кошторисна вартість – 60,0 млн грн, створення 25 робочих місць).

За інформацією структурних підрозділів із питань агропромислового розвитку облдержадміністрацій протягом січня–вересня 2018 р. в регіонах країни в АПК упроваджувався 441 інвестиційний проект загальною вартістю понад 42,9 млрд грн, що на 24 проекти більше від відповідного періоду попереднього року. Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій залишаються кошти підприємств та організацій – понад 75 % загальної вартості. Найбільша кількість проектів упроваджувався в Полтавській (80 од.), Вінницькій (46 од.), Черкаській (45 од.), Львівський (37 од.), Херсонській (29 од.) і Миколаївській (27 од.) областях. Вартість інвестиційних проектів варіюється від 100 тис. грн до 9,6 млрд грн [105].

Найпоширенішими напрямами реалізації інвестиційних проектів станом на 1 жовтня 2018 р. були [105]:

– вирощування ВРХ – 93 од. (або 21,1 % від загальної кількості);

– розвиток свинарства – 48 од. (10,9 %);

– розвиток птахівництва – 28 од. (6,3 %);

– обробка, зберігання зернових і технічних культур – 91 од. (20,6 %);

– харчова та переробна галузі промисловості – 43 од. (9,8 %);

– багаторічні насадження – 29 од. (6,6 %);

– овоче- й фруктосховища – 27 од. (6,1 %);

– забійні пункти – 14 од. (3,2 %);

– альтернативні види палива – 13 од. (2,9 %);

– зрошення – 12 од. (2,7 %);

– інші – 43 од. (9,8 %).

Отже, протягом аналізованого періоду найбільше інвестиційних проектів реалізовано у сфері обробки, зберігання зернових і технічних культур та щодо вирощування ВРХ, свиней і птахів [312].

На сільських територіях реалізовуються проекти не лише у сфері агробізнесу, а й у сфері несільськогосподарської діяльності. Прикладами такої діяльності є сільський (зелений) туризм, або агротуризм; заготівля та переробка лісу; видобування щебеню, піску; будівництво підприємств переробної й харчової промисловості [323].

Розвиток сільського туризму дає змогу сформувати комплексний туристичний продукт, який сприяє розвитку сільських територій. Залучення інвестицій у розвиток сільського зеленого туризму сприятиме створенню робочих місць; зростанню доходів сільських жителів за рахунок надання послуг туристам і реалізації вироблених продуктів харчування; покращенню благоустрою сіл; відродженню місцевих народних промислів, звичаїв та ремесл.

Проте, потрібно відзначити, що не всі проекти, які реалізуються в сільській місцевості, фінансуються за державні кошти. Гранти є найбільш поширеною формою фінансування проектів донорськими організаціями.

Донори – це міжнародні організації, державні установи, комерційні структури, громадські некомерційні організації (релігійні, наукові тощо), приватні благодійні фонди або приватні особи, що надають громадянам та організаціям на некомерційній безповоротній основі, необхідні додаткові ресурси різного виду, на цілі, які спрямовані в цілому на благо всього

суспільства [235]. Існує багато класифікацій донорів, які ми систематизували на рис. 5.12.

Рис. 5.12. Класифікація донорів проектів

Джерело: побудовано за даними [235].

Найпоширенішим джерелом додаткових ресурсів (фінансових та нефінансових) соціально-економічних проектів у сільській місцевості країн Європейського Союзу є благодійні фонди, які надають допомогу у вигляді грантів.

Обмеженість коштів як у Державному бюджеті України, так і в місцевих бюджетах спонукає державні органи, підприємства й наукову спільноту до пошуку варіантів розширення джерел фінансування проектів у різних сферах діяльності.

У рамках проекту «Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні» підготовлено видання «Рекомендації з підготовки проектів розвитку територіальних громад». У ньому наведено технічні завдання та надано рекомендації з підготовки ресурсних проектів за десятьма

пріоритетними напрямами розвитку територіальних громад: Інститут розвитку громади; оптимізація освітніх послуг; оптимізація надання медико-соціальних послуг; публічна безпека й правопорядок; залучення громадськості до прийняття рішень; організація надання житлово-комунальних послуг; дорожня безпека та управління дорожнім рухом; управління будівництвом і благоустроєм; організація дозвілля в громаді [243].

Підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, як показує досвід країн Центральної та Східної Європи, відкриває перед сільськими територіальними громадами використання можливостей грантового фінансування, передовсім від європейських донорів, й отримання пільгових кредитів. Це дає змогу місцевим громадам напряму, без посередництва центрального уряду, долучитися до розв’язання таких місцевих проблем [20, с. 4–5]:

– розбудова та ремонт доріг, водопостачання, каналізації й теплових мереж;

– будівництво та ремонт шкіл, лікарень, дитячих садків, інших соціальних об’єктів;

– запровадження енергоощадних технологій;

– стимулювання підприємництва й сприяння самозайнятості.

Причому йдеться не лише про фінансову підтримку розвитку територій, але й технічну допомогу, а саме [20, с. 4–5]:

– поширення передового європейського досвіду;

– проведення тренінгів, спрямованих на підготовку та перепідготовку працівників органів самоврядування;

– інформаційна підтримка українського бізнесу;

– допомога в пошуку фінансових ресурсів;

– надання консультативної допомоги як у питаннях структурної перебудови економіки, так і виходу українських товаровиробників на європейські ринки тощо.

Погоджуємось із думками науковців [129], що перспективні напрями розв’язання ключових проблем реалізації проектів, у тому числі проектів розвитку сільських територій, полягають у формуванні сприятливого інституційного клімату в Україні для реалізації інноваційних проектів і залучення іноземних інвестицій, економічному стимулюванні впровадження вітчизняної інноваційної техніки й технологій, подоланні наявного розриву у фахових компетентностях, якими володіють випускники закладів вищої освіти, із тими, яких потребують роботодавці, та приведення кількості випускників до реальної потреби фахівців й очікувань аграрного бізнесу й у сфері місцевого самоврядування.

Заслуговує увагу також наукова праця А. Шворака, у якій науковець обґрунтував принципи консолідації в умовах поглиблення інституціональних перетворень у системі земельних відносин і запропонував методичні підходи до розробки проектів та оцінки економічної ефективності проектних рішень у процесі проведення консолідації земель сільськогосподарського призначення [353].

Ф. Важинський, А. Колодійчук та О. Молнар називають головні причини низької ефективності наявних програм розвитку сільських територій – це відсутність системного підходу до організації розвитку сільських територій і єдиного ефективного центру управління програмами розвитку; неповне фінансування; відсутність комплексної моделі системного розвитку сільських територій на рівні сільських рад, районів, регіонів та країни в цілому тощо [26]. Вони можуть бути усунені шляхом застосування методології управління проектами диверсифікації розвитку сільських територій.

Ефективне використання механізму управління проектами розвитку сільських територій вимагає відповідної адаптації, доповнення цієї методології специфічними підходами, організаційним та методичним інструментарієм

[173]. На рис. 5.13 запропоновано схему управління проектами диверсифікації розвитку сільських об'єднаних територіальних громад.

Рис.5.13. Схема управління проектами диверсифікації розвитку сільських об'єднаних територіальних громад

Джерело: розроблено здобувачем.

Ефективність розв'язання ключових проблем реалізації проектів розвитку сільських територій залежить від формування сприятливого інституційного клімату в Україні й від правильності управлінських дій, обраної моделі управління та її успішного впровадження [323, 338].

Отже, у зв'язку з процесом реформування місцевого самоврядування в Україні, який почався у 2014 р., велику увагу в науковому колі приділяють створенню та реалізації проектів на території сільських ОТГ. Основними

донорами для України виступають ЄС та США. Більшість міжнародних проектів фінансуються на безповоротній основі. Проте значна частина проектів реалізовується й за кошти Державного та місцевих бюджетів.

Висновки до розділу 5

1. Запропоновано методичні підходи до оцінки ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад на основі використання узагальнювального критерію ефективності їхньої функціонування та проведення їх групування залежно від кількості мешканців, що ґрунтуються на максимізації потенційних обсягів їхніх власних доходів або мінімізації потенційних обсягів видатків на управління громадами. За допомогою використання комплексу економіко-математичних й аналітичних методів оцінювання ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад доведено, що під час здійснення групування об’єднаних територіальних громад України задля підвищення ефективності їхньої функціонування загалом превалює методичний підхід «мінімізація видатків на управління», за якого спостерігається незначне зменшення загальних доходів і зменшення витрат на управління на 6 %.

2. Аналогічні підходи застосовано під час групування об’єднаних територіальних громад Волинської області. Виявлено, що використання методичного підходу «максимізація власного доходу» є більш ефективним під час здійснення групування об’єднаних територіальних громад окремих регіонів. Застосування підходу «максимізація власного доходу» під час групування об’єднаних територіальних громад Волинської області дає змогу збільшити обсяги загального доходу на 6 млн грн та зменшити видатки на управління на 4 млн грн. Виявлено вищий рівень ефективності великих об’єднаних територіальних громад порівняно з малими, що доводить необхідність стимулювання укрупнення дрібних об’єднаних територіальних громад на основі розробки й реалізації комплексу економіко-правових норм і заходів.

3. Результати ретроспективного аналізу розвитку органічного виробництва в Україні свідчать, що державна підтримка традиційного та органічного сільськогосподарського виробництва потребує вдосконалення. Акцентовано на тому, що відсутність чітких прозорих правил і процедур сертифікації та інституцій регулювання ринку органічної продукції не дає змоги органічному сектору повноцінно діяти в Україні.

4. На основі вивчення світового досвіду обґрунтовано доцільність державної фінансової підтримки органічного виробництва як дієвого шляху реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Розкрито комплекс заходів державної фінансової та нефінансової підтримки розвитку органічного виробництва, серед яких – заходи проштовхування (підтримка органічних досліджень, сертифікація, надання фінансових стимулів, професійне органічне навчання й ін.), залучення (проведення органічних споживчих кампаній, державні закупівлі, підтримка внутрішньої торгівлі, експорту та ін.), запобіжні (підтримка національного органічного виробництва, розвитку органічних асоціацій, розвитку державних гарантій).

5. Виокремлено на основі узагальнення наукових положень щодо формування державної фінансової підтримки органічних операторів та органічного виробництва такі заходи, як спрощена процедура сертифікації; субсидіювання органічних операторів за наявні органічні площі земель або перехід до органічного виробництва; пільгове оподаткування органічних операторів; залучення інвестицій тощо.

6. Доведено доцільність застосування в Україні пільгового оподаткування як одного з інструментів організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій. Обґрунтовано рекомендації щодо нарахування та стягнення єдиного податку четвертої групи для сільськогосподарських товаровиробників на основі запровадження пільг для органічних операторів. Використання рекомендованої схеми формування єдиного податку є економічно вигідним для органічних операторів і виступає методом їх стимулювання.

7. Розроблено пропозиції щодо диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Обґрунтовано, що задля залучення грантового фінансування, отримання кредитів доцільним є застосування методології управління проектами диверсифікації розвитку сільських територій, що вимагає доповнення її організаційним та методичним інструментарієм. Ефективність реалізації проектів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації залежить від формування сприятливого інституційного клімату в Україні, обраної моделі проектного управління та її успішного впровадження.

Наукові результати досліджень, що висвітлені у розділі 5, опубліковано автором у працях [296; 300; 304; 312; 323; 326; 327; 338; 340; 343; 385; 387].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нові наукові підходи до виконання актуальної науково-прикладної проблеми поглиблення теоретико-методологічних і практичних засад, розроблення напрямів удосконалення організаційно-економічного забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Узагальнення та систематизація результатів дослідження дали підставу сформулювати такі висновки:

1. Узагальнення теоретичних основ дослідження диверсифікації розвитку сільських територій сприяло виявленню багатоаспектного характеру й різноманітних наукових підходів до виокремлення типів розвитку сільських територій, серед яких – сталий, агарний, перспективний, інтегрований, інклюзивний. Під сільськими територіями запропоновано розуміти багатокомпонентну просторову систему, котра сформована поза межами міських територій та характеризується взаємодією й взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів і виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-комунікаційні, природно-відтворювальні функції. Визначення структурної характеристики та функціонального призначення сільських територій на засадах структурного, просторового, системного, функціонального підходів уможливило обґрунтування цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій. Запропоновано дефініцію диверсифікації розвитку сільських територій як процесу урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки.

2. Окреслено співвідношення понять «міська об’єднана територіальна громада», «селищна об’єднана територіальна громада», «сільська об’єднана територіальна громада», що дало змогу визначити їхню роль у розвитку сільських територій та поглибити наукові дослідження з проблематики диверсифікації розвитку сільських територій. Доведено, що реалізація процесу децентралізації й формування об’єднаних територіальних громад є чинником диверсифікації розвитку сільських територій і сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях управління, пришвидшеній процедурі прийняття рішень щодо сільської громади, її самостійності у формуванні доходів та видатків бюджету, можливостям кожного сільського жителя брати участь у сприянні розвитку громади й отримувати якісні послуги та ін.

3. Аналіз генезису наукових теорій щодо сільського розвитку, його інституційного й інфраструктурного забезпечення, формування конкурентоспроможності сільських територій, шляхів диверсифікації та її впливу на регіональний розвиток дав підставу сформувати методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації із застосуванням системного, структурного, просторового, інституційного, біхевіористичного й синергетичного підходів. Це сприяло створенню наукової концепції та розробці організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

4. Узагальнення наукових підходів до визначення сутності диверсифікації розвитку сільських територій дало змогу обґрунтувати концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Основною концептуальною ідеєю визначено інтегрований підхід до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних і потенційних можливостей їх розвитку. Синергетична дія соціально-, економіко-, еколого-орієнтованої диверсифікації сприятиме підвищенню рівня зайнятості,

подоланню бідності, розвитку соціальної інфраструктури на селі; забезпеченню продовольчої та економічної безпеки, залученню інвестицій, поширенню органічного виробництва, зменшенню деструктивного впливу на довкілля, що відповідає цілям сталого розвитку.

5. Удосконалення методичного підходу до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації на основі застосування комплексу абсолютних і відносних показників дає змогу визначити особливості розвитку сільських територій у країні та її регіонах; оцінити вплив децентралізації на диверсифікацію розвитку цих територій і ефективність функціонування об’єднаних територіальних громад. Застосування вдосконаленої методики уможливлює виявлення проблем та перспектив розвитку сільських територій, конкретизацію заходів, спрямованих на організаційно-економічне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

6. Проведено аналіз передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні на основі розрахунків індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Це дало підставу виявити проблеми їх розвитку, що пов’язані зі зменшенням кількості сільських населених пунктів, чисельності сільського населення, погіршенням рівня та якості життя сільських мешканців, зниженням продуктивності сільськогосподарського виробництва, нерозвиненістю інфраструктури, погіршенням екологічної ситуації.

7. Оцінка розвитку децентралізації в Україні свідчить про динамічність цього процесу в більшості регіонів України. Під час формування сучасної моделі територіальної організації влади з передачею більшості повноважень, відповідальності й ресурсів на рівні територіальних громад залишаються неузгодженими та потребують розв’язання проблеми дублювання повноважень органів місцевого самоврядування, районних рад і районних державних адміністрацій; забезпечення реальної спроможності новостворених об’єднаних

територіальних громад відповідної адміністративно-територіальної одиниці; недостатній рівень кадрового та фінансового забезпечення, розвитку інфраструктури тощо. За результатами оцінки ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад у регіонах України виявлено асиметрію розвитку об’єднаних територіальних громад регіонів України. Це зумовлює необхідність розробки й реалізації ефективних стратегічних рішень щодо ефективного використання наявного потенціалу цих територій. Проведені дослідження засвідчили вищу ефективність функціонування великих об’єднаних територіальних громад, що потребує запровадження заходів, які б стимулювали укрупнення дрібних об’єднаних територіальних громад.

8. Здійснення аналізу розвитку сільських територій у конкретному регіоні в умовах децентралізації на основі використання економіко-математичних методів підтверджує наявність таких проблем, як скорочення чисельності сільського населення та його старіння; трудова зовнішня і внутрішня міграції; низькі доходи сільських жителів; зростання кількості безробітних; недостатній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; погіршення екологічної ситуації на селі. Доведено, що стратегічними пріоритетами диверсифікації розвитку сільських територій в регіоні мають бути розширення сфер зайнятості та збільшення доходів сільського населення.

9. Охарактеризовано напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Шляхами їх реалізації визначено розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримку й розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур; розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів; створення нових юридичних осіб згідно з організаційно-правовими формами господарювання: підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об’єднань підприємств, підприємців; залучення коштів Державного й місцевого бюджетів; юридичних і фізичних осіб; міжнародних фондів (за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування). Обґрунтовано, що їх

сукупна дія сприятиме досягненню соціальних, економічних та екологічних цілей диверсифікації розвитку сільських територій.

10. Імплементація європейського досвіду організаційно-економічного забезпечення розвитку сільських територій в Україні передбачає одночасне дотримання галузевого, пропорційного й комплексного принципів реалізації регіональної політики розвитку сільських територій на основі застосування інтегрованого підходу до розробки організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій. Це дасть змогу посилити їх конкурентні переваги; підвищити якість життя сільського населення, зменшити деструктивний вплив на довкілля, зберегти історико-культурну спадщину тощо.

11. В основу розробленого організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації покладено визначення суб’єктів, принципів, функцій, відповідних їх інструментів і заходів. Соціальними функціями реалізації цього механізму виступають зростання доходів сільського населення, зменшення рівня безробіття на сільських територіях, розвиток соціальної інфраструктури на селі; економічними – збільшення обсягів валової продукції, досягнення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності праці; екологічними – підтримання екологічної рівноваги на сільських територіях, раціональне використання, охорона та відтворення природних ресурсів. Доведено, що досягнення поставлених цілей загалом сприятиме комплексному розвитку сільських об’єднаних територіальних громад.

12. За результатами аналітичних розрахунків рівня власних доходів, дотаційності, видатків на управління, капітальних видатків в об’єднаних територіальних громадах отримано узагальнювальний критерій ефективності функціонування об’єднаних територіальних громад, що покладено в основу їх групування залежно від кількості мешканців. При цьому запропоновано такі методичні підходи, як «максимізація власного доходу об’єднаних територіальних громад» та «мінімізація видатків на управління об’єднаними територіальними громадами». Запропоновані підходи можуть бути використані

з метою підвищення ефективності функціонування міських, селищних і сільських об’єднаних територіальних громад у регіонах України.

13. Доведено, що одним зі шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва є підтримка та розвиток органічного виробництва. Із метою прогнозування ймовірних шляхів розвитку органічного виробництва в Україні проведено ретроспективний аналіз законодавства й удосконалено науково-методичні підходи до реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва шляхом формування державної фінансової підтримки органічного виробництва. Запропоновано рекомендовану схему формування єдиного податку для сільськогосподарських й органічних товаровиробників. Доведено, що сплата єдиного податку органічними землекористувачами є економічно вигідною, адже в такому випадку вони звільняються від сплати податку на прибуток, податку на майно (у частині земельного податку) і рентної плати за спеціальне використання води платниками.

14. Задля забезпечення конкурентоспроможності сільських територій та підвищення якості життя сільського населення обґрунтовано шляхи реалізації диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Надано пропозиції щодо застосування методології управління проектами задля залучення грантового фінансування й отримання кредитів у процесі децентралізації та розробки й запровадження стратегій і програм розвитку сільських територій. Доведено, що ефективність реалізації диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій в умовах децентралізації залежить від формування сприятливого інституційного клімату в Україні, обґрунтованості управлінських рішень, створення партнерських відносин між органами місцевого самоврядування, бізнесом та громадою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агробізнес України 2018–2019: інфографічний довідник. URL: https://superagronom.com/news/8304-opublikovano-infobuk-agrobiznes-ukrayini-za-pidsumkami-2018-19-mr (дата звернення: 25.12.2019).

2. Алексеєва Л. М., Олексієнко В. М., Юркевич А. І. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок. Київ: Вид. буд. «Максимум», Тернопіль: Екон. думка, 2000. 592 с.

3. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр: монографія. Донецьк: Донец. відд. НТШ ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. 552 с.

4. Андрійчук В. Виклики агробізнесу: пошук відповідей. *Економіка АПК.* 2015. Вип. 5. С. 12–22.

5. Андрусенко Н. В. Формування ринку продукції органічного сільського господарства: дис. … канд. екон. наук: 08.00.03 / Вінниц. нац. агр. ун-т. Вінниця, 2014. 215 с.

6. Антонова Л. В. Державне регулювання соціо-еколого-економічного розвитку регіонів України на інноваційній основі. *Наукові праці. Серія: Державне управління.* 2015. Т. 263. Вип. 252. С. 6–10.

7. Баймуратов М. М. Децентралізація повноважень публічної влади в Польщі як засіб формування компетенції місцевого самоврядування: досвід для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 7. С. 138–147.

8. Балабаєва З., Пономарьов В. Теорії місцевого самоврядування як джерело пошуку його майбутніх моделей. *Актуальні проблеми державного управління.* 2016. № 1(65). С. 9–14.

9. Барановська Т. М. Державна політика розвитку територіальних громад в Україні: дис. … канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Харк. регіон. ін-ту держ. упр. Харків, 2017. 20 с.

10. Бардіна Т. О. Європейський досвід обґрунтування програм соціально-економічного розвитку сільських територій. *Інноваційна економіка*. 2014. № 5 (54). С. 159–172.

11. Бахчиванжи Л.А., Павлова О.Ю. Диверсифікація діяльності аграрних підприємств як стратегія управління соціально-економічним розвитком. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету.* 2013. № 6. С.84–91.

12. Бачишина Л. Д. Еколого-економічні засади трансформації зерновиробництва України в контексті змін клімату: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.00.06 / Нац. ун-т водн. госп. та природокористування. Рівне, 2019. 23 с.

13. Белевят О. А. Соціально-економічний розвиток сільських територій в умовах транзитивної економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 / Миколаїв. держ. аграр. ун-т. Миколаїв, 2010. 20 с.

14. Білик Р. Р. Конкурентоспроможність регіонів України в системі зміцнення їх економічної безпеки: дис.. … д-ра ек. наук: 08.00.05 / ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2017. 459 с.

15. Бойко В. В. Сільські території у формуванні економічної безпеки держави: теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_11_16 (дата звернення: 15.01.2018).

16. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. *Економіка і прогнозування.* 2019. № 1. С. 70–85.

17. Бородіна О. Прозорість спільної аграрної політики у ЄС: емпіричні докази. URL: https://dt.ua/ariculture/prozorist-spilnoyi-agrarnoyi-politiki-u-yes-empirichni-dokazi-_.html (дата звернення: 15.01.2018).

18. Борщ Г. А., Вакуленко В. М., Гринчук Н. М. [та ін.]. Ресурсне забезпечення об’єднаної територіальної громади та її маркетинг: навч. посіб. Київ: [б. в.], 2017. 107 с.

19. Борщевський В. В., Залуцький І. Р., Присяжнюк Ю. І. Концептуальні засади та механізми стимулювання розвитку сільських територіальних громад в контексті соціально-економічних пріоритетів ЄС. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України.* 2018. Вип. 4. С. 73–78.

20. Бочі А., Поворозник В., Шилепницький П. Де знайти гроші сільським громадам: перспективи і можливості фінансування міжнародними донорами. Київ: Міжнар. центр перспективних дослідж., 2015. 52 с.

21. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.

22. Булавка О. Г., Ставнича Л. А. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 127–132.

23. Буряк М. І. Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил сільських територій у контексті системних реформ. *Вісник Дніпропетровського державного аграрного-економічниого університету*. 2015. № 4. С. 137–142.

24. Бюджетний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 12.11.2019).

25. Вавдіюк Н.С. Діагностика забезпечення економічної безпеки держави на регіональному рівні: автореф. дис. … канд.. екон. наук: 08.10.01 / Ін-т регіон. досл. НАН України. Львів. 2005. 26 с.

26. Важинський Ф. А, Колодійчук А. В., Молнар О. С. Диверсифікація та кооперація розвитку сільських територій регіону. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка.* 2011. Спецвип. 33. Ч. 3. С. 125–129.

27. Важинський Ф. А., Лалакулич М. Ю. Напрямки реалізації переваг розвитку сільського туризму в Україні. *Удосконалення обліку, контролю, аудиту, аналізу та оподаткування в сучасних умовах інтеграційних процесів у*

світовій економіці: тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 18–19 квіт. 2018 р.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. С. 371–374.

28. Важинський Ф. А., Молнар О. С. Кластеризація – фактор конкурентоспроможного виробничо-господарського потенціалу та ефективного розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 6 (104). С. 175–181.

29. Валенкевич Л. П., Павленко О. О., Алібекова Ю. Т. Обгрунтування оцінки соціо-еколого-економічного розвитку адміністративно-територіторіальної одиниці. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 3. С. 16–25.

30. Васильєва Н. В., Гринчук Н. М., Дерун Т. М. [та ін.]. Місцевий бюджет і фінансове забезпечення об'єднаної територіальної громади: навч. посіб. Київ: [б. в.], 2017. 119 с.

31. Васильців Т. Г., Бойко В. В. Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України. Львів: Ліга-Прес, 2016. С. 10–11.

32. Вахович І. М., Камінська І. М. Фінансова спроможність регіону: діагностика та механізми забезпечення: навч. посіб. Луцьк: Надстир'я, 2009. 400 с.

33. Ведення агробізнесу в Україні 2018. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/files/Survey/Doing/DoingAgribusinessInUkraine_2018.pdf (дата звернення: 08.04.2019).

34. Ведення агробізнесу в Україні 2017. Український клуб аграрного бізнесу. URL: https://www.agroone.info/agroevent/vedennja-agrobiznesu-v-ukraini-2017/ (дата звернення: 07.04.2019).

35. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

36. Венгерська Н. С. Напрями забезпечення регіонального сільського розвитку України в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Вип. 15. Ч. 5. С. 94–97.

37. Венгерська Н. С. Сільський розвиток України в умовах євроінтеграції: проблеми та перспективи. *Економічний вісник*. 2015. № 4. С. 113–118.

38. Види сільськогосподарських підприємств в Україні. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/vidi_silskogospodarskikh_pidpriemstv_v_ukraini (дата звернення: 11.08.2019).

39. Вівчар О., Курило О., Синютка Н. Децентралізація в Україні: стан та перспективи провадження реформи. *Економічний форум*. 2018. №1. С. 55–62.

40. Возняк Г. В. Бюджетна політика соціально-економічного розвитку регіонів України в умовах фінансової децентралізації: дис. … д-ра екон. наук: 08.00.08 / ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів. 2017. 575 с.

41. Волинська обласна державна адміністрація. Офіційний веб-сайт. URL: https://voladm.gov.ua/ (дата звернення: 20.11.2019).

42. Волинська область. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization,gov,ua/areas/0362/gromadu (дата звернення: 12.06.2019).

43. Волинські новини. 14 волинських ОТГ отримали землі поза межами населених пунктів. URL: https://www.volynnews.com/news/all/14-volynskykh-oth-otrymaly-zemli-poza-mezhamy-naselenykh-punktiv/ (дата звернення: 20.07.2019).

44. Волинь online. *Повідомили перші результати виконання бюджетів волинських ОТГ у 2018 році.* URL: https://volynonline.com/povidomili-pershi-rezultati-vikonannya-byudzhetiv-volinskih-otg-u-2018-rotsi/ (дата звернення: 25.07.2019).

45. Волошина Я. Місцеве самоврядування: теорії походження та їх реалізація. *Теорія держави і права.* 2018. № 3. С. 117–122.

46. Гаваза Є. В. Державна підтримка розвитку ринку органічної продукції. URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 15.09.2018).

47. Газуда Л. М. Управління процесами інтеграції та конвергенції сільських прикордонних територій : автореф. дис ... канд. екон. наук: 08.00.03 / Нац. наук. центр «Ін-т аграр. екон.». Київ, 2016. 40 с.

48. Газуда С. М. Науково-теоретичні основи сутності сільського розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка.* 2013. № 3. С. 131–134.

49. Гайдай Т. В. Вплив сучасної інституціональної теорії на розвиток економічної науки. *Економічна теорія*. 2004. № 2. С. 92–107.

50. Гайдуцький П. Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання. *Економіка АПК.* 2015. № 11. С. 5–13.

51. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): терміни, поняття персоналії / за ред. Башнянина Г. І. та Іфтемінчука В. С. Київ: Магнолія плюс, 2004. 688 с.

52. Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України в контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 124–129.

53. Головачев А. С. Повышение конкурентоспроможности региона – главная задача государственных и местных органов исполнительной власти. *Проблеми управления*. 2009. №4 (33). С. 119–125.

54. Головне управління статистики у Волинській області: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 20.07.2019).

55. Голян В. Залишатися на місцях: як і чим наповнити бюджети громад. URL: https://mind.ua/openmind/20179359-zalishatisya-na-miscyah-yak-i-chim-napovniti-byudzheti-gromad (дата звернення: 24.09.2018).

56. Гончаренко І. В. Ретроперспектива формування сільських територій регіонів України. *Регіональна економіка*. 2008. № 3. С. 204–209.

57. Гоцелюк А. Ю. Наукові підходи щодо визначення сутності поняття «сільські території». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 6 (1). С. 175–179.

58. Граб Р. Земельні питання. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/zemelni_pitannya (дата звернення: 15.03.2019).

59. Греков А. Н. Совершенствование механизма устойчивого развития сельских территорий (на материалах Тамбовской области): дис. … канд. экон. наук: 08.00.05 / Мичурин. гос. аграр. ун-т. Москва, 2014. 209 с.

60. Гречаник Н. Ю. Конкурентоспроможність регіонів з позицій концепції сталого розвитку. *Вісник Прикарпатського університету*. *Економіка.* 2015. Вип. XI. С. 49–58.

61. Грицюк П. М. Математичне моделювання динаміки росту населення Землі. *Прикладні аспекти прогнозування розвитку економіки України*: монографія. Мелітополь: Вид. буд. Мелітопольської міськ. друк., 2018. С. 51–66.

62. Грицюк П. М., Бачишина Л. Д. Вплив зміни кліматичних умов на динаміку врожайності зернових в Україні. *Економіка України.* 2016. № 6. С. 68–75.

63. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А., Оліщук П. О. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. *Економіка України.* 2017. Вип. 3. С. 59–67.

64. Гураль П. Децентралізація публічної влади і зміцнення муніципальної економіки. Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю (15 березня 2019 р., м. Львів) / за ред. П. Гураля, О. Сушинського. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 53–60.

65. Гурне Б. Державне управління / пер. з франц. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1993. 165 с.

66. Гуторов О. І. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2014. Вип. 2. С. 820–823.

67. Гуторова О. О. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми інноваційної економіки.* 2016. № 4. С. 68–73.

68. Далик В. П., Жук П. В. Перспективи розвитку підприємництва у сільській територіальній громаді в контексті реформи децентралізації. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2018. Вип. 1. С. 98–103.

69. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. *Регіональна економіка.* 2016. № 1. С. 5–11.

70. Державна казначейська служба України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://www.treasury.gov.ua (дата звернення: 17.03.2019).

71. Державна підтримка розвитку територій у 2019 році. U-LEAD. Національний проект «Децентралізація». 2019. 100 с.

72. Державна прикордонна служба України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: https://dpsu.gov.ua/ (дата звернення: 15.11.2019).

73. Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 20.06.2019).

74. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://land.gov.ua (дата звернення: 10.03.2019).

75. Державна фіскальна служба: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://sfs.gov.ua/ (дата звернення: 17.12.2019).

76. Децентралізація в Україні та її вплив на соціально-економічний розвиток територій: методичні підходи та результати оцінювання: наукова доповідь / наук. ред. Сторонянської І.З. Львів: ІРД НАНУ, 2018. 144 с.

77. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко та ін.; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні. DESPRO. Київ: ТОВ «Софія», 2012. 128 с.

78. Дієсперов В. С. Сільські території як об’єкти організації економічної діяльності. *Економіка АПК.* 2014. № 5. С. 56–64.

79. Для розвитку українських регіонів використовуватимуть інструменти смарт-спеціалізації. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua (дата звернення: 12.01.2019).

80. Другий конкурс проектів в рамках Програми Польща-України-Білорусь 2014–2020. URL: https://voladm.gov.ua/article/drugiy-konkurs-proektiv-v-ramkah-programi-polscha-ukrayini-bilorus-2014-2020/ (дата звернення: 20.06.2019).

81. Дудзяк О. А. Відновлення та розвиток сільських територій: теорія, методологія і практика: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.03 / Подільськ. держ. аграрно-техн. ун-т. Кам’янець-Подільський, 2019. 40 с.

82. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч.-наоч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / ред. А. Г. Бабенко. Дніпропетровськ: Дніпропетровська держ. фінансова академія, 2011. 268 с.

83. Економічна активність населення України 2018: стат. зб. / ред. І. І. Осипова. 2019. 205 с.

84. Економічна енциклопедія: у трьох томах / ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.

85. Економічний словник. Тлумачно-термінолонічний / за ред. В. А. Конопліцького та Г. І. Філіна. Київ: КНТ, 2007. 580 с.

86. Експерти проаналізували бюджети об'єднаних громад кожної області за 2018 рік. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/news/10674 (дата звернення: 12.07.2019).

87. Енциклопедія державного управління: у 8 томах. Т. 8: Публічне врядування / наук. ред. кол.: В. С. Загорський, С. О. Телешун та ін. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 630 с.

88. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки: Проект Закону України від 26.10.2015. URL: http://minagro.gov.ua/node/16025 (дата звернення: 22.04.2018).

89. Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». URL: http://vuzlib.com/content/view/2456/8/ (дата звернення: 05.01.2018).

90. Жибак М. М. До питання проблем та перспектив розвитку сільських територій. *Економіка та держава.* 2012. № 5. С. 11–13.

91 Жук П. В., Сірик З. О. Інвестиційний потенціал територіальних громад: суть поняття та питання управління. *Регіональна економіка*. 2017. № 2. С. 16–22.

92. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ: Кондор, 2006. 355 с.

93. Зайнятість та безробіття населення у сільській місцевості. URL: https://www.dcz.gov.ua/analitics/68 (дата звернення: 10.06.2019).

94. Залізко В. Д. Сутність поняття «сільська територія»: визначення та основні функції. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2011. Т. 1, № 6. С. 194–198.

95. Залуцький І. Р. Сільські території як об'єкт розвитку: питання унормування сутності поняття. *Регіональна економіка*. 2010. № 4. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2010_4_6 (дата звернення: 02.02.2018).

96. Захарова Д. С. Ефективність виробництва органічної продукції сільськогосподарських підприємств: дис. … канд. екон. наук: 08.00.04 / Нац. ун-т водного госп. та природокористування. Рівне, 2015. 220 с.

97. Захарченко В. Формування спроможних територіальних громад як стратегічний напрям соціально-економічного розвитку сільських територій (на

прикладі Чуднівського району Житомирської області). *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2018. № 4. С. 98–107.

98. Згуровський М. З. *Сталий розвиток регіонів України*. Київ: НТУУ «КПІ», 2009. 197 с.

99. Зінчук Т. О. Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду. *Економіка АПК*. 2011. № 1. С. 27–34.

100. Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Теоретико-методологічні підходи до диверсифікації сільської економіки у ЄС та Україні. Багатофункціональність сільського господарства та стійкий розвиток сільських територій. Москва: ВІАГП ім. О. О Ніконова: Енцикл. рос. сіл, 2007. С. 544.

101. Зінчук Т. О., Ткачук В. І. Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду. *Економіка АПК*. 2011. № 1. С. 27–34.

102. Зоренко О. В. Диверсифікація виробництва в аграрній сфері: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.07.02 / Дніпропетровськ. держ. агр. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 23 с.

103. Іванишин В. В., Дудзяк О. А. Застосування в Україні досвіду розвитку сільських територій європейських країн та США. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. Серія: Економічні науки.* 2016. Вип. 24 (3). С. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua /UJRN/ZnpPdatue_2016_24%283%29__3 (дата звернення: 21.01.2018).

104. Івченко В. Є. Організаційно-економічні трансформації аграрного сектора економіки України: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.00.03 / Нац. наук. центр «Ін-т аграр. екон.». Київ, 2017. 23 с.

105. Інвестиційні проекти, які реалізуються в агропромисловому комплексі станом на 1 січня 2018 року. Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіц. інформ. сайт. URL: http://minagro.gov.ua/monitoring?nid=20665 (дата звернення: 20.08.2019).

106. Карий О. І., Панас Я. В. Передумови залучення волонтерів для забезпечення соціально-економічного розвитку громад. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. №2. С. 156–169.

107. Качан Є. П. Регіональна економіка. Тернопіль, 2008. 800 с.

108. Кваша С. М., Кваша К. С. Стан та тенденції розвитку сільського господарства країн-членів Європейського Союзу. Київ: ННЦ ІАЕ, 2013. 40 с.

109. Керсанюк Ю. В. Ринок обладнання з переробки агропродукції. URL: http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/7934-rynok-obladnannia-z-pererobky-ahroproduktsii.html (дата звернення: 29.12.2019).

110. Ключник А. В. Формування та розвиток економічного потенціалу сільських територій України: монографія. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. 468 с.

111. Кобиляцький Л. С. Управління проектами: [навч. посіб.]. Київ: МАУП, 2002. 200 с.

112. Ковшова О. Що робити на селі, або про створення кооперативу. *Радник старости.* 2018. № 3. URL: https://i.factor.ua/ukr/journals/rs/2018/september/issue-3/article-38936.html (дата звернення: 14.06.2019).

113. Козир Т. О. Практичні аспекти стратегічного планування розвитку сільських територій. *Теорія та практика державного управління.* 2009. Вип. 3 (26). С. 307–314. URL: http://www.nbuv.gov.ua/. (дата звернення: 10.11.2017).

114. Колесник Т. В. Регіональне програмування як дієвий інструмент сталого розвитку сільських територій. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2019. № 3. С. 44–61.

115. Концепція державної Програми розвитку органічного виробництва в Україні: Проект від 6.05.2008 № 169/2. URL: http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?showall=1 (дата звернення: 15.10.2018).

116. Коробенко Р. І. Генезис поняття «сільські території» та його сутність. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 92–96. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/E_apk_2017_3_16 (дата звернення: 12.01.2018).

117. Коробка С. В., Пенцак Т. Г. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій в Україні. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького.* 2017. Т. 19, № 76. С. 67–71.

118. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс / пер с англ. Москва: Издат. дом «Вильяме», 2007. 656 с.

119. Кравців І. К. Маркетинг сільських територій в умовах поглиблення європейської інтеграції України: нові виклики та завдання. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. Вип. 5. С. 83–87.

120. Кравченко В. В. Конституційне право України: навчальний посібник. 6-е вид., виправл. та доповн. К.: Атіка, 2007. 592 с.

121. Кравченко Т. А. Розвиток села за допомогою сільських громад: новації суспільної політики в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. № 1. С. 87–95.

122. Кривицька Н. Ю., Громова А. С. Стратегія диверсифікації виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури*. 2011. № 31. URL: http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/354 (дата звернення: 25.05.2019).

123. Крисак А. І. Організаційно-економічні засади інституціонального забезпечення сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.00.06 / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. Київ, 2009. 23 с.

124. Крупін В. Є. Сучасні тенденції розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу. URL: http://www.confcontact.com/ 20101224/2_krupin.php (дата звернення: 21.02.2018).

125. Кулаковская О. Инструменты эффективного маркетинга плодоовощной продукции. URL: https://agromage.com/stat_id.php?id=233 (дата звернення: 10.08.2019).

126. Кулибанова В. В., Тэор Т. В. Инновационные инструменты брендинга территорий: понятие, сущность, особенности применения. *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки.* 2016. № 6 (256). С. 122–129.

127. Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 23 с.

128. Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. Вип. 243. С. 75–84.

129. Кучер Л. Упровадження інвестиційно-інноваційних проектів в агробізнесі. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 2017. Vol. 3. No. 2. P. 88–108.

130. Ладиженський В. М., Телюра Н. О. Конспект лекцій навчальної дисципліни «Екологічна стандартизація і сертифікація». Харків: ХНАМГ, 2011. 23 с.

131. Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. Київ, 2017. 110 с.

132. Лендєл М. А. Сільські території в системі сталого соціально-економічного розвитку регіону. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка.* 2016. Вип. 1(2). С. 125–129.

133. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: теорія, методологія, практика: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.03 / Нац. ун-т біорес. і природокористування. України. Київ, 2009. 27 с.

134. Лупенко Ю. Щороку з мапи країни зникає близько 20 сільських населених пунктів. URL: https://agropolit.com/interview/309-yuriy-lupenko-

schoroku-z-mapi-krayini-znikaye-blizko-20-silskih-naselenih-punktiv. (дата звернення: 01.05.2019).

135. Лупенко Ю. О. Стан та перспективи сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК.* 2017. № 6. С. 7–10.

136. Малиновський А. С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.03 / Нац. наук. центр «Ін-т агр. екон.» Укр. акад. агр. наук. Київ, 2007. 41 с.

137. Малиновський В. Основні підсумки децентралізації 2016 р. у Волинській області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини.* 2017. № 6. С. 132–137.

138. Малік М. Й., Пулім М. Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій. URL: http://www.baitas.lzuu.lt/mazylis/julram/8/156/.pdf (дата звернення: 25.11.2017).

139. Малік М. Й., Хвесик М. А. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. № 5. С. 3–12.

140. Мамонова В., Балдич Н., Гринчук Н., Чорній Л., Рубановський К., Борода М. Джерела та механізми фінансування місцевого економічного розвитку: навч. посіб. Київ: Центр громадської експертизи. Проект «Місцевий економічний розвиток міст України», 2013. 176 с.

141. Мантино Ф. Сельское развитие в Европе: Политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней / пер. И. Храмовой. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН, Business Media of the Sole 24 Ore, 2010. 272 с. URL: http://www.fao.org/docrep/013/i2001r/i2001r.pdf (дата звернення: 10.01.2018).

142. Мармуль Л. О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 80–86.

143. Мартин А. Г., Шевченко О. В. Проблеми охорони земель сільськогосподарського призначення в умовах завершення земельної реформи. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель.* 2014. № 1–2. С. 48–56.

144. Маслак Н. Г. Організаційно-економічний механізм диверсифікації виробництва в селянських (фермерських) господарствах: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.07.02 / Сумськ. держ. аграрн. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 23 с.

145. Матвєєва Ю. Т., Мирошниченко Ю. О. Експрес-діагностика рівня соціо-еколого-економічної збалансованості адміністративної території графічним методом. *Економіка та держава*. 2017. № 8. С. 35–40.

146. Методичні рекомендації. Розділ 2. Підготовка до виробництва органічних ягід в транскордонних районах України і Білорусі відповідно до вимог Європейського Союзу. URL:http://beop.polessu.by/poleznaya-informaciya (дата звернення: 10.05.2019).

147. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

148. Методологія планування регіонального розвитку в Україні. Проект Європейського Союзу «Підтримка політики регіонального розвитку України». URL: http://green.ucci.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/1_ METODOLOG_YA_ PLANUVANNYA_REG_ONALNOGO_ROZVYTKU.pdf (дата звернення: 15.06.2019).

149. Механізми управління земельними відносинами в контексті забезпечення сталого розвитку / Ш. І. Ібатуллін та ін. Київ: Держ. уст. «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНА», 2012. 52 с.

150. Міністерство розвитку громад та територій України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: http://www.minregion.gov.ua/ (дата звернення: 10.10.2019).

151. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: https://me.gov.ua/?lang=uk-UA (дата звернення: 20.012.2019).

152. Міністерство фінансів України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: https://mof.gov.ua/uk (дата звернення: 15.12.2019).

153. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: кол. монограф. / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ: Рідна мова, 2016. 744 с.

154. Мішенін Є. В., Косодій Р. П., Бутенко В. М. Соціально-економічні та фінансові проблеми сталого сільського розвитку: монографія. Суми: ТОВ «ТД Папірус», 2011. 334 с.

155. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства / І. Урбан, Б. Хубер, К. Дитртова, Н. Прокопчук та ін. Київ: Дослід. ін-т органічного сільського госп. (FIBL), Швейцарсько-український проект «Розвиток органічного ринку в Україні», 2013. 122 с.

156. Моніторинг процесу децентралізації. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/questions/1?page=2 (дата звернення: 20.09.2019).

157. На Волині боротимуться з безробіттям у селах. URL: https://www.volyn24.com/news/117926-na-volyni-borotymutsia-z-bezrobittiam-u-selah (дата звернення: 11.06.2018).

158. Наконечний С. І., Терещенко Т. О., Романюк Т. П. Економетрія. Київ: КНЕУ, 2004. 520 с.

159. Населення України за 2018 рік: демографічний щорічник / ред. М. Б. Тімоніна. 2019. 188 с.

160. Населення України суттєво скоротиться до 2050 року – ООН. URL: https://tsn.ua/ukrayina/v-oon-nazvali-chiselnist-naselennya-ukrayini-u-2050-roci-1156530.html (дата звернення: 12.05.2019).

161. Області. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/areas (дата звернення: 17.07.2019).

162. Овчаренко Т., Бочі А., Поворозник В. Особливості формування та виконання бюджету об’єднаних територіальних громад. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень. 2017. 136 с.

163. Олійник Т. Г., Мельник І. О., Горобченко О. А. Регіональна економіка. Миколаїв: МНАУ, 2017. 119 с.

164. Ольшанський О. В. Ресурсне забезпечення розвитку території: двовимірний підхід. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 4. С. 220–225

165. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Сучасні тенденції розвитку сільських територій як загроза економічній безпеці України. *Актуальні проблеми інноваційної економіки.* 2016. № 1. С. 33–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apie_2016_1_8 (дата звернення: 24.11.2017).

166. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Державно-приватне партнерство та розвиток сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми інноваційної економіки.* 2017. № 2. С. 64–71.

167. Онищенко В. О., Бондаревська О. М. Забезпечення економічної безпеки територіальних громад як основного елемента регіональної безпеки. *Економічна безпека: держава, регіон, підприємство:* матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Полтава, 15 груд. 2017 р. – 25 січ. 2018 р.). Полтава: ПолтНТУ, 2018. С. 8–10.

168. Органічне сільське господарство та його розвиток в умовах кооперації / Н. В. Зіновчук, В. В. Зіновчук, О. В. Скидан та ін. Житомир: Рута. 2011. 160 с.

169. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад’юнтів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учб. літ., 2010. 352 с.

170. Основні пріоритети розвитку АПК України у контексті економічної, продовольчої та енергетичної безпеки країни / під ред. Ю. О. Нестерчук. Умань: Вид. «Сочінський», 2014. Ч. 1. 204 с.

171. Основні пріоритети Спільної аграрної політики (САП) країн ЄС: офіційний сайт Інституту розвитку аграрних ринків. URL: http://www.amdi.org.ua/home/amdi-news/21news/300-the-main-priorities-of-the-common-agricultural-policy-cap-of-theeu.html (дата звернення: 20.02.2019).

172. Павліха Н. В. Концептуальні засади управління сталим розвитком просторових систем: Предпринт. Луцьк: Надстир’я, 2005. 60 с.

173. Павліха Н. В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: монографія. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. 380 с.

174. Павліха Н. В., Войчук М. В. Організаційно-економічні засади управління сталим розвитком міста: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 256 с.

175. Павліха Н. В., Кицюк І. В. Економічний аспект інтеграції України до Європейського Союзу: сучасні тенденції, проблеми та перспективи. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції.* Київ: СЕУ; Рівне: НУВГП, 2014. Вип. 3 (20). С. 39–55.

176. Павліха Н. В., Копач І. В. Європейська інтеграція інтересів щодо досягнення перспектив сталого просторового розвитку. Європейська інтеграція: досвід Польщі та України: кол. моногр. / за заг. ред. Н. В. Павліхи. Луцьк. Люблін: «Drukarnia Kolor Lublin», 2013. С. 140–158.

177. Павліха Н. В., Марчук Ю. В. Концептуальні засади управління проектами сталих просторових систем. *Управління розвитком складних систем*. 2014. Вип. 18. С. 74–79.

178. Павліха Н. В., Хомюк Н. Л. Концептуальні засади трансформації системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення. *Інноваційна економіка*. 2016. № 9–10 (65). С. 114–119.

179. Павліха Н. В., Хомюк Н. Л. Трансформація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення: монографія. Луцьк: Волинянин, 2017. 242 с.

180. Павлов В. О. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій України: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.03 / Нац. наук. центр «Ін-т агр. екон.» Укр. акад. агр. наук. Київ, 2010. 40 с.

181. Павлов О. І. Життя на сільських територіях: реалії та суспільні очікування. *Економіст.* 2013 № 3. С. 4–6.

182. Павлов О. І. Різновиди сільських територій як специфічні об’єкти управління. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2011. Вип. 8.

URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/tppd/2011_8/zmist/R_ 2/13Pavlov.pdf (дата звернення: 12.03.2019).

183. Павлов О. І. Ідентифікація сільських територій України як периферійних: теорія та практика. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України.* 2013. Вип. 6 (104). С. 20–27.

184. Павлов О. І. Сільський розвиток у контексті цивілізаційного підходу. *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 156. С. 50–52.

185. Павлов О. І. Сільський розвиток як предмет наукового аналізу. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 154–161.

186. Павлов О. І. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 113–132.

187. Павлов О. І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/region/05poiust.pdf (дата звернення: 02.01.2018).

188. Панюк Т. П., Лукомська О. І. Диверсифікація як основа структурної модернізації економічної діяльності аграрних підприємств. *Економічний форум*. 2016. № 1. С. 189–197.

189. Перспективні напрями бізнесу: як аграрії опановують нові ніші для виробництва. URL: https://tsn.ua/groshi/rozvedennya-ravlikiv-ta-viroschuvannya-ekzotichnih-fruktiv-yak-ukrayinski-fermeri-rozvivayut-silskiy-biznes-1234578.html (дата звернення: 4.08.2019).

190. Пітюлич М. М., Михайлюк І. І. Особливості функціонування сільського туризму в Україні та досвід європейський країн. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка.* Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Спецвип. 33. Ч. 3. С. 154–158.

191. Плотнікова М. Ф. Горизонтальна диверсифікація діяльності на сільських територіях. *Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки:* тези V Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 листоп. 2017 р. Житомир, 2017. С. 595–600.

192. Погорєлов Ю. С. Категорія розвитку та її експлейнарний базис. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Т. 1. Вип. 27. С. 30–34.

193. Податковий кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 2.12.2010 № 2755-IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 13.02.2019).

194. Поленкова М. В. Наукові підходи до визначення економічного змісту категорії «сільська територія». *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2011. № 4 (54). С. 272 – 277.

195. Попов В., Прутська О. Інституціональна складова трансформаційних процесів в економіці. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2003. № 1. С. 13–18.

196. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України.* 2012. № 5 (604). С. 73–84.

197. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014–2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 89–96.

198. Портер М. Конкуренція / пер. с англ. Москва: Издат. дом «Вильямс», 2005. 608 с.

199. Постанова Комісії (ЄС) від 5.09.2008 №889/2008. URL: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EC_Reg_889_2008_Implementing_Rules_UA.pdf (дата звернення: 10.06.2018).

200. Постанова Ради (ЄС) від 28.06.2007 № 834/2007. URL: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf (дата звернення: 12.06.2018).

201. Приліпко С. М. Роль міжнародних проектів технічної допомоги у розвитку обслуговуючої кооперації сільських територій. *Кооперативні читання: 2017 рік*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2 верес. 2017 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2017. С. 107–113.

202. Притула Х. М. До питання про роль і місце сільських територій в сучасній економічній політиці держави. *Регіональна економіка*. 2010. № 3. С. 37–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2010_3_6 (дата звернення: 12.01.2018).

203. Притула Х. М. Класифікація сільських територій у контексті формування пріоритетів їх розвитку: регіональні акценти. *Економіка АПК*. 2013. № 9. С. 71–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2013_9_14 (дата звернення: 13.11.2017).

204. Притула Х. М. Соціально-економічний розвиток сільських територій на основі ефективної реалізації їх потенціалу: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.05 / ДУ «Ін-т рег. досл. ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2016. 40 с.

205. Притула Х. М. Соціально-економічний розвиток сільських територій: регіональний вимір: монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2015. 355 с.

206. Приходько В. П. Методологічні підходи до формування просторової організації продуктивних сил регіону. *Ефективна економіка.* 2010. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1113 (дата звернення: 10.11.2018).

207. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 № 425-VII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18 (дата звернення: 09.06.2018).

208. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004. № 1877-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1877-15 (дата звернення: 30.11.2017).

209. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 № 1862-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1862-15 (дата звернення: 10.09.2018).

210. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6.08.2014

№ 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF (дата звернення: 25.04.2018).

211. Про затвердження Методики розроблення, проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації регіональних стратегій розвитку та планів заходів з їх реалізації: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 31.03.2016 № 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0632-16 (дата звернення: 20.06.2018).

212. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8.04.2015 № 214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF (дата звернення: 11.03.2018).

213. Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів: Наказ Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 № 97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#n34 (дата звернення: 14.10.2019).

214. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Волинської області: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 9933-р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993-2015-%D1%80 (дата звернення: 22.07.2019).

215. Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 рр.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.01.2019 № 77-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80 (дата звернення: 01.10.2019).

216. Про затвердження Порядку та Методики проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 856. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2015-%D0%BF (дата звернення: 22.06.2018).

217. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV. URL: https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1087-15 (дата звернення 15.06.2019).

218. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2 %D1%80 (дата звернення: 10.03.2018).

219. Про народні художні промисли: Закон України від 21.06.2001 № 2547-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2547-14 (дата звернення: 15.07.2019).

220. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закону України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 11.06.2018).

221. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19 (дата звернення: 15.07.2018).

222. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15 (дата звернення: 15.08.2019).

223. Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості: Проект Закону України від 07.04.2005 № 7334. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7334&skl=5 (дата звернення: 29.11.2017).

224. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3038-17 (дата звернення: 02.12.2017).

225. Про сільське господарство: Проект Закону України від 27.01.2012. URL: www.uniflor.biz/law/zakon-ukrajiny-pro-silske-hospodarstvo.html (дата звернення: 30.11.2017).

226. Про сільський та сільський зелений туризм: Проект Закону від 23.10.2003 № 4299. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4299&skl=5 (дата звернення: 15.08.2018).

227. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 № 1807-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15 (дата звернення: 30.11.2017).

228. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 20.06.2019).

229. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2850-15 (дата звернення: 05.12.2017).

230. Про Стратегію розвитку Волинської області на період до 2020 року: Рішення Волинської обласної ради від 20.03.2015 №34/7 URL: http://volynrada.gov.ua/session/34/7-0 (дата звернення: 15.08.2019).

231. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80 (дата звернення: 01.03.2018).

232. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 995-р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80 (дата звернення: 02.01.2018).

233. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013

№ 806-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80 (дата звернення: 14.06.2019).

234. Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення: Проект Закону України від 05.02.2009 № 4028. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF33W00A.html (дата звернення: 29.11.2017).

235. Проектний менеджмент (управління проектами). URL: https://pererislyanska-gromada.gov.ua/proektnij-menedzhment-upravlinnya-proektami-1532185544/ (дата звернення: 11.06.2019).

236. Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.1 / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 377 с.

237. Прушківський В. Г., Колесников В. І. Теоретичні підходи до визначення сільських територій. *Проблеми економіки*. 2014. № 4. С. 127–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_4_17 (дата звернення: 15.01.2018).

238. Публічне управління сільськими територіями України: навч. посіб. / за ред. А. П. Савкова, М. К. Орлатого, М. І. Кучера; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. Київ: Фенікс, 2016. 336 с.

239. Публічне управління та адміністрування / за заг. ред. О. В. Скидана. Житомир: ЖНАЕУ, 2017. 705 с.

240. Регіональний розвиток та державна регіональна політика в Україні:стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів політики: аналіт. звіт / [Колін Меддок та ін.]; Проект ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні». Київ: [б. в.], 2014. 416 с. URL: https://surdp.eu/uploads/files/Analytical_Report_ Main_part_UA.pdf (дата звернення: 10.08.2019).

241. Регіони України 2019: стат. зб. / за ред. І. Є. Вернера. 2019. Т. 1. 309 с.

242. Регіони України 2019: стат. зб. / за ред. І. Є. Вернера. 2019. Т. 2. 657 с.

243. Рекомендації з підготовки проектів розвитку територіальних громад. Асоціація міст України, 2016. URL: https://www.prostir.ua/?library=rekomendatsiji-z-pidhotovky-proektiv-rozvytku-terytorialnyh-hromad (дата звернення: 15.08.2019).

244. Рибак В. В Екологічний аудит осушуваних сільськогосподарських земель: автореф. дис. … канд. с.-г наук: 03.00.16 / Житомир. нац. агроекол. ун-т. Житомир, 2011. 20 с.

245. Рідей Н. М., Кучеренко Ю. А. Структурні складові та організаційні особливості сільських територій. *Агроекологічний журнал.* 2015. № 2. С. 12–20.

246. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: монографія / наук. ред. В. В. Борщевський. Львів: НАН України. Ін-т регіон. дослідж., 2012. 216 с.

247. Розвиток сільських територій: Трофімцева покладає надії на кластери. Сайт: Landlord. URL: https://landlord.ua/news/dymka/rozvytok-silskykh-terytorii-trofimtseva-pokladaie-nadii-na-klastery/ (дата звернення: 15.12.2019).

248. Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації / за ред. С. Л. Шульц. Львів: [б. в.], 2018. 140 с.

249. Романюк С. А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія. Київ: НАДУ, 2013. 375 с.

250. Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. Економічний дискурс. 2018. Вип. 4. С. 41–53.

251. Руснак А. В. Функції, завдання, чинники функціонування та сталого розвитку сільських територій. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки.* Полтава: ПДАА. 2012. Вип. 1. Т. 2. С. 244–248.

252. Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 3–12.

253. Савва М. В. Експертний висновок про Порядок і Методику проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики (затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 21.10. 2015 р. № 856) URL: http://www.ukreval.org/images/news/2017-04-01NEDeks2/ekspertnyi_vysnovok_2.pdf (дата звернення: 21.06.2018).

254. Сембай І. В. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Львівськ. нац. аграрн. ун-т. Львів, 2008. 20 с.

255. Сільське господарство 2018: стат. зб. / ред. О. М. Прокопенко. 2019. 235 с.

256. Скоробогатов М. М., Куцерубова О. І. Диверсифікація як один із шляхів підвищення ефективності діяльності підприємств в сучасних умовах. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3 (25). С. 18–21.

257. Скрипчук П. М., Гуменюк Г. Д., Шпак Г. М Науково-практичні засади виробництва органічної продукції: монографія / за ред. Скрипчука П. М. Рівне: НУВГП, 2015. 261 с.

258. Славов В. П., Коваленко О. В. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій. *Вісник аграрної науки*. 2007. № 8. С. 68–71.

259. Слатвінська М. О. Фіскальна політика в умовах модернізації фінансової системи: дис. … д-ра екон. наук: 08.00.08 / Одеськ. нац. екон. ун-т. Одеса, 2019. 555 с.

260. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С. П. Бибик, Г. М. Сюта; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Прапор, 2012. 623 с.

261. Словник-довідник сучасних екологічних та природоохоронних термінів / укл. Гончаренко Г. Є., Совгіра С. В. Київ: Наук. світ, 2010. 67 с.

262. Социально-экономическая география: понятия и термины: словарь-справочник / отв. ред. А. П. Горкин. Смоленск: Ойкумена, 2013. 328 с.

263. Соціо-еколого-економічні засади природокористування: інновації, інвестиції та механізм реалізації: монографія / під ред. Скрипчука П. М. Рівне: НУВГП, 2014. 454 с.

264. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / за ред. О. М. Бородіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.

265. Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфер України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт. 2012. 838 с.

266. Статистичний щорічник «Волинь 2018» / за ред. В. Науменка. Луцьк. Головне управління статистики у Волинській області, 2019. 450 с.

267. Статистичний щорічник України за 2018 рік / за ред. І. Є. Вернера. Київ. Державна служба статистики України, 2019. 482 с.

268. Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава.* 2015. № 1. С. 17–21.

269. Стегней М. І. Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: європейський досвід і українські реалії. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 3. С. 125–133.

270. Стойко Н. Є. Еколого-економічні аспекти організації використання земель сільськогосподарського призначення в ерозійно небезпечних агроландшафтах Лісостепу Львівської області: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.08.01 / Нац. лісотехнічний ун-т. Львів, 2006. 24 с.

271. Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області в умовах євроінтеграції: кол. монограф. / А. О. Соколова, Л. Ф. Петриканин, Л. В. Сичук та ін. Луцьк: Надстир’я, 2018. 152 с.

272. Стратегія та механізми зміцнення просторовоструктурної конкурентоспроможності регіону: монографія / за ред. А. І. Мокія, Т. Г. Васильціва. Львів: Ліга Прес, 2010. 488 с

273. Сухоруков А. І., Харазішвілі Ю. М. *Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України*: монографія. Київ: НІСД, 2012. 368 с.

274. Талавиря М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.03 / Нац. ун-т біорес. і природокор. України. Київ, 2011. 45 с.

275. Талавиря М. П. Розвиток сільських територій на засадах сталості. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка*. 2016. Вип. 1. (47). Т. 2. С. 146–150.

276. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 376 с.

277. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації / наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2017. 120 с.

278. Тимофієва С. Б. Конкурентні переваги регіону та вплив на них параметрів регіональної інфраструктури. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 9. С. 512–515.

279. Ткачук А. Реформа місцевого самоврядування (децентралізація). URL: http://reformsguide.org.ua/ua/analytics/. (дата звернення: 05.04.2018).

280. Ткачук А. Сільські території у період змін. Нові можливості?! URL: https://www.csi.org.ua/articles/silski-terytoriyi-u-period-zmin-novi-mozhlyvos ti/ (дата звернення: 15.04.2019).

281. Ткачук А. Ф., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та зарубіжний досвід Київ: Заповіт, 1997. 186 с.

282. Ткачук В. Соціальний вектор розвитку диверсифікаційних процесів в аграрних підприємствах. *Аграрна економіка.* 2014. Т. 7. № 1–2. С. 96-99.

283. Тлумачний словник економіста / за ред. Гончарова С. М., Кушнір Н. Б. Київ: Центр учб. літ., 2009. 264 с.

284. Тодосійчук В. Л. Регіональна економіка. Вінниця, ВДАУ, 2008. 434 с.

285. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: сборник / пер. с анг. 2-е изд. Москва: Айрис-пресс, 2003. 592 с.

286. Томашук І. В. Інвестиційний потенціал сільських територій: основні аспекти розвитку. *Сталий розвиток економіки.* 2018. № 1 (38). С. 140–149.

287. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України. *Вісник Національної академії наук України*. 2002. № 2. С. 31–40.

288. Трофімцева О., Прокопчук Н. Органічний ринок в Україні. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/415-organichniy-rinok-v-ukrayini--analitika (дата звернення: 15.08.2018).

289. Туристичний кластер задля розвитку громади. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/news/9751

290. У великих громад більше можливостей: експерти проаналізували бюджети 665 ОТГ за 2018 рік. Сайт «Громадський простір». URL: https://www.prostir.ua/?news=u-velykyh-hromad-bilshe-mozhlyvostej-eksperty-proanalizuvaly-byudzhety-665-oth-za-2018-rik (дата звернення: 12.07.2019).

291. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 56 с.

292. Управління по зв’язках з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України. *Адміністративно–територіальний устрій України за станом на 01.07.2019.* URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT /ADM/d01.rtf (дата звернення: 25.07.2019).

293. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: «Абрис», 2002. 744 с.

294. Фінансово-економічний словник / за ред. Загороднього А. Г., Вознюка Г. Л. Київ: Знання, 2007. 1072 с.

295. Харазішвілі Ю. М. Соціо-еколого-економічний розвиток регіонів з позицій економічної безпеки (на прикладі Донецької області). *Вісник економічної науки України.* 2016. № 1 (30). С. 149–158.

296. Хомюк Н.Л. Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2019. 320 с.

297. Хомюк Н. Л. Аналіз розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації. *Проблеми та перспективи забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку: Серія: Економіка.* Маріуполь: ДонДУУ, 2019. Т. XX. Вип. 313. С. 81–92.

298. Хомюк Н. Л. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 1 (17). С. 85–91.

299. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія. *Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки:* кол. моногр. Рівне: НУВГП, 2018. С. 232–242.

300. Хомюк Н. Л. Динаміка справляння та надходження земельних платежів в традиційному та органічному сільськогосподарському землекористуванні в Україні. *Збалансоване природокористування.* 2019. № 2. С. 201–213.

301. Хомюк Н. Л. Діагностика розвитку сільських територіальних громад у Волинській області. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 43. С. 132–138.

302. Хомюк Н. Л. Кластеризація як напрям диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Вісник Сумського аграрного університету.* 2019. Вип. 2 (80). С. 75–80.

303. Хомюк Н. Л. Концептуальні положення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2019. Вип. 1 (135). С. 53–58.

304. Хомюк Н. Л. Методичні підходи до формування фінансової державної підтримки органічного виробництва в ЄС. Аграрна політика Європейського Союзу: виклики та перспективи: монографія / за ред. Т. О. Зінчук. Київ: Центр учб. літ., 2019. С. 476–487.

305. Хомюк Н. Л. Механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 3 (19). С. 112–120.

306. Хомюк Н. Л. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Інноваційна економіка.* 2019. № 5–6 (80). С. 113–118.

307. Хомюк Н. Л. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 45. С. 101–104.

308. Хомюк Н. Л. Опыт формирования политики развития сельских территорий в странах Европейского Союза. *Икономиката на България и Европейския Съюз в глобалния свят. Мениждмънт, маркетинг и предприемачество, корпоративен контрол и развитие на бизнеса в България и ЕС:* кол. моногр. София: Издат. комплекс УНСС, 2018. С. 344–357.

309. Хомюк Н. Л. Особливості управління проектами та програмами розвитку сільських територій в країнах ЄС. *Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. В. Й. Лажніка та С. В. Федонюка. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 53.

310. Хомюк Н. Л. Особливості формування категорії «сільські території». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 17. Ч. 2. С. 117–120.

311. Хомюк Н. Л. Перспективи розвитку підприємництва на сільських територіях в умовах децентралізації. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*: матеріали XXIV Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 61–63.

312. Хомюк Н. Л. Проектний менеджмент у сфері розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами:* матеріали підсумкової наук.-практ. конф. / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2019. С. 66–68.

313. Хомюк Н. Л. Розвиток сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Механізми та стратегії розвитку господарюючих суб'єктів в умовах інтеграційних процесів*: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. студентів та молодих вчених з міжнар. участю (м. Харків – Пшеворськ, 19 лют. 2019 р.) / Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Przeworsku. Przeworsk: WSSG, 2019. P. 210–212.

314. Хомюк Н. Л. Сільський зелений туризм як один з напрямів розвитку сільських територій. *Захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування:* зб. матеріалів 5 Міжнар. конгресу. Львів: Вид-во Львів. політехніки. 2018. С. 194.

315. Хомюк Н. Л. Сутність поняття «сільський розвиток». *Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2–3 лют. 2018 р.). Херсон: Вид-во «Молодий вчений», 2018. С. 46–47.

316. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в Україні. *Економіка та розвиток.* 2019. № 1 (1). С. 85–92.

317. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції у зерновиробництві з врахуванням змін кліматичних умов. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне: НУВГП, 2017. Вип. 3 (79). С. 138–146.

318. Хомюк Н. Л. Сучасні тренди розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу. *Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20–22 верес. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 51–56.

319. Хомюк Н. Л. Теоретичні основи розвитку сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми регіональних досліджень*: матеріали І Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 11–12 груд. 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 34–35.

320. Хомюк Н. Л. Теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація розвитку сільських територій». *Вісник Одеського національного університету. Економіка.* 2018. Т. 23. Вип. 7 (72). С. 134–138.

321. Хомюк Н. Л. Територіальна громада як основа забезпечення розвитку сільських територій в Україні. *Інтелект XXI.* 2019. № 1. С. 67–70.

322. Хомюк Н. Л. Трансформаційні процеси у структурі зерновиробництва України. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне, 2018. Вип. 2 (82). С. 366–374.

323. Хомюк Н. Л. Управління проектами розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами*: матеріали підсумкової наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 квіт. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2018. С. 113–116.

324. Хомюк Н. Л. Фінансування програм розвитку сільських територій в країнах ЄС. *International scientific-practical conference integration of business structures: strategies and technologies*, February 23, 2018. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing, 2018. P. 131–134.

325. Хомюк Н. Л. Формування бюджетів об’єднаних територіальних громад в умовах децентралізації. *Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку:* матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2018. С. 394–397.

326. Хомюк Н. Л. Формування оптимальної структури об’єднаних територіальних громад Волинської області. *Інфраструктура ринку.* 2019. Вип. 36. С. 314–319. URL: http://www.market-infr.od.ua/uk/36-2019

327. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Аналіз економічної ефективності діяльності об’єднаних територіальних громад в регіонах України. *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка. 2019. № 14 (42). С. 45–53.

328. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Математичне моделювання структурних змін у населенні України на сільських територіях. *Сталий розвиток економіки.* 2019. № 3 (44). С. 98–104.

329. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Визначення сутності сільських категорій. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2017. № 19. С. 306–313.

330. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Вплив процесів децентралізації на розвиток сільських територій в Україні. *Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад*: матеріали II Міжнар. наук.-метод. конф. 13–14 груд. 2018 р. Рівне: НУВГП, 2018. С. 145–147.

331. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Децентралізація в Україні: стан та вплив її на розвиток сільських територій. *Актуальні проблеми регіональних досліджень:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 17–18 трав. 2018 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 16–19.

332. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Досвід Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій. *Бізнес-Навігатор*. 2018. Вип. 1 (44). С. 53–57.

333. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Забезпечення конкурентоспроможності сільських територій в умовах децентралізації: *Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку:* матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. / Одеський нац. політех. ун-т, м. Одеса, 18 верес. 2019 р. Одеса : ОНПУ, 2019. С. 92–95.

334. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Концептуальні підходи до розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Регіональна економіка.* 2019. №3 (93). С. 71–78.

335. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка*. 2019. № 1. С. 47–55.

336. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації:* укр. щорічник з Європ. інтеграційних студій. Луцьк: Терен, 2019. Вип. ІІ. С. 196–205.

337. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості формування об'єднаних територіальних громад у Волинській області. *Сучасна наука та освіта Волині:* зб. матеріалів наук.-практ. конф., 22 лист. 2018 р., м. Володимир-Волинський / ред. Б. Є. Жулковський. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 427–430.

338. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Проектний підхід до публічного управління в контексті розвитку сільських територій. *Публічне управління: проблеми та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 7 груд. 2018 р. Харків: ТОВ «Константа», 2018. С. 505–509.

339. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Характеристика сільськогосподарського землекористування та його платності у Волинській області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяченої 35-річчю створення каф. екон. та соц. географії у Східноєвроп. нац. ун-ті ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 6–7 квіт. 2017 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. С. 144–147.

340. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В., Павлов К. В. Податкове регулювання сільськогосподарського землекористування. Украина и Беларусь: ресурсы предпринимательства: кол. моногр. / ред. Л. Е. Совик. Пинск: ПолесГУ, 2017. С. 168–173.

341. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Класифікація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення. Інформаційне забезпечення розвитку органічного сільського господарства: кол. моногр. / за ред. П. М. Скрипчука. Рівне: НУВГП, 2018. С. 121–133.

342. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Механізм та концептуальні напрями соціо-еколого-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія: Економіка*. 2018. № 10 (38). С. 38–44.

343. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Нормативно-правова база у сфері оподаткування органічного землекористування. *Інноваційна економіка.* 2018. № 7–8 (76). С. 78–85.

344. Христенко Г. М. Органічне агровиробництво в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Економічний форум.* 2018. № 1. С. 123–129.

345. Хріпливець Д. Є. Теоретичні засади моделей місцевого самоврядування. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2010. № 9. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=188

346. Художні промисли в сучасній Україні як складова української культури. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11248/ (дата звернення: 5.08.2019).

347. Чемерис В. А. Розвиток сільських територій регіону на основі кластерного підходу: передумови та перспективи. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Ґжицького.* 2013. Т. 15, № 1 (5). С. 223–227.

348. Черевко Г., Черевко І. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3, № 1–2. С. 57–64.

349. Черевко І. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка.* 2018. Т. 11, № 1–2. С. 5–14.

350. Черевко І. Проблеми і перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 3–4. С. 95–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2012_5_3-4_19 (дата звернення: 10.11.2017).

351. Чернихівська А. В. Переваги застосування проектного менеджменту у сфері регіонального управління. *Стратегія економічного розвитку України*. 2014. № 34. С. 47–51.

352. Черчик Л., Єрко І., Коленда Н., Міщенко О. Сучасний стан розвитку туристично-рекреаційного комплексу Волинської області: монографія. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2014. 154 с.

353. Шворак А. М. Консолідація земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис. … д-ра екон. наук: 08.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2016. 41 с.

354. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1998. 606 с.

355. Штепа О. В. Орієнтири інноваційного розвитку сільських територій України в умовах трансформації економіки. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 15. С. 152–155.

356. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*: зб. наук. праць звітно-наукової конф. викладачів ун-ту за 2013 р., 4–6 лют. 2014 р. / уклад. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 108–110.

357. Щербата І., Прокопишин О., Іваницька Г. Диверсифікація як напрям соціально-економічного розвитку сільських територій. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК.* 2013. № 20 (1). С. 414–420.

358. Що таке децентралізація? Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/questions/1?page=2 (дата звернення: 20.06.2019).

359. Эванс Дж., Берман Б. Маркетинг / сокр. пер. с англ. Москва: Сирин, 2002. 308 с.

360. Юрчишин В. В. До проблеми системної переорієнтації розвитку агросфери на засадах соціоекономіки. *Економіка АПК.* 2013. № 11. С. 6–11.

361. Яковенко В. Д., Арбузова Ю. В. Управління проектами в туристичній діяльності Херсонської області. *Спеціальний випуск до III Міжнародного туристичного форуму «Херсонщина – відпочинок, лікування, подорожі в екологічних умовах Таврії».* 2013. Вип. 2 (3). С.7–13.

362. Ярощук О. Рубікон децентралізації – успіхи головної реформи останніх 4 років. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/425-rubikon-detsentralizatsiyi-uspihi-golovnoyi-reformi-ostannih-4-rokiv (дата звернення: 11.03.2018).

363. Accessing Premium Markets: Australian Organics Discussions with industry on implementing the Australian Government Agricultural Competitiveness Policy URL: http://www.agriculture.gov.au/SiteCollectionDocuments/organics-discus sion-paper.pdf (accessed: 10 October 2018).

364. Agriculture and the environment: Introduction. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/envir_en European Commission (accessed: 12 January 2018).

365. Annual Activity Report Directorate General for Agriculture and Rural Development 2016. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files /file_import/aar-agri-2016_en_2.pdf (accessed: 14 February 2018).

366. Ansoff I. Strategies for Diversification. *Harvard Business Review.* 1957. Vol. 35. Issue 5. P. 113–124.

367. Berry C. H. Corporate growth and diversification. *Journal of Law and Economics.* 1971. №14. pp. 371– 383.

368. Chiarina Darrah (Eunomia). Phytosanitary Product Tax in Italyi. URL: https://ieep.eu/uploads/articles/attachments/2bd81efd-2967-40b7-9da5-ff724ca17fe8/IT%20Phytosanitary%20Tax%20final.pdf?v=63680923242 (accessed: 11 September 2018).

369. Code général des impôts. URL: http://www.legifrance.gouv.fr/affich Code.do?cidTexte=LEGITEXT000006069577 (accessed: 14 May 2018).

370. Decision Aid for Organic Policy-Setting & Strategic Action Plans: Choosing Relevant Support Measures. IFOAM. URL: https://pgs.ifoam.bio/policy_ decision/questionnaire (accessed: 12 August 2019).

371. Determining The Right Mix Of Support Measures: National/Regional Action Plans And Guidelines. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/sites/ default/files/chapter_4.pdf (accessed: 18 September 2018).

372. Dybowska J. Ludność na obszarach wiejskich województwa opolskiego – przeszłość i perspektywy demograficzne. URL: http://rcin.org.pl/Content/59967/WA51_79474_r2016-t41_SOW-Dybowska.pdf (accessed: 25 September 2018).

373. EU rural development policy 2007–2013. Fact Sheet. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. P. 24. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev 2007/2007_en.pdf (accessed: 12 January 2018).

374. European structural and investment funds. URL: https://ec.europa.eu/info/funding-tenders-0/european-structural-and-investment-funds_en (accessed: 15 February 2018).

375. Finanse publiczne a prawo finansowe. Wyd. 2 / C. Kosikowski, E. Ruśkowski (red.). Warszawa: Dom wydawniczy ABC, 2006. 899 p.

376. France Tax Guide 2015/16. URL: http://www.pkf.com/media/10025988/france-tax-guide-2015-16.pdf (accessed: 15 October 2018).

377. Global Policy Toolkit on Public Support to Organic Agriculture. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/en/global-policy-toolkit-public-support-organic-agriculture (accessed: 10 August 2019).

378. Gort M. Diversification and integration in American industry. Prinston, Prinston University Press, 1962.

379. Green G., Deller S., Marcouiller D. Amenities and rural development: theory, methods and public policy. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing Ltd. Massachusetts, 2006. 360 p.

380. Gupta J., Pouw N., Ros-Tonen M. Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development. *European Journal of Development Research.* 2015. № 27 (4). P. 541–559·URL: https://link.springer.com/article/10.1057/ejdr.2015.30 (accessed: 26 July 2020).

381. History and overview of public support to organic agriculture globally. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/sites/default/files/chapter_3.pdf\ (accessed: 14 August 2019).

382. Human Development Reports. United Nations Development Programme. URL: http://hdr.undp.org/en/composite/HDI (accessed: 25 September 2018).

383. Ilnitsky A, Chikurova A. Diversification as a tool of anti-crisis strategy of development of rural territories in Ukraine. Baltic Journal of Economic Studies. 2015. Vol. 1. No. 2. P. 51–55.

384. Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA). URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/ipa/ (accessed: 15 February 2018).

385. Khomiuk N. Analysis of the process of settlement and receipt of land payments in traditional and organic agricultural landsman in Ukraine. Geo-management in organic agriculture: monografia viacerých autorov. Vydavateľ: Európsky inštitút ďalšieho vzdelávania, Podhajska, Slovensko. 2019. P. 211–225.

386. Khomiuk N. Development of rural territories in conditions of decentralization. P*roceedings of the Third International Conference of European Academy of Science*. December 20–30, 2018. Bonn, Germany. P. 21–22.

387. Khomiuk N. Improving the taxation system of Ukrainian farming. *International Journal of New Economics, Public Administration and Law.* 2019. № 2 (2). P. 17–27.

388. Khomiuk N., Pavlikha N. Economic security of development of rural territories in Ukraine. *International Journal of New Economics and Social Sciences.* 2018. № 1 (7). P. 119–130.

389. Markowitz Harry M. Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments. Yale University Press. 1959. 368 p. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1bh4c8h (accessed: 12 January 2019).

390. Nieminen R. Common Agricultural Policy. URL: https://epthinktank.eu/2018/01/16/common-agricultural-policy/ (accessed: 9 January 2018).

391. Omnibus regulation – Agricultural rules. URL: http://www.consilium.europa.eu/en/policies/cap-simplification/omnibus-regulation-agriculture/ (accessed: 25 February 2018).

392. Overview Of The French Tax System. URL: https://www.impots.gouv.fr/portail/files/media/1_metier/5_international/french_tax_system.pdf (accessed: 21 September 2018).

393. Pavlikha N., Khomiuk N. Development of rural territories in the system of Ukraine's economic Security. *International and National Security: Politics, Information, Ecology, Economy*: collective monograph / ed. by A. Mytko. Lutsk: MPBP «Hordon», 2018. P. 305–319.

394. Policy Summary: Area-Based Payments To Organic Producers. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/sites/default/files/ps-18_area-based_payments.pdf (accessed: 12 October 2018).

395. Policy Summary: Government Support for Organic Certification. IFOAM. URL: www.ifoam.bio/en/global-policy-toolkit-public-support-organic-agricul ture (accessed: 12 October 2018).

396. Policy Summary: Government Support For Organic Farm Investment Overview. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/sites/default/files/ps-12_government_support_for_organic_farm_investment.pdf (accessed: 12 September 2018).

397. Policy Summary: Tax Breaks For Organic Operators. IFOAM. URL: https://www.ifoam.bio/sites/default/files/ps-07_tax_breaks_for_organic_operators_14_sept.pdf (accessed: 10 September 2018).

398. Priority and Focus Area Summaries. URL: https://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-figures/priority-focus-area-summaries_en&usg=ALkJrhg_-qqg2O9M8uQu5mljxuxVtcjiNQ (accessed: 20 February 2018).

399. RDP Summaries. European Network for Rural. URL: https://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-figures/rdp-summaries_en (accessed:15 February 2018).

400. Regulation (EU) No 1303/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 laying down common provisions on the European Regional Development Fund URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R1303 (accessed: 14 September 2019).

401. Report of the World Commission on Environment and Development. Our Common Future. /United Nations 1987. 247 p. URL: http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/PoliticaExteriorCooperacion/Desarrollosostenible/Documents/Informe%20Brundtland%20(En%20ingl%C3%A9s).pdf (accessed: 9 January 2018).

402. Rural development 2014–2020. Agriculture and rural development. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en (accessed: 20 February 2018).

403. Sgueo G., Tropea F., Augere-Granier Marie-Laure. How The EU Budget Is Spent: Common Agricultural Policy URL: https://epthinktank.eu/2016/07/20/how-the-eu-budget-is-spent-common-agricultural-policy/ (accessed: 15 January 2018).

404. Supporting Young Farmers in the EU. URL: https://epthinktank.eu/2015/06/19/supporting-young-farmers-in-the-eu/ (accessed: 5 February 2018).

405. The EIP-AGRI is part of EU's growth strategy for this decade. URL: https://ec.europa.eu/eip/agriculture/node/50 (accessed: 10 February 2018).

406. The European Cluster Memorandum. URL: www.clusterodservatory (accessed: 14 April 2019).

407. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2018. URL: www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2018.html (accessed: 20 February 2019).

408. Tryhuba A., Pavlikha N., Rudynets M., Tryhuba I., Grabovets V., Skalyga M., Tsymbaliuk I., Khomiuk N., Fedorchuk Moroz V. Studying the influence of production conditions on the content of operations in logistic systems of milk collection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2019. № 3/3 (99). P. 50–63.

409. Urban-rural typology. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Urban-rural_typology (accessed: 15 January 2018).

410. Verhulst P. F. Notice sur la loi que la population poursuit dans son accroissement. *Corr. Math. et Phys.* 1838. Vol. 10. P. 113–121.

411. World Urbanization Prospects 2018. The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations. URL: https://population.un.org/wup/ (accessed: 14 February 2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.

2. Украина и Беларусь: ресурсы предпринимательства: кол. моногр. / ред. Л. Е. Совик. Пинск: ПолесГУ, 2017. 194 с. *Особистий внесок здобувача:* п. 6.5 «Податкове регулювання сільськогосподарського землекористування». С. 168–173.

3. Икономиката на България и Европейския Съюз в глобалния свят. Мениждмънт, маркетинг и предприемачество, корпоративен контрол и развитие на бизнеса в България и ЕС: кол. моногр. София: Издат. комплекс УНСС, 2018. 358 с. *Особистий внесок здобувача:* «Опыт формирования политики развития сельских территорий в странах Европейского Союза». С. 344–357.

4. Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки: кол. моногр. Рівне: НУВГП, 2018. 243 с. *Особистий внесок здобувача:* п. 4.5 «Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія». С. 232–242.

5. Інформаційне забезпечення розвитку органічного сільського господарства: кол. моногр. / за ред. П. М. Скрипчука. Рівне: НУВГП, 2018. 180 с. *Особистий внесок здобувача:* р. 4 «Класифікація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення». С. 121–133.

6. International and National Security: Politics, Information, Ecology, Economy: collective monograph / ed. by A. Mytko. Lutsk: MPBP «Hordon», 2018. 320 p. *Особистий внесок здобувача:* п. 4.5 «Development of rural territories in the system of Ukraine’s economic security». P. 305–319.

7. Geo-management in organic agriculture: monografia viacerých autorov. Vydavateľ: Európsky inštitút ďalšieho vzdelávania, Podhajska, Slovensko. 2019. 283 p. *Особистий внесок здобувача*: п. 5.2 «Analysis of the process of settlement and receipt of land payments in traditional and organic agricultural landsman in Ukraine». P. 211–225.

8. Аграрна політика Європейського Союзу: виклики та перспективи: монографія / за ред. Т. О. Зінчук. Київ: Центр учб. літ., 2019. 494 с. *Особистий внесок здобувача:* р. 5 «Методичні підходи до формування фінансової державної підтримки органічного виробництва в ЄС». С. 476–487.

Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях, уключених до міжнародних наукометричних баз:

9. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Визначення сутності сільських категорій. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2017. № 19. С. 306–313. *Особистий внесок здобувача:* визначено основні функції сільських територій, здійснено аналіз класифікації цих територій та виявлено головні проблеми сільського розвитку в Україні.

10. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції у зерновиробництві з врахуванням змін кліматичних умов. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне: НУВГП, 2017. Вип. 3 (79). С. 138–146.

11. Хомюк Н. Л. Особливості формування категорії «сільські території». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Вип. 17. Ч. 2. С. 117–120 (Index Copernicus).

12. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Досвід Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій. *Бізнес-Навігатор*. 2018. Вип. 1–1 (44). С. 53–57. (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано необхідність врахування європейського досвіду при розробці концепції, організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в Україні.

13. Хомюк Н. Л. Трансформаційні процеси у структурі зерновиробництва України. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* Рівне: НУВГП. 2018. Вип. 2 (82). С. 366–374.

14. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Механізм та концептуальні напрями соціо-еколого-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Економіка.* 2018. № 10 (38). С. 38–44 (Index Copernicus, EBSCO Publishing Inc., ResearchBib, Ulrichsweb та ін.). *Особистий внесок здобувача:* запропоновано механізм розвитку сільських об'єднаних територіальних громад, який передбачає запровадження спеціальних інструментів, форм, методів, спрямованих на оптимізацію структури цього процесу.

15. Хомюк Н. Л. Скрипчук П. М. Нормативно-правова база у сфері оподаткування органічного землекористування. *Інноваційна економіка.* 2018. № 7–8 (76). С. 78–85 (РИНЦ, Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* здійснено аналіз еволюції системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення з метою формування напрямів розвитку законодавчо-нормативної бази для оподаткування органічних землекористувачів.

16. Хомюк Н. Л. Теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація розвитку сільських територій». *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка.* 2018. Т. 23. Вип. 7 (72). С. 134–138 (Index Copernicus).

17. Хомюк Н. Л. Кластеризація як напрям диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Вісник Сумського аграрного університету.* 2019. Вип. 2 (80). С. 75–80 (Index Copernicus, РИНЦ).

18. Хомюк Н. Л. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 1 (17). С. 85–91 (Index Copernicus).

19. Хомюк Н. Л. Територіальна громада як основа забезпечення розвитку сільських територій в Україні. *Інтелект XXI.* 2019. № 1. С. 67–70 (Index Copernicus).

20. Хомюк Н. Л. Концептуальні положення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України.* 2019. Вип. 1 (135). С. 53–58 (Index Copernicus).

21. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка.* 2019. № 1. С. 47–55 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* розроблено методику та запропоновано етапи проведення аналізу розвитку сільських територій в Україні.

22. Хомюк Н. Л. Динаміка справляння та надходження земельних платежів в традиційному та органічному сільськогосподарському землекористуванні в Україні. *Збалансоване природокористування.* 2019. № 2. С. 201–213 (RePEc, РИНЦ, Research Bible, Polska Bibliographia Naukowa, Advanced Science Index, Google scholar).

23. Хомюк Н. Л. Діагностика розвитку сільських територіальних громад у Волинській області. *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 43. С. 132–138 (Index Copernicus).

24. Хомюк Н. Л. Механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 3 (19). С. 112–120 (Index Copernicus).

25. Хомюк Н. Л. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Інноваційна економіка.* 2019. № 5–6 (80). С. 113–118 (РИНЦ, Index Copernicus).

26. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Аналіз економічної ефективності діяльності об’єднаних територіальних громад в регіонах України. *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка. 2019. № 14 (42). С. 45–53 (Index Copernicus, EBSCO Publishing Inc., ResearchBib, Ulrichsweb та ін.). *Особистий внесок здобувача:* проведено статистичний аналіз фінансової звітності об'єднаних територіальних громад в Україні за підсумками 2018 р. та запропоновано ввести узагальнювальний критерій ефективності функціонування цих громад.

27. Хомюк Н. Л., Грицюк П. М. Математичне моделювання структурних змін у населенні України на сільських територіях. *Сталий розвиток економіки.* 2019. № 3 (44). С. 98–104 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* здійснено математичне моделювання зміни частки сільського населення України з використанням логістичної функції.

28. Хомюк Н. Л. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій. *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 45. С. 101–104 (Index Copernicus).

29. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Концептуальні підходи до розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Регіональна економіка*. 2019. № 3 (93). С. 71–78 (Index Copernicus). *Особистий внесок здобувача:* досліджено типологію розвитку сільських територій та на основі вивчення досвіду Європейського Союзу обґрунтовано необхідність застосування інтегрованого підходу до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій.

30. Хомюк Н. Л. Аналіз розвитку сільських територій в регіоні в умовах децентралізації. *Проблеми та перспективи забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку. Серія: Економіка.* Маріуполь: ДонДУУ, 2019. Т. XX. Вип. 313. С. 81–92.

31. Хомюк Н. Л. Формування оптимальної структури об'єднаних територіальних громад Волинської області. *Інфраструктура ринку.* 2019.

Вип. 36. С. 314–319. URL: http://www.market-infr.od.ua/uk/36-2019 (Index Copernicus).

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

32. Khomiuk N., Pavlikha N. Economic security of development of rural territories in Ukraine. *International Journal of New Economics and Social Sciences.* 2018. № 1 (7). P. 119–130 (Index Copernicus, PBN/POL-Index; CEEOL; CEJSH; ARIANTA; CEON та ін.). *Особистий внесок здобувача:* окреслено співвідношення понять «економічна безпека», «економічна безпека держави», «розвиток сільських територій» та проаналізовано Концепцію розвитку сільських територій в Україні.

33. Khomiuk N. Improving the taxation system of Ukrainian farming. *International Journal of New Economics, Public Administration and Law.* 2019. № 2 (2). P. 17–27 (Google Scholar, Crossref, e-LIBRARY, SPIN).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

34. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Характеристика сільськогосподарського землекористування та його платності у Волинській області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів:* матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., присвяченої 35-річчю створення каф. екон. та соц. географії у Східноєвроп. нац. ун-ті ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 6–7 квіт. 2017 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. С. 144–147. *Особистий внесок здобувача:* охарактеризовано розвиток сільського господарства, стан земельних ресурсів, динаміку надходжень земельних податкових платежів у Волинській області.

35. Хомюк Н. Л. Теоретичні основи розвитку сільських територій в Україні. *Актуальні проблеми регіональних досліджень:* матеріали І Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 11–12 груд. 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 34–35.

36. Хомюк Н. Л. Сутність поняття «сільський розвиток». *Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2–3 лют. 2018 р.). Херсон: Вид-во «Молодий вчений», 2018. С. 46–47.

37. Хомюк Н. Л. Фінансування програм розвитку сільських територій в країнах ЄС. *International scientific-practical conference integration of business structures: strategies and technologies*, February 23, 2018. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing, 2018. P. 131–134.

38. Хомюк Н. Л. Управління проектами розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами:* матеріали підсумкової наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 квіт. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2018. С. 113–116.

39. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Децентралізація в Україні: стан та вплив її на розвиток сільських територій. *Актуальні проблеми регіональних досліджень:* матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 17–18 трав. 2018 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 16–19. *Особистий внесок здобувача:* проведено оцінку розвитку процесу децентралізації в Україні.

40. Хомюк Н. Л. Сучасні тренди розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу. *Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20–22 верес. 2018 р.) / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк: Вежа-Друк. 2018. С. 51–56.

41. Хомюк Н. Л. Сільський зелений туризм як один з напрямів розвитку сільських територій. *Захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування*: зб. матеріалів 5 Міжнар. конгресу. Львів: Вид-во Львів. політехніки. 2018. С. 194.

42. Хомюк Н. Л. Формування бюджетів об’єднаних територіальних громад в умовах децентралізації. *Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2018. С. 394–397.

43. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості формування об’єднаних територіальних громад у Волинській області. *Сучасна наука та освіта Волині:* зб. матеріалів наук.-практ. конф., 22 лист. 2018 р., м. Володимир-Волинський / ред. Б. Є. Жулковський. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 427–430. *Особистий внесок здобувача:* визначено вплив процесу децентралізації на розвиток сільських територій Волині та досліджено динаміку формування об’єднаних територіальних громад у Волинській області.

44. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Проектний підхід до публічного управління в контексті розвитку сільських територій. *Публічне управління: проблеми та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 7 груд. 2018 р. Харків: ТОВ «Константа», 2018. С. 505–509. *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано застосування проектного підходу до публічного управління у сфері розвитку сільських територій.

45. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Вплив процесів децентралізації на розвиток сільських територій в Україні. *Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об’єднаних територіальних громад:* матеріали II Міжнар. наук.-метод. конф. 13–14 груд. 2018 р. Рівне: НУВГП, 2018. С. 145–147. *Особистий внесок здобувача:* обґрунтовано вплив функціонування об’єднаних територіальних громад на розвиток сільських територій та проведено оцінку процесу децентралізації в Україні.

46. Khomiuk N. Development of rural territories in conditions of decentralization. Proceedings of the Third International Conference of European Academy of Science. December 20–30, Bonn, Germany. 2018. P. 21–22.

47. Хомюк Н. Л. Розвиток сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Механізми та стратегії розвитку господарюючих суб’єктів в умовах інтеграційних процесів:* матеріали наук.-практ. інтернет-конф. студентів та молодих вчених з міжнар. участю (м. Харків–Пшеворськ, 19 лют. 2019 р.) / Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний

інститут», Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Przeworsku. Przeworsk: WSSG, 2019. P. 210–212.

48. Хомюк Н. Л. Проектний менеджмент у сфері розвитку сільських територій. *Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами:* матеріали підсумкової наук.-практ. конф. / за ред. Н. В. Павліхи. Луцьк, 2019. С. 66–68.

49. Хомюк Н. Л. Особливості управління проектами та програмами розвитку сільських територій в країнах ЄС. *Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій:* зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. В. Й. Лажніка та С. В. Федонюка. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 53.

50. Хомюк Н. Л. Перспективи розвитку підприємництва на сільських територіях в умовах децентралізації. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*: матеріали XXIV Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 61–63.

51. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Забезпечення конкурентоспроможності сільських територій в умовах децентралізації. *Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. / Одеський нац. політех. ун-т, м. Одеса, 18 верес. 2019 р. Одеса: ОНПУ, 2019. С. 92–95. *Особистий внесок здобувача:* здійснено SWOT-аналіз розвитку сільських територій Волинської області в умовах децентралізації.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

52. Tryhuba A., Pavlikha N., Rudynets M., Tryhuba I., Grabovets V., Skalyga M., Tsymbaliuk I., Khomiuk N., Fedorchuk Moroz V. Studying the influence of production conditions on the content of operations in logistic systems of milk collection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies.* 2019. № 3/3 (99). P. 50–63 (Scopus та ін.). *Особистий внесок здобувача:* здійснено

систематизацію статистичних даних щодо розвитку тваринництва на сільських територіях України.

53. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в Україні. *Економіка та розвиток.* 2019. № 1 (1). С. 85–92.

54. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації:* укр. щорічник з Європ. інтеграційних студій. Луцьк: Терен, 2019. Вип. ІІ. С. 196–205. *Особистий внесок здобувача:* висвітлено особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції та систематизовано класифікацію донорських організацій, які фінансують проекти.

Продовження додатка А

Таблиця А.1

Відомості про апробацію результатів дисертації

Назва конференції, симпозіуму, семінару, школи	Місце проведення	Дата проведення	Форма участі
1	2	3	4
Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів	м. Луцьк	6–7 квітня 2017 р.	заочна
Актуальні проблеми регіональних досліджень	м. Луцьк	11–12 грудня 2017 р.	заочна
Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах	м. Одеса	2–3 лютого 2018 р.	заочна
Integration of business structures: strategies and technologies	Tbilisi, Georgia	February 23, 2018	заочна
Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами	м. Луцьк	23 квітня 2018 р.	очна
Актуальні проблеми регіональних досліджень	м. Луцьк	17–18 травня 2018 р.	заочна
Сучасні тренди міжнародних економічних відносин & Управління проектами Європейського Союзу	м. Луцьк – с. Світязь	20–22 вересня 2018 р.	очна
Сталий розвиток: захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування	м. Львів	26–29 вересня 2018 р.	заочна
Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку	м. Острог	11–12 жовтня 2018 р.	очна
Сучасна наука та освіта Волині (присвячена 100-річчю НАНА)	м. Луцьк – м. Володимир-Волинський	22 листопада 2018 р.	очна
Публічне управління: проблеми та перспективи	м. Харків	7 грудня 2018 р.	очна
Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об’єднаних територіальних громад	м. Рівне	13–14 грудня 2018 р.	очна

Продовження таблиці А.1

1	2	3	4
III International Conference of European Academy of Science	Bonn, Germany	20–30 December 2018	заочна
Механізми та стратегії розвитку господарюючих суб’єктів в умовах інтеграційних процесів	м. Харків – м. Пшеворськ	19 лютого 2019 р.	заочна
Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про Партнерство і Співробітництво між Україною і ЄС)	м. Львів	19 березня 2019 р.	заочна
Сучасні тренди підготовки фахівців з управління проектами та програмами	м. Луцьк	5 квітня 2019 р.	очна
Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій	м. Луцьк	17 травня 2019 р.	очна
Перспективи розвитку економіки: теорія, методологія, практика	м. Луцьк	22–23 травня 2019 р.	очна
Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку	м. Одеса	18 вересня 2019 р.	заочна

Додаток Б

Таблиця Б.1

Глосарій. Основні дефініції поняття «сільські території»

Автор (джерело)	Зміст	Центральне поняття
1	2	3
О. Белевят [13, с. 3]	Просторова земельна цілісність з відповідними водними, лісними, повітряними ресурсами та з сільською поселенською мережею, жителі якої постійно проживають у межах сільських поселень, реалізовують сільськогосподарське виробництво та займаються необхідною для існування села господарською й організаційно-управлінською діяльністю, що проявляється через соціально-економічну, демографічну, виробничу, рекреаційно-оздоровчу, природно-відтворювальну, культурну та духовну функції конкретної сільської місцевості.	Просторова цілісність
І. Залуцький [95]	Відокремлена, включно із затвердженими межами міста або селища міського типу, ідентифікована за геопросторовою ознакою та адміністративною підпорядкованістю територія адміністративно-територіального утворення з відповідними структурою, умовами, ресурсами, властивостями та характеристиками.	Відокремлена територія
С. Газуда [48]	Системне явище, яке, крім територій включає все те, що в тій чи іншій формі функціонує або є її складником. Це стосується територій будь-яких розмірів, оскільки за критерієм їх величини вони можуть бути мікро- (село, сільрада), мезо- (район) і мікро- (регіон), кожне з яких характеризується сукупністю властивих йому структурних, функціональних й інших характеристик.	Системне явище
І. Гончаренко [56]	Цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв’язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов’язаних підсистем різних типів із локальними цілями, багатоконтурністю управління.	Цілісна система
В. Єрмоленко [89, с. 25]	Просторово-географічне середовище проживання й виробничої діяльності населення, яке переважно займається сільськогосподарським виробництвом й організоване здебільшого в межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності сільського населення й сільськогосподарської діяльності на цій території.	Просторово-географічне середовище

Продовження додатка Б

Продовження таблиці Б.1

1	2	3
В. Поленкова [194]	Просторово-географічне утворення, до складу якого входять території сільських населених пунктів і території, що розміщені поза межами поселень, для проживання й виробничої діяльності населення, яке здебільшого займається сільськогосподарським виробництвом.	Просторово-географічне утворення
М. Малік, М. Хвесик [139]	Історично сформована в історично визначених межах системна сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка, реалізація) сільськогосподарської продукції.	Системна сукупність
В. Прушківський, В. Колесников [237]	Це просторова біоеколого-соціально-економічна система, що розміщена поза урбанізованими центрами, зі специфічним природно-екологічним, соціальним, економічним та інституціональним середовищами й населенням, котрі на ній функціонують і проявляють свій потенціал із метою задоволення індивідуальних та суспільних потреб.	Просторова система
М. Жибак [90]	Площа земельних угідь та розміщений на ній історично сформований елемент поселенської мережі із соціальною та виробничою інфраструктурою, відповідною чисельністю населення, зайнятого у виробництві, його обслуговуванні й соціальній сфері.	Площа земельних угідь із поселенською мережею
А. Лісовий [133, с. 5]	Обжита місцевість поза територією міст із її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними засобами на цих територіях. Із функціонального погляду він аналізує сільські території як взаємопов’язану єдність трьох сфер: соціальної, виробничої та екологічної.	Обжита місцевість
Н. Рідей, Ю. Кучеренко [245]	Це територія, що розміщена поза межами міст, до якої входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови; усі населені пункти, крім міських, робітничих, курортних і дачних селищ; є економічно-екологічною категорією, регіонально-територіальним утворенням зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами та економічно й екологічно збалансованими та енергетично взаємопов’язаними різними ресурсами з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного й майбутніх поколінь.	Територія

Продовження додатка Б

Продовження таблиці Б.1

1	2	3
В. Дієсперов [78]	Розглядає сільські території з позиції управління їхнім розвитком як сільські райони з виділенням кожної місцевої громади.	Управління розвитком громад
В. Залізко [94]	Це така сільська місцевість, для якої виконується хоча б одна з умов: розміщені виробничі (переробні) потужності; наявна соціально-культурна сфера; наявне адміністративне управління. А сільська місцевість – земля, водні, лісові та інші природні ресурси, що зосереджені в околі хуторів, сіл і селищ, у яких проживає населення.	Сільська місцевість
І. Сембай [254, с. 4]	Багатофункціональна природно-соціально-виробнича структура, складовими елементами якої є власний ресурсний потенціал, сільський населений пункт, наявне сільське населення, місцеві громадські інституції, органи місцевого самоврядування, соціальна та виробнича інфраструктури, сільськогосподарські підприємства та інші види підприємств із виробництва, переробки продукції, торгівлі чи надання послуг, господарства населення, об’єкти рекреації тощо.	Багатофункціональна структура
Г. Черевко, І. Черевко [348]	Територія, розміщена поза межами міських поселень, із її природними й антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями.	Територія
О. Павлов [186, 187]	Двокомпонентне поняття, яке віддзеркалює властивості емпіричного об’єкта, що має значну кількість ознак, оскільки його внутрішня структура є складною. Враховуючи родову й видову ознаки поняття, доцільно, по-перше, зважати на галузеву, поселенську, територіальну та функціональну спрямованість розвитку об’єкта, по-друге – розглядати «сільські території» в контексті зі спорідненими поняттями. Він зазначає, що, крім сіл як типу поселення, соціально-виробничих, культурно-побутових, а іноді й адміністративних осередків, сільські території включають населення; сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень з розміщеними на них виробничими об’єктами; органи самоврядування й громадські організації.	Двокомпонентне поняття
П. Талавиря [274, с. 4]	Складна й багатофункціональна природна, соціально-економічна та виробничо-господарська структура, яка характеризується сукупністю притаманних їй особливостей: площею земельних угідь, на яких вона розміщена, чисельністю жителів і зайнятих у виробництві чи обслуговуванні людей, обсягами й структурою виробництва та розвитком соціальної й виробничої інфраструктур сільської місцевості.	Багатофункціональна структура

Закінчення додатка Б

Закінчення таблиці Б.1

1	2	3
В. Славов, О. Коваленко [258]	Економіко-екологічна категорія, регіонально-територіальне утворення зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно й екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) із метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного й майбутніх поколінь.	Регіонально-територіальне утворення
В. Бойко [15]	Багатофункціональна соціально-економічна структура, складовими елементами якої є природно-екологічний, адміністративно-управлінський, господарсько-виробничий та соціокультурний сектори, що функціонують на засадах автономних взаємозв'язків із метою задоволення потреб й інтересів сільського населення, підвищення рівня його добробуту, подолання диспропорцій регіонального розвитку та формування сировинно-ресурсної бази для забезпечення продовольчої безпеки держави.	Багатофункціональна структура
О. Штепа [355]	Сільські території розглядає у форматі збалансованості між різними економічними секторами, причому наріжним каменем ставиться розвиток екосистеми – людини, бізнесу та природи.	Збалансованість між секторами

Джерело: узагальнено на основі [13, с. 3; 95; 48; 56; 89, с. 25; 194; 139; 237; 90; 133, с. 5; 245; 78; 94; 254, с. 4; 348; 186; 187; 274, с. 4; 258; 15; 355].

Додаток В

Таблиця В.1

Динаміка населення України

Рік	Населення, тис. осіб			Частка сільського населення, %
	усього	міське	сільське	
1990	51838,5	34869,2	16969,3	32,73
1991	51944,4	35085,2	16859,2	32,46
1992	52056,6	35296,9	16759,7	32,20
1993	52244,1	35471,0	16773,1	32,11
1994	52114,4	35400,7	16713,7	32,07
1995	51728,4	35118,8	16609,6	32,11
1996	51297,1	34767,9	16529,2	32,22
1997	50818,4	34387,5	16430,9	32,33
1998	50370,8	34048,2	16322,6	32,40
1999	49918,1	33702,1	16216,0	32,49
2000	49429,8	33338,6	16091,2	32,55
2001	48923,2	32951,7	15971,5	32,65
2002	48457,1	32574,4	15882,7	32,78
2003	48003,5	32328,4	15675,1	32,65
2004	47622,4	32146,4	15476,0	32,50
2005	47280,8	32009,3	15271,5	32,30
2006	46929,5	31877,7	15051,8	32,07
2007	46646,0	31777,4	14868,6	31,88
2008	46372,7	31668,8	14703,9	31,71
2009	46143,7	31587,2	14556,5	31,55
2010	45962,9	31524,8	14438,1	31,41
2011	45778,5	31441,6	14336,9	31,32
2012	45633,6	31380,9	14252,7	31,23
2013	45553,0	31378,6	14174,4	31,12
2014	45426,2	31336,6	14089,6	31,02
2015	42929,3	29673,1	13256,2	30,88
2016	42760,5	29585,0	13175,5	30,81
2017	42584,5	29482,3	13102,2	30,77
2018	42386,4	29371,0	13015,4	30,71
2019	42153,2	29256,7	12896,5	30,59

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України [73].

Додаток Д

Таблиця Д.1

Динаміка чисельності та частки сільського населення в регіонах України

Області/роки	Чисельність наявного сільського населення, осіб					Чисельність наявного населення, осіб					Частка сільського населення, %				
	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018
Вінницька	795815	788776	780233	769477	758698	1610573	1602163	1590357	1575808	1560394	49,41	49,23	49,06	48,83	48,62
Волинська	497459	497115	496402	495777	494651	1042918	1042668	1040954	1038457	1035330	47,70	47,68	47,69	47,74	47,78
Дніпропетровська	536649	532782	529344	524156	515960	3276637	3254884	3230411	3231140	3206477	16,38	16,37	16,39	16,22	16,09
Донецька	401627	395030	391780	387189	382538	4297250	4265145	4244057	4200461	4165901	9,35	9,26	9,23	9,22	9,18
Житомирська	518310	513882	509854	504557	498803	1255966	1247549	1240482	1231239	1220193	41,27	41,19	41,10	40,98	40,88
Закарпатська	792296	792210	793239	792656	790664	1259570	1259158	1258777	1258155	1256802	62,90	62,92	63,02	63,00	62,91
Запорізька	403583	399869	396519	391681	386644	1765926	1753642	1739488	1723171	1705836	22,85	22,80	22,80	22,73	22,67
Івано-Франківська	779912	777843	774795	771341	766302	1382553	1382352	1379915	1377496	1373252	56,41	56,27	56,15	56,00	55,80
Київська	654035	654224	656591	665051	670667	4617208	4638804	4660231	4688806	4718759	14,17	14,10	14,09	14,18	14,21
Кіровоградська	365494	361483	358573	353201	347599	980579	973150	965756	956250	945549	37,27	37,15	37,13	36,94	36,76
Луганська	291881	289213	286744	283080	279820	2220151	2205389	2195290	2167802	2151833	13,15	13,11	13,06	13,06	13,00
Львівська	990792	989312	989362	987490	984344	2537799	2534174	2534027	2529608	2522021	39,04	39,04	39,04	39,04	39,03
Миколаївська	371447	367573	364057	361618	356977	1164342	1158207	1150126	1141324	1131096	31,90	31,74	31,65	31,68	31,56
Одеська	793336	792943	790808	788170	784815	2396442	2390289	2386516	2383075	2380308	33,10	33,17	33,14	33,07	32,97
Полтавська	553220	547224	541222	534890	527258	1448975	1438948	1426828	1413829	1400439	38,18	38,03	37,93	37,83	37,65
Рівненська	606964	608831	610426	609722	607683	1161151	1161811	1162763	1160647	1157301	52,27	52,40	52,50	52,53	52,51
Сумська	355058	349650	345390	340097	333567	1123448	1113256	1104529	1094284	1081418	31,60	31,41	31,27	31,08	30,85
Тернопільська	594139	590473	585560	579591	572185	1069936	1065709	1059192	1052312	1045879	55,53	55,41	55,28	55,08	54,71
Харківська	530640	526145	522396	514509	507245	2731302	2718616	2701188	2694007	2675598	19,43	19,35	19,34	19,10	18,96
Херсонська	414336	411882	409311	405579	401234	1067876	1062356	1055649	1046981	1037640	38,80	38,77	38,77	38,74	38,67
Хмельницька	570940	564578	558889	551377	542708	1301242	1294413	1285267	1274409	1264705	43,88	43,62	43,48	43,27	42,91
Черкаська	541707	536760	529585	530291	522349	1251816	1242965	1231207	1220363	1206351	43,27	43,18	43,01	43,45	43,30
Чернівецька	519713	518083	517004	516258	513655	909965	909893	908120	906701	904374	57,11	56,94	56,93	56,94	56,80
Чернігівська	376832	369683	364145	357650	350139	1055673	1044975	1033412	1020078	1005745	35,70	35,38	35,24	35,06	34,81
Україна	**13256185**	**13175564**	**13102229**	**13015408**	**12896505**	**42929298**	**42760516**	**42584542**	**42386403**	**42153201**	**30,88**	**30,81**	**30,77**	**30,71**	**30,59**

Джерело: розраховано на основі даних Статистичного збірника «Регіони України 2019» [241, с. 27, 29.];
* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Формування приросту (скорочення) чисельності сільського населення за регіонами у 2018 р.

Область	Загальний приріст, скорочення (-), осіб	у тому числі	
		природний приріст, скорочення (-), осіб	міграційний приріст (-), осіб
Вінницька	-10779	-8902	-1877
Волинська	-1126	-1753	627
Дніпропетровська	-8196	-5229	-2967
Донецька	-4651	-3502	-1149
Житомирська	-5754	-5530	-224
Закарпатська	-1992	-716	-1276
Запорізька	-5037	-4066	-971
Івано-Франківська	-5039	-3594	-1445
Київська	5616	-8060	13676
Кіровоградська	-5602	-3591	-2011
Луганська	-3260	-2371	-889
Львівська	-3146	-5027	1881
Миколаївська	-4641	-2646	-1995
Одеська	-3355	-3527	172
Полтавська	-7632	-6841	-791
Рівненська	-2039	-955	-1084
Сумська	-6530	-4998	-1532
Тернопільська	-7406	-5412	-1994
Харківська	-7264	-5632	-1632
Херсонська	-4345	-2615	-1730
Хмельницька	-8669	-7136	-1533
Черкаська	-7942	-6998	-944
Чернівецька	-2603	-1857	-746
Чернігівська	-7511	-7203	-308
Україна	**-118903**	**-108161**	**-10742**

Джерело: побудовано на основі даних [159, с. 45];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Розподіл сільського населення України за віковими групами

Вікова група	Кількість сільського населення, чол.					Частка від сільського населення, %				
	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018
до 1 року	160571	144522	137764	126047	116655	1,2	1,1	1,0	1,0	0,9
від 1 до 4	645776	646345	630269	601772	564804	4,8	4,9	4,8	4,6	4,4
від 5 до 9	734295	760294	778742	797700	797401	5,5	5,7	5,9	6,1	6,2
від 10 до 14	656230	645794	660946	677283	701875	4,9	4,9	5,0	5,2	5,4
від 15 до 19	720961	689808	665389	644221	626433	5,4	5,2	5,1	4,9	4,8
від 20 до 24	912268	875334	829803	784518	752016	6,8	6,6	6,3	6,0	5,8
від 25 до 29	1043612	1042458	1023427	995238	956028	7,8	7,9	7,8	7,6	7,4
від 30 до 34	867160	884230	926496	975259	1005135	6,5	6,7	7,0	7,5	7,8
від 35 до 39	877040	871435	859175	848917	842140	6,6	6,6	6,5	6,5	6,5
від 40 до 44	909548	902308	894060	877904	868681	6,8	6,8	6,8	6,7	6,7
від 45 до 49	884635	890792	889093	891820	885606	6,6	6,7	6,8	6,8	6,8
від 50 до 54	952777	920743	900601	882359	867195	7,2	7,0	6,8	6,7	6,7
від 54 до 59	883540	914820	929757	933899	928887	6,6	6,9	7,1	7,1	7,2
від 60 до 64	739310	743837	754662	774058	805182	5,5	5,6	5,7	5,9	6,2
від 65 до 69	551053	609881	638399	662738	664848	4,1	4,6	4,8	5,1	5,1
70 і старше	1786569	1702123	1652806	1610842	1582783	13,4	12,9	12,5	12,3	12,2
Із загальної кількості населення у віці:										
від 0 до 14	2196872	2196955	2207721	2202802	2180738	16,5	16,6	16,8	16,8	16,8
від 15 до 64	8790851	8735765	8672463	8608193	8537303	66,0	66,0	65,8	65,8	65,8
65 і старшому	2337622	2312004	2291205	2273580	2247631	17,5	17,5	17,4	17,4	17,4

Джерело: побудовано на основі даних сайту [73].

Додаток И

Таблиця И.1

Динаміка основних показників економічної активності сільського населення України

Області	Рівень економічної активності, %					Рівень зайнятості, %					Рівень безробіття, %				
	2014	**2015**	**2016**	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018
Вінницька	64,5	63	62,6	61,4	62,3	58,6	58	57	55,9	57	9,2	8	9	8,9	9,2
Волинська	61,9	59,2	57	53,5	53,5	54,3	51,6	48,9	45,7	46,6	12,3	12,9	14,3	14,6	12,9
Дніпропетровська	58,9	59,5	57,2	55,6	55,9	53,7	54,7	51,8	49,8	51,1	8,8	8,1	9,5	10,5	8,7
Донецька	60,7	62,9	61,7	62,3	58,7	50,7	49,1	48,2	49,6	47,5	16,5	22	22	20,4	19,1
Житомирська	65,9	62,9	65,2	65,6	66,6	58,9	56,4	57,1	57,6	58,9	10,5	10,3	12,3	12,2	11,7
Закарпатська	58,1	58,6	57,5	56	56,5	53,6	53,6	51,7	50,7	51,3	7,7	8,6	10,1	9,5	9,2
Запорізька	62,8	61,8	62	59,2	61	57,6	55,9	55,8	51,7	53,8	8,3	9,5	10	12,8	11,7
Івано-Франківська	59,3	58,4	57,8	57,4	57,2	55,7	54,4	53,6	53,1	53,5	6,1	6,9	7,2	7,5	6,5
Київська	56,9	57,6	59	59,2	60,1	52,1	54,7	55,4	55,6	56,4	8,3	5,1	6,2	6	6,2
Кіровоградська	58,9	57,1	56,7	54,6	54,7	52,8	49,5	49,8	48,3	48	10,5	13,3	12,1	11,6	12,2
Луганська	65,6	79	77,4	78	77,9	56,2	69,8	69	68,8	68,7	14,3	11,7	10,9	11,7	11,8
Львівська	57,8	56,4	57,6	57,9	57,4	52,9	52,1	53,5	53,8	53,4	8,5	7,7	7,1	7	6,9
Миколаївська	66,2	67,9	66,4	63,5	64,5	60,4	62,2	60	56,9	58,6	8,7	8,4	9,8	10,4	9,2
Одеська	59,5	61,1	61	60,3	60,5	55,8	57,8	56,6	55,2	56,3	6,3	5,4	7,2	8,4	7
Полтавська	63,9	59,7	59,4	59,9	60,1	54,3	50,4	50,8	51,3	50,9	14,9	15,7	14,5	14,4	15,4
Рівненська	69,5	69,6	67,3	66,4	65,4	62,3	62,8	60,1	58,6	59,1	10,3	9,8	10,7	11,8	9,7
Сумська	67,8	64,9	67,3	67,7	69,4	62,2	59,4	61,8	62,5	63,4	8,3	8,4	8,1	7,7	8,6
Тернопільська	57,3	51,3	50,6	50,2	52,8	51,8	45,7	44,2	43,5	47,1	9,7	10,8	12,8	13,3	10,7
Харківська	61	59,6	62,1	63	63,1	53,7	54,1	57,8	59,6	59,8	11,9	9,3	6,9	5,4	5,1
Херсонська	68,3	67	66,7	66,7	66,3	63,2	62,4	61,5	61,7	62	7,4	6,8	7,7	7,5	6,5
Хмельницька	58,9	55,7	59,8	62,5	62,5	52,4	48,1	52,2	55	56,2	11,1	13,5	12,8	12,1	10
Черкаська	61,7	61,1	60,1	60,4	60,4	57,3	56,1	54,7	53,8	53,8	7,2	8,2	9	11	10,8
Чернівецька	64,7	63,5	66,4	67,6	66,5	59,1	58,1	62,5	64,1	63,3	8,7	8,5	5,9	5,2	4,7
Чернігівська	68,2	65,4	63,1	60,7	60,3	60,5	58,5	57	54,2	54	11,3	10,5	9,6	10,6	10,5
Україна	**61,8**	**60,8**	**60,9**	**60,4**	**60,6**	**55,9**	**55,1**	**54,9**	**54,4**	**55**	**9,5**	**9,4**	**9,7**	**9,9**	**9,2**

Джерело: розраховано на основі даних статистичного збірника [83, С. 149, 154, 159].

Додаток К

Таблиця К.1

Динаміка сільського житлового фонду

Області/роки	Сільський житловий фонд, тис. кв. м					Відхилення	
						абсолютне, тис. кв. км	відносне, %
	2014	2015	2016	2017	2018	2018–2014	2018–2014
Вінницька	27531	27586	27553	27567	27589	58	0,21
Волинська	12621	12759	12937	13123	13299	678	5,37
Дніпропетровська	14976	14994	14999	15005	14988	12	0,08
Донецька	6380	6886	7230	7245	7247	867	13,59
Житомирська	16943	16988	17021	17052	17102	159	0,94
Закарпатська	19121	19271	19376	19472	19618	497	2,60
Запорізька	11061	11054	11059	11085	11081	20	0,18
Івано-Франківська	20680	20991	21057	21463	21667	987	4,77
Київська	30130	30916	31760	32229	32807	2677	8,88
Кіровоградська	10375	10362	10366	10351	10339	-36	-0,35
Луганська	5028	5220	5223	5222	5231	203	4,04
Львівська	25931	26307	26627	26839	27113	1182	4,56
Миколаївська	8847	8846	8855	8862	8865	18	0,20
Одеська	21692	21710	22010	22122	22436	744	3,43
Полтавська	16939	16977	16986	16987	16988	49	0,29
Рівненська	14631	14770	14921	15072	15229	598	4,09
Сумська	10806	10818	10827	10819	10795	-11	-0,10
Тернопільська	15500	15703	15771	15852	15930	430	2,77
Харківська	14263	14262	14279	14233	14248	-15	-0,11
Херсонська	9531	9548	9556	9300	9530	-1	-0,01
Хмельницька	18268	18327	18348	18365	18385	117	0,64
Черкаська	18424	18439	18454	18457	18480	56	0,30
Чернівецька	13443	13643	13746	13826	13882	439	3,27
Чернігівська	14873	14870	14886	14896	14908	35	0,24
Україна	**377994**	**381247**	**383847**	**385444**	**387757**	**9763**	**2,58**

Джерело: розраховано на основі даних Статистичного збірника «Регіони України 2019» [241, с. 218];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Закінчення додатка К

Таблиця К.2

Динаміка прийняття в експлуатацію житлових будівель у сільській місцевості в регіонах України

Області	Прийняття в експлуатацію житлових будівель у сільській місцевості, тис. кв. м				
	2014	2015	2016	2017	2018
Вінницька	88	140	73	73	67
Волинська	117	164	181	174	210
Дніпропетровська	36	81	29	25	39
Донецька	33	7	6	9	12
Житомирська	51	73	49	59	67
Закарпатська	205	243	180	210	261
Запорізька	16	16	10	18	17
Івано-Франківська	386	456	271	259	265
Київська	1019	1032	1176	970	905
Кіровоградська	15	31	14	8	11
Луганська	4	4	1	3	6
Львівська	307	343	206	241	319
Миколаївська	13	27	8	5	4
Одеська	334	102	186	196	189
Полтавська	45	85	54	62	74
Рівненська	107	157	147	142	157
Сумська	24	25	17	14	17
Тернопільська	52	180	47	58	100
Харківська	30	44	38	27	36
Херсонська	40	32	11	15	22
Хмельницька	40	58	55	33	38
Черкаська	24	45	21	18	22
Чернівецька	88	191	60	74	174
Чернігівська	22	43	24	18	25
Україна	**3096**	**3579**	**2864**	**2711**	**3037**

Джерело: розраховано на основі даних Статистичного збірника «Регіони України 2019» [242, с. 293];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток Л

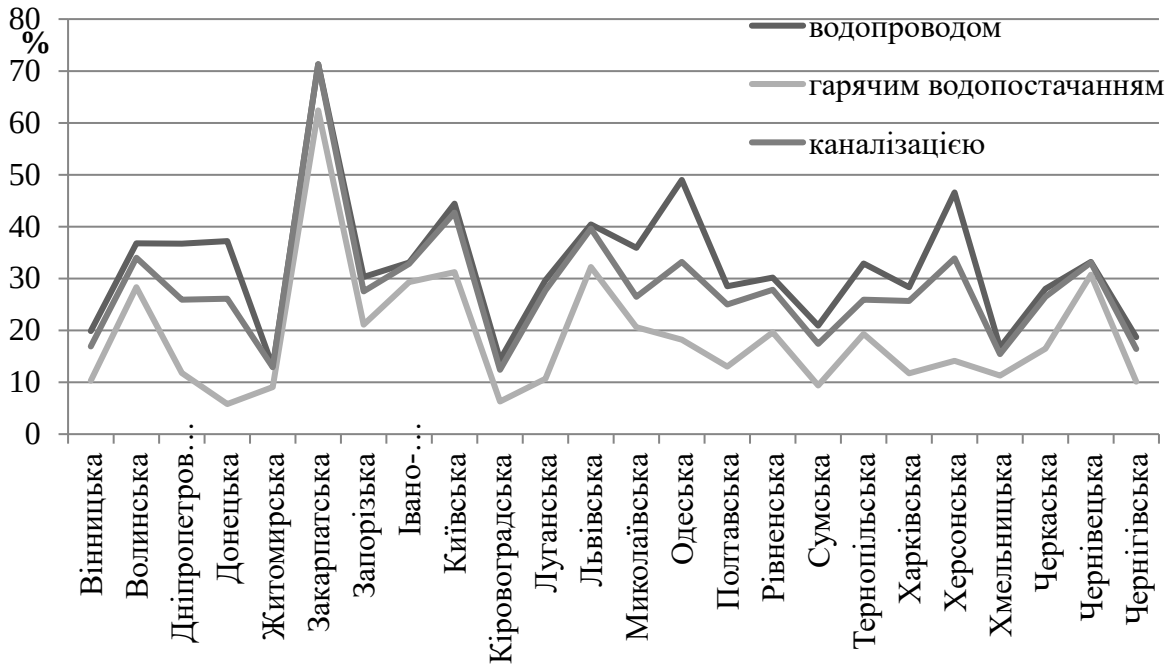

Рис. Л.1. Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, %

Джерело: розраховано на основі даних Статичного збірника «Регіони України 2019» [241, с. 222];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

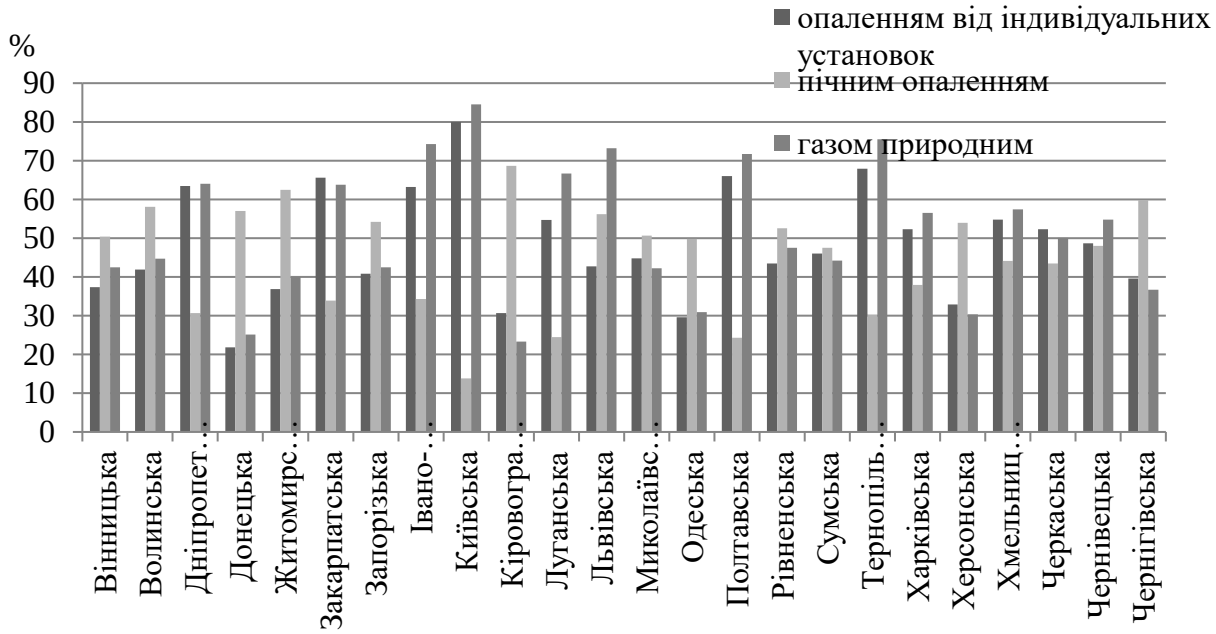

Рис. Л.2. Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, %

Джерело: розраховано на основі даних Статичного збірника «Регіони України 2019» [241, с. 223, 224];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток М

Таблиця М.1

Динаміка площі земельного фонду України у 2014–2018 рр.

Види основних земельних угідь	Площа угідь				Зміни за період з 01.01.2014 р. по 01.01.2019 р. (+,-)	
	станом на 01.01.2014		станом на 01.01.2019			
	всього, тис. га	% до загальної площі України	всього, тис. га	% до загальної площі України	тис.га	%
Землі сільськогосподарського призначення	42744,5	70,8	42529,4	70,5	-215,1	-0,4
у тому числі: сільськогосподарські угіддя	41525,8	68,8	41310,9	68,4	-214,9	-0,4
з них: рілля	32525,5	53,9	32757,3	54,3	231,8	0,4
перелоги	251,2	0,4	166,7	0,3	-84,5	-0,1
багаторічні насадження	893,5	1,5	852,7	1,4	-40,8	-0,1
сіножаті	2408,8	4,0	2283,9	3,8	-124,9	-0,2
пасовища	5446,8	9,0	5250,3	8,7	-196,5	-0,3
інші сільськогосподарські землі	1218,7	2,0	1218,5	2,0	-0,2	0,0
Ліси та інші лісові площі	10624,4	17,6	10686,8	17,7	62,4	0,1
Забудовані землі	2542,6	4,2	2649,0	4,4	106,4	0,2
Відкриті заболочені землі	981,6	1,6	973,8	1,6	-7,8	0,0
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	17,9	0,0	13,2	0,0	-4,7	0,0
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри, інші)	1021,0	1,7	1087,3	1,8	66,3	0,1
Води (території, що покриті поверхневими водами)	2422,9	4,0	2415,4	4,0	-7,5	0,0
Разом	60354,9	100,0	60354,9	100,0		

Джерело: розраховано здобувачем на основі даних Державної служби статистики України [73] та Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [74].

Продовження додатка М

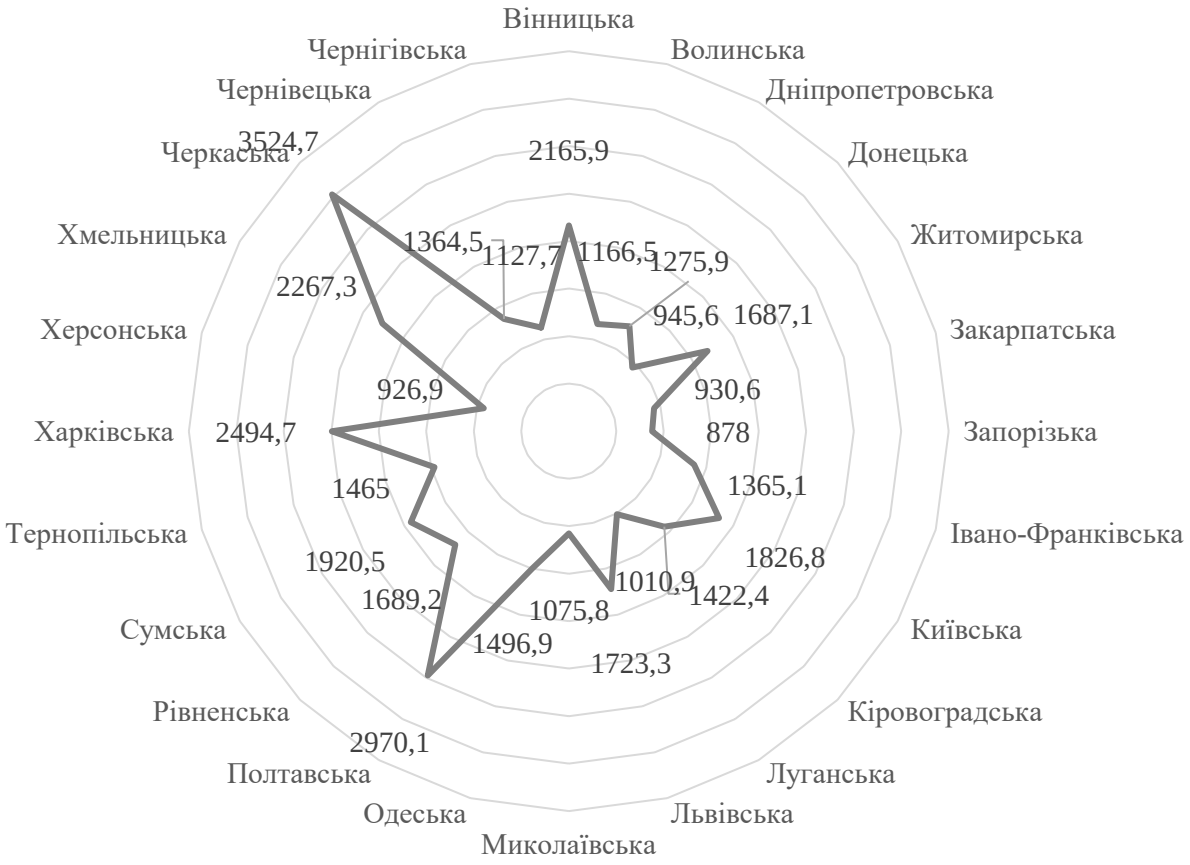

Рис. М. 1. Середній розмір за оренду земель сільськогосподарського призначення в розрізі регіонів у 2018 р., грн/га

Джерело: побудовано здобувачем на основі даних Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [74].

Закінчення додатка М

Таблиця М.2

Динаміка рівня рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства у підприємствах України

Вид сільськогосподарської продукції	2014	2015	2016	2017	2018
Культури зернові та зернобобові, %	25,7	42,6	37,8	25	24,7
Буряк цукровий, %	17,8	27,7	24,6	12,4	-11,4
Соняшник, %	36,7	78,4	61,9	41,3	32,5
Картопля, %	9,9	24,6	0,6	10	6,8
Культури овочеві, %	14,5	32	15,3	9,9	13,3
Культури плодові та ягідні, %	65,8	58,3	25	35,4	6,4
Виноград, %	57,5	92,9	71,4	51,6	22,6
Велика рогата худоба на м’ясо %	-34,5	-16,9	-23,2	3,4	-17,7
Свині на м’ясо %	5,6	12,6	-4,1	3,5	6,9
Вівці та кози на м’ясо, %	-43	-26,6	-31,5	-39,6	-16,6
Птиця на м’ясо, %	-12,6	-5,4	3,4	7	5,7
Молоко, %	11,1	12,7	18,6	26,9	16,1
Яйця, %	58,8	60,9	0,5	-9	5,4
Вовна, %	-75,1	-61,9	-31,8	-69,8	-69,5

Джерело: розраховано здобувачем на основі даних Державної служби статистики України [73].

Додаток Н

Таблиця Н.1

Вихідні дані для побудови кореляційно-регресійної моделі розвитку сільських територій в Україні

Рік	Інтегральний індекс	Індекс соціального розвитку	Індекс економічного розвитку	Індекс екологічного розвитку
	Y	X_1	X_2	X_3
2014	0,4438	0,3971	0,3106	0,6236
2015	0,4438	0,3808	0,4389	0,5118
2016	0,5279	0,512	0,502	0,5697
2017	0,6228	0,67	0,6602	0,5383
2018	0,5108	0,5769	0,6223	0,3333

Джерело: розраховано здобувачем.

Таблиця Н.2

Регресійна статистика

Множинний R	1
R-квадрат	1
Нормований R-квадрат	1
Стандартна похибка	1,43E-05
Спостереження	5

Джерело: розраховано здобувачем.

Таблиця Н.3

Дисперсійний аналіз

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Значимість F*
Регресія	3	0,02181	0,00727	35489586	0,000123
Залишок	1	2,05E-10	2,05E-10		
Всього	4	0,02181			

Складові рівняння	Коефіцієнт	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижнє 95%	Верхнє 95%	Нижнє 95,0%	Верхнє 95,0%
Y	0,0002	7,5E-05	0,901914	0,532803	-0,00089	0,00102	-0,00089	0,00102
X 1	0,3337	0,000187	1788,36	0,000356	0,331359	0,336102	0,331359	0,336102
X 2	0,3328	0,000191	1745,495	0,000365	0,330406	0,335252	0,330406	0,335252
X 3	0,3333	0,000106	3137,803	0,000203	0,331932	0,334631	0,331932	0,334631

Джерело: розраховано здобувачем.

Закінчення додатка Н

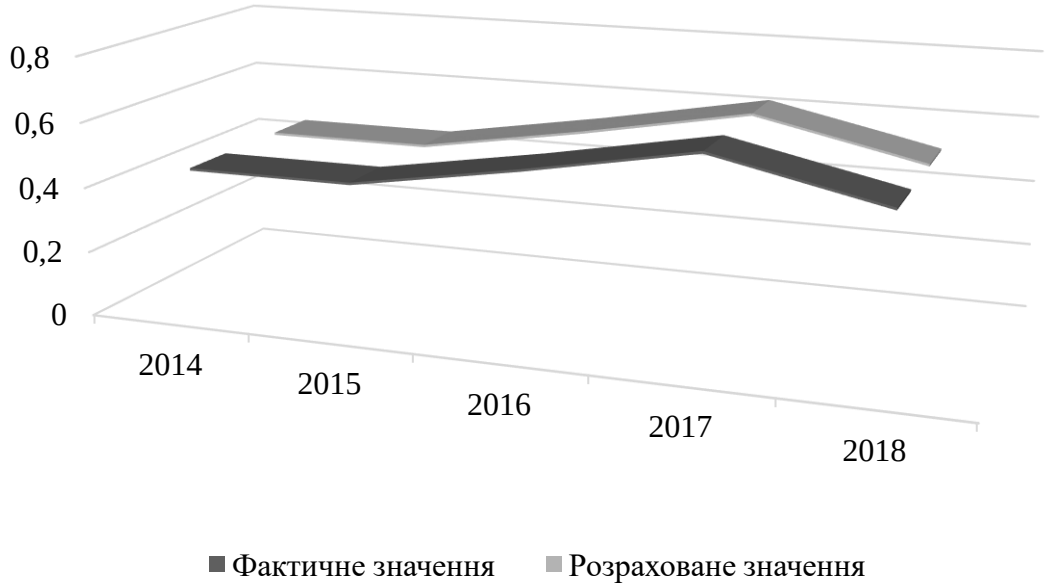

Рис. Н.1. Порівняння фактичного й розрахованого значень інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій в Україні

Джерело: побудовано здобувачем.

Додаток П

Таблиця П.1

Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур у Волинській області у 2014–2018 рр.

Показник, тис. га	2014	2015	2016	2017	2018	Абс. приріст за 2018–2014
Культури зернові та зернобобові	272,1	271,3	295,5	291,5	293,8	21,7
Озимі	166,1	166,8	180,0	176,1	174,8	8,7
пшениця	130,4	134,9	148,2	143,2	146,3	15,9
жито	31,0	26,2	26,0	28,1	23,7	-7,3
ячмінь	4,7	5,7	5,8	4,8	4,8	0,1
Ярі	106,0	104,5	115,5	115,4	119,0	3,0
у т.ч. пшениця	9,4	11,3	17,3	13,9	14,0	4,6
ячмінь	27,6	27,9	28,2	26,7	28,0	0,4
овес	38,9	37,8	39,6	38,4	39,2	0,3
кукурудза на зерно	24,0	19,4	21,8	21,0	28,0	4,0
просо	0,4	2,0	0,4	0,4	0,6	0,2
гречка	2,3	2,0	2,2	3,8	2,3	0
культури зернобобові	3,4	4,1	6,0	10,9	6,9	3,5
Культури технічні	77,3	89,8	82,5	101,1	114,6	37,3
у т.ч. буряк цукровий фабричний	15,9	11,3	13,5	14,1	12,2	-3,7
ріпак і кольза	24,9	25,9	18,3	28,0	42,5	17,6
соя	32,7	49,1	41,3	40,1	33,8	1,1
соняшник	2,8	2,5	6,4	16,2	23,6	20,8
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	81,8	81,2	85,1	86,4	89,3	7,5
у т.ч. картопля	69,2	68,3	72,0	72,8	76,4	7,2
культури овочеві відкритого ґрунту (без насінників)	12,6	12,9	13,1	13,6	12,9	0,3
Культури кормові	101,6	95,3	89,2	87,3	79,6	-22,0
у т.ч. коренеплоди кормові (включаючи буряк цукровий кормовий)	13,8	14,4	12,8	12,9	13,0	-0,8
кукурудза кормова	10,5	8,3	8,8	7,7	7,6	-2,9
трави однорічні	18,2	15,9	13,3	13,0	12,9	-5,3
трави багаторічні	58,6	56,0	51,3	50,6	43,0	-15,6
Разом	532,8	537,6	552,3	566,1	577,3	44,5

Джерело: сформовано на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54].

Продовження додатка П

Таблиця П.2

Площа посівних площ сільськогосподарських культур у підприємствах Волинської області в розрізі районів у 2018 р.

Район	Посівні площі зернових та зернобобових культур, тис. га	Посівні площі технічних культур, тис. га	Посівні площі картоплі, овочевих, баштанних та продовольчих культур, тис. га	Посівні площі кормових культур, тис. га	Посівна площа усіх сільського-сподарських культур, тис. га
Володимир-Волинський	15,6	11,5	0,1	0,5	27,7
Горохівський	24,2	17,9	0,0	2,5	44,6
Іваничівський	9,0	7,9	0,1	0,5	17,5
Камінь-Каширський	0,4	–	–	–	0,6
Ківерцівський	5,7	7,1	0,3	0,1	13,2
Ковельський	14,2	10,3	0,1	1,7	26,3
Локачинський	13,4	8,8	0,0	0,3	22,5
Луцький	18,6	15,7	0,1	4,1	38,5
Любешівський	0,4	0,1	0,1	0,0	0,6
Любомльський	3,5	3,0	0,0	0,0	6,5
Маневицький	1,8	1,2	0,0	0,6	3,6
Ратнівський	1,1	–	–	–	3,2
Рожищенський	8,9	8,1	0,0	0,7	17,7
Старовижівський	4,3	4,0	0,0	0,1	8,4
Турійський	14,1	12,3	0,0	1,9	28,3
Шацький	0,3	0,5	–	–	0,8
Волинська область	135,5	109,1	0,8	14,6	260,0

Джерело: сформовано на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54].

Закінчення додатка П

Таблиця П.3

Структура виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) сільського господарства у підприємствах Волинської області

Показник, %	2017	2018
Прямі матеріальні витрати – всього	73,0	71,5
у т.ч. насіння та посадковий матеріал	5,0	5,3
корми	25,3	24,0
інша продукція сільського господарства	2,5	3,9
мінеральні добрива	14,0	15,5
пальне і мастильні матеріали	6,6	7,3
електроенергія	1,0	1,0
паливо й енергія	0,8	0,9
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	4,2	4,2
Прямі витрати на оплату праці	4,1	4,6
Інші прямі витрати	11,9	12,3
у т.ч. відрахування на соціальні заходи	0,9	1,0
орендна плата за земельні частки (паї)	3,9	4,0
орендна плата за майнові паї	0,1	0,0
амортизація	4,3	5,1
Загальновиробничі витрати	11,0	11,6
у т.ч. оплата послуг сторонніх організацій	5,4	6,1
Загалом виробнича собівартість	100	100

Джерело: сформовано на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54].

Таблиця П.4

Динаміка рівня рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства у підприємствах Волинської області

Показник, %	2014	2015	2016	2017	2018
Культури зернові та зернобобові	30,1	55,0	34,5	32,3	27,6
Буряк цукровий	55,1	6,6	21,7	7,7	–6,3
Картопля	-25,7	–15,1	–0,5	26,2	–2,3
Культури овочеві відкритого ґрунту	89,4	55,2	33,0	16,7	31,7
Велика рогата худоба на м’ясо	–24,0	–9,4	–10,4	–0,2	–0,8
Свині на м’ясо	21,5	15,6	13,4	19,1	14,7
Вівці на м’ясо	-7,5	–25,8	–46,8	–10,9	31,6
Птиця на м’ясо	4,6	–5,6	0,6	17,4	–8,7
Молоко	24,2	21,2	29,0	36,0	30,6

Джерело: сформовано на основі даних Головного управління статистики у Волинській області [54].

Додаток Р

Таблиця Р.1

Вихідні дані для побудови кореляційно-регресійної моделі розвитку сільських територій Волинської області

Рік	Інтегральний індекс	Індекс соціального розвитку	Індекс економічного розвитку	Індекс екологічного розвитку
	Y	X_1	X_2	X_3
2014	0,3742	0,416	0,247	0,4596
2015	0,5001	0,4536	0,5891	0,4575
2016	0,4561	0,4064	0,4902	0,4716
2017	0,5772	0,4878	0,6624	0,5813
2018	0,6742	0,6241	0,7658	0,6326

Джерело: розраховано здобувачем.

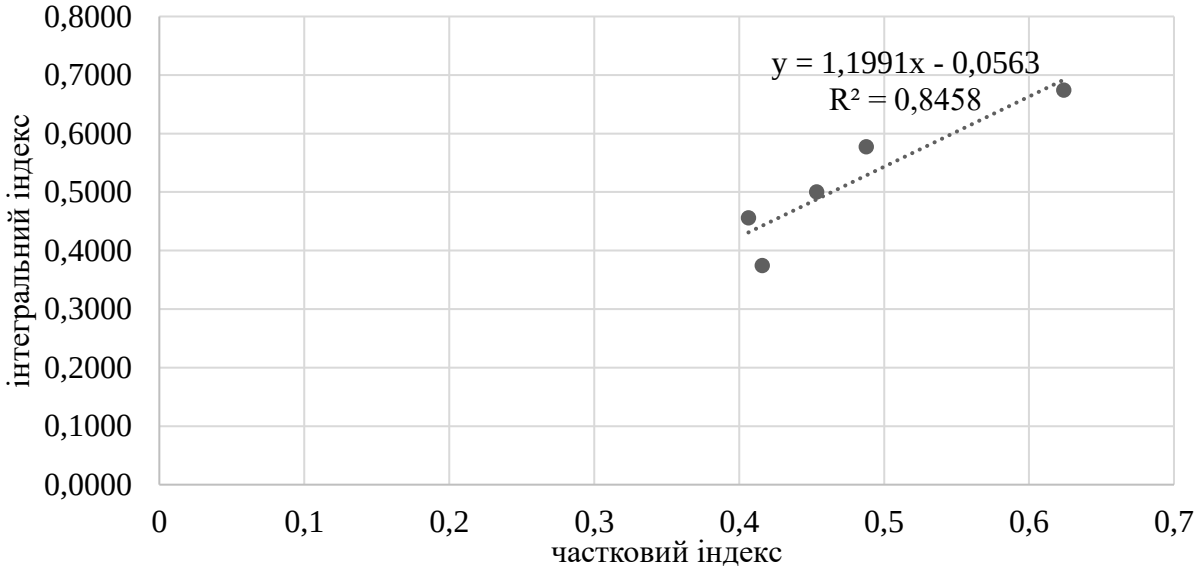

Рис. Р.1. Кореляційне поле залежності між частковим індексом соціального розвитку та інтегральним індексом сталого розвитку сільських територій Волинської області

Джерело: побудовано здобувачем.

Продовження додатка Р

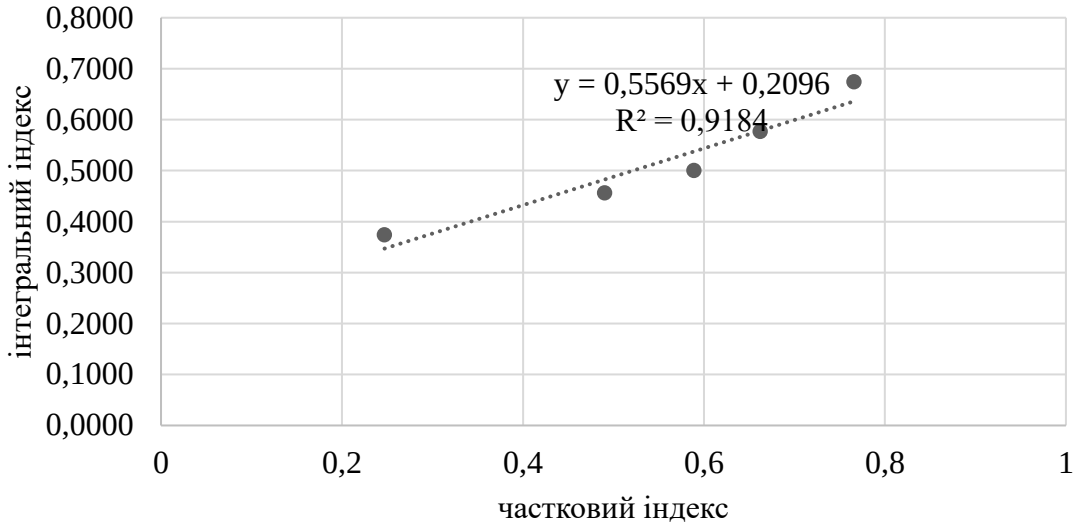

Рис. Р.2. Кореляційне поле залежності між частковим індексом економічного розвитку та інтегральним індексом сталого розвитку сільських територій Волинської області

Джерело: побудовано здобувачем.

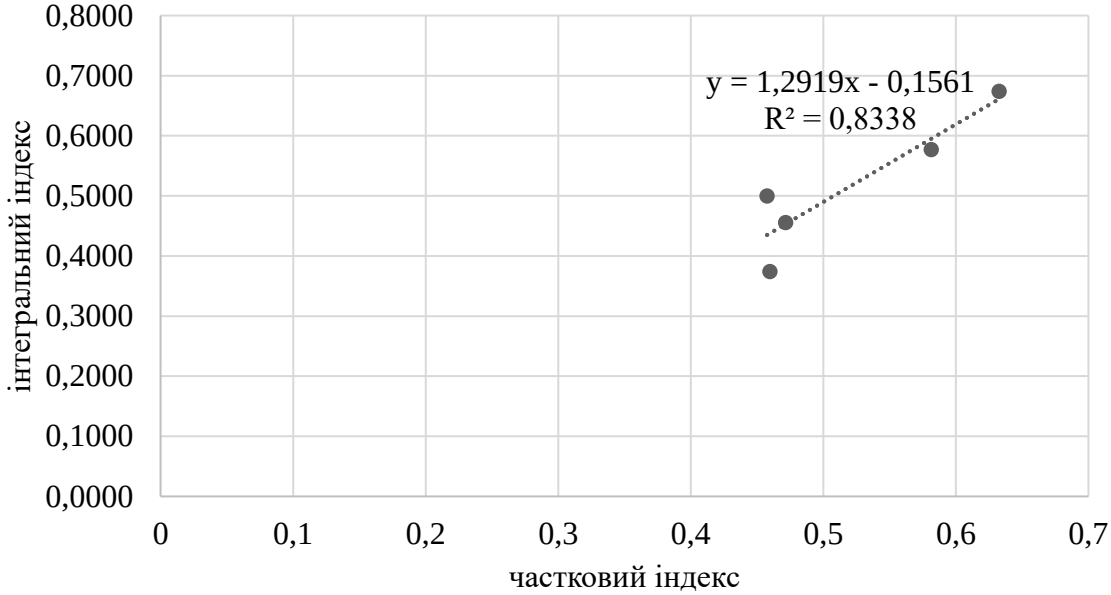

Рис. Р.3. Кореляційне поле залежності між частковим індексом екологічного розвитку та інтегральним індексом сталого розвитку сільських територій Волинської області

Джерело: побудовано здобувачем.

Закінчення додатка Р

Таблиця Р.2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції

	Y	X1	X2	X3
Y	1	0,919642	0,958351	0,824715
X1	0,919642	1	0,78687	0,893084
X2	0,958351	0,78687	1	0,63961
X3	0,824715	0,893084	0,63961	1

Джерело: розраховано автором.

Таблиця Р.3

Регресійна статистика

Множинний R	1
R-квадрат	1
Нормований R-квадрат	1
Стандартна похибка	5,96E-06
Спостереження	5

Джерело: розраховано здобувачем.

Таблиця Р.4

Дисперсійний аналіз

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Значимість F*
Регресія	3	0,05272	0,017573	4,94E+08	3,31E-05
Залишок	1	3,56E-11	3,56E-11		
Всього	4	0,05272			

Складові рівняння	Коефіцієнт	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижнє 95%	Верхнє 95%	Нижнє 95,0%	Верхнє 95,0%
Y	0,0001	2,2E-05	1,458718	0,382577	-0,00025	0,000312	-0,00025	0,000312
X 1	0,3332	8,27E-05	4027,714	0,000158	0,33218	0,334282	0,33218	0,334282
X 2	0,3334	2,53E-05	13169,17	4,83E-05	0,333124	0,333767	0,333124	0,333767
X 3	0,3333	8,83E-05	3772,919	0,000169	0,332176	0,334421	0,332176	0,334421

Джерело: розраховано здобувачем.

Додаток С

Формування SWOT-матриці

Порівняльні переваги

Рис. С. 1. Співставлення сильних сторін з метою максимального використання можливостей

Джерело: розроблено здобувачем.

Продовження додатка С

Виклики

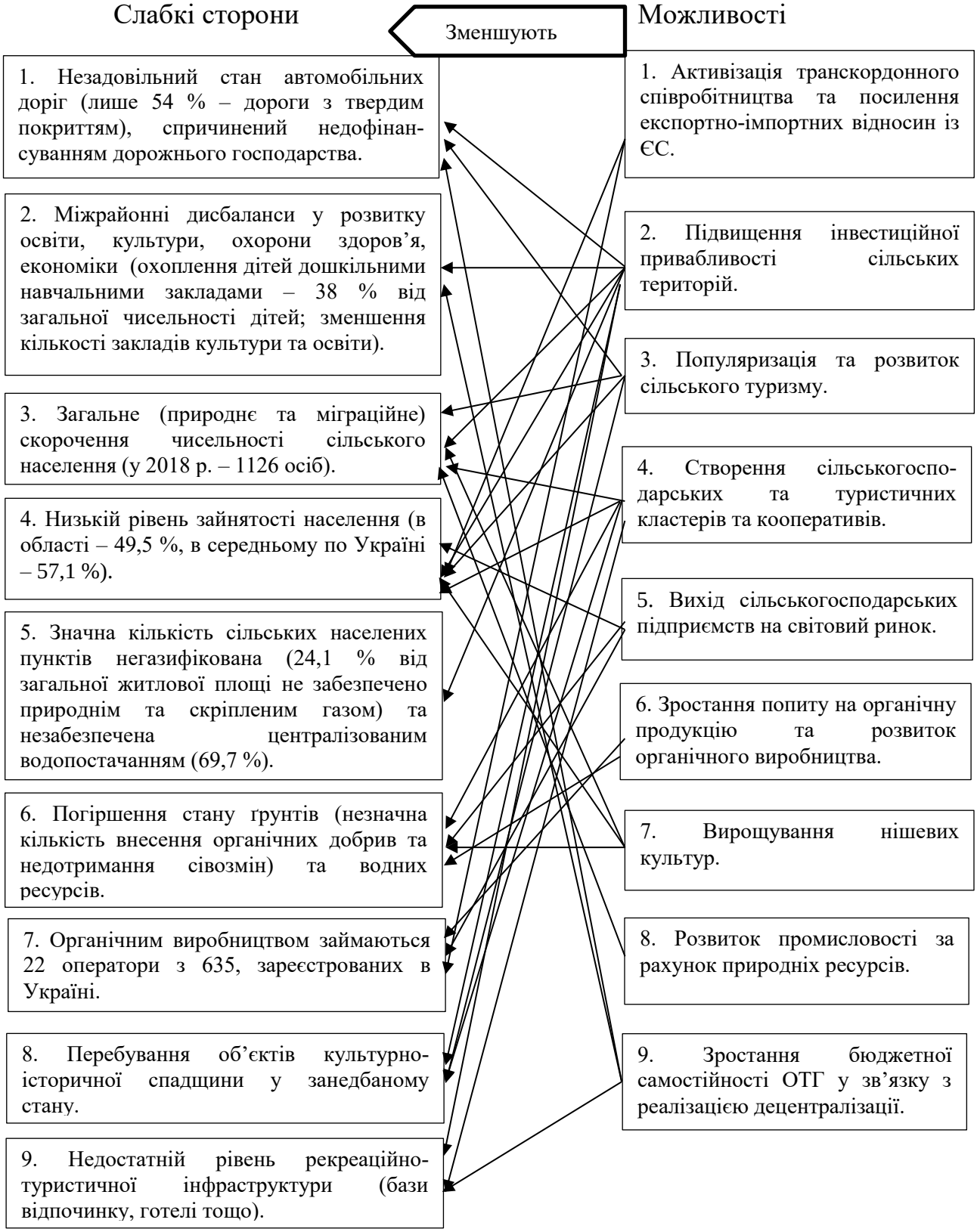

Рис. С. 2. Співставлення можливостей із слабкими сторонами

Джерело: розроблено здобувачем.

Закінчення додатка С

Ризики

Рис. С. 3. Співставлення слабких сторін із загрозами

Джерело: розроблено здобувачем.

Додаток Т

Таблиця Т.1

Спільні пріоритети САР у 2014-2020 рр.

Пріоритети САП	Зони фокусування
Пріоритет 1. Передача знань та інновації	1 А. Сприяння інноваціям, співробітництву та розвитку бази знань у сільській місцевості. 1 В. Зміцнення зв'язків між сільським господарством, виробництвом продуктів харчування та лісовим господарством. 1 С. Сприяння навчанню в сільському господарстві та лісовому секторі.
Пріоритет 2. Життєздатність та конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств.	2 А. Покращення економічної ефективності всіх господарств та полегшення реструктуризації та модернізації сільськогосподарських підприємств. 2 В. Полегшення доступу кваліфікованих фермерів до сільськогосподарського сектору та відновлення поколінь.
Пріоритет 3. Організація харчових мереж та управління ризиками.	3 А. Підвищення конкурентоспроможності первинних виробників шляхом більш ефективної інтеграції їх в агропродовольчий ланцюжок. 3 В. Підтримка профілактики та управління ризиками фермерських господарств.
Пріоритет 4. Відновлення, збереження та покращення екосистем.	4 А. Відновлення, збереження та покращення біологічного різноманіття. 4 В. Покращення управління водними ресурсами. 4 С. Запобігання ерозії ґрунту та покращення управління ґрунтом.
Пріоритет 5. Ресурсозберігаюча, екологічностійка економіка.	5 А. Підвищення ефективності водокористування у сільському господарстві. 5 В. Підвищення ефективності використання енергії в сільському господарстві та харчовій промисловості. 5 С. Полегшення постачання та використання поновлюваних джерел енергії. 5 D. Скорочення викидів парникових газів та аміаку у сільського господарства. 5 Е. Сприяння переходу до низьковуглецевої економіки.
Пріоритет 6. Соціальна інтеграція та економічний розвиток.	6 А. Сприяння диверсифікації, створенню та розвитку малих підприємств, а також створення робочих місць. 6 В. Сприяння місцевому розвитку в сільській місцевості. 6 С. Підвищення доступності, використання та якості інформаційно-комунікаційних технологій у сільській місцевості.

Джерело: сформовано на основі [398].

Додаток У

Таблиця У.1

Еволюція законодавства ЄС щодо САР та розвитку сільських територій

Роки	Спільна аграрна політика (САП)	Політика розвитку сільських територій
1	2	3
до 1972 р.	Відсутність єдиної політики структурного розвитку. Домінування та центральне місце національних політик.	
1972–1984 рр.	Три директиви соціально-структурного розвитку (1972 р.). Директива розвитку несприятливих територій (1978 р.). Регламент щодо переробки і збуту сільськогосподарської продукції (1977 р.). Регламент щодо асоціації виробників (1978 р.).	Політика розвитку сільських територій як частина структурної аграрної політики.
1985–1991 рр.	Регламенти щодо структурної реформи сільськогосподарських підприємств (1985 р., 1991 р.). Регламент щодо дострокового виходу на пенсію (1988 р.). Регламент щодо переробки і збуту сільськогосподарської та лісової продукції (1990 р.).	Запуск програми ЛІДЕР I (1989-1993 рр.)
1992–1999 рр.	Реформа МакШеррі (1992 р.). Конференція у Корку (Ірландія) (1996 р.) Підкреслювалась необхідність інтегрованого підходу до політики сільського розвитку, орієнтованого на підвищення рівня конкурентоспроможності сільських територій.	Запуск програми ЛІДЕР II (1994-1999 рр.) Фінансова підтримка надавалась за умови: – суттєвого зменшення використання мінеральних добрив та хімікатів або запровадження чи продовження органічного виробництва; – переходу на більш екстенсивні методи виробництва в рослинництві та тваринництві; – необробітку землі протягом тривалого часу через екологічні причини; – або надання землі для суспільного доступу та відпочинку.
2000–2006 рр.	У 1997 році Європейська комісія опублікувала «План дій 2000» («Agenda 2000»), який вміщував пропозиції щодо реформи САР і структурних фондів. Основні цілі та складові цієї реформи були визначені Європейською Радою в грудні 1999 року в Берліні. Регламентом 1257/199919 щодо підтримки сталого розвитку сільських територій.	Деякі елементи реформ: – зменшення цінової підтримки зернових культур, яловичини та молочних продуктів; – стабілізація сільськогосподарського бюджету на 2000-2006 рр. на рівні 42,3 млрд. євро; – збереження квоти на молоко до 2008 р.; – збільшення фінансування заходів з розвитку сільських територій та несільськогосподарської діяльності до 4,3 млрд. євро на рік; – прийняття інтегрованої політики розвитку сільських територій, яка базувалась на принципі доповнюваності (політика децентралізації).

Закінчення додатка У

Закінчення таблиці У.1

1	2	3
2007–2013 рр.	Реформа САР щодо моніторингу здоров'я (2009 р.)	Реформа Фішлера: – відокремлення прямих платежів від виробництва; – модуляція, що підвищила можливості підтримки нових цілей САР таких як розвиток сільської місцевості та зменшення різниці рівня життя між селом і містом; – підвищення вимог до умов господарювання; – затвердження аграрного бюджету на 2007– 2013 рр., видатки якого змістилися від підтримки виробництва до відокремлених прямих платежів та розвитку сільської місцевості; – підвищення фіскальної дисципліни та зниження цін підтримки. – підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарств, – підтримка землекористування та поліпшення навколишнього середовища, – підвищення якості життя та заохочення диверсифікації економічної діяльності.
2014–2020 рр.	Основні пріоритети: – сприяння передачі знань та інновацій в сільському і лісовому господарствах та на сільських територіях; – підвищення конкурентоспроможності всіх сфер сільського господарства, сприяння запровадження інноваційних технологій у фермерстві та сталий розвиток лісового господарства; – сприяння організації харчового ланцюга, благополуччя тварин та управління ризиками в сільському господарстві; – відновлення, збереження та розвиток екосистем, пов'язаних з сільським та лісовим господарствами; – підвищення ефективності використання ресурсів і перехід до низьковуглецевої економіки; – сприяння соціальній інтеграції, скороченню бідності та економічному розвитку на сільських територіях.	

Джерело: сформовано на основі [141, с. 41; 246, с. 182–184; 373, с. 8].

Додаток Ф

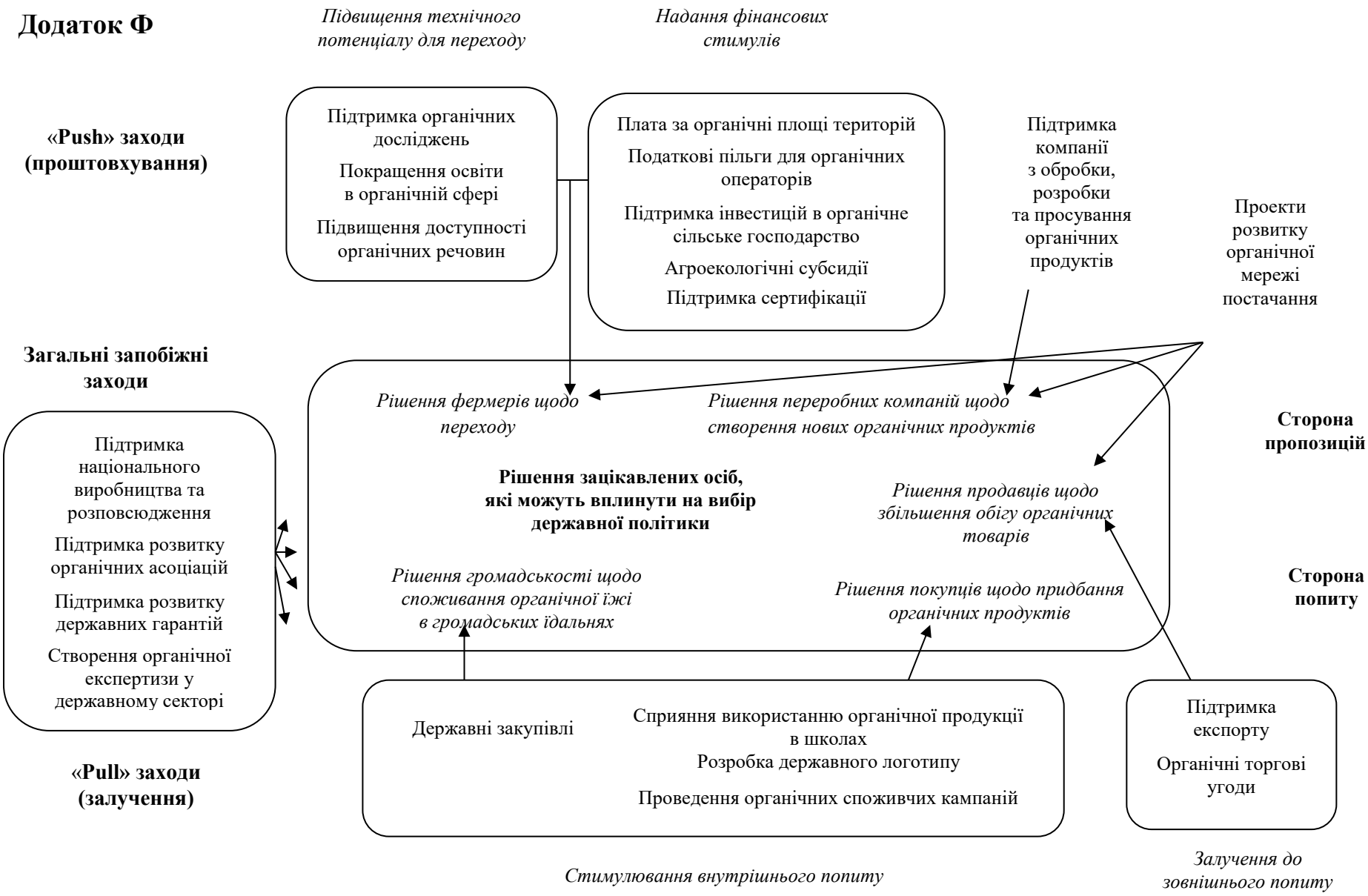

Рис. Ф.1. Комплекс заходів державної підтримки розвитку органічного виробництва

Джерело: сформовано на основі [370].

Додаток Х

Довідки про впровадження

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ
РУБЛЬОВ Вячеслав Володимирович

вул. Грушевського, 5, м. Київ, 01008, тел. (044) 255-35-66

Вих.№ 5/02-2020
від 5.02.2020 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів
дисертаційної роботи
Хомюк Наталії Леонідівни

Повідомляємо, що підкомітетом з питань регіональної політики та місцевих бюджетів Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування отримано матеріали щодо наукових висновків та пропозицій, які містяться в дисертаційному дослідженні Хомюк Наталії Леонідівни, розглянувши які, рекомендовано до використання при формуванні законопроєктів в контексті диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Зокрема, використано удосконалений понятійно-категоріальний апарат дослідження процесу диверсифікації розвитку сільських територій; запропоновані концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які ґрунтуються на застосуванні засобів і заходів посилення конкурентних переваг сільських територій шляхом ефективного використання потенційних та наявних можливостей забезпечення

Продовження додатка Х

розвитку цих територій; розроблений організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій; науково-практичні рекомендації щодо формування напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які визначено залежно від об'єкта диверсифікації (сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, джерел фінансування, форм власності та господарювання); підходи до оцінки економічної ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад та оптимізації структури об'єднаних територіальних громад регіону.

Застосування результатів дослідження сприятиме підвищенню якості життя сільського населення; забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій та досягненні екологічної безпеки.

Довідка видана для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертації.

З повагою,
Народний депутат України,
Голова підкомітету **В.В. Рубльов**

Виконавець: Турчин А.О.
067-653-39-39

Продовження додатка Х

АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

(Адміністрація Держприкордонслужби)

вул. Володимирська, 26, м. Київ, 01601, тел.: (044) 239-11-00, факс: (044)239-84-80
E-mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

Спеціалізована вчена рада Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього Національної академії наук України»

вул. Козельницька, буд.4, м. Львів, 79026

Адміністрацією Держприкордонслужби в межах компетенції детально розглянуто матеріали наукових висновків та пропозицій ХОМЮК Наталії Леонідівни, які містяться в дисертаційному дослідженні щодо диверсифікації розвитку сільських територій та сільськогосподарської діяльності на них в умовах децентралізації влади.

За результатами розгляду інформуємо, що розроблені концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації будуть враховані під час розроблення нормативно-правових та розпорядчих документів з питань оперативно-службової діяльності органів та підрозділів охорони державного кордону Державної прикордонної служби України.

Директор Департаменту охорони державного кордону

Леонід БАРАН

Олександр Польовий 527 64 10

АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖПРИКОРДОНСЛУЖБИ УКРАЇНИ
0.22-11395/0/6-19-Вих від 21.11.2019
0.22
Польовий Олександр Дмитрович

Продовження додатка Х

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ
пр. Перемоги, 14, м. Луцьк, 43005, тел. (0332) 249 996, факс (0332) 241 597, e-mail: post@agro.voladm.gov.ua,
http://agrovolyn.gov.ua, код ЄДРПОУ 00730282

№ 1732/17/2-19 від 20.11.2019 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження
результатів дисертаційної роботи
Хомюк Наталії Леонідівни

Розроблені у дисертаційній роботі Хомюк Наталії Леонідівни організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який представляє собою сукупність соціальних, економічних, екологічних і організаційних інструментів, адміністративних та економічних методів з урахуванням стратегічних напрямів управління соціо-еколого-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад, науково-практичні рекомендації щодо формування напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва (розширення асортименту продукції, поширення органічного та нішевого виробництв) та узагальнення науково-методичних підходів до формування державної фінансової підтримки органічного виробництва з врахуванням світового досвіду були позитивно оцінені та використані у діяльності Департаменту агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації.

Довідка видана для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертації.

Заступник директора **Людмила ПЕТРИКАНИН**

Департамент агропромислового розвитку Волинської обласної державної адміністрації 00730282 Україна

Продовження додатка Х

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІКИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ
м-н Київський, 9, м. Луцьк, 43027, факс (0332) 778 126, e-mail: secretar@geko.voladm.gov.ua код ЄДРПОУ 40177594

21.11.2019 № 740/01-19/2-13 на № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Хомюк Наталії Леонідівни

Основні положення дисертаційної роботи щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації були позитивно оцінені і використані департаментом економіки та європейської інтеграції Волинської обласної державної адміністрації при розробці проєкту Стратегії розвитку Волинської області на період до 2027 року, а саме: науково-практичні рекомендації щодо формування напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, які визначено залежно від об'єкта диверсифікації (сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, джерел фінансування, форм власності та господарювання); пропозиції щодо застосування методології управління проєктами задля залучення грантового фінансування, отримання пільгових кредитів, в основу яких покладено досвід Європейського Союзу щодо ефективності реалізації реформи децентралізації та стратегій і програм розвитку сільських територій.

Довідка видана для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертації.

Директор Ігор ЧУЛІПА

Ірина ШВАЯ 778 126

Продовження додатка Х

ОТГ
АСОЦІАЦІЯ

АСОЦІАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
м.Київ, вул.Пирогова, 2 к.106
+380689141735
office@hromady.org
www.hromady.org

№ 0368 від 25.11.2019

Спеціалізованій вченій раді
Державної установи «Інститут
регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України
Адреса: 79026 м. Львів,
вул. Козельницька, 4

ДОВІДКА

Щодо впровадження результатів
дисертаційної роботи
Хомюк Наталії Леонідівни

Повідомляємо, що науково-практичні розробки Хомюк Наталії Леонідівни щодо диверсифікації розвитку сільських об'єднаних територіальних громад знайшли застосування у діяльності Асоціації об'єднаних територіальних громад. Зокрема, йдеться про наступні складові наукової новизни:

- обґрунтування значення процесу децентралізації як чинника розвитку сільських територій в ході реформування місцевого самоврядування, який здійснює вплив на соціальну, економічну та екологічну сфери розвитку сільських об'єднаних територіальних громад за допомогою стратегій, програм та проєктів розвитку сільських територій, сформованих та реалізованих відповідно до потреб сільського населення;

- методичні підходи до діагностики розвитку сільських територій в умовах децентралізації, яка, на відміну наявних, охоплює послідовну реалізацію етапів його проведення: комплексний аналіз розвитку сільських територій на національному рівні (соціального, економічного, екологічного); оцінку розвитку процесу децентралізації та економічної ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад в регіонах, аналіз розвитку сільських територій в регіоні України в умовах децентралізації; моделювання оптимальної структури об'єднаних територіальних громад в Україні та регіоні; обґрунтування напрямів та організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в цих умовах;

- науково-практичні підходи до оцінки економічної ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад на основі комплексного застосування економетричного інструментарію оцінювання рівнів видатків на управління та капітальних видатків та їх залежності від кількості населення об'єднаних територіальних громад;

Продовження додатка Х

ОТГ
АСОЦІАЦІЯ

АСОЦІАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
м.Київ, вул.Пирогова, 2 к.106
+380689141735
office@hromady.org
www.hromady.org

- пропозиції щодо застосування методології управління проєктами задля залучення грантового фінансування, отримання пільгових кредитів, в основу яких покладено досвід Європейського Союзу щодо ефективності реалізації реформи децентралізації та стратегій і програм розвитку сільських територій;

- методичні підходи до оптимізації структури об'єднаних територіальних громад регіону, які ґрунтуються на використанні комплексу економіко-математичних та аналітичних методів оцінювання економічної ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад та її підвищення шляхом максимізації обсягів їх власних доходів або мінімізації обсягів видатків на управління ними.

Довідка видана для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертації.

Виконавчий директор
АОМС «Асоціація об'єднаних
територіальних громад»

Асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація ОТГ» м. Київ Україна Ідентифікаційний код 41002638

Полтавець В. Д.

Продовження додатка Х

ЗИМНІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Миру, 2, с. Зимне, 44752, тел. 95 131, e-mail: zymne@i.ua, код ЄДРПОУ 04334815

15.11.2019р. № 1039/13/2-19 на №_____від _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Хомюк Наталії Леонідівни

Результати дисертаційної роботи Хомюк Наталії Леонідівни щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації були позитивно оцінені та використані при розробці Стратегії розвитку Зимнівської об'єднаної територіальної громади з метою забезпечення соціо-еколого-економічного розвитку громади; створення комфортних умов для проживання мешканців громади; створення свідомої та активної громади з високим рівнем безпеки життя; а також під час проведення семінарів, круглих столів та тренінгів.

Сільський голова В.КАТОЛИК

Продовження додатка Х

№ 1432/01-12 15.11.2019

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Хомюк Наталії Леонідівни

Основні положення дисертаційної роботи Хомюк Наталії Леонідівни щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації були використані у діяльності Зарічанської об'єднаної територіальної громади з метою забезпечення її соціо-еколого-економічного розвитку, а саме: пропозиції щодо застосування методології управління проєктами задля залучення грантового фінансування; рекомендації щодо формування напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва (розширення асортименту продукції, популяризації органічного та нішевого виробництв) та несільськогосподарської діяльності (сприяння розвитку сільського туризму та сфери послуг).

Голова Зарічанської об'єднаної
територіальної громади І. ПАЛЬОНКА

ЗАРІЧАНСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ Р-Н ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
КОД 04334809
УКРАЇНА

Продовження додатка Х

УКРАЇНА
ОВАДНІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
код в ЄДРПОУ 04334873
18.11.2019 № 621
на № _____ від _____
Волинська область, Володимир-Волинський район,
44720, село Овадне, вул.Перемоги, 20
тел.: +38 (03342) 92-2-31

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Основні результати, отримані Хомюк Н.Л. при виконанні дисертаційної роботи, були позитивно оцінені та знайшли впровадження при розробці Стратегії розвитку Оваднівської об'єднаної територіальної громади на 2019–2024 роки, яка сприятиме покращенню інвестиційного та бізнес-клімату в громаді; розвитку туризму як напряму диверсифікації несільськогосподарської діяльності громади; підвищенню рівня екологічної та економічної безпеки в громаді; забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій; підвищенню якості життя сільського населення.

Голова Оваднівської об'єднаної
територіальної громади С. С. Панасевич

ОВАДНІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ Р-Н ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ КОД 04334873 УКРАЇНА

Продовження додатка Х

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ СЕЛЯНСЬКЕ (ФЕРМЕРСЬКЕ) ГОСПОДАРСТВО КОЛАЧА Є.Й.

ЄДРПОУ 21732948, індекс 44733, с. Ізов, Володимир-Волинський район, Волинська область,
Тел.. 93-7-30, e-mail: sfgkolach@ukr.net

№ 5 від 12 січня 2019 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Теоретичні та науково-методичні результати дисертаційної роботи Хомюк Наталії Леонідівни щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації були використані у процесі обґрунтування пропозицій щодо розширення асортименту сільськогосподарської продукції з метою максимізації прибутку та зменшення збитків при несприятливих погодних умовах. Рекомендації щодо розвитку органічного виробництва, як одного з напрямів диверсифікації сільськогосподарської діяльності, є актуальними і своєчасними, та сприятимуть збільшенню обсягів вироблених екологічно безпечних продуктів харчування, зменшенню негативного антропогенного впливу на довкілля і створенню нових робочих місць, оскільки органічне землекористування менш механізоване та потребує більше ручної праці.

Голова господарства,
кандидат сільськогосподарських наук О.В. Малеончук

Продовження додатка Х

ТОВ «СОФІ ІНВЕСТ»

м. Ковель, вул. Залізнична, буд. 5, КОД ЄДРПОУ 40960255, МФО 303440, ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК», р/р 26007055519178,ІПН 409602503177,витяг з реєстру платників ПДВ №1603174500098 , тел. 0335252341, факс. 0335252341

№27/11-32 від 21 травня 2019 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів

дисертаційного дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Результати дисертаційного дослідження Хомюк Наталії Леонідівни були використані у діяльності ТОВ «СОФІ ІНВЕСТ», зокрема, при обґрунтуванні пропозицій щодо напрямів диверсифікації сільськогосподарського виробництва: поширення екологічно безпечного органічного виробництва сільськогосподарської продукції, яке дозволяє створювати нові робочі місця на сільських територіях та зменшити негативний антропогенний вплив на довкілля; розширення асортименту вирощеної сільськогосподарської продукції з метою максимізації прибутку при гармонійному поєднанні різних культур та мінімізації збитків при несприятливих природних умовах або надзвичайних ситуаціях; популяризація нішевого виробництва з метою знаходження перспективних ринків збуту.

Директор **Уніга О.В.**

УКРАЇНА * Товариство з обмеженою відповідальністю «СОФІ ІНВЕСТ» 40960255 Волинська область місто Ковель

Продовження додатка Х

№ 23 від 15 липня 2019 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Основні положення дисертаційної роботи щодо диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації були використані у роботі ГО «Зелені ініціативи Рівного», а саме: науково-практичні рекомендації щодо формування напрямів диверсифікації розвитку сільськогосподарської діяльності на сільських територіях (розширення асортименту продукції, популяризація органічного та нішевого виробництв); науково-методичні підходи до формування державної фінансової підтримки органічного виробництва з врахуванням світового досвіду, які передбачають: підтримку сертифікації, сплату платежів органічним операторам за наявні органічні площі земель або за перехід на органічне виробництво, пільгове оподаткування органічних операторів, підтримку інвестицій; рекомендації щодо удосконалення системи оподаткування сільськогосподарської діяльності при нарахуванні та стягненні єдиного податку четвертої групи для сільськогосподарських товаровиробників на основі запровадження пільг та ставок для органічних операторів.

Результати досліджень були використані під час проведення конференцій, круглих столів, тренінгів з популяризації органічного виробництва в Україні.

Керівник ГО «Зелені ініціативи Рівного» Петро Скрипчук

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «Зелені ініціативи Рівного» ЗІР 34894 УКРАЇНА

Продовження додатка Х

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: http://www.eenu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

02.11.2019 №03-22/01/3950

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
докторантки Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
Хомюк Наталії Леонідівни

Результати та основні положення дисертаційного дослідження Хомюк Н. Л. використовуються у навчальному процесі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки при викладанні дисциплін «Регіональна економіка» та «Регіональні ринки». Зокрема, в методичних комплексах дисциплін висвітлено такі напрями дисертаційної роботи: наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій; аналіз регіональної політики розвитку сільських територій та механізмів її реалізації у Європейському Союзі.

Ректор І. Коцан

Наталія Павліха +38 050 378 5143

Продовження додатка Х

Громадська організація
"Західний регіональний центр сприяння перепідготовці та соціальній адаптації військовослужбовців

79059, м. Львів, вул. Мазепи, 29, каб.403, т: 063-230-87-20, 067-672-86-95, www.zrcp.lviv.ua, zrcp@ukr.net

№ 2/1
"20" листопада 2019 р.

ДОВІДКА

про впровадження основних результатів дисертаційного дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Результати дисертаційної роботи **Хомюк Наталії Леонідівни** використано у навчальному процесі ГО «Західний регіональний центр сприяння перепідготовці та соціальній адаптації військовослужбовців» для підготовки науково-методичних матеріалів із дисциплін «Стратегічне управління» та «Основи менеджменту». Зокрема,в методичних комплексах дисциплін знайшли використання теоретико-методологічні та організаційно-економічні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

Науковий консультант – д.е.н., проф. **Павліха Наталія Володимирівна**

Довідка видана для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду по захисту дисертації.

Директор ГО ЗРЦП **Андрій Рой**

Продовження додатка Х

Довідка

про впровадження результатів наукового дослідження

Хомюк Наталії Леонідівни

Наукові результати щодо диверсифікації розвитку сільських територій, отримані Хомюк Н. Л. при виконанні дисертаційної роботи, знайшли впровадження при виконанні науково-дослідної роботи кафедри менеджменту Національного університету водного господарства та природокористування при виконанні держбюджетної теми «Геоуправління та механізми забезпечення конкурентоспроможності органічного сільського господарства України в умовах євроінтеграції» (державний реєстраційний номер 0118U003372), де дисертантом розроблено науково-методичні підходи до державної фінансової підтримки органічного виробництва з врахуванням світового досвіду та надано рекомендації щодо удосконалення системи оподаткування сільськогосподарської діяльності.

Проректор з наукової роботи та
міжнародних зв'язків Національного університету
водного господарства та природокористування,
д.е.н., професор Н.Б. Савіна

Керівник наукової теми
д.е.н., професор П.М. Скрипчук

Підписи Савіної Н.Б. та Скрипчука П.М. засвідчую
начальник відділу кадрів О.Р. Цаль
10.11.2020р.

Закінчення додатка Х

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: http://www.eenu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

09.11.2019 № 03-28/01/2949

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
докторантки Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
Хомюк Наталії Леонідівни

Наукові результати, отримані Хомюк Н. Л. при виконанні дисертаційної роботи, знайшли впровадження при виконанні науково-дослідної роботи кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в рамках виконання держбюджетних тем «Інноваційні форми активізації бізнесу в умовах міжнародної інтеграції» (державний реєстраційний номер 0115U002350), де дисертантом обґрунтовано напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації; «Регіональні ринки в умовах європейської інтеграції: механізми конкуренції та конвергенції» (державний реєстраційний номер 0118U001094), у межах якої проведено діагностику розвитку сільських територій регіону.

Ректор І. Коцан

Наталія Павліха +38 050 378 5143